Владимир Јовановић, Александра Вулетић, Момир Самарџић

НАЛИЧЈА МОДЕРНИЗАЦИЈЕ
СРПСКА ДРЖАВА И ДРУШТВО
У ВРЕМЕ СТИЦАЊА НЕЗАВИСНОСТИ

INSTITUTE OF HISTORY BELGRADE

Monographs
Volume 68

Vladimir Jovanović
Aleksandra Vuletić
Momir Samardžić

FACETS OF MODERNISATION

SERBIAN STATE AND SOCIETY AT THE TIME OF GAINING INDEPENDENCE

Editor-in-chief
Srđan Rudić
Director of the Institute of History

Belgrade
2017

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ БЕОГРАД

Посебна издања
књига 68

Владимир Јовановић
Александра Вулетић
Момир Самарџић

НАЛИЧЈА МОДЕРНИЗАЦИЈЕ

СРПСКА ДРЖАВА И ДРУШТВО У ВРЕМЕ СТИЦАЊА НЕЗАВИСНОСТИ

Уредник
Срђан Рудић
директор Историјског института

Београд
2017

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Проф. др Милош Јагодић
Др Јасмина Милановић
Др Ана Столић

Издавање ове књиге финансијски је помогло
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије
(евиденциони број пројекта 177030)

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР 7

СТАРИ БИРОКРАТСКИ СТРОЈ – ТЕМЕЉ ДРЖАВНЕ УПРАВЕ
(Владимир Јовановић) 11

СТРУКТУРАЛНЕ ОСОБЕНОСТИ СРПСКЕ ДРЖАВЕ 13
ПРИНЦИПИ БИРОКРАТСКЕ УПРАВЕ 25
МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ДЕЛА КАО СТОЖЕР УКУПНОГ ПОРЕТКА 43
УНУТАР МЕХАНИЗМА ЦЕНТРАЛНЕ АДМИНИСТРАЦИЈЕ 61
ПРОСТОРНИ РАСПОРЕД И ЗНАЧАЈ ОКРУЖНИХ НАЧЕЛСТАВА 75
СРЕСКА ПОЛИЦИЈА КАО КРИТИЧНА КАРИКА ПРОВИНЦИЈАЛНЕ УПРАВЕ 87
ОПШТИНА – СКРИВЕНИ САВЕЗНИК ДРЖАВЕ 101
РЕГЕНТИ, СУКМЕТИЦЕ И ДРУГЕ РЕЖИМСКЕ УДВОРИЦЕ 115
ПРЕРАСТАЊЕ ПОЛИЦИЈСКЕ БИРОКРАТИЈЕ У ПАРТИЈСКУ ВОЈСКУ 127

ДЕМОГРАФСКИ КАПАЦИТЕТИ
(Александра Вулетић) 141

ФЕНОМЕН СТАНОВНИШТВА У 19. ВЕКУ 147
Становништво као политички субјекат и објекат управљања 147
Рецепција феномена становништва у Србији 158
› *Овладавање становништвом* 158
› *Демографска статистика – нови извор знања о друштву* 160
› *Дискурс о становништву* 167
› *Пописи становништва – најважнија техника прикупљања демографских података* 173
КРОЗ ПРИЗМУ ТЕОРИЈЕ(А) 181
Теорија (модел) демографске транзиције 181
Теорија демографске транзиције у историјском контексту 185
Варијанте теорије демографске транзиције 188
ДИНАМИКА СТАНОВНИШТВА 193
Густина насељености 193
Кретање становништва 202
› *Укупно кретање* 202
› *Природно кретање* 207
› *Механичко кретање* 222
› *Кретање градског становништва* 230
Нупцијалитет 235
Брачни фертилитет 248
Расподела становништва према полу 255
Расподела становништва према узрасту 268
ДЕМОГРАФСКА НАПРЕГНУТОСТ 283

„ЗЕМЉОРАДЊА ХРАЊЕНА КИШОМ“:
КАРАКТЕРИСТИКЕ РАЗВОЈА (ПОЉО)ПРИВРЕДЕ И АНАЛИЗА АГРАРНИХ ТЕХНИКА ОЧУВАЊА ПЛОДНОСТИ ЗЕМЉИШТА
(Момир Самарџић) 287

У ТРАГАЊУ ЗА КОНТЕКСТОМ 295
О антропогеографским оквирима привредног развоја: педолошке карактеристике земљишта и процес дефорестације 295
Структурне претпоставке привредне (не)развијености 304
› *Достигнућа и ограничења привреде на европској периферији – привреда Србије седамдесетих година 19. века* 305
› *Сељачко друштво као аналитички концепт за разумевање пољопривреде у Србији у 19. веку* 313
Структурна трансформација пољопривреде и успон земљорадње – одговор сељачке економије на демографски притисак 321
› *Земљораднички земљишни посед – континуитет ситнопоседништва* 322
› *Структура земљорадничког земљишног поседа и врсте усева – између трансформације и континуитета* 331
АГРАРНЕ ТЕХНИКЕ ОЧУВАЊА НИВОА ПЛОДНОСТИ 341
Угар и плодоред – између земљорадничке теорије и праксе 344
Ђубрење 362
› *О присутности ђубрења стајским ђубривом* 362
› *О могућностима прикупљања стајског ђубрива: нега стоке и присутност стајског узгоја* 371
Орање – типови оруђа и карактеристике орања као аграрне технике 387
› *Оруђа за орање: типови и основне карактеристике* 389
› *Статистички подаци као оквир за анализу: попис рала и плугова из 1866.* 402
› *Гвоздени плуг: почетак продора савременијег оруђа* 415
› *Теглећа марва као претпоставка коришћења оруђа за орање: број и третман* 425
› *Последице: о карактеристикама орања* 440
АГРАРНЕ ТЕХНИКЕ ОЧУВАЊА ПЛОДНОСТИ ЗЕМЉИШТА – ПАРАДИГМА ФУНКЦИОНИСАЊА ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛЕ ЗЕМЉОРАДЊЕ СЕЉАЧКОГ ДРУШТВА 449

ЗАКЉУЧАК 455

SUMMARY 463

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА 469

РЕГИСТРИ 489

ПРЕДГОВОР

Десетог августа 1878, на рођендан кнеза Милана Обреновића, формално је прокламована независност Кнежевине Србије, извојевана у ратовима против Османског царства 1876–1878.[1] „Рано 101 топ пуче с града, зазвонише звона у свим црквама“, записао је у свом дневнику тога дана књижевник Милан Ђ. Милићевић.[2] Топовски плотуни с Калемегданске тврђаве симболично су означили крај једног раздобља у историји нововековне Србије, раздобља изградње државе и борбе за издвајање из оквира Османског царства и међународно признање независности, као њен најзначајнији спољнополитички успех у 19. веку. Како ондашња политичка елита, тако и каснија историографија, стицање независности посматрали су не само као преломни тренутак у политичкој историји, већ и као неопходну претпоставку свеобухватног привредног, друштвеног и културног развоја. Међутим, при указивању на вишеструки значај који је стицање независности имало за српску државу и друштво, често се губи из вида да су могућности развоја суштински биле условљене постојећом околностима. Тим околностима, односно структурним претпоставкама државног, друштвеног и привредног развоја Србије у време њене афирмације као независне државе, бави се ова књига.

Зашто модернизација? И зашто наличја? Полазећи од тезе Јиргена Коке да је „аналитичка употребљивост концепата који не искључују готово ништа малена“, те да „наши концепти не треба да буду свеобухватни, већ прецизни“ или, другим речима, ако је свака врста промене условљене спољашњим утицајем модернизација, онда и сам појам долази у питање,[3] прихватљивом сматрамо свеобухватну дефиницију Алберта Мартинелија према којој је модернизација „специфични скуп друштвених, економских, политичких и културних промена

---

[1] *Прокламација*, Српске новине (10. август 1878).

[2] *Дневник Милана Ђ. Милићевића (1. јануар 1878 – 3. јун 1879)*, књига IX, 10. август 1878, Архив Српске академије наука и уметности, Историјска збирка, сигн. бр. 9327.

[3] J. Kocka, *Multiple modernities and negotiated universals*, u: *Reflections on multiple modernities: European, Chinese and other interpretations*, D. Sachsenmeier, S. Eisenstadt, J. Riedel (eds.), Leiden – Boston – Köln 2002, 124, 127.

широког опсега који је обележио светску историју последњих двеста година и који води порекло из двоструке револуције (економско-друштвене и политичко-културне) друге половине XVIII века; то је у начелу глобални процес у двоструком смислу, јер укључује све видове обухваћених друштава и јер се из свог примарног центра, Западне Европе, прогресивно шири на читави свет“.[4] Појам модернизације, као и процес који он описује, потребно је посматрати исторично, уз подразумевање различитих географских, привредних, политичких и културних контекста који условљавају начин и динамику рецепције спољашњих утицаја, при чему су историјска искуства претходна два века показала „да се промене које предводе технологија и тржиште намећу на једнообразнији начин у различитим контекстима, док се много више разликују културни, политички и институционални одговори“.[5] Савремене теорије друштвеног развоја подразумевају да једнообразни одговори на модернизацијске подстицаје не постоје, већ да је начин на који ће свако друштво одговорити условљен постојећим, историјски формираним, социјалним и културним обрасцима и владајућим политичким системом, те да ће резултат трансформације бити специфичан одраз интеракције новог и затеченог, који ће суштински одредити и даљи ток и брзину унутрашњих промена.

Избегавајући есхатолошку интенцију западне модернизацијске парадигме, неопходно је истаћи да је развој модерне српске државе у 19. веку немогуће промишљати без подразумевајућег значаја који на државу и друштво – схваћених као једно у складу са познокамералистичким обрасцима према којима је и српска држава организована у првим деценијама свог постојања, услед великог утицаја образованих правника Срба из Хабзбуршке монархије – врше утицаји који долазе с европског запада, па и његове географски најближе еманације, Хабзбуршке монархије. Политичке елите европског југоистока које су тежиле стварању сопствених националних држава изван оквира Османског царства, у свом настојању да их развијају сагласно западним модернизацијским обрасцима, биле су принуђене да покушају да у врло кратком временском року спроведу процес трансформације кроз који су западноевропске државе пролазиле од почетака раног модерног доба. Српска држава 19. века пролазила је на тај начин упоредо, с једне стране, кроз процесе политичке, привредне и друштвене трансформације, док се с друге стране одвијао процес изградње националне државе и конструкције новог облика колективног идентитета – националног, утемељеног на етничким идентитетима предмодерних заједница, водећи ка преображају демотске етније у политичку націју који се

[4] A. Martineli, *Modernizam: proces modernizacije*, Podgorica 2010, 17.
[5] Исто, 22.

одвијао упоредо с процесом изградње државе,[6] односно с појавом свести о неопходности њеног територијалног проширења, јер нација и њена држава су структуре које теже међусобној конгруентности.[7]

При свему томе, не треба занемарити чињеницу да је и сам концепт модерне државе, с принципом поделе власти, законодавством, судством и централизованом бирократијом био само једна – иако једна од најзначајнијих – тековина модернизације, која се, према мишљењу Гејла Стоукса, кроз транспоновање поменутих образаца појавила у друштвеној ситуацији која је за њу била готово потпуно неспремна и, иако је функционисала користећи исте форме као на Западу, стварни садржај политичких активности био је више сагласан обрасцима предмодерних друштава, пре зачетка процеса изградње модерне државе, него бирократизованим друштвима утемељеним на правном поретку од којих је концепт модерне државе преузет. Пошто резултат кратког претходног историјског развоја није било формирање средње класе, постојећи социјални вакум попунила је управо оваква држава, која је постала доминантан елемент у друштву и најразвијенија социјална институција.[8] У наведеном контексту, држава је била та која је требало да створи институционални оквир за широк спектар друштвених, економских и политичких промена које би дефинисали као процес модернизације. Резултат спорог и противречног унутрашњег преображаја била је постепена трансформација српске државе и друштва, али је у савременој економској историографији, мерено западноевропским модернизацијским параметрима, специфичан пут Србије (заправо, свих балканских држава) оцењен као „потпуни ћорсокак“.[9]

Усмереним ка анализи утицаја породичне задруде, истраживачима је из фокуса измакло наглашавање неопходности посматрања српског друштва као сељачког друштва, обликованог деловањем разноврсних историјских, друштвених, привредних околности које су дефинисале његову специфичност, а посебно често истицану изразито егалитарну социјалну структуру. Управо специфичности развојног пута српске модерне државе, с фокусом на раздобље у којем она стиче државну независност, те дистинкција између понуђених образаца и постојеће праксе, који говоре о њиховој рецепцији, суштина су нашег покушаја разумевања динамике и рецепције процеса модернизације које, помало еуфемистично, називамо њеним наличјима.

---

[6] A. D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd 2010, 97–102.

[7] Е. Гелнер, *Нације и национализам*, Нови Сад, 1997, 1.

[8] G. Stokes, *The Social Origins of East European Politics*, u: *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*, D. Chirot (ed.), Berkeley – Los Angeles – Oxford 1989, 244–245.

[9] I. T. Berend, *An Econimic History of Nineteenth-Century Europe: Diversity and Industrialization*, Cambridge 2013, 8–9.

Идеја о заједничком раду на књизи у којој би била обрађена три аспекта друштвене и државне модернизације која су блиска нашим истраживачким интересовањима родила се пре неколико година. Током рада на књизи, наша виђења, схватања и вредновања тока, домета и ограничења модернизаторског процеса јасније су се искристалисала и у појединим сегментима показала се дивергентним. Због наших донекле различитих ставова о савременој историографској литератури домаће и стране провенијенције која се бави српским путем у модерну, приказ те литературе у овој књизи је изостао. Упркос поменутим разликама или, тачније, управо захваљујући њима, верујемо да смо, не нарушавајући монографски карактер књиге, успели да пружимо три оригинална и за будућа истраживања подстицајна виђења основних тенденција развоја српске државе и друштва у време стицања независности.

СТАРИ БИРОКРАТСКИ СТРОЈ – ТЕМЕЉ ДРЖАВНЕ УПРАВЕ

Владимир Јовановић

Структуралне особености српске државе

Уколико се упореде различити искази савременика о Србији, настали у два последња столећа, открићемо обиље међусобно искључивих ставова. Од тврдње да је то земља скромних и марљивих људи, до оне да је Србија одувек била легло политичких превратника и свакојаких незадовољника. Сличан распон опречних мишљења изнет је и о њеном државном механизму. Од оних, да је нововековна Србија доказ како је сваки народ у стању да створи функционалну државу, до тврдње како је реч о неуспелом покушају осуђеном на пропаст. Неоспорно је, међутим, да је попут осталих националних држава насталих слабљењем и распадом турске власти на Балкану, Кнежевина Србија имала врло противречан и динамичан однос са Османским царством.[1]

Иако је нововековна Србија већ 1835. године имала уређење уставне монархије и домаћу династију, процес њеног политичког осамостаљења тиме није окончан. Формално, српски кнез земљом је управљао уз допуштење и у име турског султана. Слободна у унутрашњој управи, Србија се све до 1878. налазила у положају полузависне кнежевине, а њен статус одсликавао је врло компликоване односе моћи на Блиском истоку.[2] Њен међународни положај сведочио је о намери Великих сила да поштеде достојанство Турске царевине, штитећи тиме уједно стари империјални

[1] Сем за личност Карађорђа Петровића и устанак из 1804. године, спор и мучан процес стварања модерне српске државе нераскидиво је везан за Милоша Обреновића. Иако је на власт ступио већ 1815, као нови вођ српских устаника, кнез Милош је више пута изнова морао да доказује лојалност Турцима и потврђује свој положај носиоца извршне власти. Унутрашњу аутономију, гарантовану султановим хатишерифом (највишим државним актом) он је издејствовао 18. септембра 1829. по јулијанском календару, а као наследни владар признат је султанским бератом из 1830. године. Био је родоначелник династије која је, уз извесне прекиде, управљала земљом све до почетка 20. века. Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 1988, 4–8.

[2] В. Поповић, *Метернихова политика на Блиском Истоку*, Београд 1931, 10–11, 17–19, 59–60; V. G. Liulevicius, *The German Myth of the East 1800 to the Present*, Oxford Press 2009, 68–74.

поредак од сличних превратничких подухвата широм Европе.[3] По коначном повлачењу војних посада из српских градова, 1867. године, стег са полумесецом на Београдској тврђави и годишњи данак представљају неке од последњих трагова турског политичког присуства у Кнежевини.

Но, припадност Србије османском свету огледа се све до 1878. године и у титули њеног монарха. Она одговара положају полузависног хришћанског кнеза, султановог вазала. Назив – *Ваша Светлости* (Сијателство) којом су му се обраћали, древна је политичка формула коришћена још од времена кнеза Милоша. Својом нематеријалном суштином она је одсликавала ограничену природу његове политичке власти, у односу на свемоћ падишаха као врховног господара свеукупног Царства.[4] Прихватајући привидан облик потчињености, а држећи се оних начела европског монархизма која су му одговарала, кнез Милош окренуо се јачању сопственог политичког утицаја у земљи.[5]

Дуговечна, оштра и самовољна кнежева управа изазвала је најпре скривено, а потом и све видљивије незадовољство већине његових поданика. Несклон уступцима, Милош Обреновић је после четвртвековне владавине био принуђен да се под јаким притиском повуче са трона и да напусти Србију. Земљом су током наредних деценија управљали његови бивши званичници, познати под називом уставобранитељи. Олигархична власт седамнаесторице уставобранитеља, одвијала се према одредбама новог Устава из 1838. године, нарочито пројектованог да буде брана против кнежевог самодржавља. Како би спречили роварење присталица бившег кнеза и његове покушаје да поврати трон, уставобранитељи су се одлучили за радикалне мере. Крајем 1842. у Србију је доведен Карађорђев син Александар и проглашен за кнеза, док су у исто време од Обреновића одузета сва права и привилегије бивше владарске породице.[6]

---

[3] Примера ради, иако су послови полицијске и административне природе били у рукама кнеза Милоша још од окончања Другог српског устанка, то право формално је признато тек 1829. године. Суверено одлучивање у важним областима унутрашње управе, изнова је именовано 2. чланом српског Устава из 1838, као – *внутрено правленије*. *Сборник закона и уредаба и уредбени указа издани у Књажеству Србском*, I, Београд 1840, 2.

[4] С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, Београд 1990, 401.

[5] У колоквијалном говору и непосредном обраћању поданика, српског кнеза ословљавали су традиционалном титулом – *господар*, наслеђеном још из времена Карађорђа Петровића.

[6] Тврдња Илије Гарашанина, министра полиције уставобранитељског режима у пролеће 1843, како су „Обреновићи из Србије избрисати за свагда", показала се као преурањена. *Преписка Илије Гарашанина 1839–1849*, I, прир. Г. Јакшић, Београд 1950, 32, 152.

Избор Александра Карађорђевића за новог кнеза, као личности чији је отац први отпочео борбу против Турака, никако није био случајан. Још током владавине кнеза Милоша он из емиграције потајно шаље писма присталицама у Србији, поткопава ауторитет династије Обреновића и подсећа на мученичку смрт славнога вожда, позивајући на освету.[7] Ваља се присетити да је кнез Милош још 1817. наредио смакнуће бившег вожда, чим је дознао да се овај вратио у земљу како би покренуо нови устанак. Тиме је елиминисао главног такмаца у борби за власт, али је убиством венчаног кума уједно оскрнавио и најсветију духовну везу која га је спајала са Карађорђем. Многи, укључујући побожну кнегињу Љубицу, веровали су да ће невино проливена вождова крв донети пропаст Обреновићима. Утолико су неочекивани долазак његовог сина на престо 1842. године, неки протумачили као својеврсно задовољење поетске правде.

Обарање кнеза Милоша и покушај затирања обреновићевских веза и утицаја у Србији, изазвао је период политичке нестабилности који је потрајао годинама. Све то водило је новим борбама око власти, како између самих уставобранитеља, подељених на *партаје*, тако и међу личним присталицама Обреновића и Карађорђевића.[8] Сменом на српском престолу отворен је династички сукоб који ће тињати током читавог 19. века и представљати својеврсну аномалију, необичну у аналима савременог европског монархизма. Јер иако је Кнежевина била једна од ретких европских држава без домаћег племства, њој није недостајало династичког материјала. Карађорђевићи и Обреновићи, две су самородне народне династије које су се чак четири пута смењивале на управи Србијом, између 1804. и 1903. године.

Упоредо с тим, готово средњовековним обликом трвења око трона, појавио се један много дубљи раскол у врху власти, изазван рушењем кнеза Милоша. Тим чином изнова је покренута жустра утакмица између два сасвим опречна начина владавине земљом. На једној страни биле су присталице олигархије, а на другој се налазе поборници ранијег, самодржавног концепта управе. Уставобранитељи су тврдили да свако самовлашће води тиранији, залажући се за ограничење кнежеве власти

[7] Ево навода из једног од тих писама, која су средином двадесетих година 19. века кришом пребацивана у Кнежевину – „поздравље народу српском, од мене, Александра, сина Карађорђева, што му је Милош убио оца сикиром у главу.” *Сећања Алексе Симића на књаза Милоша*, прир. Р. Љушић, Београд 1997, 132.

[8] Р. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Београд 2003, 115–118.

путем устава, док су приврженици свргнутог кнеза упозоравали како ни владавина неколицине није ништа мање неправична.[9]

Прогонство кнеза Милоша 1839. године неминовно је водило новом, много жешћем сучељавању олигархијских и самодржавних снага, слабећи унутрашње јединство земље.[10] Потмуле борбе биле су прекидане и обнављане више пута, а да ни после двадесет година уставобранитељске управе спорења у врху власти нису била сасвим разрешена. О томе говори изненадно, готово необјашњиво бекство кнеза Александра из Србије, као и свргавање читаве династије Карађорђевића освештано одлукама Светоандрејске скупштине, крајем 1858. године. Након дводеценијског изгнаничког живота и лутања по земљама централне и источне Европе, остарели кнез Милош умољен је од стране народних посланика да поново заседне на српски престо. Он је то на кратко и учинио, пре него што ће се 1860. коначно упокојити.

Неочекивани повратак Обреновића у земљу, као и ступање младог и ауторитарног наследника кнеза Милоша на власт, ипак нису донели толико жељено политичко спокојство. После готово осам година стабилне владавине, када се чинило да се већ учврстио на трону, Михаило Обреновић ликвидиран је брутално и на начин који је потресао темеље монархизма у Србији.[11] Иако је данас извесно да су у кнежеву погибију у Кошутњаку потајно биле умешане многе угледне личности са српске политичке сцене, мање је познато да је његов опстанак на власти био доведен у питање много пре самог атентата. Томе је највише допринео сам кнез, фаталном афером са својом четврт века млађом сродницом, Катарином Константиновић.

Без обзира што се радило о унуци Михаиловог стрица Јеврема, обузет емоцијама, кнез није презао ни од родоскрвнућа. Стога је, противно народним обичајима и црквеним законима, Михаило Обреновић решио да сопствену сестричину узме за супругу, макар тиме довео у опасност и

[9] Карактеристично је да се сличан сукоб између принципијелно различитог самодржавног и олигархичног начина владавине земљом јавио још током Првог српског устанка. Карађорђева намера да се осим као војни заповедник наметне и као врховни политички господар, наишла је на врло јак отпор код оних великаша који су већ управљали великим областима западне и источне Србије. Вожд је годинама водио упорну борбу, како би тек при самом крају устанка сломио њихов отпор. В. Јовановић, *Тајна полиција Кнежевине Србије*, Београд 2012, 12–20.

[10] Р. Поповић, *нав. дело*, 149–151, 155, 171–178.

[11] И. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити*, I, Београд 1990, 114–115; М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, Београд 1892, 418.

будућност саме династије. Према исказу његове несуђене изабранице, она и кнез већ су се потајно верили, на свега три дана пред атентат.[12] Кнежева насилна смрт, у мају 1868, нагло је отворила питање наслеђа престола. Михаило Обреновић није имао легитимних мушких потомака, а сам Устав из 1838. није предвиђао један тако необичан случај. Насупрот предлогу да се за владара изабере неко од Карађорђевих потомака, чак и покушаја установљења републике, вољом првог кнежевског намесника на трон је доведен непознати четрнестогодишњи младић. То је Милан Обреновић, који се у време трагичног догађаја налазио на школовању у Паризу.

Неочекивани наследник српског престола био је још један изданак бочне линије владајуће династије, унук Јеврема Обреновића. Уз малолетног владара, Србија је на годину дана по смрти кнеза Михаила добила и нови устав. Од свих уставних решења крајем 19. и почетком 20. века, оно из 1869. не само што је било најдуговечније, већ је и од посебног значаја за ток политичких догађаја у Србији. Реч је о Уставу који ће имати далекосежног утицаја и оставити значајне последице током наредних деценија.[13] Писан под сенком Топчидерског атентата, а од стране људи који су већ држали све полуге власти у својим рукама, Устав из 1869. нудио је режиму могућност примене насилних мера у сваком тренутку.[14]

Још је занимљивије да је нови Устав био плод умовања оних који су себе, макар у јавности и форме ради, називали либералима. Реч је о људима који су чинили сам врх српске интелектуалне и технократске елите, а који су своје правне дипломе стекли на најпрестижнијим европским универзитетима. Иако из политичких разлога недостају потписи главних креатора новог српског Устава, Јован Ристић и Радивој Милојковић без сумње су стајали иза духа и смисла његових кључних одредби. У време обнародовања највишег законодавног акта, један од аутора налазио се на положају кнежевског намесника, док је други држао положај министра унутрашњих дела. Дакле, радило се о другој и трећој по важности личности у читавој државној управи.

---

[12] Delfa Иванић, *Успомене*, прир. Ј. Милановић, Београд 2012, 75; С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада* ; *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд 1990, 479–483, 487–489; В. Јовановић, *нав. дело*, 98–101, 103–105, 107–112.

[13] Српски Устав из 1869. као и Трновска конституција у Бугарској, обнародована десетак година касније, упркос бројним неодређеним тврдњама о правима грађана, остављају сву извршну власт у рукама министара одговорних, не скупштини, већ монарху. Сем тога, право законодавне иницијативе, тек нешто окрњено, остало је такође у рукама круне. Д. Ђорђевић, *Огледи из новије балканске историје*, Београд 1989, 113–126.

[14] *Белешке Младена Жујовића*, Београд 1902, 132–135; Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, II, прир. М. Јагодић, Београд 2006, 45, 87–88, 123–126.

Интересантна је тврдња Слободана Јовановића, како је Устав из 1869. већим делом био дело самог Јована Ристића. Упућени, опет, истицали су да он веома наликује самом уставном нацрту који је Милојковић израдио још 1867. године, по наређењу кнеза Михаила. Но, та два пашенога који су имали удела у самом атентату на Михаила Обреновића, деловали су потпуно сложно и после кнежеве смрти. Стога је неважно да ли је Ристићев или Милојковићев утицај био пресудан при обликовању коначне верзије новог српског Устава.[15] Сва је прилика да је то био њихов заједнички подухват, јер Устав из 1869. срочен је управо тако, да додатно ојача већ изузетно снажан полицијски режим у Кнежевини.[16]

О томе сведочи уметање посебних механизма у уставни текст, којима су придодата нарочита овлашћења апарату извршне власти, било суспензијом појединих уставних одредби, или увођењем ванредног стања и преких судова. Унети како би омогућили гашења делова Устава који макар начелно гарантују одређена права грађанима, ти механизми скривени су у два посебна члана – 38. и 56. Привремено укидање грађанских права и слобода, путем члана 38, моћно је оруђе притиска на сваког појединца, на кога би пала сенка сумња да је противник режима.[17] Иако снажно, то није било једино средство надмоћи извршне власти предвиђено новим Уставом. Наиме, док члан 38 може бити примењен селективно, гушећи поједина грађанска права, 56. имао је много свеобухватнији карактер. Под ванредним околностима, он је у потпуности потирао значај Народне скупштине, као тела које узима учешћа у процесу доношења законских аката у Србији.[18]

---

[15] Р. Љушић, *Србија 19. века*, Београд 1994, 251–253.

[16] Да је Устав из 1869. махом дело Радивоја Милојковића, тврди и Јован Авакумовић који је као начелник Полицајног одељења стилизовао нацрт новог уставног решења, што је потврдио и некадашњи министар полиције Никола Христић. Ј. Авакумовић, *Мемоари*, прир. С. Турлаков, Сремски Карловци – Нови Сад, 2008, 121–122; Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, Београд 2006, 545–546; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 489, 520–522; исти, *Влада Милана Обреновића*, I, 83, 152.

[17] Члан 38 допушта да се у случају „преке опасности по јавну сигурност" укину слободе и права, гарантована члановима 27, 28, 32 и 111 новог Устава. Реч је о заштити основних права, од неповредивости обитавалишта, преко права на слободно изражавање мишљења, усменим или писаним путем, све до гаранција да нико не може бити затворен, без ваљаног судског поступка. *Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835–1903*, прир. М. Јовичић, Београд 1988, 95–96, 108.

[18] Тај члан скривао је стварну могућност успостављања ванредних политичких институција и преких судова, уз отворено оспоравање макар формалне поделе на извршну, законодавну и судску власт у Србији.

По члану 56, у случајевима када је „земаљска безбедност, било споља било изнутра, у великој опасности” кнез на предлог министарског савета може сам доносити наредбе које имају силу закона, а да тек накнадно за њих затражи допуштење скупштинара.[19] Тиме је омогућено изостављање Народне скупштине из законодавног процеса док се, напротив, владајућем режиму пружа могућност увођења „привремених закона”.[20] После ових навода јасније звуче речи вође српских социјалиста, Светозара Марковића, који је изнео сасвим негативну оцену Устава из 1869. Вреднујући га, он је лаконски констатовао како су Радивој Милојковић и Јован Ристић увек били вешти да „споредним законима ишчупају и она ништавна права” која су Уставом била гарантована.[21]

Огромна, слабо прикривена моћ полицијске државе, вреба под нејаким и тек формалним уставним ограничењима. Међутим, питање персоналних решења и избора руководеће личности која би владала земљом и даље је било без одговора. Јер ако су убиством кнеза Михаила покопани отворени покушаји повратка самодржављу, то није важило за скривене амбиције њених потоњих управљача. Власт над Кнежевином по доношењу новог Устава још увек је предмет могућег спорења. То се видело управо током малолетства Милана Обреновића, док је Кнежевином управљало трочлано Намесништво. Пуковник Миливој Петровић Блазнавац, као први намесник кнежевског достојанства и министар војни, био је личност на чије је нарочито инсистирање Милан Обреновић и доведен на трон. Неки су управо у томе, као и у пресудном утицају који је он у прво време стекао над младим кнезом, видели његову скривену намеру да испољи владалачке амбиције и сам се докопа српског престола.[22]

Но све те комбинације биле су пресечене када се на свој осамнаести рођендан, а три године пре законског рока, кнез Милан изненада прогласио пунолетним. Тиме је починио први од многих државних удара којима је иначе био склон, током читавог периода своје бурне управе Србијом. Било је то 10. августа 1872. по јулијанском календару.[23] Притворан и властољубив, кнез Милан од тада се радо мешао у врховну управу земљом, својом несталном и превртљивом политиком према

[19] *Устави Кнежевине и Краљевине Србије*, 99; С. Јовановић, *нав. дело*, I, 75.

[20] Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, I, Београд 1923, 235–237.

[21] Д. Тодоровић, *Суђење Светозару Марковићу*, Београд 1974, 30–31.

[22] В. Јовановић, *нав. дело*, 104–107, 111–112.

[23] С. Јовановић, *нав. дело*, I, 54–161.

представницима извршне власти. Одредбе Устава из 1869. године то му у потпуности омогућују, будући да је на кнезу било да одабере министре и својим утицајем обликује нову владу. Хировити кнез постао је тиме креативни и реметилачки фактор, не допуштајући да се партијски режими предуго задрже на управи. Сходно тренутним интересима кнез доводи једне, а уклања друге министре, радо рушећи и читаве кабинете, те је мало који од њих испунио прописани трогодишњи мандат.

Чак и политичари који су већ доказали своју вредност, попут Јована Ристића, морали су сваки пут поново да тргују са кнезом нудећи нове уступке. Радило се о дугорочној стратегији којом је трошена популарност кључних политичких играча, рушен њихов углед у јавности и тиме сузбијан прејак страначки утицај унутар апарата власти. Иако несвакидашњи, тај систем управе враћа у живот политички ауторитет монарха, у доба наглог снажења партијских котерија које прете да га потисну у страну. Јачање положаја круне, међутим, сем што је угрозило стабилност управљачког механизма, водило је изневеравању започетих и одустајању од већ обећаних реформи. Устремљени ка свом опстанку на власти, своје реформске програме режими схватају као задатак од другоразредног значаја, посвећени у потпуности борби за очување мандата.

Другим речима, криза модела личне власти отворена атентатом у Топчидеру 1868. године, није превазиђена довођењем новог владара нити доношењем новог Устава. Она је само продубљена, појавом монарха сасвим бескрупулозног, а довољно вештог у наметању сопствене политичке воље. Психолошки притисци и уцењивање елитних политичара, као оруђа којима се кнез радо служио, успоравају процес маргинализације круне започет убиством Михаила Обреновића. Насупрот закулисним утицајима двора стајало је једнако разорно и неконтролисано бујање партијских мрежа, ојачаних изборним системом уведеним новим Уставом. Самодржавни и олигархични концепти управе остали су стога подједнако снажни, вребајући под маском лажне уставности и после 1869. године.

Упркос опречним интересима, одређене околности довеле су до кохабитације та два, међусобно супротстављена начина владавине у наредним деценијама. Уместо избора између крајности личне власти или партијске свемоћи, ти архаични политички системи живели су у чудној симбиотско-патолошкој равнотежи. Везивно ткиво тог несвакидашњег савеза и заједнички именитељ компромиса, који је здружио те невољне саучеснике у власти, било је присуство мноштва заједничких

непријатеља.[24] Зато је тај недоречен и противречан облик двојне управе опстао и после 1868. године, као и мноштво скривених сукоба унутар управне структуре. Скројен према потребама једног хировитог монарха који није придавао значај уставним ограничењима, поменути систем обиловао је бројним недостацима. Пре свега, одликују га несталност и нагле промене политичког курса, услед сталног трвења у врху власти.

Уместо да се задовољи скромном улогом уставног владара, кнез Милан посветио се јачању сопствених позиција, неоптерећен постојећим законским ограничењима. Чак је једном приликом изјавио, да га Устав из 1869. ни на шта не обавезује, јер је написан у време његовог малолетства. Стога се кнез према појединим члановима тог највишег државног акта опходио зависно од својих тренутних потреба. То се посебно односило на члан 3. према коме кнез има сва права државне власти, али их врши по уставним опредељењима. Значење тог члана који ограничава поље његовог слободног политичког делања кнез је первертовао, а посебно завршну алинеју која потврђује да је кнежева личност „неприкосновена и неодговорна", али носи и обавезу његовог издизања изван поља дневне политике.[25] Но, Милан Обреновић изобличио је стварни смисао те одредбе и примењивао ју је дословно, како би владао неодговорно, а при том ипак остао неприкосновен и недодирљив.

Колики је био опсег кнежеве владалачке амбиције и његова потреба да контролише што шири круг људи са јавне сцене, сведочи интересантан податак који је прибележио Милан Ђ. Милићевић. У пролеће 1881. кнез је од њега као начелника Полицајног одељења тражио да сачини опсежну датотеку полицијских званичника, независно од већ постојећих кондуит-листа. Ти поверљиви досијеи кнезу би послужили не само као подтсетник ради лакшег сналажења, већ као моћно средство притиска помоћу кога би манипулисао потчињенима.[26] Увек на опрезу, он је инсистирао на прикупљању осетљивих података и тражио да му се редовно достављају – од спискова именованих скупштинских посланика, до листа ухапшених политичких криваца. Не чуди зато да упућени управо

[24] Пуни међусобног неповерења, кнез и партијски прваци сарађују у подели власти, потајно тежећи да приграбе њен већи део. Само ризик од династичког преврата и социјалних немира, као и страх од карађорђевићевских завера и деловања радикалских демагога, приморава круну и водеће политичаре да коегзистирају у том нестабилном суживоту готово три деценије.

[25] В. Јовановић, *нав. дело*, 161–163.

[26] Тај поверљив задатак поверен је Милићевићу, пошто је кнез дознао да овај лично зна сваког окружног и среског начелника понаособ, што га је потпуно фасцинирало. АСАНУ, 9327/X.

у Милану Обреновићу виде творца нове дворске полиције, из које је касније настала служба државне безбедности Краљевине Србије.[27]

Озбиљне организаторске способности и склоност ка раду на пољу конспиративног, били су удружени са другим необичним умећима младог српског монарха. Вешт да када је то било потребно одглуми саосећајност и заинтересованост, он је обмануо многе савременике. Сем тога, кнез Милан поседовао је и фотографско памћење, те када би му кога представили и пошто му упамти лице, могао је без потешкоће да га призове у сећање као да је реч о старом познанику.[28] Захваљујући свом несумњивом глумачком таленту и речитости, у стању да задиви саговорника оштроумном опаском, кнез Милан умео је да се снађе у лукавим играма привлачења једних, а одбацивања других политичких фигура. Генијалан демагог и сигуран у себе, кнез је годинама постављао и рушио владе, при том не изазивајући трајнији гнев код учесника у политичкој власти.

Међутим, привидна лакоћа са којом је Милан Обреновић готово три деценије управљао државним пословима, не само што је била тек величанствена опсена, већ се радило о смртоносној замци. Највећа слабост те, на први поглед, генијалне управљачке стратегије лежала је у томе што се само један изузетно вешт и безобзиран монарх могао користити тим вратоломним механизмом. Била је то политичка игра са највишим улозима у којој се Милан Обреновић, страствени коцкар и непатворени егоиста, одлично сналазио. Међутим, залог који је тако често стављао на талон била је будућност саме династије. Вишедеценијско поигравање самодржавним концептом, уз вечито изигравање начела уставног монархизма, коштало је живота његовог јединог наследника.[29]

Нестабилност, изазвана несталном политиком монарха и противним интересима других кључних учесника у власти, ублажена је у извесној мери једноставним и дуговечним решењима у области државне администрације. Застарела са становишта професионализоване и

---

[27] П. Тодоровић, *Српска ствар у Старој Србији* ; *Успомене на краља Милана*, прир. Л. Перовић, Београд 1997, 282–283.

[28] Свој необичан дар кнез је радо користио, не би ли импресионирао саговорнике и код њих створио уверење да чврсто држи све конце власти у својим рукама. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II, Београд 1990, 374–376.

[29] Краљ Александар који је покушао да управља на сличан начин као његов велики *Рара*, није био способан за компликоване политичке маневре. Зато је убијен свега три године од кад је самостално завладао земљом, чиме је и династија Обреновића уништена, средином 1903. године.

специјализоване европске бирократије, српска администрација заправо отупљује оштрицу политичких сукоба у врху власти.

Анахроност је један од неколико скривених парадокса, којима је српска државна управа обиловала. Кључни закони и уредбе, засновани на јасним принципима бирократског централизма, били су успостављени још током уставобранитељског режима, а оснажени током друге владе кнеза Михаила. Превазиђен са становишта савремене науке о државној управи, радило се о механизму који је гарантовао стабилност политичког поретка у Србији. Вредност таквог система састојала се у компромису којим је највећи део власти остављен монарху, док је мањи делегиран политичкој групацији која чини режим.[30] Био је то механизам који је осигуравао осетљиву равнотежу установљену између монарха и политичких котерија.

Сем кнеза као централе фигуре режима и министара, задужених за техничко спровођење пројектованих циљева, трећи чинилац извршне власти био је сам бирократски апарат. Од 1862. он је подељен у седам министарстава са јасно одређеним надлежностима**.** Сваки од министара управља посебном административном облашћу, путем низа подручних чиновника распоређених у нарочитом хијерархијском поретку. Министри су именовани и разрешавани дужности постављењем од стране кнеза.[31] Обично, бирани су из политичке групације која би добила већину на редовним скупштинским изборима, одржаваним на сваке три године**.**

То, међутим, није било свето правило јер кнез за министре често доводи и своје миљенике, бескарактерне или неспособне, независно од воље гласача и изборних резултата. Чим се прогласио за пунолетног он о сваком министарском кандидату, а нарочито у ресорима правде, полиције и војске, одлучује сам. То је једно од његових кључних начела власти, начин да потврди самодржавни карактер своје управе. Стварне

[30] Технички односи унутар система извршне власти у великој су мери одређени Законом о устројству централне управе из 1862. Седам година старији од новог Устава, тај Закон остао је на снази све до првих деценија 20. века и један је од правних аката који су одредили физиономију државне структуре у Србији. Писан за владе кнеза Михаила, тај својеврсни „устав" српске бирократије земаљску власт предаје монарху који бира министре и управља преко Министарског савета. Међутим, избор и попуна мање важних службених позиција унутар цивилне бирократије, после 1868. прелази у надлежности политичких елита.

[31] Преношење дела власти и одговорности на министре било је корисно решење јер је влада, макар привидно, управљала државом у име монарха и у договору с њим. Одговорност је подељена, а негативне последице погађале су од тада поједине министре и саму владу, иако по члану 99. Устава из 1869. године „Министре поставља и отпушта књаз."

разлоге те, на први поглед, недокучиве одлуке кнез чак и не крије од радозналих. Тако је на питање, зашто је за министра правде 1874. узео Милана Богићевића, особу без посебних квалификација, кнез имао спреман одговор. Према његовом схватању то је „поштен млад човек и, будући да је његов рођак, веран њему, начинио га је министром правде зато што може утицати на многе чиновнике.”[32] Тих пар чињеница имало је пресудан значај и определило кнеза да на ту важну позицију доведе човека од свега тридесетак година, врло скромног искуства у тој области.[33]

Милан Обреновић инсистирао је на личној лојалности сваког министра понаособ и беспоговорном испуњењу сопствених захтева. Способне, отресите и људе од интегритета, он на министарским столицама трпи тек уколико су му апсолутно нужни. Уколико би се неко од њих енергичније успротивио и тиме угрозио кнежеву сујету, без много формалности бивао је збачен са власти. Кад се зна да је по Уставу из 1869. законодавна иницијатива такође припадала кнезу, док је народна скупштина само потврђивала предложене законе, питање је колико је самодржавни начин управе заиста био сломљен, а колико тек форме ради камуфлиран.[34]

Врло хировита политика кнеза Милана Обреновића није остала без последица. Већ у јесен 1875. године, један цинични савременик срачунао је да у Србији живи више од четрдесет бивших министара који уживају знатне привилегије, али уз знатан финансијски трошак по државну касу.[35] Ван сваке сумње, једном тако динамичном и нестабилном поретку, какав је настао у Србији после 1872, био је неопходан постојан и уходан систем бирократске управе. Систем који је могао да трпи неочекиване потресе и честе промене у врху власти. У сенци дневне политике, сталних међусобица и трзавица између владара и његових министара, бирократски механизам Кнежевине Србије чинио је својеврстан контратег. Тром али уходан, то је спор али стабилан инструмент, неопходан ради извршења донетих одлука, преноса наређења и трансмисије политичких утицаја.

---

[32] *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, прир. А. Раденић, Београд 1976, 620.

[33] У кругу познаника, Милан Богићевић тврдио је да се опирао тој кнежевој замисли и да се тешком муком примио министарског положаја. Н. Крстић, *нав. дело*, II, 255.

[34] Д. Јанковић, *Доношење закона*, Београд 1923, 39–41, 75–76, 104–105.

[35] Н. Крстић, *нав. дело*, II, 299.

Принципи бирократске управе

Покушај ослобођења од Турака, започет устанком 1804, сврстао је Србију у ред млађих европских држава. Непризната и тек у зачетку, она је била самородно и нежељено чедо епохе Наполеонових ратова. Србија из времена Карађорђа, настала је услед очевидне парализе застарелог концепта управе, умируће Османске империје. О томе сведочи појава неколико других, од Порте отргнутих области на Балкану, крајем 18. и почетком 19. века. Привремен, али нагли успон Пазваноглуа, господара Видина и околине, слично Али-паши Јањинском у Епиру, имао је неких заједничких одлика са Карађорђевом влашћу у Србији. Што лукавством, а што отпором, војничким умећем и дипломатијом, та три самозванца су на извесно време стекли власт над појединим деловима Царства. Узастопна појава сепаратистичких покрета у многим европским областима Турске, упућивала је на потребу темељитог преобликовања односа између метрополе и периферије.

Утолико је српска револуција била весник настанка новог типа националне државе, али и показатељ завојитог пута еманципације мноштва балканских народа. Народа насилно подвргнутих турским политичким интересима или потчињених суровим системима економске експлоатације у државама средње Европе.[36] Настала превратом и ратом,

[36] Реч је о народима који ни током векова турске власти нису представљали безобличну масу *ортодоксних* хришћана, без имало свести о сопственој етничкој припадности, како то данас покушавају да објасне поједини историчари, нити који су тек крајем 19. века и политичких аспирација ради почели да „измишљају" сопствену прошлост. I. Banac, *Zarathustra in Red Croatia* : *Milan Šufflay and his theory of Nationhood*, National Character and National Ideology in Interwar Eastern Europe, 1995, 182–193; I. Blumi, *Reinstating the Ottomans Alternative Balkan Modernities, 1800–1912*, Palgrave Macmillan 2011, 2–5, 11, 17–19, 34, 39–43; N. Doumanis, *Before the Nation Muslim-Christian Coexistance and its Destruction in Late-Ottoman Anatolia*, Oxford University Press 2013, 2–4, 15–18; уп. V. Jovanovic, *„Good" Turks and „Evil" Ones: Multiple Perspectives on the Turkish Community Reflected in Serbian Sources of the Early Nineteenth Century*, El Prezente Studies in Sephardic Culture 7 (2013) 77–94.

нова српска држава најбољи је доказ великог разочарања у интегративну моћ постојећих империјалних политика, као и тежње многих балканских народа да, макар и уз велике жртве, измене сопствену судбину. Да није реч о пукој демагогији или игри великим речима, говори мноштво чињеница предатих забораву и данас потиснутих у страну.

Древни обичаји и технике располагања достојанством и телом другога, преплићу се и сусрећу почетком новог века са сасвим новим механизмима екстремног тлачења и манипулисања људским судбинама. У најразличитијим комбинацијама, принудни рад услед немаштине и дужничко ропство, живе упоредо са већ уобичајеним третманом ратних заробљеника попут робова.[37] Као типични, поменути облици депривације представљају популарне методе стицања моћи и богаћења, експлоатацијом других људских бића. Веслање на каквој галији, или копање угља у мрачном окну неког рудника, води у крајњој линији једнаком исходу – свакодневној патњи и прераној смрти.[38]

Поробљавање у једном или другом облику, присутно је почетком 19. века широм планете, од древних империја попут Кине и Русије па све до британских, шпанских и холандских колонијалних поседа. Чак и Сједињене Америчке Државе које су пружиле жесток отпор, како би се отресле британске политичке доминације, ипак су задржале робовласнички систем за милионе афро-американца, као уносан и исплатив. У исто време, већ традиционални облици израбљивања сељака, сведених на положај кметова, као и угњетавање земљорадника-беземљаша, опстају у многим областима Европе. Познато још од средњег века, кметство се није битно разликовало од сличних видова експлоатације људске беде и несреће, присутне и на другим континентима.

Ни Турско царство није се одрицало институције ропства, намењене само немуслиманима. Тржнице Солуна, Цариграда и свих већих градова

[37] Готово три четвртине путника за Вирџинију, као и половина европских миграната који су насељавали друге британске колоније у 17. и 18. веку, налазило се у положају принудних слугу. Пред путовање, они би својевољно пристајали на нарочит правно обавезујући уговор, који је гарантовао да ће више година (обично седам) служити под условима који су имали све елементе и карактер принудног рада, како би отплатити трошкове свог вишемесечног прекоокеанског превоза. D. Northrup, *Indentured Labor in the Age of Imperialism 1834–1922*, Cambrige University Press 1995, 1–15, 142–148, 156–164.

[38] Устаници из Љешнице који су се предали после пораза у јесен 1813, по заробљавању су завршили као веслачи на турским галијама. Они који су преживели ту одисеју откупљени су тек током првих година владе кнеза Милоша. В. Караџић, *Историјски списи*, II, Београд 1969, 221; P. W. Bamford, *Fighting ships and prisons, the Mediterranean Galley of France at the Age of Louis XIV*, The University of Minesota Press 1973, 273–276, 282, 325.

су током 19. века уредно снабдевене афричким робљем и бројним *неверницима*, похваталим као ратни плен или уловљених преваром. Упркос бројним декларативним актима о укидању те институције, кућно и сексуално ропство опстаје у Турској и током првих деценија 20. века.[39] Слично томе, гусарење и робљење поморaца, трговаца и путника на Медитерану, ради стицања богатог откупа, Тунис и Алжир претворили су још у 16. веку (ако не и много пре) у главну привредну грану.[40] Иронијом судбине, те две државе средином 19. века и саме су постале жртве француске колонијалне политике, њени први афрички поседи. Сво то тлачење које се одвијало широм планете, показује запањујућу виталност, упркос таласу политичких промена од 1789. и дашку слободе који се осећао у доба Наполеонових ратова.

Економски и идеолошки заснован на израбљивању, империјални поредак у својим разноврсним облицима није устукнуо пред Француском буржоаском револуцијом. Многи од различитих видова поробљавања, били су добро познати и становницима Србије, у 18. и почетком 19. века. Бити жртва каквог јањичарског насилника, или кмет на имању неког угарског велможе, представљало је једнако непопуларну судбину. О томе сведоче многа бекства и напуштање сопственог завичаја, потрага за новим идентитетом као и лутања у потрази за бољом судбином читавих генерација, као и прилив хиљада придошлица из околних области Балкана у Карађорђеву Србију. Како читавих породица које су тражиле уточиште од турског насиља, тако и младића-добровољаца жељних ратних авантура, славе и богатог плена.[41] Међутим, развој младих балканских држава показао се као мучан и спор процес, много компликованији но што се могло и претпоставити.

Заостатак који је Србију делио од осталих европских држава био је превелик, да би се за свега пар деценија могле осетити значајније промене. Успешно газдовање, ствар је техничке организације и планирања, а не племенитих жеља и узвишених принципа. Добра воља и искрене намере никако нису довољни за изградњу сложених

[39] E. Y Hakan, *Slavery in the Otoman Empire and its Demise, 1800–1909*, Palgrave Macmillan UK 1996, 22–24, 45–47, 55–60, 160–161; M. C. Zelfi, *Woman and Slavery in the Late Ottoman Empire*, Cambrige University Press 2010, 189–202.

[40] D. Panzac, *The Barbary Corsairs – the End of a Legend, 1800–1820*, Brill Academic Publishers 2004, 109–132.

[41] Д. Јовановић, *Из Тимочке Крајине. Књажевачки округ. Прилог за историју и етнографију*, Гласник Српског ученог друштва LXX (1889) 174–175; В. Караџић, *Српске народне пјесме*, I, Београд 1975, 564–566; М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959, 166–169.

институција власти, нити су пак могли да надокнаде векове изгубљене под турском влашћу. Ефикасна управа заснива се на уходаним обрасцима и опробаној пракси, коју је у Србији тек ваљало установити. Другим речима, било је много лакше уништити турски, него сачинити сопствени административни поредак. О томе најбоље сведочи сам процес настанка управног механизма испуњен погрешкама, разочарањима и лутањем, присутним на тлу Србије током читавог 19. века.

За разлику од врло оригиналног пута српске државности, противно очекивањима и плановима светских центара моћи, није било ничег посебно епохалног нити магичног у развоју њених бирократских установа. У сваком смислу оне су биле тек позајмица знања о техникама владања, преузете понајвише из богате ризнице суседног Аустријског царства. Први принципи канцеларијског пословања постављени у време вожда Карађорђа и кнеза Милоша били су сасвим скромни, готово примитивни. Званична преписка ослањала се на неколико десетина Срба из суседних угарских и аустријских вароши, вичних бирократском пословању.[42] Настала из нужде почетком 19. века, првобитна администрација била је тек упрошћена копија техничких модела управе присутних у цивилизованој Европи.

Услед свеопште неписмености домаћег становништва, Србија је у свој управни апарат деценијама примала људе са стране. По окончању устанка из 1815, како злурадо примећује један савременик, као облак комараца похрлише чиновници у Србију жељни добрих положаја.[43] Потоњи кнежев секретар Алекса Симић, такође придошлица, присећао се да је прве званичне саставе писао држећи хартију на коленима, немајући основни канцеларијски намештај нити пословну канцеларију на српском двору у Крагујевцу, као уосталом ни остали званичници.[44] Упркос скромним околностима које су у Кнежевини затекли, чиновници са стране инсистирали су на свом посебном друштвеном положају.[45] И

[42] Захваљујући својим специјалистичким знањима они су примани, али махом кришом, како та постављења не би изазвала незадовољство и подозрење Аустрије. Таква пракса трајала је деценијама, а *увоз мозгова*, морао је бити некако регулисан. Обично нарочитим расписима, попут оног из 1847. године. *Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији у досадашњим зборницима нештампаних а изданих од 2. фебруара 1835. до 23. октобра 1875. год*, XXX, Београд 1877, 106.

[43] В. Куниберт, *Српски устанак и прва влада Милоша Обреновића 1804–1850*, Београд 1901, 276–277, 319–320.

[44] *Сећања Алексе Симића*, 69.

[45] Било је покушаја да се уведе и нарочита форма обраћања властима у трећем лицу, иако би то у српском језику звучало сасвим накарадно. В. Куниберт, *нав. дело*, 280.

самим оделом они су хтели да се разликују од домородаца и зато су тражили да им се сашију нарочите чиновничке униформе, по руском крају.[46]

Отварање перспектива писменима у администрацији кнеза Милоша, водило је каснијем антагонизму и подели између две, по много чему различите скупине званичника. Први су били неписмени, али полицијским дужностима вични староседеоци, који су своје заповедничке способности доказали још током устаничких дана. Њихово искуство, углед и учешће у протеклим биткама, препоручује их за положаје полицијских старешина. Другу групу чинили су Срби-пречани, упућени у канцеларијско пословање али страни локалној заједници и представници једне туђинске културе.[47] Доминација „швабурије" – бирократским вештинама вичних пречана у државној управи, потрајала је током читаве прве половине 19. века. Од тада их постепено потискује домаће становништво које је и само тражило запослења унутар државних институција.

Манир бирократске управе, устројен у време кнеза Милоша, постао је доминантан и наставио да се развија током доцнијег уставобранитељског режима. Он је у многоме одредио даљи смер развоја српске државе и знатно олакшао настанак многих надлештава и установа. Познаваоци тајни добре управе, међутим, упозоравали су да преузимање готових бирократских модела и страних закона, опречних духу народа и локалним наравима, води каснијој стагнацији и слабостима саме државе.[48] Створена за кратко време, српска бирократија патила је од бројних мањкавости, а корумпираност полицијских званичника умањивала је њихов углед и појачавала опште незадовољство. Склоност бирократских структура ка злоупотребама, остала је свеприсутна и средином 19. века, у јеку борбе за формално успостављање правне државе у Кнежевини.[49]

---

[46] Према Уредби из 1837, чиновичке униформе требало је да буду загасито смеђе, војних старешина сасвим црне, а припадника кнежеве свите небеско плаве боје. *Зборник закона и уредаба*, XXX, 168–173; П. Васић, *Униформе српске војске 1808/1918*, Београд 1980, 22–26; *Службено одело у Србији*, Београд 2001, 24–25.

[47] Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, Горњи Милановац 1999, 210–212; П. Крестић, *Пречани и Шумадинци*, Београд 1996, 63–71.

[48] По њиховом суду „последица је управне централизације бирократски сталеж, неминовна беда свих држава са поништеним локалним и предеоним управама." В. Карић, *Србија, опис земље народа и државе*, Београд 1887, 615.

[49] Слаба контрола подручног чиновништва значила је пад дисциплине и квалитета рада свих струка, посебно управне и судске. Сами министри указали су 1855. године, да је последња визитација локалних власти извршена још давне 1847. *Записи Јеврема Грујића*, I, Београд 1922, 38–39, 188–189.

Није много другачије ни у суседним земљама, чији се правосудни и полицијски органи такође руководе сличном логиком и себичним личним циљевима. „Грозан, убитачан, и богомрзан начин суда приметио сам при правителству овом влашком. Мађарски суд је подобан овому, будући да и тамо мит царствује, но овај влашки је загрдио: њихово се правосудије управо лицитацијом води.”[50] То је тврдио бивши кнез Милош, који је током својих емигрантских дана постао лака мета грабежљивих званичника, многих земаља у којима је боравио. Ипак, занимљиво је да му је та појава засметала када се и câм, као приватно лице, нашао у рукама лакомих и безобзирних чиновника. У деценијама сопствене управе, напротив, такво понашање он је најчешће игнорисао.[51]

Свега једну деценију по свршетку Другог српског устанка, бруталност и иживљавање пандура кнеза Милоша превршило је сваку меру, запретивши да сасвим угаси тековине српске револуције. Кнежеви људи бацали су се храном сиромашних сељана и попут велике господе захтевали, да се пред њих износи само хлеб од белог брашна, печена пилад и томе сличне ђаконије.[52] Тражећи од тежака да им справљају јела која ови сами никада нису окусили, опијајући се преко мере и ударајући на женску чељад, они су 1825. године изазвали један од најозбиљнијих устанака против кнежеве власти.[53] Буна Милоја Ђака могла је лако прерасти у свеопшти отпор и сасвим срушити власт кнеза Милоша.

Погубна по дугорочне интересе саме заједнице, корупција представља културни феномен, распрострањене и готово неискорењиве традиције. Као и у другим државама, одређен степен подмитљивости државних службеника ни у Србији није изазивао неизоставну осуду надлежних. Умешни управљачи не само што су индиферентни према мањим и спорадичним облицима корупције, већ су на њу гледали као на стабилизујући друштвени фактор. Тај став заступа и Радивој Милојковић, један од ретких министара полиције чији је ауторитет у државним пословима био неприкосновен. Када му се један од званичника полицијске струке пожалио на малу плату, министар је хитро узвратио следећом загонетком – „дађу ти да имаш ’леба, а пи(ј) воде.”[54]

---

[50] *Кнез Милош прича о себи*, прир. М. Ђ. Милићевић, Горњи Милановац 1989, 31–33.

[51] У тој истој Влашкој, кнез Милош купио је силна имања, надмашивши својим земљишним иметком и многе од тамошњих бољара.

[52] Неки од њих чак су у својој обести тражили да им се кува чорба, сачињена искључиво од кокошијих језика. *Сећања Алексе Симића*, 117.

[53] П. Михаиловић, *Дневници*, прир. Ј. Милановић, Београд 2010, 335.

[54] Иронично, тај савет је упућен особи која ће касније постати министар финансија Краљевине Србије. *Мемоари Вукашина Ј. Петровића*, прир. С. Турлаков, Београд 2009, 6.

Задивљујуће искрен одговор којим се отворено предлаже почетнику у струци да буде сналажљив, када је реч о новцу. Била је то цена превеликих уштеда на приходима званичника, тврдичлука при развоју бирократске струке.

У једној сиромашној земљи, без капацитета за стварање квалитетнијих управних кадрова, склоност ка различитим видовима корупције неизбежна је.[55] Бројне злоупотребе делом су свакако биле последица скромних новчаних улагања у апарат судске и извршне власти, уштеда на платама и наградама службеника тих струка. Стога се прећутно одобрава уколико неки званичник скромне приходе допуни каквим „креативним" гестом, чиме се круг невоља заправо затварао. Уосталом, та политика није била у нескладу са идеолошким принципима полицијске државе. Персонификујући режим у локалној средини, неки од чиновника сматрали су да им права на додатне привилегије напросто припадају, будући да су својим неуморним трудом доприносили свеукупном благостању.

Формално, омражена пракса принудног рада у приватне сврхе укинута је већ Уставом из 1838. Према члану 49 – „Свака работа (кулук) укинута је у Србији, и неће се моћи налагати работа никаквому Србину." Упркос томе, поједине старешине и даље нагоне сељака да им кулучи и бесплатно обделава њихове винограде, њиве и вртове. Дошло је дотле, да је централна власт изнова морала да формалним расписима упозорава званичнике и служитеље, да се клоне узимања мита и сличних радњи. Но, није било лако повући праву линију између злоупотреба и законитих привилегија које припадају државним намештеницима. Увођење почасних звања, персирање, обавеза гошћења при изласку у народ, као и исказивање понизности према државном званичнику, озакоњено је управо у доба уставобранитеља.[56] Обичан полицијски писар од тада је носио ласкаву титулу „благородни", окружни начелници постали су „високоблагородни", док је за полицијско начелство био везан апстрактан и унеколико комичан епитет – „славно".[57]

Све то, чињено је како би се увећао ауторитет и значај бирократије, као кључног савезника режима. Но тиме је избрисана већ слабо

[55] Та појава није била везана искључиво за нереформисане бирократске системе источних и јужних обода Европе, већ је присутна у свакој држави која је закидала на примањима својих упосленика. R. Fosdick, *European police systems*, New York 1916, 375–378.

[56] С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 55–58.

[57] *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846–1869*, прир. Д. Страњаковић, Београд 1939, 115.

приметна граница између обавезе исказивања формалних почасти и могућих коруптивних радњи чиновника и угледника.[58] Према § – 43, *Закона о чиновницима грађанског реда* из 1861, било је десет основних чиновничких „сагрешења". То су: Неморално и недостојно владање у приватном животу; лакомислено задуживање; нечовечно и преко поступање са становништвом; рђаво понашање према млађем; немарност и неуредност у служби; непослушност према старијем и наредбама; оговарање наредаба и старијих власти; смутње и бушкање; сви еснафски занати, адвоцирање и трговачке радње; уопште повреда дужности свог звања.[59]

Једноставна и исплатива, али трома и лакома, српска државна управа била је у самом зачетку технички преживела институција, иако основана тек почетком 19. века. Ово понајвише стога што се одвише ослањала на старе и већ опробане технике управе, преузете из уходане праксе суседних царстава, а утемељене на обрасцу полицијске државе. Реч је о држави поданика, а не грађана, што је суштинска политичка одредница. Био је то поредак стриктан и строг, не увек и правичан, који не функционише на нивоу слободног избора и личне воље, већ је наметан принудом и притиском. Тај систем манипулише страхом од казне као главним оружјем, спутавајући појединца у процесу одлучивања. Насиље у име поретка и у његовој режији, прикривено или огољено, древни је савезник свих управљача, али и мач са две оштрице.[60]

И српска држава, настала почетком 19. века, у знатној мери се служи силом како би учврстила свој ауторитет. Читав режим из 1804. заснива се на слободној вољи неколицине устаничких вођа и њихових следбеника, али и на страху од казне онога ко би покушао да откаже послушност новом поретку. Суров и нехуман почетак једне националне државе, могло би се приговорити из данашње перспективе. Но, само уколико се не би у обзир узеле хаотичне околности, као и ниво насиља који су у Османском царству већ били присутни крајем 18. и почетком 19.

[58] Каткад и сами званичници постају жртве корупције, изложени најразноврснијим облицима злоупотреба. Тако је Милану Ђ. Милићевићу, као још сасвим младом учитељу средином 19. века, једном приликом све ученике са часа покушала да одведе нека локална моћница, блиска владајућој династији. Своју намеру она је правдала тврдњом, да су јој деца потребна ради рашчешљавања вуне из кнежевских јастука, који су се налазили у просторијама оближњег двора у Тополи. М. Ђ. Милићевић, *Успомене 1833–1851*, Београд 1952, 159–160.

[59] *Зборник закона и уредаба*, XVIII, Београд 1864, 16; С. Јовановић, *нав. дело*, 368–369.

[60] *Essential Works of Foucault 1954–1984*, vol. 3, *Power*, J. D. Faubion, P. Rabinow (eds.), The New Press 2001, 332–335, 337, 340–341.

века.[61] Питање је, да ли би какав други вид управе можда више одговарао том времену и поднебљу, као и да ли би уопште могао бити успостављен у тим хаотичним приликама.

Ново државно уређење револуционарне Француске, не само што је готово непознато у устаничкој Србији већ је и попуно бескорисно, будући одвише софистицирано и компликовано за домаће потребе.[62] Тај модел управе је непримерен, као и покушај апсолутизовања разних облика самоуправних власти, присутних на нашем тлу још у 18. веку. Утемељен искључиво на територијалном партикуларизму, систем управе по кнежинама и унутар саме сеоске заједнице није могао бити темељ успешне државне организације.[63] Ван централизоване структуре власти, која у Србији настаје почетком 19. века, сама општина не поседује нарочит унутрашњи порив ка напретку, нити је заснована на идеји општег добра и заједничких интереса.

Локална кнежинска самоуправа егзистира тек као помоћна управна формација, унутар расклимане политичке власти Османског царства. Она Турцима нуди погодност лакшег манипулисања самим сељанима, ради бржег и успешнијег прикупљања пореза и спречавања локалних сукоба. Ту нема ни помена о суштинској аутономији, о каквој говоре потоњи српски социјалисти. Реч је о успешном начину коришћења локалне елите, у обављању послова битних централној управи, као и о очувању политичког поретка. Како и казују стихови чувене песме – *Почетак буне против дахија*:

„Ту кнезови нису ради кавзи,
нит` су ради Турци изелице”

Нема спора да неписмена и сиромашна локална заједница, унутар упрошћеног концепта општинске самоуправе о каквом је маштао Светозар Марковић, не би била у стању да спроведе амбициозан

[61] М. Ненадовић, *Изабрана дела*, прир. Г. Максимовић, Сремски Карловци – Нови Сад, 2007, 53–67.

[62] Нов у идеолошком смислу, тај систем се у знатној мери ослањао на стари, технички готово неизмењен поредак. Нарочито када је реч о бирократском централизму као кичми саме државне управе. Ту „један министар руководи скоро свим унутрашњим пословима; у свакој провинцији само један опуномоћеник спроводи управу у свим појединостима; нема другостепених управних тела, нити пак оних која би могла дејствовати а да им се претходно не нареди.” А. Де Токвил, *Стари режим и револуција*, Нови Сад 1994, 80.

[63] М. Ђ. Милићевић, *Општине у Србији*, Годишњица Николе Чупића 2 (1878) 186–195.

пројекат свеопштег националног развоја и индивидуалне еманципације. Као што не би успешно преобразила Србију из статуса граничног пашалука, заосталог и склоног унутрашњим поделама, у ефикасну државу налик европским узорима. Касније толико слављеној општинској самоуправи није недостајало само визија, већ и развојних капацитета, како оних интелектуалних тако и економских.[64] Попут Платонове *Државе* и сасвим апстрактног појма општег добра, идеја локалне аутономије само је лепа замисао. У стварном свету она није имала практичне вредности, ослоњена на непостојеће врлине појединца и одвише рачунајући на несебичност људске природе.[65]

Телесна казна, глоба и кулук граде државе, а не снови о праведнијем друштву, поучне речи или мудри савети. У то су тврдо веровали први управљачи и технократе из времена вожда Карађорђа и кнеза Милоша, људи који су одлично познавали нарав својих сународника. Многи од њих су у својој младости и сами окусили сурову и лековиту васпитну моћ телесне казне у име општијег поретка.[66] Поучени таквим спознајама, устаничке старешине убрзо и саме почињу да користе репресивне методе, преузете из репертоара присутног у суседној Аустрији. Ваља истаћи да је већини становника Србије почетком 19. века сваки ауторитет власти био стран и мрзак, те их је најпре било потребно нагнати да га поштују, макар и путем страха од неумитне казне.

Према сликовитом опису једног савременика, Срби тога времена били су „дивљи и свирепи како исто тигри и лафови" и без велике невоље тешко да би признали власт каквог год сеоског кмета.[67] Њих је било могуће покорити само неприкосновеним ауторитетом харизматичног предводника, спремног да у крви сасече отпор властима. Зато је, насупрот идеализованог концепата општинске самоуправе, као и државе једнаких грађана револуционарне Француске, у Србији примењен много практичнији образац полицијске државе. Када се ради о делотворности и поузданости, општинска самоуправа није имала никакве шансе наспрам ригидне решетке бирократске власти, помогнуте батином.

Упркос бројним недостацима, механизам хијерархијски организоване и централизоване управе једини је гарантовао опипљиве резултате.

---

[64] Р. Гузина, *Кнежина и настанак српске буржоаске државе*, Београд 1955, 61–64.

[65] Занимљиво је при том, да су најватренији поборници идеје слободне локалне заједнице били управо они који сами никада нису узели учешћа у раду државне машине. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 142–143, 149.

[66] В. Јовановић, *нав. дело*, 23–24.

[67] Н. Нинковић, *Жизниописанија моја*, прир. Т. Поповић, Београд 1988, 21.

Познат пре свега по суровом наметању ауторитета власти, то је систем који ни најмање не хаје за вољу појединца. Поред тога што је био доступан и једноставан, тај приступ нудио је постепен и природан прелаз од суровијих и грубљих, ка хуманијим начинима управе. Пре знатног ограничења репресивног апарата и гарантовања једнаких права свим поданицима, путем уставних одредби, било је потребно испунити одређене предуслове. Требало је, наиме, прво сасвим искоренити праисконске облике упражњавања права јачег и голог насиља, заснованог на разбојништву, хајдучији и пљачки.

Присутна у време вожда Карађорђа и кнеза Милоша, а наслеђена још из турских времена, хајдучија је могла бити сузбијена само драконским поступцима и применом најгрубље силе. Како је то с поносом истакао кнез Милош, присећајући се самих почетка своје управе у Србији – „Истога пролећа појавише се многи хајдуци у земљи и на граници, који су многа зла чинили народу. Сад ја живо настанем ово зло истребити у земљи, па тако хватајући, и требећи, и на добро окрећући пуне три године времена око тога проведем; али сам бар људе од тога одвратио, и у добро стање довео тако да је свак без икакве сумње могао кроз целу Србију путовати, макар да би сав дукатима покривен био, ничега се није имао страшити”.[68]

Безобзирна и брутална према онима који не поштују постојећи поредак, полицијска држава много се успешније обрачунава са древним злом хајдучије но потоња правна држава, спутана разним законским ограничењима. Првих двадесет година српска полицијска држава влада усменом наредбом, драстичним примером јавног кажњавања и погубљењем, као и лапидарном писаном уредбом. Препознатљива по својој ауторитарној арбитрарности, таква власт сасвим је одговарала суровим локалним наравима и приликама, карактеристичним за заједнице која су тек израњале из сивила турске деспотије. Сложена законска регулатива уследила је у Србији тек једну генерацију касније, по доношењу првих уставних решења из 1835. и 1838. године.

Владавина уредбом искључује слободну вољу појединца и поједностављује посао управљачима. Она погодује управама у руралним срединама, пространим и слабо насељеним подручјима, тамо где у ауторитет власти треба беспоговорно веровати.[69] У непогрешивост

[68] *Кнез Милош прича о себи*, 14; В. Јовановић, *нав. дело*, 56–59.

[69] Циљ чиновника није био да народ разуме смисао саме наредбе, већ да јој се покори без размишљања. Подробно објашњавати одлуке власти било је штетно. Тим средством власт је могла само умањити свој ауторитет код народа, али не и постићи жељени циљ. Л. Лазаревић, *Секција*, Целокупна дела, I, Београд 1986, 237.

полицијске власти не сме се сумњати, нити је о њеним одлукама допуштено расправљати, а још мање им се супротстављати.[70] Мишел Фуко, који је проникао у основе политичких инструмената и институција, указао је на огромну разлику између владавине путем закона и оне успостављене полицијском уредбом. Закон грађанину нуди могућност прибегавања различитом правном тумачењу, док полицијска уредба поданку намеће црно-белу слику бинарног механизма. Она наређује само шта треба чинити, не остављајући при том простора избору.[71] Наредбу власти могуће је или послушати или јој се супротставити, у ком случају би уследила сигурна и оштра санкција.[72]

Користан у савладавању почетних отпора ауторитету врховне власти, одабир управљачког модела начињен у Србији почетком 19. века био је далекосежан. Прихватањем старијег типа управе, јављају се све наопаке и штетне одлике озлоглашене полицијске државе. Ауторитарност, склоност корупцији и арбитрарност, увелико присутни у свим предреволуционарним царствима Европе, ушли су у српски бирократски поредак на велика врата. Подражавајући или просто пресликавајући већ постојећа техничка решења, српска полицијско-бирократска држава не одскаче од ранијих узора, сем по одређеним техничким детаљима и поједностављењима. Сам избор модела владавине носио је печат контроверзног, повлачећи за собом и неке дугорочне последице.

Још један од класичних механизама моћи, који је српска власт преузела из репертоара претходних империјалних начина управе, била је телесна казна. Комбинујући централизован и хијерархијски организован поредак, са древним облицима кажњавања, нова српска власт тежила је што бржем и ефикаснијем дисциплиновању поданика.[73] Стога јавно батинање представља уобичајену репресивну политику у Кнежевини.[74] Упркос свој фразеологији о напретку, слободи и грађанским правима, омражена техника владања повређивањем тела поданика, редовна је пракса код нас и по увођењу Устава 1869. године. Упркос томе што је телесна казна формално укинута крајем 1873, она изнова васкрсава у различитим и прикривеним облицима, чак деценијама

[70] *Зборник закона и уредаба*, XXX, 136.

[71] M. Foucault, *Security, Territory, Population: Lectures at the College De France, 1977–78*, Palgrave Macmillan UK 2009, 338–340.

[72] Р. Јеринг, *Циљ у Праву*, I, Београд 1894, 214–220,

[73] М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, Београд 1909, 318–327.

[74] М. Грубач, *Телесна казна у Србији од Првог српског устанка (1804) до њеног укидања (1873)*, Београд 2004, 18, 31–40, 133–134.

касније. Током рата 1876. године, вођеног у име ослобађања свеколиког Српства, батинање је изнова било у масовној примени, слично као и током других, по политички режим кризних ситуација.[75]

Заправо, телесна казна у Србији, као ни у мноштву других држава, никада и није потпуно укинута, будући да је била једно од последњих уточишта сваке моћи. Она је скривени савезник пољуљаног ауторитета како војних, тако и цивилних власти, па је њено постојање могуће регистровати и на сасвим необичним местима. Телесно кажњавање не одвија се само пред полицијским начелством, већ и у дворишту општинског здања. Јавно или тајно, оно је било распрострањено и по апсанама, робијашницама, болницама, касарнама и школским учионицама.[76]

Као што се није одрицала древних и сурових начина дисциплиновања и управљања становништвом, власт није могла да измени ни неке од кључних просторно-географских особености Кнежевине. А њих је током читавог 19. века одликовала велика испресецаност и неповезаност удаљених и рубних области ове, простором невелике државе.[77] Ипак, платити и саздати мрежу добрих путева готовим новцем, по мишљењу српских технократа било би скупо и сасвим нерационално решење. Стога држава у изградњи друмских комуникација најчешће користи *народну снагу*, што је еуфемизам за кулук – принудни физички рад у просецању и насипању друмова.[78]

Сасвим у складу са телесним кажњавањем и кулучењем, Кнежевина Србија пригрлила је и институцију робије, економски сасвим прихватљиву. Реч је о још једној од класичних институција полицијске државе и увелико преживелом и застарелом пенолошком механизму,

---

[75] Оправдано нуждом, а камуфлирано ванредним околностима, батинање војних обвезника као и многи други облици физичког злостављања грађана враћају се у живот и током Великог рата. *„Ратни доживљај" Драгољуба Живковића из Полома*, Годишњак за друштвену историју 1–2 (2001) 99–103.

[76] У дисциплинске сврхе, иако у нешто блажој форми, телесна казна се нарочито дуго задржала у школским учионицама. В. Јовановић, *Распис о школским „каштигама" из 1870. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 28 (2007) 117–124.

[77] Упркос формалним политичком променама, Србија до самог краја 19. века остаје земља у којој забаченост и одсеченост појединих региона представља пре правило, него изузетак. Поднебље, где се превелика дискрециона моћ, спорост и неефикасност јављају као хроничне и неизлечиве болести државне управе. Реч је о недостацима који бујају и развијају се, упркос бројним покушајима реформе и напорима централних власти.

[78] Метод који је на тлу Србије био у широкој примени, чак и после 1918. године. М. Влајинац, *Згон или кулучење ван места становања од Средњег века до наших дана*, Београд 1932, 389–456.

познатом широм старе Европе. Неподесан, чак штетан по само друштво, систем робијашница и робијања у оковима за најтежа кривична дела, класичан је реликт прошлости, прихваћен у Србији са знатним закашњењем. Но, економска исплативост и техничка једноставност система заједничког затвора који робија нуди, навели су надлежне да се одлуче за овај пенолошки систем. И док су богатије државе, једна за другом, постепено гасиле своје робијашнице и развијале нешто хуманији систем затвора, познат и данас, прве колоније робијаша настају код нас тек средином 19. века.

Наравно, не треба се заносити идејом да је реч о хуманим поривима, нити да је систем затвора био једина замена за већ застареле робијашнице. Моћне и богате државе попут Велике Британије и Фанцуске поседују многе удаљене колоније, те су у прилици да изместе и од очију осетљиве јавности удаље своје робијаше. Оне током 19. века све чешће шаљу своје кажњенике у далеке радне логоре, на убитачна места сасвим непогодна за Европљане. У тропским прекоморским поседима оне су задржале систем робијашког рада и кажњавања у пуном обиму, понегде и до средине 20. века. Тако су настале робијашке колоније у прашумама Гвајане или у дивљинама Тасманије, као и по далеким и негостољубивим океанским хридинама.[79] Неке од удаљених локација, попут Нове Каледоније, Андаманских острва или Ђавољег острва, постају легендарне по својој озлоглашености. То су места где се масовно умирало од тешких зараза, а још чешће лудело, услед изолованости и нездраве климе. Европске колонијалне силе тиме су само прикриле перфидну суровост према одбаченима, показујући завидно умеће манипулисања и експлоатације „људских ресурса.”[80]

Српски казнени систем није био у прилици да шаље своје кажњенике у далеке колоније, али се потрудио да им отежа положај нехуманим животним условима и тешким физичким радом.[81] Само уколико се упореди са ранијим концептом смртне казне, спровођене уз масовну примену тортуре и присутне све до средине 19. века, политика оснивања

[79] E. Christopher, *A Merciless Place the Fate of Britain's Convicts after the American Revolution*, Oxford University Press 2011, 3–14, 200–205, 253–256; A. Alexander, *Tasmania's Convicts How felons built a free society*, Allen & Unwin 2010, 15–48, 137–151.

[80] M. F. Spielier, *Empire and Underworld, Captivity in French Guiana*, Harward University Press 2012, 9–12, 22–30, 39, 219–222; J. Damousi, *Deprived and Disorderly, Female Convicts, Sexuality and Gender in Colonial Australia*, Cambrige University Press 1997, 7–58; A. Vaidik, *Imperial Andamans Colonial Encounter and Island History*, Palgrave Macmillan UK 2010, 2, 27, 54–55, 75–79, 88–115, 118–123.

[81] М. Ценић, *Испод земље или моја тамновања*, Београд 1983, 82–83, 87–88, 95–96.

робијашница деловала је као хуманији концепт.[82] Но оснивање застарелих и неефикасних казнених институција, без дубљег увида и промишљања о дугорочним последицама те политике, има за последицу преживљавање најтежих облика злочина.[83] Разбојништава и хајдучија, опасне крађе и убиства, представљали су неке од карактеристичних појава у свету криминала и у деценијама после 1918. године.[84]

Упркос свим економским предностима постојећи затворски систем у Србији није успео да испуни свој основни задатак, да преваспита робијаше и припреми их за повратак у друштво, као што није умањио ни сам број кажњених. Суров и неодмерен одговор државе на злочин, води обнављању патолошких образаца криминалног понашања, а број повратника у злочин био је у наглом порасту крајем 19. века. Они чине значајан део популације унутар српских робијашница, што је и најјачи доказ потпуног неуспеха политике слепог преузимања нецелисходне пенолошке идеологије других земаља. Ако је за утеху, реч је о појавама које нису биле непознате ни у другим, много развијенијим и богатијим државама тога времена.[85] Како казнити и покорити, а уједно преваспитати појединца, остала је нерешива енигма са којом су се безуспешно суочавале безмало све савремене цивилизације.

Један други процес који такође није заостајао за познатим европским узорима, било је стално увећање бирократског апарата у Кнежевини. Српска администација, испрва скромна и једноставна, почела је од средине 19. века да се нагло „гоји" и нараста. Реч је о феномену убрзане бирократизације, услед увећаних аспирација саме државне управе. Потреба за потпуном контролом у сасвим различитим областима администрирања, доводи до хипертрофије постојећих и повећања броја нових надлештава.[86] Увођење пошта и телеграфа, као и сасвим нових

---

[82] Милошћу владара, смртна казна у Кнежевини могла је бити замењена дужевременом робијом. З. Мирковић, *Смртна казна и казна трчања кроз шибе 1804–1860 (ритуали погубљења и јавног мучења)*, Београд 2013, 92–93, 129–130.

[83] В. Јовановић, *Затвори у Србији*, Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Београд 2006, 683–707; исти, *Малолетничко преступништво у Србији крајем XIX века*, Годишњак за друштвену историју 1–2 (2001) 19–30.

[84] Тако је Касациони суд 1928, хајдуке Бају Омеровића и Ивана Максимовића казнио са по 180 година робије, за више од 20 дела, а за осталих 58 кривичних предмета осудио их на смрт стрељањем. Ш. А. Ђармати, *Хајдучка времена у Србији*, Београд 2009, 83–84.

[85] P. Kropotkin, *Zapisi jednog revolucionara, memoari*, Beograd 1989, 199–204.

[86] Такав процес, виђен је у Србији у време двадесетогодишње управе уставобранитеља. Централизовање и умножавање институција, довело је до наглог раслојавања бирократског апарата, некада монолитног.

звања и професија – шумара, апсанџија, порезника, жандарма и цариника, води све сложенијој подели унутар бирократског сталежа. Појавом указних и неуказних звања, класних разреда и привремених служитеља, од средине 19. века постепено нараста војска државних упосленика. Услед одлагања реформи, механизам бирократског пословања за свега неколико деценија постаје врло гломазан и неефикасан, својеврстан реликт прошлости.

Прву аргументовану и темељиту критику система државног уређења у Србији срочио је један од нижих чиновника и отац српског правописа Вук Караџић, наравно, тек кад се као политички емигрант затекао на сигурном тлу Аустрије. Он је из Земуна, априла 1832. године, у свом чувеном писму-тужбалици упућеном Милошу Обреновићу жестоко напао на сам принцип монархијске власти и на механизме управе у Кнежевини. Суштина његовог критичког списа, врло корисног за разумевање српске бирократије, сводила се на јеретичку тврдњу да држава у Србији заправо и не постоји, већ да њу чини сâм кнез, а да је кнез опет држава сâма.[87] То је игра речи која у себи скрива озбиљну оптужбу за самовлашће и самодржавље, којима је самољубиви Милош Обреновић заиста тежио.

Нема сумње да је неограничена власт био крајњи циљ политике кнеза Милоша. Али да би ту своју намеру успешно спровео, као и Карађорђу пре њега, била му је неопходна стручна администрација. Стога је технички модел управе, који од самог почетака царује у новој српској држави, био својеврстан прото-бирократски централизам. Упркос свеопштој неписмености старешина и званичника, па и самих предводника државе, управа путем писане речи и зачеци архивске службе представљају норму већ на самом почетку 19. века. Тако је и Вук Караџић, каснији творац српског правописа, последње године Првог устанка провео у својству званичног писара у Неготинском магистрату. Сличну функцију међу неписменим устаничким кнежевима вршио је и Нићифор Нинковић, један од многих интелектуалних „пребега” који су из Угарске прешли у Србију.

Руковођени идејом да је најједноставније обично и најбоље, први управљачи српском државом држали су се проверених решења. Стога је спој знања и ауторитета, нађен у комбиновању сасвим неписменог старешине и његовог писменог помоћника – писара.[88] Тај тип управе,

[87] В. Караџић, *Историјски списи*, I, Београд 1969, 189.
[88] Н. Нинковић, *нав. дело*, 40–41.

створен у доба Карађорђа, био је у примени како у време кнеза Милоша, тако и у време уставобранитеља.[89] Занимљиво је, међутим, да је готово идентичан вид импровизације опстао у Србији до почетка 20. века, на нивоу општинских управа. Многи сеоски кметови и општински званичници у Краљевини Србији и даље су били неписмени, па су принуђени да се ослањају на општинског писара који је био тумач наредби полицијских власти и служио за вођење званичне преписке.

Упркос томе што је број писмених у Србији раног 19. века био врло скроман, писменост није значила обезбеђену егзистенцију и сигурност. Врло је упечатљив податак који износи Нићифор Нинковић, да су прве устаничке старешине врло сурово поступале са својим *ћатама*. Многи од њих су своје писаре третирали попут личних слугу, слабо их плаћали, неретко тукли, понижавали, а каткад и убијали.[90] Тај специфичан, доста скучен поглед на писменост, схваћену попут какве просте занатске радње, важан је иако добро скривен узрок дугорочног потцењивања и омаловажавања књишког знања.[91]

„Писари и секретари не броје се међу чиновнике, као ни учитељи; за то се и бију, као и остали простаци" језгровито износи Вук Караџић.[92] Није тајна да кнез Милош није нарочито марио за начитане и учене људе. Опонашајући поступке свог господара, и његови дворјани радо су понижавали разне учитеље који су тражили службе у Крагујевцу.[93] Иако је и сам у једном тренутку одлучио да се описмени, кнез је на наговор бројних удворица од тога касније одустао, јер му је објашњено да тиме само слаби свој неприкосновени положај. У земљи где је готово девет десетина њих било неписмено, читање и писање нису увек и свакоме могли донети углед и признање.

Подозрење, непоштовање, чак и презир према писменоме, оставило је дубоког трага на разумевање теоријских знања, као учености која се не може непосредно уновчити и наплатити, попут каквог мртвог капитала. Међутим, упркос мноштву техничких потешкоћа, током читавог 19. века настављен је плански рад на организовању бирократске управе,

---

[89] И током деценија уставобранитељског режима, они вични перу слати су као подршка полицијским старешинама, у локалне управне институције. *Зборник закона и уредаба*, III, Београд 1847, 67.

[90] Н. Нинковић, *нав. дело*, 20–21, 44,

[91] Т. Ђорђевић, *Из Србије Кнеза Милоша* : *културне прилике од 1815. до 1839. године*, Београд 1922, 74–87, 119–122.

[92] В. Караџић, *нав. дело*, I, 157.

[93] Н. Нинковић, *нав. дело*, 212–213.

засноване на писаној речи. О томе сведоче одредбе Устава из 1838. године, као и двадесетогодишњи напор уставобранитеља да створе сложен систем полицијских власти, способних да управљају путем законских параграфа и уредаба. Све то, била је претеча будуће правне државе која ће у Кнежевини Србији постепено настајати, од средине 19. века.

Министарство унутрашњих дела као стожер укупног поретка

Без обзира на личне недостатке првих српских управљача, напраситу природу и њихову необразованост, сам систем управе одликовао се извесном постојаношћу и поштовањем основних начела административне струке. Стога прекорне речи Вука Караџића, упућене кнезу Милошу 1832, ваља обрнути у нешто смисленији исказ, прецизнији и ближи истини. Државу у Србији није представљао сам кнез, ма како моћан он био, већ његов бирократски строј. Другим речима, оно што је била бирократска машина то је била и држава сама. Њу чине институције централне власти задужене за спровођење кнежеве воље на територији читаве Кнежевине и за што брже репродуковање његових наредби. Посматран споља, био је то чврст и монолитан склоп, док је виђен изнутра то врло разуђен механизам, сложен попуг егзоскелета какве дивовске шкољке. Као и у већини континенталних европских монархија, власт у Србији заснивала се на добро знаним принципима полицијске државе.

Полицијску управу у Кнежевини, чини неколико стотина различитих упосленика, служитеља и званичника, стављених у један компликован међусобан однос. Сложен и разгранат, систем извршне власти само је гломазан механизам за пренос наређења, технички апарат за умножавање и диструбуцију решења, за прикупљање и анализу корисних информација. Ваља рећи да је тек крајем владе кнеза Милоша полицијска бирократија попримила јасну физиономију, док је читав процес формирања полицијских институција махом окончан у наредних тридесет година. Центар помоћу којег се управља над целокупном подручном бирократијом, а преко ње и над близу милион становника Кнежевине, постало је *Попечитељство внутрених дела*, како је гласио првобитни архаичан назив тог министарства.

Уз све потресе, период од силаска кнеза Милоша с престола до његовог поновног устоличења, представља златно доба бирократске управе у Србији. Период специфичан по доминацији полицијске администрације, незапамћен у историји српске државне управе. Како је

стари кнез био развлашћен, а нови се показао поводљив, и услед неслоге која је владала међу члановима Државног савета и њихове склоности ка сплеткама, стварни господар ситуације постаје Илија Гарашанин.[94] Под уставобранитељима, ауторитету министра полиције и његовом утицају најчешће се приклањају и кнез и Савет.[95] Разборит и трезвен, он годинама успева да преброди разједињеност и међусобну омразу, док га са те позиције ипак нису уклониле сплетке и завист појединих моћника. Познат данас махом као творац *Начертанија*, Гарашанинов допринос био је много већи на пољу свестраног развоја полицијске струке у Кнежевини Србији.

Нестанком кнеза Милоша престаје период креативних импровизација, а Печитељство полиције постаје делатан део државне управе, способно да покреће и организује сложене послове и акције већег обима. Оно је задужено за заштиту државне границе од политичких опасности и заразних болести, изградњу друмова, хајке на опасне хајдуке, потрагу за сумњивим лицима, као и за блокаду одређеног дела државне територије. У битним цртама, то је наставак претходне политике коришћења полицијске струке као главног оруђа државне интервенције. Полиција остаје неприкосновени ауторитет, чак и онда када је требало решити ког свеца светковати, а кога одбацити. Она издаје наредбе где ловити рибу а где не, које индустријске биљке ваља узгајати, како се опходити према драгоценој дивљачи, а како према опасним и штетним животињама. Она чак препоручује тежацима у које време им ваља сејати кукуруз да би имали боље приносе и како да унапреде сточарство.[96]

Током једне деценије, колико је управљао полицијском струком, Гарашанин је показао колико тога један одлучан технократа може да постигне упорним радом. Исправан у вршењу службе, његов идеал био је постепен и достижан развој. Свој допринос јачању државне управе он је скромно и подсмешљиво описао као *крпеж* – трагање за средњим

[94] На тој позицији он се налазио између 1843. и 1852, као и од 1858. до 1859. године.

[95] Услед пословичне шкртости и несклоности издвајању за ванредне народне и државне потребе, Савет је по правилу одбијао додатне трошкове и ускраћивао сагласност на понуђене предлоге. Гарашанин је, не једном, интервенисао и успевао да премости отпор инертних саветника. Архив Србије, Министарство унутрашњих дела, Полицајно одељење, 1844, Деловодни протокол, No. 2220; *Преписка Илије Гарашанина*, I, 117–118.

[96] Полицијска власт одлучује о томе где се сме пецати, а где није слободно пушити. Она у садејству са Попечитељством просвете брани и да се древни градови, како српских царева тако и *латински*, руше и разграђују. АС, МУД, П, 1844, Деловодни протокол, No. 591.

путем, уместо крајњих и преких средстава. Но, није било ничег умереног или половичног у његовом приступу када је ваљало сузбити погрешке. Гарашанин је велики противник сваке претераности, спреман да се успротиви шкртости надлежних када ваља улагати у инфраструктурне пројекте, енергичан у сузбијању нехуманих захтева технократа, који сељака и његов иметак виде као потрошни материјал потребан за постизање циља.[97]

Када је реч о механизму за упражњавање власти, ваља изнети још пар парадоксалних чињеница, везаних за сам настанак српске бирократије. Под називом *Попечитељство*, Министарство унутрашњих дела формално је организовано тек средином треће деценије 19. века. У три године, колико је прошло између Сретењског и Турског устава, односи између кнеза Милоша и његових високих званичника постали су врло затегнути. То се у извесној мери одразило и на одлагање процеса јасног дефинисања обима и карактера полицијских власти, као и облика њених бирократских структура. Према новом Уставу из 1838, постојала су свега четири министарства у Кнежевини: Унутрашњих дела, Финансија, Правосуђа и просвете, као и Министарство иностраних дела.[98]

Међутим, формалне одредбе Устава нису битно утицале на унутрашње уређење појединих министарстава Кнежевине. Министарство правде се све до 1851. састојало из свега једног одељења (бироа), а од тада из два: Судског и Административног, али су зато ресори правосуђа и просвете били спојени.[99] Слична рудиментарност одликовала је и Министарство финансија. Међутим, утолико је већи значај Министарства унутрашњих дела, јединог разгранатог и функционалног бирократског система у Кнежевини Србији. Према начелној подели о којој говори Устав из 1838. у члану 19, Министарство је пре свега надлежно за област Полиције и Карантина. Тачније, за криминалну полицију и за полицију

[97] Тако је у пролеће 1844. без двоумљења одбио захтев Комисије за грађење велике ћуприје на Морави, да полицијски органи у чак три округа што пре обезбеде довољан број сеоских запрега и кулучара, ради преношења облица и камена за довршетак моста. Ту одлуку он је образложио тврдњом, да су волови пролећним пољопривредним пословима већ сувише изморени, те да се захтев Комисије одложи до даљњег. АС, МУД, П, 1844, Деловодни протокол, No. 1493.

[98] *Сборник закона и уредаба*, I, Члан 4. и 16. Устава из 1838. године.

[99] Попечитељство просвете, одвојено тек 1859. од правосуђа, кнез Михаило преименовао је новембра следеће године у *Управу просвете*. Закон о централној управи из 1862, то министарство организује као *Министерство просвете и црквени дела*, какво остаје и у доба Краљевине. *Министри просвете Србије 1811–1918*, Београд 2000, 9–11.

санитета.[100] Само срце читаве државне машине смештено је у нарочит одељак тог Министарства, назван – *Полицајно одељење*.[101]

Као извршни инструмент за спровођење највише кнежеве воље, Полицајно одељење озваничава све одлуке, наређења и прокламације врховне земаљске управе. Све што је потребно спровести, обзнанити и документовати, а потом похранити у архиву, као и сви процеси који су материјализовали политичку моћ државе у надлежности су полицијске администрације. Иако Полицајно одељење чини скелет државне управе, чврсту структуру извршне власти, формално гледано, оно је било једно од три одељења Попечитељства внутрених дела. Функционисање административног апарата подробно је уредио тек Закон о централној управи, објављен средином 1839. Тада је установљено одељење Полицајно-економно, Карантинско са санитетом, као и Војно.[102]

Наредних деценија, до реформи кнеза Михаила, као главни орган централне управе Попечитељство постепено преузима све већи број функција. Поделом постојећих и увођењем нових одељења, оно је увећано на чак седам административних бироа, а добило је и мноштво других, неполицијских дужности.[103] У тренутку највећег обима оно је обухватало: Санитетско, Полицајно, Грађевинско, Војно, Економно, Поштанско и Телеграфско одељење.[104] Сталним нагомилавањем нових обавеза, Министарство од средине 19. века прераста у један гломазан и

[100] Сем тога, њој принадлежи и отправљање бирократских радњи – издавање кнежевих налога окружним властима и управа над општекорисним институцијама попут поште, одржавање већих друмова и вршење уредаба које се тичу стајаће, гарнизонске војске. *Сборник закона и уредаба*, I, 5.

[101] Под називом – *попечитељство*, министарство полиције постојало је и у устаничкој Србији, од 1811. до 1813, а изнова је основано почетком 1834. године, у време кнеза Милоша. И то је, међутим, био само нацрт објављен у *Српским новинама*. Према том плану би у Кнежевини постојало свега пет Министарстава – правосуђа и просвете, унутрашњих послова, финансија, иностраних дела и војске. Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986, 221–222.

[102] Уметање војних структура у цивилну администрацију, као заметка потоње стајаће војске, свакако представља извесну аномалију. Реч је о компромису, изазваним необичним спољно-политичким положајем Србије, тада још вазалном Кнежевином Османског царства. Сем тога, једна сложена и софистицирана структура попут војне, тек је имала да се развија у независну и професионалну институцију. Са тек неколико јединица стајаће војске и артиљериских батерија и шачицом професионалних официра, деценијски опстанак војних струкутра унутар цивилне администрације није ни мало необичан. *Сборник закона и уредаба*, I, 41–44.

[103] Д. Алимпић, *Историјски развитак полицијских власти у Србији (1793–1869)*, Београд 1905, 90.

[104] АС, МУД, П, 1857, XIII–181. Према Распису од 2. XII 1857.

дисфункционалан механизам. Налик каквој хипертрофираној седмоглавој немани, оно се гушило услед сустизања мноштва споредних дужности које је његов организам временом апсорбовао.

Делом, било је то и услед врло уских оквира Устава из 1838, који је ограничавао оснивање нових надлештава на нивоу министарстава. Сем полицијског, тај Устав допуштао је оснивање само правосудно-просветног и министарства финансија, уз дипломатско-конзуларну струку кнежеве Дворске канцеларије, као заметка министарства иностраних дела. Све оно што није могло бити смештено у остала три министарства, механички је припајано Министарству унутрашњих дела. Стицање многих послова у свега неколико министарстава, увећавало је значај шефова – начелника оделења. Стога „ни један акт није имао важности без премапотписа шефа оног оделења министарства у коме је израђен."[105] Тек крајем пете деценије 19. века започео је сасвим обратан процес развлашћења најобимнијег српског министарства и његовог ослобађања од бројних неполицијских дужности.

Закон о централној управи из 1862, иако супротан одредбама важећег Турског устава, најзад је увео седам засебних министарстава. Под новим називом, Министарство унутрашњих дела тада је сведено на три, за оно време стандардна одељења. То су Полицајно, Санитетско и Поштанско-телеграфско одељење. Распоред и структура три одељења која најдуже остају унутар Министарства унутрашњих дела, сведочи о макро-управљачким плановима централних власти, као и о њеним реформаторским капацитетима. Поште и телеграфи, као посебан механизам, биле су надлежности Министарства унутрашњих дела до почетка осме деценије 19. века.[106] Тако је одлучено како због политичког значаја писмоносног и телеграфског саобраћаја, тако и услед слабе писмености самог становништва, али и зарад врло несигурних путних комуникација.[107]

Из данашње перспективе, могло би се приговорити да телеграфи и поште као класичне цивилне институције, попут здравственог система, имају мало заједничког са полицијском струком. Но, управљачка

---

[105] К. Кумануди, *Административно право*, Београд 1909, 28.

[106] Поштанско-телеграфско одељење, током ратних година, од маја 1876. до децембра 1878, налазило се под надлежношћу Војног министарства.

[107] Уз то, није било рентабилно уступити ту област ретким заинтересованим предузетницима, у земљи сасвим скромног годишњег протока писама и са још мањим бројем приватних телеграфских порука. Први покушаји закупа мензулхана (станица за одмор и замену писмоносних коња) у Србији, датих на употребу приватним лицима још у доба кнеза Милоша Обреновића, сасвим су пропали.

доктрина раног 19. века и логика тадашњих властодржаца била је нешто другачија. Контрола над системом информисања, заштита од погубних зараза, као и апарат за примену принудних мера и насиља над поданицима, чине својеврсно свето тројство власти у Кнежевини Србији. Курирско-поштански систем, телеграфи, као и санитетске установе и полиција, представљали су врло осетљиве инструменте за продуковање политичке моћи и очување поретка. Та четири механизма – од којих су три одбрамбена а један офанзиван, сачињавају првобитну структуру Министарства унутрашњих дела Кнежвине Србије.

Безбедносни значај система информисања, комуникација и брзог обавештавања, ван сумње сврстава пошту и телеграф у политичке институције и у домен Министарства унутрашњих дела. Својим посебним положајем полицијске власти намећу себи врло високе циљеве, у обавези да буду присутне на више међусобно врло удаљених локација истовремено, али и да учине да се њихов утицај и моћ дâ осетити подједнако, у свим локалним срединама.[108] Под околностима какве су тада владале у Кнежевини Србији, присуство власти као политички императив могло је бити остварено само коришћењем свих ресурса, добром техничком опремљеношћу и улагањем додатних напора.

О томе сведочи и неколико мало познатих, данас готово заборављених чињеница, везаних за древне начине одржавања комуникација. Током читавог 19. века, наиме, коњички пандур јавља се као оружани пратилац старешина или прогонитељ разбојника и хајдука по беспутним врлетима и шумовитим планинским пределима. Много значајнија од те узбудљиве и авантурама испуњене улоге ловца на уцењене главе, била је прозаична и готово свакодневна дужност преноса службених информација. Још од настанка српске државе, у време вожда Карађорђа, коњ је неопходан многим полицијским званичницима.[109] Он није тек важан статусни симбол моћи нахијског старешине и његове свите, већ је потребан и обичном пандуру за превађивање великих удаљености. Скупа, осетљива и захтевна радна животиња, врло компликована за одржавање, коњ је ипак неопходан како би се досегле бројне беспутне и удаљене области Србије.

[108] Сем тога, у држави сачињеној од мноштва сиромашних и неписмених сељана, било је немогуће применити све принципе бирократског централизма у пуном обиму, услед чега долази до импровизовања, до сливања и стапања бирократских установа у необичне спојеве.

[109] Као једна од важних дужности локалне сеоске управе у време Карађорђевог устанка, било је пружање сваке помоћи онима који преносе наредбе централних власти.

Коњички пандур Кнежевине Србије кључан је за размену званичне преписке између локалних надлештава и централе, за одржавање система везе и прослеђивање званичне поште, као и за хитан (штафетни) пренос политички поверљивих депеша. Тек је појава редовног поштанског саобраћаја крајем 19. века, знатно умањила обим обавеза самих курира-коњаника. Осим у оним среским местима која нису била поштански или телеграфски директно везана са окружном влашћу.[110] Као још савршеније средство за пренос информација, телеграф представља знатну олакшицу и омогућава још бржи и непосреднији саобраћај између престонице и удаљених области широм Кнежевине.[111] Та техничка новина уведена у употребу 1855. године, ни средином осме деценије 19. века није обухватала читаву Србију.[112]

Смештање пошта и телеграфа под Министарство унутрашњих дела није необјашњиво. Радило се о технолошким, али и о скривеним политичким разлозима, посебно када је реч о телеграфу. Био је то скуп и сложен механизам, склон кваровима, уједно прво електрично постројење у Кнежевини, последња реч технике и понос самог режима. *Телеграфски закон* из 1855. прети тешким казнама онима који би из лакомислености или несташлука уништавали поједине делове телеграфске опреме, стубове и порцуланске чашице, или би кидали жице. Међутим, 3. тачка, прети вечитом робијом или чак смртном казном за свако намерно сечење, обарање или кидање телеграфских линија, уколико би оно проузроковало смрт или општу опасност.[113]

Иако је становништво Кнежевине Србије било махом неписмено и није се у већој мери користило услугама пошта и телеграфа, контрола система преноса информација, формалан надзор над писмоносним саобраћајем и цензура штампаних медија, представљају врло захтевне послове, скопчане са бројним и разноврсним изазовима.[114] Политички значај чинио је те радње необично важним за режим, без обзира да ли се систем комуникација налазио под надзором полиције, као до 1882. године, или у рукама тада основаног Министарства народне привреде. Контрола осетљивијих тачака Поштанско-телеграфског одељења била је непрекидна. Чак и приватна преписка бившег министра полиције Илије

[110] Међу уобичајена средства преноса вести и обавештења спадају и службене *Српске новине*, од 1839. године, а од 1897. и *Полицијски гласник*. К. Јовановић, *нав. дело*, 1–18.

[111] *Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србији*, IX, Београд 1857, 39; исто, XV, Београд 1863, 100.

[112] К. Јовановић, *нав. дело*, 17–19.

[113] *Сборник закона и уредаба*, VIII, Београд 1856, 50.

Гарашанина, од како се по смрти кнеза Михаила нашао у немилости новог режима, предмет је готово нескривеног надзора. Са том праксом, настављено је и током потоњих деценија.[115]

Познато је, рецимо, како је током трајања Српско-турског рата 1876. године, свако „сумњиво" писмо које би српска пошта примила или послала, било помно проверавано од стране полиције. Дошло је дотле, да су и поједини високи руски официри сумњали како им српски поштански органи отварају писма, а да то раде без икаквог зазора.[116] Надзор над приватном преписком као и телеграфским садржајима, додатно је појачан током последњих година владавине династије Обреновића. Начелници полицијских канцеларија у провинцији сасвим слободно су располагали писмима из локалне поштанске установе и читали их, под изговором очувања безбедности поретка.[117]

Посматрана шематски, сама структура Министарства унутрашњих дела представља својеврсну слику политичке моћи. Реч је о представи коју је нова управљачка елита свесно неговала, током читавог 19. века. То је сложен механизам намењен истовременом вршењу неколико различитих, врло обимних задатака. Сем застрашивањем и дисциплиновањем, полиција се бавила и спровођењем административних одлука, наређења виших власти, као и наметањем закона и уредаба. Полицијско устројство сведочи не само о технолошким карактеристикама, већ и о дугорочној стратегији планирања и управљања крупним деловима безбедоносног механизма. Сем контроле простора и становништва, полиција стиче увид прибирањем, класификовањем и архивирањем информација.[118]

То су само неке од бројних улога тог „доброг пастира" који бди и стражари над народом у име постојећег поретка, у маниру полицијске

[114] N. Ž. Petrović, *Dobra stara cenzura Sloboda štampe u Srbiji 1870–1914*, Beograd 2016, 35–71.

[115] Он схвата како је окружен „осматрачима полицајским" који му, између осталог, безочно отварају и краду писма на самој локалној пошти у Гроцкој. *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, прир. С. Ловчевић, Београд 1931, 256–258, 270.

[116] Сам кнез хвалисао се нетактично пред савременицима, како тачно зна шта ко коме пише. По дужности, то је знао и министар полиције, иако се тиме није хвалио отворено. *Краљица Наталија Обреновић, Моје успомене*, прир. Љ. Трговчевић, Београд 1999, 94–95.

[117] Тамо су наврћали редовно, да попуше коју лулу дувана, попију кафу и на миру прелистају писма сумњивих личности. В. Јовановић, *Надзор над приватном преписком током владавине династије Обреновића*, Писмо : зборник радова, Београд 2001, 95–105.

[118] Она сама шири или гуши одређене гласине, селективно објављује и прећуткује податаке. Врши разноврсне превентивне радње на пољу информисања, покушајем предупређивања нежењених појава и умањењем политичких ризика по владајући режим.

државе као државе благостања.[119] Стога уз Полицајно, Поштанско-телеграфско и војно одељење, четврти саставни део Министарства унутрашњих дела чини Санитетско одељење, које у саставу полиције обитава све до 1918. године. Услед свог посебног значаја, санитет и здравствена заштита већ током прве начелне поделе административних задужења, тридесетих година 19. века, постају интегрални део система безбедности. Та подела изведена је налик управама класичних апсолутних монархија, где се полиција састоји из два елемента, повезана бригом за пуну контролу и заштиту становништва. То су полиција сигурности, чији је задатак била борба против криминала и полиција санитета и здравствене заштите, која води рат са невидљивим непријатељем и лошим навикама људи.[120]

Потреба успешног сузбијања зараза које прете здрављу популације, а тиме посредно угрожавју сигурност и богатство саме државе, представља једно од прворазредних политичких питања у Европи 18. века.[121] Упркос знатном заостатку у односу на развијене државе то становиште прихваћено је врло рано и у Кнежевини Србији. Борба против епидемија ушла је у делокруг полиције санитета и под формалну надлежност Министарства унутрашњих дела доста рано. Политизација и пуна секуларизација здравства, раскида са традицијом ранијих векова. То је битан отклон, промена ка модернистичким концептима предавања тајни људског тела у руке науке, а сасвим у складу са општијом политиком изузимања бројних дужности из руку верских установа, раније суверених на том пољу.[122]

Мешање старог и новог, одлика је здравствених прилика у Кнежевини. Уз већ традиционалне облике лечења, покушаји калемљења серума против вируса богиња били су присутни на тлу Србије и пре оснивања званичног здравственог система, двадесетих година 19. века. Но тај заметан посао је тек каснијих деценија спровођен редовно и систематски, у циљу искорењивања вирусних епидемија.[123] Део здравства, посвећен предохрани, до средине 19. века постаје

[119] Мишел Фуко ту нову функцију државе која нараста током 18. века, назива *пастирском* или *пасторалном*. *Essential Works of Foucault 1954–1984*, vol. 3, *Power*, 334–335, 340–341.

[120] Л. Костић, *Административно право*, II, Београд 2000, 69.

[121] *Essential Works of Foucault 1954–1984*, vol. 3, *Power*, 334.

[122] Ипак, брига о социјалној скрби и милосрђу бар у прво време пала је према традиционалној доктрини и у надлежност просветних ауторитета и саме цркве, која је и у прошлости бринула о већини болесних и потребитих. *Сборник закона и уредаба*, I, 41–56

[123] М. Гођевац, *Сифилис у Источној Србији и борба против њега*, Београд 1893, 18–22, 42–53.

функционалан.[124] *Одељење карантинско са санитетом* имало је задатак да спречи унос тешких прилепчивих болести у земљу и како је стајало у Закону о централној управи, њему „принадлежи: све оно предузимати, што би служило на одбрану живота и здравља.”[125]

Надзирати граничне прелазе и одржавати погранични поредак у једној земљи чије су три стране биле окружене природним речним препрекама, на први поглед и није био захтеван задатак. Међутим, Кнежевина Србија чије су вароши све до 1867. биле под делимичном влашћу Турака, у здравственом погледу налазила се у незгодном положају. Посебну опасност представљали су управо покрети маса турских војника, који су нарушавали интегритет укупног карантинског система. Циркулисање трупа и товарних животиња, као и њихов премештај из удаљених војних гарнизона ка Београду и другим балканским варошима, погодовао је ширењу болести. Стално у покрету, те трупе су прве жртве и преносиоци опасних епидемија, које су харале азијским и афричким провинцијама Царства.[126]

Обележја једног здравственог система, ограниченог сасвим скромним улагањима и опхрваног разним недаћама, јесу невелики успеси и половични резултати.[127] То се огледало и у многим суровим решењима, путем којих је у прво време спровођена званична здравствена политика у Кнежевини. Посебно када се радило о опасностима које су претиле не само народу већ и кнезу, преко мере страшљивом у време епидемија – „редњи”. Услед појаве куге у Ражњу, 1837. године, то насеље које се налазило на прометном друму који пресеца Кнежевину потпуно је одсечено од спољног света.[128] Био је то нехуман али ефикасан начин да се болест угаси у самој варошици.[129] Сви који су покушали да избегну

---

[124] *Санитетски зборник закона, уредаба и расписа*, II, Београд 1889, 8–9.

[125] *Сборник закона и уредаба*, I, 43.

[126] Д. Дедовић, *Куга у Јагодини 1837. године*, Јагодина 2009, 45–47.

[127] *Статистички годишњак Краљевине Србије*, XI, Београд 1908, 468.

[128] Укућани махала које су већ биле захваћене епидемијом, остављени су да се сами изборе са болешћу или да подлегну зарази. В. Михаиловић, *Из историје санитета у обновљеној Србији од 1804–1860*, Београд 1951, 528–529, 588–590; Т. Ђорђевић, *нав. дело*, 225–226, 230–234.

[129] Док се власт трудила да по сваку цену сузбије епидемију, они мање савесни покушали су да општу пометњу искористе. Дознало се да пандури при државном прелазу код Алексинца, закопавају хаљине умрлих, како би их касније препродавали трећим лицима, услед чега су по казни послати за Радујевац. Доцније је донет и пропис о кажњавању смрћу свих оних који би се усудили да ископавају кужне ствари. В. Михаиловић, *нав. дело*, 528.

стављање под карантин и да умакну кроз кордон стражара, по наређењу кнеза Милоша касније су пронађени и ликвидирани.[130]

Кнежев страх који су многи ненаклоњени му писци злурадо приписали његовом сујеверју, није необјашњив. Док је по гушењу Српског устанка 1814. године готово принудно боравио у Београду, Милош Обреновић био је сведок куге која је нагло букнула међу тамошњим становницима. Болест је наступила таквом брзином, да су се многи разбежали, остављајући послове и хитро напуштајући варош. То је учинио и Милош Обреновић који се у страху од заразе са породицом склонио у непроступачну и од путева удаљену Брусницу.[131] Отуд толика позорност и брига, коју је кнез и касније испољавао када се радило о погубним заразама.[132]

Постепено, у Кнежевини је створено неколико механизама здравствене заштите који су кроз Санитетско одељење развијани упоредо. Карантински систем са директором карантина, кордонским писарима и стражарима, чувао је земљу од људских и сточних зараза споља, још увек честих у пределима Османског царства. Распоред карантинских станица, пратио је старе трговачке путеве. Слично је и са системом малограничних сусрета који се одвијају под будним оком надзиратеља „састанка" у *парлаторијама*, налик онима какве су постојале и у Аустрији. Разговори су вођени под контролисаним условима у посебно изграђеним просторијама. Прекогранично становништво физички је одвојено преградним дрвеним зидом, како случајно не би дошло до „мешања" и евентуалног преноса зараза.[133]

Мере ефикаснијег надзора над пограничним саобраћајем и систематска контрола проласка путника, заокружена је под уставобранитељима. Прелазак границе на недопуштеном месту, ван контроле власти, строго је забрањен и кажњаван, а „кордонопреступници" у време опаснијих епидемија ризикују да буду и убијени, од стране кордонских стражара.[134] Према § 14 Уредбе санитетско-полицајне за карантине и пограничне састанке: „У свако подозрително или опасно време особито

---

[130] В. Марјановић, *Здравствена култура Јагодине у XIX веку*, Светозарево 1972, 13–14; Д. Дедовић, *нав. дело*, 47–50, 53–57.

[131] *Животопис Максима Евгеновића*, Будимпешта 1877, 15–16, 19–20.

[132] В Стојановић, *Историја војног санитета*, Београд 1992, 29–33.

[133] *Сборник закона и уредаба*, I, 165; Н. Нинковић, *нав. дело*, 102–104.

[134] „Ако се ко тврдоглаво противи и покушава да кордон преступи, нека га стража на место убије." Правила за страже на пограничном кордону из 1841. године, члан 13, М. Миљковић, *Кратак поглед на историјски развитак кривич. права у нас за последњих 100 година*, Бранич XI (1905) 265–266.

строго ваља чувати, да се нико жив преко границе, где карантина нема, у нашу страну не пропусти."[135] Рудиментарно са становишта савремене медицине, Одељење Карантинско са санитетом представљало је разуђен систем са широким делокругом рада.[136]

Већ првим Уставом из 1835, и област социјалне политике начелно је отргнута из окриља цркве. Иако то упућује на савремене државничке назоре твораца уставних решења, много тога што се тицало здравља остало је непромењено, онакво какво је затечено на терену на самом почетку српске државности.[137] Ипак, тело као извор бриге и задовољства, све чешће постаје предмет старања државе. Полицијска власт брине о различитим питањима, везаним за морал заједнице и за економски напредак државе, од забране проституције и опијања, до кажњавања продаје зеленог воћа, отрова или нездравих напитака.[138]

Неке од првих специјализованих установа Санитетског одељења су већ средином 19. века смештене у Београду, као новом центру српске престонице. Попут Хемијске лабораторије и Опште варошке болнице, ускоро је устројен и *Дом за с` ума сишавше* – државна лудница. Смештена на самој периферији престоне вароши та установа, не без разлога, издвојена је у засебном објекту од тврдог материјала са тешким вратима, у једној од ретких вишеспратних зграда од пуне цигле из тог доба. Италијан Вартоломео Куниберт, један од првих лекара Кнежевине Србије, подигао је тај објекат за своје личне потребе, али је он касније остао позната као „Докторова кула" и коришћена је за смештај душевно поремећених људи. Физички удаљена од остатка вароши, лудница је тако позиционирана управо како непријатни крици који су се повремено проламали из тог објекта, не би узнемиравали ноћни мир Београђана.[139]

Сем неколико специјализованих установа основаних у самом Београду, остатак санитетског система распоређен је по дубини територије. Заштита становништва које махом насељава рурална подручја, налагала је специфичну структуру и распоред институција

---

[135] Сам додир са потенцијално смртоносним предметима при пограничним карантинима, био је препуштен *гвардијанима*, као најмлађим карантинским служитељима. *Сборник закона и уредаба*, II, Београд 1845, 62–63, 66.

[136] Л. Костић, *нав. дело*, II, 69.

[137] В. Јовановић, *Лекари Краљевине Србије у мемоарским делима*, Перо и повест : српско друштво у сећањима, Београд 1999, 173–181.

[138] *Живети у Београду* : *1842–1850 документа Управе града Београда*, 2, Београд 2004, 465–466, 469–470, 476–477, 548–556.

[139] М. Јовановић-Стојимировић, *Силуете старог Београда*, I, Београд 1987, 55–56.

санитетске полиције.[140] То је пре свега био погранични кордон ради превенције ширења епидемија, замишљен као непробојни прстен одбране од спољних зараза, али и мрежа окружних болница за заштиту локалног становништва. Та два система представљају последњи бедем одбране од скривених здравствених опасности, будући да лекара по среским местима готово да и није било.[141] Народ по селима, међутим, од болести се још увек бранио сходно традиционалној медицини, уз мноштво празноверја и магијских радњи.

Допунски систем заштите представљала је мрежа лекара, апотекара и лекарских помоћника, хируга, бабица и осталих медицинских радника по окружним варошима. Како су живели од приватне праксе и богате клијентеле, тих стручњака било је понајвише у престоници и у неколико већих вароши, много мање по среским местима, док готово сасвим одсуствују у сиромашним сеоским општинама. Ипак, било би погрешно закључити да су болнице по окружним варошима као централне тачке санитетског система, представљале светле и узорне примере здравствене заштите.[142] Многе од њих налазиле су се у сасвим неадекватним зградама и више доприносиле патњама и умирању тамошњих болесника, но што су могле да пруже потребну помоћ.[143]

Према реферату из 1879, начелника Санитетског одељења,„свака држава има не само *моралну дужност*, старати се да њени грађани не умиру и не постају богаљи пре природног рока, неспособни за рад (...) јер држава може имати привреднога *рада* и *одбране* само од грађана у пуној снази.”[144] Упркос тим високо постављеним стандардима, Министарство унутрашњих дела није било у могућности да их спроведе у потпуности, нити да озбиљније утиче на ниво здравствене културе грађана. Но секуларизацијом српске државе, проблем немоћних, умно

[140] Један од куриозитета српског санитета био је и у томе, што је и ветеринарска служба била све до 1900. године део општег система здравствене заштите.

[141] Ма како разноврстан, тај систем ипак је био врло скучен материјалним околностима. Посебан регистар Санитетског одељења, одвојен је од Полицијског одељења тек 1852. године. *Србске новине*, бр. 45 (16. IV 1859).

[142] В. Јовановић, *нав. дело*, 174–175.

[143] Тврдње самих лекара, изнете у редовним извештајима, оштро противрече тврдњама појединих архитектонских стручњака, да је до 1878. добро уређених болница, опремљених и смештених у нарочита здања, било у чак 13 округа Србије. В. Ђорђевић, *Здравље у Србији 1879 год.*, Отаџбина V (1880) 188–197; Б. Максимовић, *Идејни развој српског урбанизма, период реконструкције градова до 1914*, Споменик CXXI (1978) 134.

[144] В. Јовановић, *Здравље и нега тела*, Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Београд 2006, 362.

оболелих, сирочади или убогих, прелази у домен полиције, док су питања вере и свете тајне брака, остављени у надлежности цркве. Сасвим је извесно и то, да традиционални обрасци хришћанског милосрђа, присутни у првој половини 19. века, постепено гасну, формално истискивани путем званичног система социјалне заштите.[145]

Крутост и несналажење државе приликом решавања бројних питања везаних за људско страдање, болест и немаштину, посредно је сведочило и о хладноћи саме заједнице. Питање прошње, рецимо, било је блиско везано за добијање нарочитог уверења о сиромаштву, сертификата неопходног ради стицања званичне просјачке дозволе.[146] Ту материју регулисао је Закон о општинама, а прибављање уверења о сиромаштву зависило је искључиво од добре воље општинске управе. Тим и сличним бирократским зачкољицама, знатно је отежана могућност приступа систему социјалне заштите, што и јесте био скривени циљ високих технократа.[147]

Како би одвратила становништво да се одвише ослања на милосрђе заједнице, држава је ограничавала могућност добијања општинске помоћи.[148] Тврда, готово неосетљива на социјалне проблеме својих грађана, власт као да се прибојавала да би умекшавање дотадашње политике водило својеврсном посрнућу и ослабило жилавост и борбени дух оних најсиромашнијих. Са финансијске тачке гледишта, цена тако замишљеног система социјалног старања била је изузетно повољна.[149] Међутим, са системом који се састојао од свега пар десетина болница, санитетска струка суочавала се са невољама хиљада оболелих, изнемоглих и унесрећених.[150] Не треба заборавити и неколико полу-

---

[145] *Велика Србија*, бр. 93 (17. XI 1903); исто, бр. 98 (22. XI 1903); исто, бр. 100 (25. XI 1903).

[146] У време кнеза Милоша само је реткима, попут оних којима би изгорела кућа или им је ко од родбине био одведен у робље, било допуштено просити. Т. Ђорђевић, *нав. дело*, 23.

[147] Званични подаци сведоче да је тек неколико десетина њих имало званичну дозволу власти да могу просити на одређеном подручју. Сви остали, без обзира на тешке имовинске прилике у којима су се налазили, били би кажњени уколико би се усудили да прикупљају милостињу на своју руку.

[148] *Записи Јеврема Грујића*, I, 40–42.

[149] Привремено ослобађање од плаћања пореза и једнократна милостиња, били су најчешћи облици социјалних олакшица. Појединци у посебно тешком материјалном положају понекад су примали помоћ из општинских кошева у натури, у време поплава и глади.

[150] Све до оснивања *Дома за с` ума сишавше*, 1861. године, манастири су били места где су душевни болесници најчешће одвођени. В. Михаиловић, *Из историје санитета у обновљеној Србији од 1804–1860*, Београд 1951, 346–349; Л. Павловић, *Лечење у манастиру Студеници с освртом на умно оболеле*, Архив за историју здравствене културе Србије 1–2 (1988) 55–68; Т. Ђорђевић, *нав. дело*, 220.

приватних хуманитарних друштава, која су махом настала тек крајем 19. века у престоници, али чији је учинак такође био минималан.[151]

Једно од ретких одступања на том пољу, када су интереси државне касе и грађана стицајем срећних околности били подударни, везана је за оснивање првог Пастеровог завода у Србији почетком 20. века. Испоставило се да је много економичније основати сопствени центар за справљање антирабичног серума, него слати људе у Пешту, плаћати им превоз, терапију и смештај. То је и главни разлог којим су се надлежни водили у својим побудама.[152] Антирабичан завод, као нарочит одељак војног санитета за цепљење људи и домаће стоке против уједа бесних животиња, установљен је у Нишу, како би био што доступнији становницима јужних округа.[153]

Супротна овом примеру ране примене имунзацијских техника и савремених метода лечења становништва, била је званична политика према неким другим древним болестима које су претиле становништву Србије. Опаке заразе од којих није било лека, попут лепре, нису третиране у складу са знањима присутним у остатку Европе. Са становишта државних финансија, било би нерационално да се за свега пар десетина регистрованих губаваца оснива нарочит лепрозоријум. Што је још значајније, принудни смештај болесника у установу тако злокобног назива, могао је изазвати неслућене отпоре и донети много више штете него користи. Стога су ствари остављене онаквима какве су биле и вековима уназад.[154]

Звучи готово невероватно, али управо како би спречила опасност од даљег ширења заразе при евентуалном премештају лепрозних, као и услед могућег бекства или намерног скривања оболелих, власт не покушава да их евакуише.[155] Уместо да их покреће из места дотадашњег боравка, држава се ослања на познате технике изолације и физичког

---

[151] В. Јовановић, *Малолетничко преступништво у Србији крајем XIX века*, Годишњак за друштвену историју 1–2 (2001) 21–22.

[152] М. Марковић, *Моје успомене*, Београд 1906, 77–80.

[153] Пастеров завод у Нишу, основан на самом почетку 20. века, много успешније је решавао врло незгодно питање беснила које се тек повремено јавља у самој престоници, али је зато било доста често у руралним областима Краљевине. Уместо на дуг и ризичан пут у Будимпешту, пацијенти за које би се посумњало да су заражени том болешћу, могли су да потраже помоћ и у самој земљи.

[154] В. Јовановић, *Отпадници и отпадништво*, Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Београд 2006, 671–677.

[155] Врло слично ранијем, средњовековном начину опхођења према губавцима, познатом и у другим областима Балкана. С. Дучић, *Племе Кучи живот и обичаји*, Подгорица 2004, 530.

одвајања тих, потенцијално врло опасних појединаца. Лепрозни болесник препуштен је милосрђу породице и старању локалне заједнице. Овај древни метод чувања губавца, познат у појединим областима земље под злокобним и еуфемистичким називом - *одвојеник*, био је у примени и почетком 20. века. „Одвојеник је болесник, коме нико не ће да приступи – бојећи се, да болест не пређе."[156]

Такви детаљи откривају изврсну морбидну досетљивост здравствене политике, ослањањем званичне медицине на већ постојећу локалну традицију и опробану праксу. Поједностављена и срачуната неосетљивост остају битне одлике здравственог система и у случају појаве опаких колеричних епидемија, које су представљале много већу опасност од губе. Као и у случају куге у Ражњу и Ћуприји 1837, превенција се сводила на строгу изолацију и очекивање да епидемија сама згасне, односећи са собом и многе којима се могло помоћи. И на самом крају 19 века, током појаве колере на селу, укућани су под строгом претњом оружја спречавани да напусте кућу и окућницу. Њих су чувале формалне страже, а контакт са оболелима и укоп умрлих, потенцијално смртоносан, држава радије препушта робијашима. Уместо пуноважног представника полицијске власти у лику полицијског писара, на место догађаја је слат практикант, чији је живот свакако мање вредео.[157]

Сличну врсту препуштања здравствено угрожених њиховој жалосној судбини показале су војно-санитетске власти, током рата 1876. године. Тада је пренос рањеника са бојишта био стављен у дужност „војничком шкарту" – најслабијим и најмање дисциплинованим војницима. Избачени из трупе и послати са носилима на линију ватре по казни, они су остављали рањенике да у агонији скончају на бојишту, бринући се радије за садржај њихових џепова. Много повређених војника искрварило је и умрло на лицу места, у одсуству прве помоћи, услед недовољне неге, жедно и непревијених рана. Крајње недоличан поступак многих болничара према рањеницима, запостављање, чак и пљачка немоћних и умирућих, регистровали су многи лекари, као свакако најмрачније епизоде из прошлости српског војног санитета.[158]

Чињеница је да су током 19. века здравствене потребе и опасности третиране тек као нужно зло које ваља држати под сталним надзором.

---

[156] *Рјечник хрватског или српског језика*, VIII, Загреб 1917–1922, 716–717.

[157] Приликом дезинфиковања просторија оболелог или умрлог, од укућана је узимана изјава да је ту просута карболна киселина, док су његове ствари предаване пламену. Т. Денић, *Из дневника једног пензионисаног полицијског чиновника*, Београд 1928*,* 21–28.

[158] В. Ђорђевић, *Историја српског војног санитета*, III, Београд 1880, 580–583.

Међутим, народном здрављу никада није придаван онај значај какав је приписиван страначким изборима или прогону противника режима.[159] Стога, упркос начелном залагању за унапређење квалитета живљења њених грађана, држава покушава да врло скромним средствима постигне максималан учинак, док буџет за потребе здравства десенијама стагнира на финансијском минимуму. Уз мноштво пропуста и недостатака, Санитетско одељење ипак је испунило већину задатака који су пред њега стављени. Оно је створило основне егзистенцијалне предуслове за опстанак народа, штитећи га од многих смртоносних зараза које су му претиле.

Упркос свом неоспорном значају за очување народног благостања, као и политичке стабилности укупног политичког режима, санитет је представљао тек помоћни механизам унутар Министарства унутрашњих дела.[160] О томе је сведочио и опстанак алтернативне медицине, која се током читавог 19. века одржала у Србији. Упоредо са класичним елементима здравствене заштите, створаним по узору на европске државе, у Кнежевини су била јака многа празноверја и обичаји, распрострањени још у доба турске власти.[161] Амбивалентност испољава и сам кнез Милош, који је много учинио на развоју санитетског система у Србији. Он призива стручњаке и лекаре из Европе и строгим мерама инсистира на примени сазнања савремене медицине, али не преза од тајне примене древних магијских ритуала, те захтева да му се у двор доводе разне локалне врачаре и чудотворци.[162]

Изнети подаци упућују да је у административном смислу Санитетско одељење, попут Поштанско-телеграфског, представљало тек прост привезак полицијској власти. Јер док су се малобројни лекари борили против болести, а телеграфисти и поштари жустро преносили вести широм земље, стварни инструмент власти остао је скривен унутар Полицајног одељења. Стога, уколико би требало трагати за командним центром моћи, за државом у држави, то је несумњиво Полицајно одељење Министарства унутрашњих дела. То тело, било је надлежно за управљање читавим системом вертикалног и хоризонталног преноса одлука извршне власти, почев од кнеза и министара, па до последњег сеоског сукметице и пандура.

---

[159] В. Јовановић, *Оброк о трошку државе – болничка порција у Краљевини Србији крајем 19. века*, Мешовита грађа (Miscellanea) 31 (2010) 215–235.

[160] Попут ветерине, која је тек почетком 20. века у административном смислу одвојена од хумане медицине, очување здравља било је тек споредан задатак полицијских структура.

[161] В. Јовановић, *Здравље и нега тела*, 362–364.

[162] М. Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Београд 1894, 324.

У техничком смислу Полицајно одељење чинило је кључан део апарата државне управе. Његови танушни пипци простирали су се до најудаљенијих тачака, обухватајући читаву територију и сустижући се опет у самом језгру државне управе. Могло би се зато рећи да је основ политичке стабилности чинило тих неколико стотина полицијских званичника и њихових помагача, практиканата и пандура, којима управља шачица престоничких технократа.[163] Неопходно је стога установити на какав начин и путем каквих механизама је тако скроман број званичника успевао да надзире удаљене области земље и да влада укупном популацијом Кнежевине. Потребно је подробно анализирати у чему се заиста састојао управљачки потенцијал бирократског режима, који је током 19. века био установљен у Србији.

[163] Док је на близу 950.000 житеља Србије 1852. долазило свега 84 полицијска писара (што је износило 1:11.000) 1878. године на просечно 7.000 становника долази по један полицијски писар, у држави од готово 1.400.000 становника. Драстичан скок, током шесте деценије, био је последица јачања полицијског апарата у време кнеза Михаила Обреновића. Тренд постепеног увећања особља полицијских канцеларија, привремено је заустављен тек средином осме деценије 19. века. Упоређена, међутим, са развијеним европским државама, српска *полицијска* држава деловала је врло слабашно. Примера ради, у Великој Британији средином 19. века један полицијски званичник долазио је на свега 1.500. до 1.900. становника. D. Taylor, *The new police in nineteenth-century England*, Manchester – New York 1997, 32–35.

Унутар механизма централне администрације

Представу о уређењу и квалитетима српске бирократије, познату данас углавном преко написа наших реалиста, корисно је допунити и подацима друге врсте. Надзор над територијом, контрола становништва и обављање мноштва неполицијских задатака током 19. века, зависи од продуктивности и способности самих полицијских управа. Финансијске обавезе, здравствени систем и просвета, такође су у много чему били под утицајем извршне администрације. Нарочито се правосуђе ослањало на полицију, као свог главног помоћника и помагача. Полицијски апарат присутан је у пословима правосудне струке од самих почетка истрага, прикупљања доказа и ислеђивања сведока, до коначног изрицања пресуде и извршења многих судских санкција. Ослањање свих осталих струка на полицију, присутно од оснивања српске државе 1804. године, постало је златно правило већ у доба кнеза Милоша и уставобранитеља.

Потпуна централизација управног механизма достигла је врхунац током шездесетих година 19. века, услед пуне концентрације власти у рукама престоничке интелектуално-чиновничке елите. Ваља истаћи како технократи у престоници већ средином 19. века постају свесни многих недостатака система централизоване управе.[164] Међутим, они нису били у стању да упражњавају власт из Београда, без присуства тог старог и изанђалог строја. Само посредством бројних, међусобно повезаних полицијских надлештава и локалних званичника, могуће је допрети до удаљених руралних области земље.

Упркос многим недостацима српске полицијске администрације, била је то једина институција способна да прикупи валидне податке о готово

[164] Многи проблеми у управној струци настају њеним преоптерећењем разним неполицијским надлежностима, која су упућена на адресу званичника полицијске струке. Суђења, извршења, пореске и финансијске дужности, као и санитетске установе, функционисале су добрим делом посредством и трудом полицијске локалне управе, окружне и среске. К. Јовановић, *Да ли да се укину окружна начелства*, Београд 1887, 135; Ј. Милинковић, *Госп Гарашанин и државна администрација*, Београд 1888, 28–34.

сваком поданику. Не рачунајући ту само оне који су намерно скривали свој идентитет, или би се одметнули у дивљину, попут хајдука. Само је полиција била у стању да пронађе, лиши слободе или казни неку конкретну особу.[165] Структуром налик каквом огромном левку, у који би се сливале жељене информације, она је била у прилици да дозна све што се о некоме могло дознати. Од моралних одлика, имовног стања и дневних навика, па до страначких и династичких склоности сваког појединог грађанина.[166]

Пуна информисаност и њен репресиван карактер, чине полицију инструментом којим се држава служи како би се њено присуство могло осетити у локалној средини. Реч је о механизму који се састојао из централе, смештене у самој престоници, и мноштва подручних управа, који је био радијалан и разгранат попут какве паукове мреже. То је класичан систем ступњевитог преноса и територијалне дистрибуције власти, механизам који повезује монарха и последњег поданика преко низа посредујућих званичника, распоређених унутар разуђене мреже државне управе.[167]

Објашњење саме унутрашње структуре механизма управе, разоткрива данас мало цењену и слабо познату, али у оно време врхунску и строго чувану политичку тајну администрирања. Контрола и покретање компликованих зупчаника и скривених полуга власти, изазивала је конкретне последице и доносила одређене резултате. Моћ бирократског пословања састојала се у баратању прикупљеним подацима и умешном управљању људским ресурсима. Корисно је стога осврнути се на механицистичке погледе и прецизну терминологију која је често у употреби, када се мислило на сам апарат извршне власти.

Упечатљиво је значајно присуство и масовна употреба техничких термина у теоријским расправама о државној управи, у једној земљи у којој је индустријализација европских размера крајем 19. века тек појам,

---

[165] В. Јовановић, *Државна власт и појединац*, Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Београд 2006, 82–87.

[166] Намера власти да спрече неометано прекогранично кретање сумњивих личности, довела је до развоја различитих метода идентификације личности широм Европе. Личне исправе, пасоши и спроводна писма, јављају се у појединим државама већ током 15. века V. Grebner, *Potvrda ličnosti*, Beograd 2013, 145–148, 154–156, 185–189.

[167] Слично осталим монархијама тога времена, снага државе у Србији 19. века није лежала у бројности или ванредним овлаштењима бирократских органа. Она се састојала у правилном распореду и умешном начину њиховог коришћења, у вештој експлоатацији система сачињеног од минималног броја обучених, као и у техникама прибирања и манипулацији прикупљеним информацијама.

а где су скупе машине и постројења биле још права реткост. Радило се о жељи да се коришћењем стручне терминологије укаже на сложеност механизма власти, о покушају да се поузданост, прецизност и исплативост бирократског система, упореди са ефикасношћу сложених индустријских постројења.[168]

Управо административни практичари који су провели деценије у канцеларијском пословању, функционисање Министарства унутрашњих дела радо пореде са радом индустријских машина, користећи често назив *државни строј*. Механицистички поглед и интегралну, макроуправљачку представу о држави, посебно јасно су развили начелници Полицајног одељења и друге високе технократе, људи који су имали јаснијег увида у њен рад. Један од њих, Јован Милинковић, у својим теоријским погледима на делање државне машине управо и каже – „ту се разуме у целости државна машинерија а не само поједини делови." [169] Сличан приступ имао је и Милан Ђ. Милићевић, који се годинама налазио на месту начелника Министарства просвете, а потом и на положају начелника Министарства унутрашњих дела.[170]

Неколицина високих технократа и путем јавних написа популаризују визуелну представу машине, говорећи управо о Министарству унутрашњих дела. Не случајно, своје сликовите наративе препуне прича о зупчаницима, стројевима и постројењима, они су почели да износе током седме и осме деценије 19. века. Било је то време када се у Србији увелико расправља о могућем расформирању и одбацивању појединих гломазнијих делова државне управе, нарочито о укидању окружних надлештава као сасвим излишних. Док опозиција полицијска надлештва у провинцији представља метафорички као „ћуприје на сувом", искусне бирократе и званичници били су изричито против сличних покушаја. У својим ватреним одбранама и аргументацијама они радо користе стручне изразе, достојне машинских инжењера.[171]

---

[168] *Србске новине*, бр. 64 (2. VI 1859).

[169] J. Милинковић, *нав. дело*, 4.

[170] Он и сам радо усваја такве погледе својих претходника, схватајући бирократију као један компликован и застоју склон мотор, чији рад захтева непрекидан надзор, подмазивање и поправке.

[171] Када су у Народној скупштини средином седме деценије 19. века пали први предлози о потреби укидања окружних начелстава као потпуно непотребних, њих у заштиту узима сам министар унутрашњих дела, жестоко се томе противећи. Он се при том послужио специфичном метафором, тврдећи да се „не може тако на мах изчупати један точак из државне машинерије." *Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу и Београду 1875/76*, Београд 1876, 874.

И највећи критичар самог бирократског система, Светозар Марковић, користи сличне техничке термине када говори о систему власти.[172] Можда су томе допринеле његове тек започете политехничке студије у Цириху, али је чињеница да државни апарат на врло сличан начин виде и они, који нису били образовани на европским политехничким универзитетима. Између осталих, Матија Бан, Коста Јовановић, Милан Ђ. Милићевић, Слободан Јовановић као и већина познавалаца административног система и јавне управе у Србији. Сви они, фасцинирани су аутоматизмом бирократског пословања и чињеницом да је то живи *строј* прожет дисциплином и заснован на врло сложеној организацији. Ту исту направу и Милутин Ускоковић је почетком 20. века називао *зарђалом државном машинеријом*.[173] Чак и укаснијем, међуратном периоду Краљевине Срба Хрвата и Словенаца, и даље се говорило о механизму, о строју државне машине.[174]

Иако делује мање важано од борбе против криминала и скривених политичких опасности које прете поретку, свакодневно администрирање представља саму срж власти. То важи и за законе и уредбе о административном пословању који су представљали темељ полицијске бирократије. Настали у врло кратком периоду између 1839. и 1862. године, они су опстали све до првих деценија 20. века.[175] Просторни континуитет полицијске власти заснивао се на окрузима којих је било седамнаест и на срезовима, којих је шездесетак. Округ и срез, представљају сам костур полицијске управе у провинцији који спаја двор Обреновића, министарски кабинет и начелство Полицајног одељења у престоници, са најзабаченијим засеоком и последњим подаником.[176]

Територијални и просторни континуитет власти, обезбеђивала су постојећа полицијска надлештва, бирократске канцеларије као основне јединице извршне власти распоређене по унутрашњости. Реч је о организму који је зависио од марљивости многих и умешности малобројних, сачињен од читаве војске писара и преписивача, а уз свега неколицину наредбодаваца. Наредбе министра, концептоване и

[172] *Социјалистичка штампа у Србији XIX и XX века*, II, Београд 1971, 326.
[173] М. Ускоковић, *Дошљаци*, Београд 1967, 245.
[174] Л. Костић, *нав. дело*, II, 32,43.
[175] К. Кумануди, *нав. дело*, 175, 182, 190.
[176] Систем просторног административног распореда полицијске власти у Кнежевини Србији, ослања се на претходни распоред нахија и кнежина, капетанија или потоњих срезова. Б. Ђурђев, *О кнезовима под турском управом*, Историјски часопис 1–2 (1948) 152–157.

редиговане у канцеларији Полицајног одељења у Београду, потом се умножавају и преносе на ниво округа, а затим у срезове. Уколико се тичу самих сеоских власти, министарске наредбе се даље преносе на председнике општина и кметове, као најниже учеснике у процесу управе.

Општинска власт на селу, неретко и сама неписмена, општила је са вишим полицијским властима путем општинског писара, док је са народом користила традиционалне видове комуникације. Сем штампаним прогласима, изложеним пред општинском зградом и на другим видљивијим местима, попут механских зидова, важније наредбе и саопштења централне управе преношене су окупљенима усменим путем. Оно што је у претходном периоду оглашавано виком грлатих телала, од средине 19. века обзнањивано је лупом добоша.[177]

Насупрот томе, начин унутрашње писмене комуникације између самих елемената који чине Министарство унутрашњих дела, битно се разликовао. Пренос наредби и прикупљање података, поставља јасан оквир принципима општења унутар полицијске струке. Министар који се налази на врху апарата управе, служио се мноштвом различитих начина обраћања потчињенима. Он уређује званичне прописе и одредбе, издаје наређења непосредно, свакоме од запоследних, а може да их упућује и на шефове полицијске и санитетске струке, на поједина начелства округа у виду препорука.

Наређења надлежних министара и форма обраћања подређенима, добар је пример хладног и безличног, често сасвим извештаченог стила српске бирократије.[178] Расписи обилују типичним уводним формама, попут – „Примећено је" или „Дошло ми је до знања", као и „Ваша је основна обавеза", „Ви ћете се старати." Никада се, међутим, не пропушта титулисање, а избегава се и употреба императива. Уместо тога, много чешће се јавља еуфемистичка замена – „препоручује Вам се да поступите."[179]

Упоредо са званичном преписком, после 1868. расте и нарочита врста паралелне кореспонденције, поверљиве и приоритетне природе, различита и ефикасније отправљана од оне службене. *Президијална* –

[177] Тај готово церемонијални облик општења између највише власти и народа – усменим саопштавањем решења, наредби и одлука, уведен је још у време кнеза Милоша Обреновића. Указ о замени телала добошарима, донет је већ почетком 1838. године. У руралним срединама они се јављају тек средином 19. века. *Зборник закона и уредаба*, XXX, 220.

[178] М. Луковић, *Развој српског правног стила*, Београд 1994, 48–53.

[179] Д. Алимпић, *Полицијски зборник закона, уредаба и расписа у Краљевини Србији*, Београд 1905, 1185–1192.

поверљива преписка којом се служио министар у обраћању потчињенима, везана је за осетљивија политичка питања која би било незгодно обављати редовним каналима и уобичајеним писмоносним саобраћајем.[180] Доставе о раду противника режима, скандалозно и аморално понашање званичника, поверљив спољно-политички рад, предизборне и постизборне радње полицијских органа, спадају у опус президијалне преписке.[181]

Президијални саобраћај одвијао се готово искључиво путем хитних шифрованих телеграфских депеша, које је било немогуће растумачити без нарочитог речника шифара.[182] Президијалне поруке имале су апсолутни приоритет и налагале су највећу пажњу и жустру реакцију потчињених – одговор, објашњење и подробан реферат полицијских управа, или конкретан рад по каквом конкретном питању. Двоструко политички осетљиве, те поруке биле су виђене оком публике као тајно и грозничаво сашаптавање министара и његових потчињених. Стога су иронично називане *мутава* писма, јер се махом састоје из група бројева који мењају кључне, компромитујуће делове поруке.

Начелник Полицајног одељења, као технички директор у непосредном контакту са окружним начелствима, обично је био упознат и са садржајем поверљивих депеша. Президијална преписка је у његовим рукама, будући да је реч о особи од нарочитог поверења режима.[183] Он поседује речнике шифара и свакодневно посредује са начелницима округа и срезова, издајући им налоге најосетљивије природе у име министра или самог монарха. Тек у ретким приликама, у време већих политичких криза, од тог правила се одустајало.[184] Под редовним околностима, међутим, министарске наредбе преношене су уобичајеним каналима и начинима, писаним наредбама преко начелника Полицајног одељења, на даље извршење нижим органима.

Делатност полицијске администрације лакше је разумети уколико се осмотри атмосфера која је влада у Полицајном одељењу, као главној

[180] *Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу и Београду 1875/76*, 79–80; К. Јовановић, *нав. дело*, 70–71.

[181] Фонд Милутина Гарашанина у Архиву Србије, рецимо, већим делом је сачињен од таквих президијалних писама окружних начелника, у периоду 1880–1887. године.

[182] *Шифрарник* – књига шифара, садржи прецизан уговорени систем, кључ путем којег је нумеричку шифру (цифру или групу цифара) могуће растумачити и превести у слова.

[183] *Радикал*, бр. 3 (15. X 1887); Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 161–162.

[184] У време Тимочке буне, у јесен 1883, конспиративни Никола Христић сам прегледа и дешифрује поруке потчињених, скривајући их и од самог начелника Полицијског одељења.

централи Министарства унутрашњих дела. Из њених канцеларија, свакодневно је било одашиљано мноштво различитих упутстава, питања и налога потчињеним полицијским властима. Контрола над радом потчињених и честа интервенција, представљала је једну од основних дужности начелника Полицајног одељења. Он свакодневно надзире читав полицијски систем и стоји у непосредној комуникацији са више од стотину полицијских канцеларија у унутрашњости. Био је то стресан и напоран посао, свакако не по свачијем укусу.

Описујући расположење у канцеларијама свог одељења, један од начелника током 1883. говори о застоју, *о нâлози да се не може ни мислити*. Његов се посао састојао из низа свакодневних хитних импровизација, услед сустизања бројних административних послова.[185] Између осталог, то је рад на штампању расписа, издавању усмених наређења, концептовању уредаба, склапању пројеката закона и спискова званичника, шифровању и одашиљању масе телеграфских порука. Сем тога, канцеларије Полицајног одељења походи и војска оних који свакодневно опседају министарску резиденцију. Њихово присуство чинило је ходнике и канцеларије врло прометним и живахним простором. Начелник Одељења био је извршни директор, док министар одсуствује оптерећен политичким задацима и одласцима у двор. Тим пре, Полицајном одељењу потребан је умешан канцеларијски администратор.[186]

Иако први до министра, начелник одељења је техничко и стручно, најмање политичко лице. То никако не може бити какав партијски моћник, министров миљеник. Атрактиван и подобан у политичком смислу, страначки кадровик је обично човек скромног радног елана и искуства. Без воље да се посвети бројним детаљима од којих зависи успешан дан какве бирократске канцеларије, био је бескористан. Тај посао захтевао је умешне и енергичне људе. „Како да се државни послови ставе у ред, да се свршују лако, брзо а сигурно, или како да се постигне највише могућа економија у времену и трошку, и опет под гаранцијом, да има своју закону форму (...) то је знати уредити државну администрацију" тврдио је језгровито један од искуснијих административних практичара.[187]

---

[185] На једном тако прометном месту, као што је централна администрација полиције, читав дан прође у споредним пословима који онемогућавају сваки други, смисленији рад. Милан Ђ. Милићевић их назива архаичним термином – *потркушице*.

[186] Стога се за таква места бирају људи увежбани дугим искуством, успешни у практичним бирократским пословима, попут Николе Крстића и Милана Ђ. Милићевића, којима мало тога промиче, једнако успешнима у судској, просветној или у полицијској администрацији.

[187] Ј. Милинковић, *нав. дело*, 3.

Уз начелника Одељења као заступника министра у полицијској централи, главни помагачи у команди бирократске машине било је пар секретара и мноштво писара и практиканата. Они чине „живи" строј који вечито ваља надзирати, поправљати и контролисати, како би успешно вршио чак и уобичајене канцеларијске послове.[188] Главна дужност те имагинарне машине било је администрирање или државно газдовање, које иако делује као сасвим споредан део посла, један је од важнијих задатака. Само спровођење одлука власти видљиво је у процесу који се сводио на непрекидно механичко преписивање и умнажање аката, као и њихово даље прослеђивање, било нижим или вишим управним инстанцама.

То је процес који увек тече у оба смера и представља својеврстан вид непрекидне међусобне комуникације, самих полицијских надлештава. Неки од првих аката нове српске државе посвећени су детаљном опису позиција и дужности појединих службеника унутар државне машине. Још у време уставобранитеља уведена су *Правила о бирократском пословању и начину међуобног писменог саобраћања полицијских надлештава.*[189] Форме званичне кореспонденције претрпеле су техничке измене, а потрага за ефикаснијим начином коришћења информација доводи до примене захтевнијих метода пословања.

У полицијским надлештвима, најпре су коришћени деловодни протоколи, као најједноставнији вид канцеларијских књига. Предмети који би пристизали, бележени су у протокол механички, према деловодном броју, свакодневно и хронолошким редом.[190] У протокол су уписивани сви послови канцеларије, као и сва званична акта која би у њу пристизала.[191] Проблем пак настаје када услед мноштва посебних радњи постаје неопходно увести засебне књиге протокола, јер би у супротном предмете било тешко пронаћи. То за последицу има увођење све већег броја нових протокола, што оптерећује канцеларијско пословање.[192]

---

[188] Између осталог, то су редакција концепата уредаба и расписа примљених од стране министра, као и припрема и препис расписа и наредби које је даље требало слати на рад надлежним окружним начелствима.

[189] АС МУД, П, 1849, III–68; исто, МУД, П, 1851, XIV–78.

[190] Деловодни протокол мора имати: 1. Нумеру, 2. Садржај, и 3. Решење, а потом се оно даје на потпис старешини, и на даљу експедицију (одашиљање) коме и где треба. Д. Алимпић, *нав. дело*, 1147–1158.

[191] *Полицијски гласник*, бр. 18 (1897).

[192] Уставобранитељи су тај проблем решили увођењем много савршенијег система регистра предмета. Путем регистра, било је могуће лако прикупити сав материјал о једном истом предмету, расутом у више година и на много различитих места у архиви. АС, МУД, П, 1851, XIV–78.

Пораст бирократског пословања доводи до увећања особља у полицијским канцеларијама. Сходно потребама за јефтином и поузданом преписивачком снагом, уставобранитељи оснажују Уредбу о привремености практиканата.[193] Наметање дисциплине и покушај успоравања напредовања, сведочи о ставу уставобранитељских технократа према почетницима у струци.[194] Као неуказни званичници, практиканти средином 19. века бивају коначно изузети из чиновничког сталежа.[195] Од тада, они представљају тек канцеларијски пролетаријат коме се поверавају основне канцеларијске радње – преписивање, умножавање и архивирање званичних аката.

Закон о Централној управи као и Уредба о окружним и среским властима из 1839. године, до детаља разрађују ту материју. Војска нижих званичника има нарочите називе, зависно од врсте послова које обавља. *Канцелиста* – преписивач, проводио је дане у преписивању интерних канцеларијских аката и копирању докумената, док они који су одређени *на препис и распис*, врше монотон и заморан посао умножавања аката која ће напустити канцеларију.[196] Ефикасност читавог система зависи од приљежности самих почетника у служби, распоређених по полицијским надлештвима.

Министарска наређења ваљало је најпре умножити у канцеларији Полицајног одељења, а затим упутити локалним начелствима на даљи поступак. Преписивачи у окружним канцеларијама, шаљу та наређења у среске канцеларије, умножена за број срезова унутар сваког округа. Најзад, уколико су се те наредбе тицале општинских власти, сресни практиканти копирали су их у онолико примерака колико је било општина. А ваља знати да су поједини срезови захватали и до 36 општина.[197] Заснована на принципима писмене наредбе, ефикасност бирократског система налазила се у спретним рукама вредних преписивача и бележника – *практиканата*.

Практиканти попуњавају последње редове у дугом хијерархијском низу српске бирократије и чине канцеларијски подмладак. Ближи положајем пандурима и другим неуказним служитељима но пуноправним чиновни-

---

[193] *Зборник закона и уредаба*, I, 232.

[194] М. Ђ. Милићевић, *Успомене*, 175–176.

[195] *Сборник закона и уредаба*, II, 165, 208; исто, III, 65, 80, 94; исто, IV, Београд 1849, 148.

[196] У доба уставобранитеља јављају се „протоколисти, регистратори, архивари, експедитори, рачуновође: ниже особље грана се исто онако као што је и писмоводство било разгранато.” С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 45.

[197] *Тимочка буна 1883. грађа*, VII, прир. Љ. Поповић, Београд 1989, 188–192.

цима, практиканти могу напредовати и до највиших звања, попут министарског и саветничког.[198] Међутим, та почаст припала је тек неколицини најуспешнијих, док је већи број завршио у провинцијским канцеларијама, вршећи механички посао, без наде да ће икада дочекати указ о чиновничком постављењу. Вишегодишње бављење репетитивним радњама, за скромну плату и под врло скученим условима, убијало је вољу за рад многих практиканата.[199] Томе је свакако допринела и чињеница, да године трајања њихове службе нису биле јасно омеђене.

Систем је сурово експлоатисао њихов незавидан положај и ослањао се на наду сваког од њих, да ће пре или касније заблистати у чиновничкој каријери.[200] Према подацима из 1878, просечан век практикантског стажа у Кнежевини износио је седам година, уз велика одступања. Ретки срећници и сродници високих званичника би после свега пар година постајали писари, док су други на указ чекали дванаест, чертнаест или двадесет година. Пратиканати полицијске струке у службу су ступали врло млади, поједини са тек 17, или чак 16 година. Та традиција вуче корене из доба кнеза Милоша, када су за практиканте узимана мушка деца из локалних средина, по препоруци.[201] Било је и практиканата старијих од тридесет година, али су они у полицијску струку долазили тек после вишегодишње учитељске службе, или са места општинских писара.[202]

Потпуна слика о практикантима може се стећи тек уколико се зна да ни они не заузимају најнижу позицију у свету полицијских канцеларија. То место припадало је препишчицима.[203] Ти практикантима сродни умноживачи докумената, опстају у српској администрацији дуже од једног столећа, само под различитим именима.[204] Како су често остајали

---

[198] Својим положајем практиканти представљају необичан сој и откривају горко-сладак укус државне службе, будући на граници два света. У положају неуказних службеника који тек својом марљивошћу и изгарањем у служби, практиканти је тек требало да докажу заслужују ли чиновничко звање.

[199] *Зборник закона и уредаба*, XIV, Београд 1862, 133–134; исто, XXV, Београд 1872, 87–89.

[200] Уредбом из 1883. било је одређено да се онај ко ступи као практикант, има за четири године оспособити или избацити из канцеларије. Од кандидата се тражило да има између 18 и 25 година и да је свршио макар четири разреда гимназије, са најмање добрим успехом. *Зборник закона и уредаба*, XXIX, Београд 1877, 32–33.

[201] Како образовне квалификације нису биле од нарочитог значаја, а служење војног рока још увек није било обавезно, младићи од непуних 18 година били су идеални кандидати за тај посао.

[202] АС, МУД, П, 1878, XVII–1.

[203] АС, Милутин Гарашанин, 1131.

[204] Приправници, хонорарни упосленици, познати као *препишчици* или касније *дијурнисти*, привремена су канцеларијска испомоћ.

без службе и остављани да се сами сналазе, дијурнисти или препишчици јављају се и у својству приватних *пискарача*. Способнији су од скромних канцеларијских знања стварали читаву професију, вребајући током пазарних дана сељане који би дошли у варош. По локалним гостионицама, они би уз скромну накнаду састављали молбе и жалбе приватним лицима, услед чега су их називали и *дрвеним адвокатима*.[205] Обим и карактер бирократских радњи довео је до преживљавања функције преписивача званичних аката и током 20. века.

Својом жалосном егзистенцијом препишчици су најбољи доказ да писменост није гаранција успеха у животу. Као и практикант, препишчик врши једноставне и монотоне преписивачке радње, само без сталног радног односа, као прост писарски најамник и испомоћ у време већих канцеларијских послова. Постојала је блиска веза између препишчика и практиканата, о чему сведочи постојање *бесплатежних* и *полуплатежних* практиканата, средином 19. века.[206] По угледу на старију бирократску праксу Дунавске монархије, у Србији се првих неколико месеци, а понекад и више од годину дана служи за најнижу могућу надницу.[207] Не сасвим бесплатно, али с накнадом од свега пет талира месечно, што је представљало половину пуне практикантске плате, довољно тек за покривање најосновнијих животних потреба.

Ипак, многи су тражили ма какво упослење у некој од бирократских установа Кнежевине, јер, уз све недостатке, рад у административној струци сматран је послом „чистих руку". Свакако много лакши и пожељнији од већине заната или од мукотрпних тежачких работа, држања мотике и обделавања земље. Канцеларијски посао значио је сталан распоред времена и свакодневна долажења у канцеларију.[208] За саме почетнике у служби, те су године врло често биле испуњене мучним и монотоним преписивачким послом. Ево како поједини представници високог реализма виде атмосферу која је владала у бирократским установама широм Србије – „Врата од архиве су била широм отворена. Густ облак дуванског дима је лебдео изнад сагнутих глава, које су нешто

---

[205] *Београд у сећањима 1900–1918*, Београд 1977, 98.

[206] *Србске новине*, бр. 115 (1. X 1859).

[207] АС, Министарство финансија, 1841, III–241; *Књажеска канцеларија, Крагујевачка нахија 1815–1839*, I, Београд 1954, 488; *Књажеска канцеларија, Пожешка нахија*, I, Београд 1953, 333; С. Сремац, *Вукадин*, Београд 1981, 112.

[208] Од 8 пре подне, до 13 часова по подне, као и редовна дежурства током празничних дана. Д. Алимпић, *нав. дело*, 1134.

писале стегнутих зуба и празних очију. Свуда је почивала канцеларијска тишина, свечана и досадна”.[209]

У битне одлике практиканата, сем скромности и уредности, спадала је способност брзог и неуморног писања. *Деловођа*, рецимо, као званичан записничар током испита ваља да поседује одређену рутину, услед чега је тај посао повераван само увежбаним и искуснијим практикантима.[210] Квалитет рукописа (*шакописа*) који је морао бити читак и граматички исправан, био је пресудан. Слабо писмен, нечитак и неуредан рукопис готово је сигурна препорука за губитак службе.[211] Према одредбама Закона о чиновницима грађанског реда, при постављењу на одређено чиновнико место „има се пазити одлично владање, способност и прибављена нужна знања. (…) Они који се налазе под туторством, и који се одају страстима јавног блуда, пијанчења, картања (…) или су осуђени на казни, са којима су част грађанску изгубили не могу се поставити у државну службу.”[212]

Како је преписивање наредаба често захтевало хитан и неодложан рад, канцеларијски радници у престоници служили су се и појединим техничким помагалима. Крајем 19. века необична машина за умножавање оригиналог текста у шест примерака, звана *хектограф*, коришћена је у Санитетском, а потом и у Полицијском одељењу. Састојала се из лименог рама, потребног броја четкица за писање и бочица мастила наношеног на шест листова хартије истовремено.[213] Сем хектографа, у употреби су чешће биле стандардне ручне пресе, механичке направе за вишеструко умножавање једног истог текста. Њима такође рукују практиканти, задужени за извршење процеса копирања наредаба. У највећем броју случајева, основно техничко средство су гушчије перо, мастионица и пескаоница. Машином за куцање, српска полицијска администрација почела је да се служи тек у првим годинама 20. века.[214]

Технички гледано, администрирање је један непрекидан механички процес производње, умножавања и одашиљања наредаба и пријема

[209] М. Ускоковић, *нав. дело*, 245.

[210] АС, МУД, П, 1843, IV–164. Распис о форми званичне кореспонденције међу полицијским званичницима.

[211] Било је таквих којима су промене у службеном правопису током шездесетих година 19. века веома отежавале посао, јер нису успели да се ослободе правила старог правописа. С. Сремац, *нав. дело*, 144.

[212] *Зборник закона и уредаба*, XVII, Београд 1865, 5.

[213] АС, МУД, П, 1884, IV–68.

[214] Сасвим је извесно да је 1906. године, Управа града Београда имала једну такву направу.

извештаја, реферата и аката, њиховог сређивања и одлагања у архиву. Наредбе виших власти нумеришу се, заводе у протокол и извршавају, о чему се подносе нарочити извештаји, такође нумерисани и протоколисани. Сав тај посао, није изгледао нарочито сложен, али ту је лежао и највећи проблем. Наизглед једноставан, административни систем функционише добро само уколико је ефикасан и брз. Према општим правилима администрације и нарочитим расписима, рок од 15 дана је време у коме нижа власт мора да достави одговор на свако питање вишој, у писаној форми.[215]

Сем свакодневних, преписивачких обавеза, најзначајне канцеларијске дужности нижег персонала везане су за архивирање података. Архиве, у које су похрањивани предмети настали радом полицијских надлештава, биле су свет за себе, мемљив и прашњав, сачињен од дрвених рафова и полица. И док су несвршени предмети одлагани на страну, до извршења, они окончани смештани су у посебне фасцикле. Ритуал *фасцикулирања* – завођења предмета под нарочитом нумером у регистар, окончава дуги пут сваког званичног акта.[216] Полицијске архиве, њихово одржавање и уређивање такође су биле у рукама најмлађег канцеларијског особља. Те хрпе исписаних хартија и гомиле званичних докумената, ретки су трагови рада државне машине, материјални остаци њеног постојања. Њихов језик и стил, делом присутни и данас, једна су од ретких спона између негдашње и садашње српске државе.

Полиција, која је у првим деценијама српске државности представљала кључну институцију за спровођење планова и пројеката друштвених реформи, нашла се после 1878. пред великим искушењима, немоћна пред два упоредна процеса, који је стављају у подређен и сасвим неравноправан пожај. Најпре је уследило нагло увећавање броја неполицијских управа у самој престоници и оснивање нових канцеларија у областима привредне, пореске, судске и војне струке. Но како сем централе у Београду већина нових бироа нема мрежу сопствених надлештава широм земље, они се ослањају на полицијску власт. Уз своје редовне обавезе, провинцијске управе принуђене су да врше и читав низ нових, неполицијских дужности. Престоничка надлештва захтевала су све разноврсније и детаљније податке, а њих је било могуће прикупити само

[215] Нису ретки, међутим, поновљени захтеви централне управе и жалбе на вечито кашњење, неуредност и површност локалних власти. Такве замерке нарочито су честе на самом крају 19. века. Д. Алимпић, *нав. дело*, 1185–1190.

[216] *Полицијски гласник*, бр. 17–18 (1897).

путем локалних полицијских власти. Обавеза редовног одашиљања мноштва статистичких података, била је вишеструко увећана управо током последњих деценија 19. века.[217]

Други, једнако погубан процес, видљив је кроз упорна настојања да се државни механизам по сваку цену упрости. И то не толико реформом, колико популарисањем идеје да се полицијске власти у провинцији готово сасвим уклоне, како увећањем важности општинских власти, тако и изузимањем највећег броја надлежности из домена полицијских управа. Предлог да се окружна начелства као непотребна једноставно укину, по први пут се јавља током седамдесетих година 19. века.[218] Правдана економским разлозима и потребом поједностављења гломазне полицијске администрације, тежња за укидањем полицијских управа била је искључиво политичке природе.

Идеја радикалног слабљења ауторитета извршне власти у провинцији, стекла је мноштво присталица међу противницима либералског режима.[219] Међутим, само су ретки експерти за питање државне управе имали представу о томе шта би се заиста догодило, да су окружна надлештва била укинута. Тај потез не само што не би донео користи и уштеде, већ би изазвао немерљиве штете. Он би покренуо талас до тад невиђеног насиља и појачао феномен самовлашћа међу до скора мирним комшијама, а без снажног присуства полицијских управа убрзо би клонула и правна држава. Уместо да ослободи село од корумпиране полицијске власти, круг безакоња и освета биле би једине стварне последице тог непромишљеног експеримената. Замена мањег зла већим, уместо ка слободи, водила би само неслућеној деструкцији и патњи невиних.

Сасвим разложан страх од анархије, један је од кључних разлога зашто ни један режим у Србији није заиста порадио на укидању окружних управа. Насупрот томе, увећање и омасовљење институција бирократије у самој престоници, уз очување целокупног механизма провинцијалних власти, опстало је све до средине 20. века. То је најбољи доказ да се заправо сасвим одустало од идеје о револуционарним променама и оштрој редукцији државне администрације, врло популарној крајем 19. века. Управо радикали који су толико пута то тражили, пошто су једном преузели власт, сачували су читав бирократски систем који су наследили од својих претходника, сасвим неокрњен.

---

[217] К. Јовановић, *Да ли да се укину окружна начелства*, Београд 1887, 135; Ј. Милинковић, *Госп Гарашанин и државна администрација*, 21–24, 28: В. Карић, *нав дело*, 229–230, 324.
[218] С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 142–147, 220–221.
[219] В. Јовановић, *Државна власт и појединац*, 74.

Просторни распоред и значај окружних начелстава

Слику о развоју провинцијалне управе на овим просторима, корисно је отпочети подацима који сежу у магловито доба позног средњовековља. После упорне борбе против турске доминације, остаци српске државе ушли су у састав Смедеревског санџака тек средином 15. века.[220] Познатији у домаћим изворима као Београдски пашалук, био је то простор уз северну границу Турског царства. Већим делом он се поклапао са облашћу Српске деспотовине у годинама пред њено гашење. А када је нестало државе коју је створио Стефан Лазаревић, познате широм Европе по богатим рудницима сребра, тај простор изнова почиње да преотима природа. После многих ратова, епидемија и масовних покрета становништва, ту територију почетком 19. века насељава мање од 400.000 житеља.[221] Међутим, та ретко насељена област представља заметак будуће српске државе која ће настати током 19. века.

Централни део Београдског пашалука чинила је *Шумадија*, посебна географска регија легендарна по древним буковим и храстовим шумама. Сам назив упућује на велико богатство биљног и животињског света, али и на својеврсну запустелост тог простора. Међу бројним хералдичким знамењима јужнословенских земаља, које је у 18. веку систематизовао и стилизовао живописац и графичар Христифор Жефаровић, истицао се грб легендарне земље *Тривалије*. Познат у својим различитим варијацијама још од 15. века, касније је прихваћен као званични грб Шумадије, представљен главом вепра прободеном стрелом.[222] Због тога што Шумадија представља само жариште устанка 1804. године, њен грб

[220] Та област била је омеђена речним токовима Дрине, Саве и Дунава на западу и северу, док се на југу и истоку граница протезала од ушћа Јужне у Западну Мораву, до Пореча на северо-истоку. Ћуприја је била прво веће насеље на југу, док су се и Крушевац и Параћин налазили изван територије Београдског пашалука.

[221] Од тог броја близу једну десетину чинили су муслимани, који су углавном живели по варошима и паланкама, док је рурална територија припадала Србима. *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 210–211; Р. Љушић, *Србија 19. века*, 17.

[222] Д. Давидов, *Српска стематографија Беч 1741*, Нови Сад 2011, 29, 72–73.

добија почасно место на првом званичном грбу нове српске државе, као и на заставама регуларних војних јединица, стојећи наспрам историјског грба средњовековне Србије, са крстом и четири оцила.

Иако то из данашње перспективе није лако замислити, почетком 19. века Србија је била земља вековних, непроходних шума, столетног растиња и горостасног дрвећа. То је земља чији је народ дубоко веровао у постојање вампира и вештица, док су се њеним ретким друмовима кретали каравани турских камила.[223] Настала у неприступачним и шумовитим областима Балкана, српска сеоска култура у својој основи била је култура дрвета. То је најбоље сажео један од београдских дахија, генијалном опаском да српска раја у шумама живи, те да су заправо шуме њени градови.[224] Није без значаја ни податак, да су у Кнежевини Србији деца од ране младости упућивана у тајне дрвећа и подстицана да са сигурношћу разликују поједине врсте.[225]

Дрво, као сировина за подмирење скромних домаћих потреба било је у најширој примени. Од њега нису грађене само куће и помоћни објекти, нити је оно коришћено само као огрев. Од њега је на селу прављено готово све, од прибора за ручавање и свакодневних алатки, преко саоница и кола, до воденица и цркава које је било могуће расклопити и по потреби подићи на другом месту. Дрво је одиграло важну улогу и у доба ослобођења од Турака, у изградњи пољске фортификације. У време Карађорђевог устанка, земљани шанчеви облагани тешким дрвеним облицама, спасили су животе хиљадама ратника. Суочени са често надмоћним противником и како би умањили губитке на брисаном простору, устаници су непријатељском ватреном ланцу понекад прилазили под заштитом дебелих проштаца, претходно изваљених из оближњих ограда.

Поједини делови одеће најсиромашнијих становника такође су били израђивани од *лике* – коре меког дрвета. Отуд и претња кнеза Милоша становништву немирних области како ће их *опасати* у лику, тачније, материјално сасвим упропастити и осиромашити. Неуобичајени и мало хранљиви делови дрвета коришћени су током гладних година и у

[223] С. Л. Поповић, *Путовање по новој Србији*, Београд 1950, 10, 52; В. Чајкановић, *Стара српска религија и митологија*, Београд 1995, 204–215; В. Караџић, *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима*, Беч 1818, 59, 74–75, 88–89; Ј. Вујић, *нав. дело*, 115–120.

[224] *Казивање о српском Устанку 1804*, Јанићије Ђурић, Гаја Пантелић, Петар Јокић, Анта Протић, прир. Д. Самарџић, Београд 1980, 162.

[225] М. Милићевић, *нав. дело*, 13–14.

прехрани.[226] Кора појединог дрвећа кувана је у кашу или додавана јелима, да завара глад, док је уместо кукурузног и пшеничног хлеба у појединим планинским крајевима справљана нарочита погача од храстовог жира.[227] Многи који су по слому устанка у јесен 1813. спас нашли у беспутним планинама, били су принуђени да уместо проје једу церову кору.[228] Као храна у временима несташице спомињу се и лескове ресе, корење појединих биљака и неке врсте трава, коприва као и дивље зеље. На трпезама сиромаха налазио се и сâм жир, печен на жару или у пепелу, како би изгубио од своје горчине.

Неке врсте дрвета – храст, буква и бор, биле су од посебног значаја за сеоску економију. Борове шишарке коришћене су за бојење тканина и представљале су предмет извоза, као и катран, док је смолом богата срж боровог дрвета под називом *луч*, служила за осветљавање просторија.[229] Нарочито је храст имао вишеструку употребну вредност. Његово квалитетно дрво користило се за грађу и огрев, док је жир представљао основну храну чопорима свиња које су током зимских месеци товљене по планинским забранима Шумадије.

Храст је, међутим, представљао и култно дрво, уз које су била везана снажна народна предања.[230] Устанак из 1815, који је означио почетак нове српске државе, Милош Обреновић подигао је у сенци моћног храстовог грма. Од тада, легендарни *таковски грм* постао је симбол нове владалачке породице, спајајући народну и династичку традицију.[231] Традиција и вековно искуство, владали су животним циклусима српских сељака. Под таквим околностима, идеје Француске буржоаске револуције о модерној грађанској држави, у земљи без грађанског друштва, без градова и грађана, биле су далеко од стварности. Оне нису могле продрети даље од неколицине кнежевих саветника, који су имали појма о постојању савршенијих облика државне управе.

Један од ретких који је отворено радио на увођењу француског законодавства у Србији био је Димитрије Давидовић. Тај даровити Земунац

---

[226] С. Петровић, *Сиромаштво у фолклорној традицији Срба од XIII до XIX века. Прилог проучавању народне традиције*, Београд 2014, 117–121.

[227] М. Филиповић, *Резултати етнолошких испитивања у пределу око Андрејевице и Косовске Митровице*, Извештај о стању и раду задужбине Луке Ћеловића-Требињца београдског трговца у 1933 години, Београд 1934, 129.

[228] М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 15.

[229] В. Куниберт, *нав. дело*, 324; В. Карић, *нав. дело*, 356–358.

[230] В. Чајкановић, *нав. дело*, 169–179.

[231] Ф. Каниц, *Србија земља и становништво*, I, Београд 1987, 479–480, 484; П. Тодоровић, *нав. дело*, 193.

једно време је заузимао престижан положај кнежевог секретара.[232] Међутим, његов покушај прилагођавања законских пројеката у Србији француском законодавству, није успео. После испољеног почетног ентузијазма, кнез је од пројекта спровођења обимнијих законских реформи једноставно одустао.[233] Милош Обреновић није желео да се обавезује писаним законима, свестан да они само спутавају његов владалачки ауторитет. Мишљење да се земљом може управљати без закона било је преовлађујуће током првих деценија његове владавине. Кнез је сматрао да је тако боље „јер, вели, онако се човек веже за артију, па не може да чини ни добра ни зла."[234]

Још сликовитији пример неуспеха непосредне примене западних државотворних стандарда, представља судбина толико слављеног Сретењског устава из 1835. године. У првом српском Уставу чак 24 члана посвећено је људским правима, у нарочитом 11. одељку под називом „општеприродна права Србина." Надахнут идејама либерализма и намером да се ујемче лична права и слободе, Сретењски устав био је кратког века.[235] Суспендован је, али не кнежевом, већ вољом представника великих сила, Русије пре свих. Оцењен од стране Петрограда као сувише слободоуман, а издат без претходног договора са силама покровитељицама Кнежевине, био је хитно стављен ван снаге.[236] Сретењски устав нудио је приступ који би државну управу, а са њом и српску полицију, још током прве половине 19. века поставио на врло модерне темеље. Они су, испоставило се, били сувише пространо замишљени, не само са становишта српског кнеза, него и читавог друштва.

Устав из 1835. говори о правима на која просечан појединац у том тренутку није ни помишљао. Обимне реформе тај Устав предвиђао је и у области државне управе, копирајући европско законодавство. У плану је било оснивање социјалних установа, унапређење јавног саобраћаја, шумарства и успостављање ватрогасних градских служби.[237] Усвајање француског модела јавне управе по Уставу из 1835. године показало се

[232] Р. Љушић, *Србија 19. века*, 170–172.

[233] Исти, *Кнежевина Србија*, 226–229; исти, *Политичка делатност Димитрија Давидовића у Србији (1825–1835)*, Стваралаштво Димитрија Давидовића, Београд 1989, 72–74.

[234] В. Караџић, *Историјски списи*, I, 206.

[235] Важио је само две недеље месеца фебруара 1835. године. Р. Љушић, *нав. дело*, 40–43; Д. Поповић, *Упоредно-правни поглед на организацију власти по сретењскомм уставу*, Стваралаштво Димитрија Давидовића, Београд 1989, 50–52.

[236] Д. Јанковић, *Историја државе и права Србије у XIX веку*, Београд 1955, 58–59; Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 146–149.

[237] Д. Алимпић, *Историјски развитак полицијских власти*, 83.

као сувише амбициозно и остало је на нивоу покушаја. Уместо тога, структура државног механизама скројена је по једноставнијем и приступачнијем обрасцу бирократске традиције 18. века, Турском уставу из 1838. Тамо се врло уопштено говорило о грађанским правима, али је зато изведена доследна организација система централних власти, преко мреже окружних и среских начелстава.[238]

Почетна административна подела земље била је изведена у складу са претходним решењима и праксом познатом у време турске власти.[239] У доба Карађорђа и устаничке државе, Србија је била подељена на 12 *нахија* и тринаести Пореч. Број нахија на југу и истоку Кнежевине увећан је на 17, проширењима која је постигао кнез Милош тридесетих година 19. века. Нахије, од којих су настали потоњи окрузи, делиле су се на мање управне јединице – *кнежине*, сачињене из мноштва села и засеока.

У предустаничко време, кнежине којима је управљао кнез биле су територијалне јединице локалне управе.[240] Привилегија релативно самосталне унутрашње управе, није био уступак учињен случајно и без задње намере. Њоме је у знатној мери олакшана комуникација и успостављен ред међу хришћанским поданицима Турског царства.[241] Кнежина је у новој српској држави најпре било 45, да би их 1824. године било 42. Од 1830. кнежине мењају назив у *капетаније*, а од Устава из 1835. усталио се назив срез.[242] Према Уставу из 1838. године, као и по Уредби из 1839, систем окружних и среских начелстава усталио се и остао у функцији, дуже од једног столећа, све до друге половине 20. века.

Окрузи у Србији основани током последњих година прве владе кнеза Милоша**,** постоје и данас. Они су представљали значајан искорак у односу на раније присутне облике управе територијом нахије. Политичке промене и намера да се власт устали, наметала је потребу да се са персоналне пређе на статичну мрежу испостава и полицијских тачака у

---

[238] *Сборник закона и уредаба*, I, 13; Р. Љушић, *нав. дело*, 225, 243.

[239] Покушај кнеза Милоша да оснује веће административне јединице није успео. *Сердарства* и *војне команде*, војно-административне области под које би спадало и по неколико округа, одбачен је. М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, I, Београд 1897, I, 607–609; М. Гавриловић, *нав. дело*, II, 463–464; Р. Љушић, *нав. дело*, 194–195.

[240] Старешина кнежине представљао је персоналну везу између турског апарата централне власти и саме хришћанске заједнице. М. Ненадовић, *нав. дело*, 39–43, 50–53.

[241] *Књажеска канцеларија* : *Јагодинска нахија*, књ. 1, *1815–1823*, прир. Љ. Поповић и З. Марковић, Јагодина 2005, 11–13; Р. Љушић, *нав. дело*, 193–195.

[242] Број среских надлештава у време присаједињења нових нахија, попео се на 60. М. Петровић, *нав. дело*, I, 593–595.

земљи. Позиција и ауторитет начелника округа од 1839, нису исто што и моћ ранијег нахијског старешине, представника патријархалног начина управе. То више није био неписмен али свима знани локални главешина, неко ко својом облашћу влада уз мало речи и из коњског седла, гвозденом руком и неумољиво, као у годинама Првог устанка.

Уставобранитељски окружни начелник био је углађени бирократа под униформом, кроја и изгледа сличног службеном оделу чиновника управне струке широм Средње Европе.[243] О томе сведочи и мноштво портрета, насталих средином 19. века. Укочене физиономије и извештачене позе окружних начелника као и других високих чиновика ухваћених потезом сликарске кичице, доста говоре о невештости првих српских портретиста. Ипак, спремност самих наручилаца да се баце у знатан трошак како би овековечили тренутак свог друштвеног тријумфа и врхунац професионалне каријере, сведочио је управо супротно. Естетски потенцијал био је сасвим споредан, у односу на статусни значај портрета као својеврсне потврде друштвене моћи начелника округа.[244]

Са сталним седиштем, канцеларијом и бројним персоналом, начелник округа самим положајем и методом власти коју упражњава, открива скривене планове српских технократа. Од живописног и готово легендарног локалног старешине из устаничких времена није остало много. Нови окружни начелник је безлични провинцијални намесник, прост извршитељ налога централних власти. Уместо на коњу и у покрету, то је статична фигура, окружена нарочитом свитом помоћника. Неко ко седи за раскошним канцеларијским асталом, претрпаним хрпама званичних хартија. Он прима налоге из Београда, а преко помоћника и писара управља знатним простором и контролише разноврсне послове на локалу. Посредујући између центра и саме периферије, окружни начелник налазио се на врло осетљивом положају унутар механизма извршне власти.

Суштински значај окружне администрације лежао је у томе што она представља неопходну копчу, физичку спону између срезова и централе у престоници. Идеја да се окружне управе сасвим укину, врло популарна од средине седамдесетих година 19. века, представљала је зато отворен изазов самом концепту бирократске власти. Опасност по укупан

[243] Полицијски чиновник носио је „пљоснат качкет, небеско плав са црвеном траком, доламу небеско плаву са црвеном јаком и зарукављем, панталоне, небеско плаве са црвеном траком и велику сабљу са стране.” *Са капетаном Д`Ормесоном 1877. 22 дана у двоколицама кроз Србију*, прир. Д. Вуксановић-Анић, Београд 1980, 19.

земаљски поредак и могући почетак анархије.[245] Зато када је крајем осме деценије настављена расправа о децентрализацији и административној реорганизацији државе, јавило се неколико сасвим опречних предлога.[246]

Само либерали, који су имали највише искуства у управи државним пословима, изричито су се противили захтеваним променама. За разлику од осталих странака они су сматрали да никако не треба мењати постојећи број округа, а још мање их укидати, схватајући њихову стварну улогу.[247] Заиста, без учешћа окружних начелстава, власт у Београду никада не би била у прилици да делотворно управља над више од шездесет срезова унутар земље, још и мање да очува власт над стотинама забачених општина широм Кнежевине. Другим речима, обим и врста надлежности окружног начелника битно се разликује од дневног распореда среског старешине и укључује мноштво разноврсних обавеза, махом командног и надзорног карактера.[248]

Контрола над среским управама зависила је од енергичности самих начелника округа и подређеног му канцеларијског особља. Без свакодневног старања окружног персонала и редовног одашиљања многих поверљивих информација, ствари су се брзо могле измаћи контроли. Министар полиције и његов тим у престоници, без свежих и детаљних података који се свакодневно сливају из провинцијских управа, били би одсечени од стварности, неупућени и неспособни да сагледају прилике у унутрашњости земље. Како је то сликовито представио искусни министар полиције Радивој Милојковић, укидање окружних надлештава, много пута захтевано из опозиционих редова, није долазило у обзир. Јер „када почупате из кола чивије, онда се на таквим колима ми не смемо возити.”[249]

Можда је из тих разлога политички ауторитет окружног старешине, али и култ самог окружног здања, као најрепрезентативније институције централних власти, био толико уочљив по локалним срединама. Заиста,

---

[244] *Службено одело у Србији*, 64–65, 281, 286–287.

[245] Ф. Никић, *Локална управа у Србији у XIX и XX веку*, Београд 1927, 151–169.

[246] У време расправа о новом уставу из 1888. године, радикали су се залагали за потпуно гашење округа, док су напредњаци захтевали поделу земље на пет великих области, или највише десет жупанија.

[247] АС, Министарство правде, 1881, 3.

[248] Неке од рутинских дужности окружног старешине – вођење деловодне касе, ислеђивање иступних дела, спремање аката за решења и ислеђење преступа и злочинстава у окружној вароши, врши његов помоћник. У такве обавезе спада и излажење у округ, као и одржавање званичне преписке, са надређеним властима у престоници. К. Јовановић, *нав. дело*, 102–103.

[249] Ф. Никић, *нав. дело*, 169–170.

ако је игде држава намеравала да приложи и да не шкртари на издацима, то њено настојање испољило се у покушају опремања и украшавања зграда окружних управа. Здања начелстава, иако не сва, грађена су с намером да постану најевропскији објекти читавог округа. До пред сам крај 19. века то је често и најлепше здање у вароши, препознатљиво по луксузној фасади, мноштву прозора и гипсаним украсима.[250] Својом монументалном спољашношћу и централним положајем у вароши, окружно надлештво разликује се од често неугледних објеката који га окружују.[251] Овај архитектонски напор просторни је паралелизам, који само потврђује важан хијерархијски положај и политички значај личности самог начелника.[252]

Ауторитет начелника округа увелико надилази значај свих осталих подручних чиновника, будући да је он представљао сâм режим у локалној средини. То правило, установљено још 1839. године, остало је на снази и почетком 20. века. „Окружни је начелник највиши представник извршне власти у округу; он је, као такав, пре свега орган целе владе и представља у свом округу све министре редом."[253] То је положај од изузетног значаја за правилно функционисање државе, јер окружни старешина у име монарха и Министарског савета управља над знатним делом државне територије.[254] У административном смислу окружни начелник представља чиновника са израженим контролним функцијама.[255] У пирамидалном систему централне управе окружне старешине преносе наредбе даље, док полицијске власти на нивоу среза представљају саме извршиоце налога.[256]

Као самостална, *првостепена* власт, окружни начелник јавља се са истим обавезама као и среска власт у срезу. Као *виша административна* власт, напротив, он разматра жалбе на решења среске и општинске власти и о томе сам решава. Као *надзорна* власт, он контролише рад

[250] Б. Максимовић, *нав. дело*, 6.

[251] Б. Перуничић, *Једно столеће Краљева*, Краљево 1966, 171–173, 315–316.

[252] Уз окружно начелство, понегде зграда гимназије и судско здање, или каква новоизграђена варошка црква, представљају редак украс урбане архитектуре и централну тачку многих окружних вароши. Тек на измаку 19. века, неколико новоизграђених касарни представља допуну доста скромне и једноличне слике провинцијалних средишта.

[253] В. Карић, *нав. дело*, 606.

[254] И према Уставу из 1888. окрузи су дефинисани као „поглавито политичке и надзорне административне јединице." К. Кумануди, *нав. дело*, 175.

[255] На један округ просечно је долазило 4 до 5 среских начелстава.

[256] АС, МУД, П, 1886, VI–158.

потчињених среских и општинских органа, а као највиша политичка власт води рачуна и о политичком стању у округу.[257] О томе сведочи податак, да среска надлештва са министром могу да комуницирају само преко претпостављеног окружног начелника. Тај важан принцип монолитности управног система, као део концепта пуне хијерархијске субординације, установљен је већ давне 1839. године а задржан је и у каснијим деценијама.[258]

За разлику од среских старешина, у сталном додиру са сеоским становништвом, посао окружних начелстава био је сасвим друге природе. Док се суштински задатак среских власти сводио на *извршење* налога виших власти, задатак окружне био је да *надзире* и *посредује*. Двадесетак окружних начелника представљају стога сам врх технократске елите Србије, централне личности унутар међусобно удаљених урбаних средишта. Сваки од тих високих бирократа везан је како положајем тако и личним везама за утицајне и имућне варошке кругове широм земље. Зато су у многим одлукама њихов дипломатски такт, гипкост и способност налажења компромиса, значајнији него ли енергичност и крутост у заступању интереса власти.

Политички значај окружних старешина лежао је у осетљивој природи њихове посредујуће власти и у чињеници да им је била поверена управа над знатним делом државне територије. Зато је избор погодне личности за место окружног начелника битно одређивао успех функционисања укупног полицијског система.[259] Ко ће бити на челу ког округа, сем министра полиције одлучивао је понајпре монарх, као старешина читаве управне струке. Уколико би се на месту начелника округа нашао и какав невешт или неспособан званичник, то би се негативно одразило не само на политички режим, већ је могло наудити и интересима саме династије.[260] Мноштво несвакидашњих догађаја, у кратком петогодишњем периоду између 1878. и 1883. – од ратова за стицање независности, до избијања Тимочке буне, о томе речито говори.

---

[257] *Зборник закона и уредаба*, XLVI, Београд 1891, 658–679; К. Јовановић, *нав. дело*, 27–29, 69.

[258] Осим у кратком периоду од 1890. до 1894. године. *Зборник закона и уредаба*, XVI, Београд 1864, 380–384, 650–680.

[259] *Велика Србија*, бр. 4 (7. II 1888).

[260] Један од таквих, који су врло разочарали претпостављене својом неспособношћу, био је и Тодор Петковић. Он је, на изненађење многих, био новопостављени начелник Пиротског округа у време првог напредњачког режима. Петковић се присећао, како је пред сам одлазак на положај имао пријем у двору, где га је сам монарх инструирао како да се постави у локалној средини и на шта да обрати нарочиту пажњу. Т. Петковић, *Бледе успомене мога живота*, прир. Б. Лилић, Пирот 1996, 42–43, 67–69.

Када је 1878. народ Црноречког округа гневном петицијом захтевао да се њихов окружни начелник Алекса Јоцић смени, сам министар полиције Радивој Милојковић устао је у његову одбрану и заштитио га. Са позиција власти и ауторитета саме полицијске управе, било би недопустиво да народ одлучује о томе ко ће управљати округом. Иако је увек постојала опасност изазивања супротног ефекта, централна власт није хтела да попушта пред тако неумереним тражењем локалних мештана.[261] На захтеве Зајечараца за смену начелника са којим су били сукобу, министар је одговорио енергичним одбијањем. Свега неколико година потом, у време Тимочке буне, тај исти чиновник само се бекством могао спасти од гневних гомила сељана који су упали у окружну варош и силом заузели зграду начелства. То је свакако запечатило каријеру омраженог начелника Јоцића, али је и углед полицијске власти у тој средини био неповратно нарушен.[262]

До краја седаме деценије 19. века окружни начелник био је (макар формално) неприкосновени ауторитет, а начелство је представљало синоним за политичку власт. Но, оно што нису успеле петиције мноштва незадовољних локалних мештана, било је у моћи економских магната српске престонице, политички добро умрежених. Готово у исто време када је пропала петиција у Зајечару, показало се да је „тврди" Радивоје ипак спреман да учини по вољи утицајним људима режима. Он зато политичким интересима жртвује поједине полицијске званичнике у самој престоници и кажњава их премештајем у унутрашњост. Београдска трговачка елита, која државне званичнике често третира као своје личне служитеље, зарађивала је одлично, послујући управо с државом, повезана са највишим политичким круговима. Драстично смањење плата државних званичника током ратних година, само је увећало постојећи јаз између ратних лифераната и оних који носе полицијску униформу, али зато у џепу имају свега неколико талира.

То је само један од разлога зашто је ауторитет државних службеника, пре свих полицијских, постао сасвим релативан по окончању ратних напора. Не чуди онда да су они исти људи који су вршили разне злоупотребе, могли да се поигравају и судбином високих полицијских званичника. Тако је Јован Милинковић, иако на важном положају члана Управе вароши Београда, после сукоба са једним од првих трговаца

[261] Молбе да се одређени полицијски чиновник уклони могле су имати успеха тек уколико би то одговарало самом режиму, или ако је било речи о каквом практиканту или писару.
[262] АС, МУД, П, 1879, XIV–109; исто, Фонд Милутина Гарашанина, 62.

српске престонице Јефтом Павловићем, претрпео озбиљне последице.[263] Услед тога, он по казни бива премештен у један од најзабачених граничних округа источне Србије. Недуго затим, сличну непријатност доживео је још један члан Управе вароши Београда.

И Таса Миленковић, познат каснијих деценија по својим занимљивим криминалистичким приповеткама, због сукоба са београдским трговцима браћом Фичо, са престижног положаја у престоници, послат је за помоћника окружног начелника у Алексинцу. У приватном писму Јовану Ристићу, један од *прогнаних* високих бирократа прокоментарисао је постојеће промене. Он је са огорчењем приметио да су чиновници свуда у дефанзиви, док трговци „преузимају" главну реч у друштву.[264] После 1878, тај процес убрзано се наставља, што неповратно руши некада неприкосновени углед полицијског сталежа.[265] Уз све то, после 1878. уследила је „револуција цена" и укупан пораст трошкова живота.

Услед скромних примања, у односу на расходе које положај доноси, већина окружних начелника одрекла се поседовања кочија, те је у случају селидбе бивала принуђена да ангажује рабаџијска кола. Када би се под таквим околностима по први пут појавили у локалној средини, на очиглед читаве чаршије, за многе од њих то је могло бити само непријатно искуство. Нови начелник Пиротског округа, почетком осме деценије 19. века, присећао се како је црвенео пред радозналим и непристојним погледима гомиле која се искупила да га дочека. На нову дужност, он је долазио у изнајмљеним теретним колима, натовареним покућством, попут каквог избеглице.[266] За путне трошкове почетком осме деценије, окружни начелник годишње је добијао свега 125. динара, али се од њега ипак тражило да непрестано обилази своју област.[267]

Устукнувши пред снагом новца и дрскошћу нових моћника и ратних богаташа, окружни начелници бивају све више потискивани у страну. То је процес који се у још већем обиму наставља током каснијих деценија.

---

[263] Јефта Павловић, био је један је од „стубова" београдског друштва. Велетрговац хартијом и канцеларијским материјалом, снабдевач државне штампарије, оснивач Београдског кредитног завода, управни члан Народне банке, члан управе Београдске берзе и општински одборник. Павловић је биран и за народног посланика вароши Београда, 1884. године АСАНУ, III/7; 3/1342; М. Костић, *Успон Београда*, Београд 1994, 65–67.

[264] В. Јовановић, *Писмо једног разочараног чиновника Јовану Ристићу*, Мешовита грађа (Miscellanea) 28 (2007) 193–202.

[265] *Са капетаном Д`Ормесоном*, 19, 32–34.

[266] Т. Петковић, *нав. дело*, 43–45.

[267] К. Јовановић, *нав. дело*, 83–84, 114–115.

Као фигуре од споредног политичког значаја, они толико често бивају премештани са положаја на положај, да то озбиљно нагриза њихов ауторитет у локалној средини. Ограничена и привремена, после 1878, моћ окружног начелника често није деловала ни код канцеларијског особља и представника градске општине, нити је досезала до свих угледних и имућних грађана.[268] Његов утицај и значај бледео је и пред све моћнијим народним посланицима. Политички значај народних посланика, повезаних путем страначке хијерархије са министром, у многоме је поткопао ауторитет до скора неприкосновеног окружног начелника.

[268] Тако је било у Београду, али ништа другачије није ни у Пироту, четвртој по величини вароши Србије. Т. Петковић, *нав. дело*, 46, 50–51.

Среска полиција
као критична карика провинцијалне управе

Ономе ко би желео да стекне јасан увид у карактеристике подручних полицијских власти, обилазак окружних надлештава свакако не би пружио потпуну слику. Релативна раскошност варошких управа, изгледом и фасадама налик полицијским властима других централно-европских земаља, допринела је стварању погрешних представа и илузија о напретку и просперитету. За стицање целовитог утиска о квалитету и раду локалних полицијских власти у Кнежевини, неопходно је проучити среска начелства, смештена у бројним варошицама и паланкама. Тамо је било могуће видети једну битно другачију полицију и употпунити искуства, сусретом са локалном влашћу у њеном непатвореном, изворном обличју.[269]

За разлику од окружних средишта, где су политичке и економске промене биле врло опипљиве и добро видљиве, среска места углавном су живела у привидном блаженству провинцијалне учмалости. Радило се, међутим, о потпуно лажној идиличној представи која скрива огромне напетости и сукобе који су раздирали ту, само на први поглед мирну средину. Изнад општине, срез је био прва формална карика у ланцу државне управе, или последња, у механизму преноса наредаба које су долазиле од министра.[270]

Преко окружних начелстава, послови из централе настављају свој пут ка среским надлештвима, у облику препорука и захтева. Среска начелства, само су преносник или прост извршитељ налога који пристижу из престонице. Временом, међутим, све већи прилив предмета остављао је среско особље буквално затрпано пословима сваке врсте. До почетка седамдесетих година 19. века, многим среским канцеларијама на

[269] Видети среску полицију на делу, значило је сагледати таман одраз провинцијске управе, скривен иза привидне углађености окружних управа и сјаја варошких начелстава.

[270] У непосредном додиру са народом, према дефиницији правних стручњака, сресни начелник, за разлику од окружног, врши пре свега „полицијске и опште управне функције." К. Кумануди, *нав. дело*, 239–240.

располагању је стајао само један писар.[271] Он је у исто време радио на кривичним предметима, судским извршењима, грађанским парницама и руковао депозитном касом. Тек са појавом другог писара, једну деценију касније, изведена је начелна подела особља унутар среских надлештава, на *кривични* и *извршни* одељак.[272]

Среских начелстава у доба позне Кнежевине било је седамдесетак, са центрима у мало знаним местима попут Кучева, Прељине, Доњег Душника, Јабуковца, Прћиловице и Сопота. Успорен живот среских улица и типичну паланачку атмосферу коју описује Нушић у својим *Листићима*, можемо срести и данас.[273] Та тврдња не противречи постојању неколико уређених среских варошица, са решеткастом мрежом равних улица које се секу под правим углом и пространим трговима, каквих се не би постиделе ни многе вароши.[274]

У циљу боље контроле простора и становништва, постојала су извесна правила при установљењу седишта среских начелстава. Настојало се да то првенствено буду места од већег економског значаја, на линији природних путних комуникација, како би постала језгра будућих урбаних средина, или да макар буду ближе бројним неуралгичним политичким тачкама, извориштима потенцијалних проблема. Ипак, читаве области Кнежевине, а посебно гранични појас на југу и западу земље, слабо су насељене. То је брдско-планинска област кроз коју се с муком крећу ретки трговци-коњаници, горске звери, хајдуци и кријумчари.[275]

Неравномеран распоред становништва обесмишљавао је првобитну намеру београдских бирократа, да уједначе број и позиције среских средишта. Разлика између богатих, густо насељених срезова на северу и планинских, ретко насељених крајева у другим деловима земље била је значајна. Стога су се среска начелства по правилу држала долина већих река – Дрине на западу, Мораве у централним областима, а Тимока на истоку Србије. Но, недостатак линеарног система је у томе што среска власт бива све слабија, што је даље од окружне централе.[276]

---

[271] Особље среске канцеларије крајем седме деценије 19. века чинили су: сремски начелник, 1–2 писара, 2–3 практиканта, и 2–4 пандура, дакле, свега десетак чиновника и служитеља.

[272] АС, МУД, П, 1884, IV–218.

[273] О физиономији варошице – *Видело*, бр. 195 (17. V 1887).

[274] Поједина среска места спадала су у класичне примере планског урбанизма. Б. Максимовић, *нав. дело*, 5–6, 21–24.

[275] АСАНУ, V/2, 5/3.

[276] Одсечена и сама од мноштва засеока, среска власт у тим местима је током оштрих зима изолована и препуштена себи, без редовне везе са окружним начелствима.

Ограничен путним комуникацијама, у планинским пределима центар среза постаје какво год згодно место на друму који води окружној вароши. Жагубица, Ариље и Чајетина, опкољени непроходним планинским масивима, пример су изолованих среских места. Бацити среско начелство у дивљину руралних пространстава и очекивати да се оно тамо готово само организује, била је слаба тактика. То се показало и у новим крајевима, припојеним Србији тек 1878. године. Поједина среска начелства нису се могла одржати у тим изразито забаченим срединама, без изгледа на скори економски развој и ван добрих путних веза.[277]

У недостатку новца потребног за изградњу нових објеката покушало се са импровизацијама, чак и са смештајем среских званичника у објекте бивших турских господара. Услед хроничног помањкања простора, многа од тих среских седишта показала су се као сасвим непогодна. Када се испоставило да среска власт тамо никако не може опстати, она је повучена са појединих изразито негостољубивих тачака, но тек пошто су у Београду повели рачуна о економској неисплативости те политике.[278] Намера мотивисана идеолошким разлозима, да власт по сваку цену покрива читаву државну територију, показала се погрешном. Одустајући од намере да контролише све области запоседнуте 1878, као и са попуштањем међународних напетости, среска власт понегде бива повучена у најближу окружну варош.[279]

Супротно томе, Лесковац, иако трећи по величини град у Србији после 1878. године, тек једно краће време задржао је позицију окружне вароши. Куршумлијски округ, основан непосредно по стицању независности, састојао се из Ветерничког, Пусторечког и Власинског среза, али је убрзо уступио место новооснованом Топличком округу.[280] Недоумице везане за Лесковац, биле су последица различитог начина унутрашње прерасподеле становништва и простора, које одређују обим и простор самих округа.[281] Реч

[277] То и нису места погодна за смештај власти, већ по невољи изабрано прво веће село у које се могла сабити среска канцеларија.

[278] АС, МУД, П, 1880, IX–16; Ф. Каниц, *Србија земља и становништво*, II, Београд 1987, 219.

[279] Касније се показало да колико год власти у Београду настојале, многа од тих насеља нису имала економски потенцијал за снажнији развој. Поготово не са скромним режимом улагања и невеликим новчаним издвајањима за потребе дубоке периферије. *Пирот и срез нишавски 1801–1883*, I, сабрао и прир. И. Николић, Пирот 1981, 387.

[280] *Календар са шематизмом Књажества Србије за 1879. годину*, Београд 1879, 62–63.

[281] В. Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878. године*, Београд 1975, 34–36, 105–108.

је о поштовању стриктних бирократских правила жртвовања локалних, општим политичким интересима.[282]

Као што је распршеност сеоског становништва у већини планинских крајева стварала потешкоће у образовању срезова, већа густина насељености у околини саме престонице такође представља својеврстан проблем. Власт у Београду је у недоумици у које од толиких насеља сместити среске испоставе близу престонице.[283] Многа од тих места испуњавала су све битне услове и налазила се на неком од важних друмских веза.[284] Умка, Сопот, Гроцка, Раља или Шопић, само су неки од среских центара Београдског округа у којима је полицијска власт столовала дуже или краће време, како би их касније напустила.[285]

Села која гравитирају већим варошима профитирала су, општећи са градским становништвом. Вароши су увек жељне прехрамбених производа које нуди рурално окружење, а постојала је и могућност стицања додатне економске користи, слањем сеоске омладине у надницу. Међутим, нису сви рурални предели били једнако заинтересовани и упућени на тај, обострано користан однос. Географске одлике и особности појединих области веома се разликују широм Кнежевине.[286] Тешко проходне планине на североистоку и југозападу и шумовите области уз Дрину, представљале су посебан проблем властима. Беспутне и недовољно насељене области полиција никако не успева да контролише у потпуности.

Потешкоће су стварали и слаби административни спојеви полицијских власти, често успостављених на тачкама прекида самих путних комуникација. Врлетни планински масиви поклапали су се са унутрашњим граничним линијама округа и срезова, услед чега су постајали омиљене тачке окупљања хајдучких дружина, готово недоступних локалним

---

[282] У наредном периоду, услед специфичног гео-политичког положаја, Лесковац тавори на нивоу среске варошице. Близина других околних вароши и Нишког, Врањског и Топличког округа, онемогућавају стварање довољно простране територије коју би лесковачки округ обухватао.

[283] Од осамдесетак срезова 1887, 16 није било у свакодневној и непосредној поштанској вези са окружним властима, већ се ослањало на коњичке курире и званичну пошту, три пута недељно. К. Јовановић, *нав. дело*, 1–18.

[284] М. Грол, *Искушења демократије*, Београд 1991, 63–64.

[285] АС, МУД, П, 1878, XVI–49; исто, МУД, П, 1879, VII–223.

[286] Сиромашно становништво забитих планинских засеока, окренуто сточарству, живело је у својеврсној добровољној самоизолацији. Оно се често држало подаље од вароши као центара политичке и управне моћи, њима вековима стране и одбојне.

властима.[287] Знатне разлике постојале су и међу самим градовима Кнежевине, зависно од њиховог географског положаја и локалних привредних одлика. И док накупци у богатијим варошима на северу земље, окренути врло уносној увозно-извозној трговини просперирају, посебно они из Београда, Шапца и Смедерева, многа урбана средишта на југоистоку земље су у економском опадању.[288]

Иако тек изронила испод вековне турске власти, Србија 19. века била је земља значајних супротности. Тешко је, рецимо, не приметити велике разлике у изгледу, али и у самом начину подизања окружних и среских полицијских објеката. За разлику од окружних начелства као украса урбане архитектуре, среска надлештва готово и да не личе на испоставу истих, централних власти. Један од разлога неугледног изгледа зграда среских начелстава, лежао је у чињеници да је терет њихове изградње држава пребацила на народ. Супротно намери да уложи и украси, испољеној у варошима, у среским местима је на сваком кораку био присутан покушај да се трошкови умање.

Несразмера у изгледу окружних и среских начелстава симболички је указивала на једну другу, много значајнију линију друштвене поделе. Она се огледала у битно другачијем односу политичких власти према варошком и према сеоском становништву. Третман ретких имућних грађана, политички и сродднички умрежених, сасвим се разликовао од опхођења према неимућним сељанима, као грађанима другог реда. Разлике о којима је реч биле су везане за основе сложене социјалне конструкције, која је постепено настајала у Кнежевини Србији. Радило се о великој разделници, која ће постати свеприсутна како се ближи крај 19. века. Неједнакости и поделе, видљиве на сасвим неочекиваним местима, указују на много дубље социјалне напрслине, но што су ондашњи властодршци то били спремни да признају

Изразите разлике видео је и Феликс Каниц током својих путовања Србијом. Он са гнушањем примећује како се власт према различитим становницима Пожаревачке казнионице односи врло различито. Тако, док се неком трговцу затвореном због силовања, као врло имућном, допушта да собу претвори у пристојан апартман и снабде се луксузном

[287] Просечан срез у годинама после 1878, захватао је близу 700 квадратних километара, но сам број срезова варира. У време ране Краљевине смањен је са 81. на 69, да би се почетком 20. века опет вратио на почетну цифру. *Статистички годишњак Краљевине Србије*, I, Београд 1893, 13.

[288] Попут Пирота, који се нашао одсечен од својих дотадашњих тржишта новом државном границом, а од остатка земље слабим друмским везама.

храном и пићем по вољи, остали затвореници и затворенице оскудевају у основним потребама и гуше се у нездравим собичцима затворског завода.[289] Несумњива друштвена неједнакост, под велики знак питања ставља и тврдње појединих путописца, који су Србију желели да виде као једну од ретких европских земаља у којој су били избегнути „ужаси" модернизације.

Ту групу идеалиста предводи Херберт Вивијан, који је имао само речи хвале за младу балканску Краљевину. Србију је представљао као изразито егалитарно друштво, тврдећи чак да је реч о својеврсном рају сиромашних. Он је један од ретких Европљана који се отворено дивио жилавој снази и отпорности руралне заједнице, као и једноставности живљења на српском селу. Отуда и доста оригинална тврдња тог новинара, да у Србији нема ни превеликих богатстава ни социјалне беде, веома распрострањених широм Европе.[290] Заиста, упоређена са индустријализованим областима Европе, Србија је неупућенима, на први поглед, и могла деловати сасвим идилично. Но, оку каквог циничнијег посматрача, многе друштвене разлике које су већ биле присутне нису могле промаћи.

Мери Дарам, која Србију посећује отприлике када и Херберт Вивијан, закључила је да су зли европски утицаји, попут милитаризације, већ увелико превладали. Она примећује да нигде као у Србији није видела већих разлика – тако пуно сиромашног света, крај толиког сјаја официрских мундира. По њеном схватању „цивилном посматрачу са стране изгледа да Србија троши велике паре на вањски сјај, и да је као неко ко се шета у свили и кадифи, а оскудева у хљебу. Трсећи се да направи сјајан призор у очима Европе, она се изједа изнутра."[291] Србију она види као земљу снажних контраста на прелазу две велике цивилизације. Она више није представљала Оријент у његовом изворном обличју, али се ипак није успешно преобразила у модерну европску државу. За лејди Дарам, лепота Балкана, тајанствена и узбудљива, крила се у брдима Црне Горе и у дивљим кршевима Албаније.

Без обзира на опречне утиске страних путника, чињеница је да је плутократска идеологија већ увелико завладала Србијом, а са њом и велике друштвене поделе. До таквог закључка дошли су и многи други проницљиви посматрачи који су посетили Србију крајем 19. века.

---

[289] Ф. Каниц, *нав. дело*, I, 172.
[290] H. Vivian, *Serbia the Poor Man`s Paradise*, Longmans, Green and Co. 1897, 150, 174, 290.
[291] М. Дарам, *Кроз Српске Земље*, превео В. Милановић, Београд 1997, 128.

Имовински статус у многоме је одлучивао о ступњу личних слобода и достојанству разних категорија становништва Кнежевине Србије. Та разлика, врло се јасно огледала и у примени древних и омрзнутих принудних облика физичког рада, познатих као кулук. Јер док су варошани били у прилици да кулук замене новчаним давањима, сељанима је та могућност ускраћена, те су присиљавани да кулуче и током првих деценија 20. века.[292]

Почеци кулука у новој српској држави добро су документовани.[293] У рано пролеће и касно лето, пре и након главних пољских радова, народ је у пратњи среских старешина извођен на принудне радове. Изградња сеоских школа, апсана, стражара и пограничних плотова, телеграфско повезивање локалних начелстава са самом престоницом или окружним центрима, подмиривано је најчешће кулуком. Јавне работе, наслеђене још из турских времена и од средњовековне српске државе, у примени су током читавог 19. века, а погодне су за вршење грубљих грађевинских послова, попут довожења земље, песка или камена, сечења и довлачења дрвне грађе, равнања путне подлоге, крчења густиша и трасирање непроходних деоница пута.[294]

У доба кнежева Милоша и Михаила, путем кулука вршени су радови на изградњи обимне друмске мреже и установљен је систем приоритета – државних, окружних, среских и општинских путева.[295] Свака сеоска општина кроз чију би територију пролазио друм од јавног значаја, била је дужна да обезбеди кулучаре за тај посао. Не чуди зато да изградња друмова представља једну од омраженијих обавеза локалних сељана.[296] И полицијски објекти, попут среских кућа, грађени су комбиновањем прореза у новцу и рада локалних мештана. Схваћен логиком времена, кулук, како би власт била доведена што ближе народу, био је нешто

[292] Супротно томе, у време кнеза Милоша читав Крагујевац изграђен је за кратко време, принудним радовима малобројних варошана. Чак су и супруге чиновника биле присиљаване да кулуче. На сличан начин подигнут је и кнежев двор у Топчидеру. В. Караџић, *нав. дело*, I, 162–163; Н. Нинковић, *нав. дело*, 396; М. Влајинац, *нав. дело*, 270–272, 281.

[293] М. Петровић, *нав. дело*, I, 197–200,

[294] М. Влајинац, *нав. дело*, 395–398, 413–415; Т. Ђорђевић, *нав. дело*, 28.

[295] Тим начином, средином 19. века, успостављен је и систем телеграфа у Србији. Слично је било и са мостовима и већином јавних објеката. Пример политике импровизације су путне комуникације изграђене кулуком. Њиховим просецањем и насипањем, углавном се завршавао технички део посла, те је сваког пролећа или јесени било неопходно изнова насути критичне деонице друмова.

[296] АСАНУ, IX/9, 9/354.

сасвим очекивано. Већ у доба Карађорђа и кнеза Милоша, државна добра и грађевине подизани су уз знатну, неретко и искључиву помоћ околног становништва.[297]

За разумевање дугорочног односа државног врха према питању локалних потреба, ваља указати и на тенденцију све чешћег преноса бројних финансијских и других обавеза и терета, са централних власти на народ. Правило максималне уштеде у трошењу државне готовине, присутно још од настанка српске државе, потврдио је и кнез Михаило шездесетих година 19. века.[298] Слично је са уређењем среских начелстава и унутрашњошћу других полицијских објеката који одишу оскудицом, овештали кроз деценије дуге употребе.

То и не чуди, имајући у виду политику шкртости коју је већ кнез Милош завео у полицијској струци. Био је то правац којим су наставили и други владари из династије Обреновића. Политика вечитог одлагања реформе полицијске струке за неки, финансијски погоднији тренутак, потрајала је све до уласка Србије у Први светски рат, а са њоме и употреба кулука.[299] Али пошто су речи *кулук* и *работа* временом постале омражене, у Краљевини Србији оне су у званичној кореспонденцији замењене нешто прихватљивијим еуфемизмом – *народна снага*. Уместо тих политички коректних израза, као четврти синоним за кулук, средином 19. века коришћен је много прецизнији израз – „тежачки посао." А како је у Србији реч тежак била синоним за сељака, јасно је коме је кулук био намењен.

Како се радило о заједничким интересима и општен добру, али и о већим новчаним издацима, са становишта технократске грађанске елите кулук је имао моралног и финансијског оправдања. Дуга и упорна примена *народне снаге* – кулука, опстајала је без обзира на све слабије резултате. Ма како интензиван, кулук је могао да задовољи само одређене потребе. За одржавање све бројнијих и разноврснијих државних здања и установа, био је потребан готов новац. Зато, уместо

[297] Штедљовост је једна од битних одлика ране српске државе. Већ тада је било одређено да трошкове сеоске полиције, у виду плате кметова и њихових пандура, не плаћа државна каса већ локална заједница. Једини које плаћа држава су полицај Крагујевца, као престоне вароши и службено особље локалних надлештава по земљи. *Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србије*, XXX, 87, 124, 134.

[298] Исто, XIV, 19.

[299] Суштина проблема је у томе што је то била једна од ретких струка на којој су сви, од министара па до посланика опозиције, намеравали да уштеде. Један од додатних мотива за то, била је повика скупштинске опозиције не превисоке плате полицијских чиновника, која од 1874. године не престаје. К. Јовановић, *Чиновничке плате*, Београд 1882, 1–31.

да приступи непопуларној мери увећања непосредног пореза, држава је постепено увећавала посредне дажбине, познатије као прирез.[300]

Свака општина, сем трошкова прореза, била је дужна да се побрине за зграду општинског суда, апсану, локалну школу и стан учитеља.[301] Стога ће сељани и у наредном периоду насипати друмове, градити мостове, сећи грађу за среске куће и вући телеграфске дирекe. Због тога је квалитет путева израђених применом локалних материјала – земље, песка или шљунка, био слаб.[302] Техника грађења друмова простим насипањем морала се понављати сваки пут када би бујица довела до механичког оштећења или одношења површинског слоја, а то је значило да ће Србија крајем 19. века и даље имати „рђаве мостове, изривене друмове" као и друге јасне показатеље заостале и сиромашне управе.[303]

Онима који би одбијали да кулуче, или би отезали са извршењем обавеза, држава је претила озбиљним санкцијама. Према језгровитом исказу једног среског начелника – „друмови се граде *новцем* или *батинама*." Но од кад је са телесном казном 1873. укинуто сурово правило за оне који неће да кулуче, а које гласи – *плати ту на друму*, знатно је ослабила моћ оних који су на кулук нагонили.[304] И током 20. века, међутим, кулук остаје једна од обавеза среских управа, принуђених да са све слабијим успехом приморавају сеоско становништво на мукотрпне радове. Супротно томе, варошани су били у прилици да понуде свој материјалан допринос у виду прореза, којим су биле калдрмисане градске улице, или ће тај посао обављати становници околних села, нагоњени да уместо њих бесплатно врше послове уређења варошке инфраструктуре, што је наравно било сасвим неправично и недостојно.[305]

---

[300] Ф. Никић, *нав. дело*, 310–311.

[301] Обавезама с почетка осамдесетих, у наредној деценији придружили су се и трошкови око подизања других јавних грађевина, издржавање локалне жандармерије, смештај кошевске хране, прирез за војницу, хајдучки прирез, и многа друга давања. Све то, подмиривано је из локалних извора. Иако је прирез прогресивно растао, а кулук више није давао очекиване резултате, ова мукотрпна работа наметнута само сеоском становништву никако није укидана. М. Влајинац, *нав. дело*, 439.

[302] Изградња друмова на стари начин, уз појаву нових стандарда које је диктирао убрзани развој српске војске, стварали су крајем 19. века велике проблеме. Војној артиљерији и комори, били су потребни добри путеви и мостови, али их је она сама честим коришћењем уништавала и чинила неупотребљивим.

[303] В. Ђорђевић, *Министар у апсу*, Београд 1906, 120.

[304] Л. Димитријевић, *Како живи наш народ*, Београд 2010, 120–121, 211–212; М. Влајинац, *нав. дело*, 422–423.

[305] *Пирот и срез нишавски 1894–1918*, III, сабрао и прир. И. Николић, Пирот 1982, 419–420.

Суштина напетости и линија поделе између власти и народа, као и оштрица борбе између елитистичких политичких концепата и народних потреба, преламала се на линији срески начелник – сељанин. И управо у томе што су представљале најудаљенију испоставу централне власти и прву, непосредну тачку додира на линији држава – народ, лежале су све слабости али и нарочит значај среских власти унутар државне конструкције. Слично би се могло рећи и за среске варошице, места на средокраћи два света – варошког и руралног. Оне скривају сав неуспех идеје напретка, јер тамо су се гасила сва лажна обећања престоничких агитатора и њихових паланачких трабаната.

Одустајање од прокламованих реформи и бројна неиспуњена обећања, које је власт периодично просипала пред народ, огледали су се у неугледним и грубим просторима среских начелстава. То не чуди ако се зна да је реч о институцијама много више окренутим конзервирању поретка, но посвећеним идеји напретка и променама.[306] Као звучан и допадљив, назив *срески капетан* очувао се у живом говору и кроз реалистичку приповетку много дуже, него кроз званичну кореспонденцију. О томе сведочи његово упорно опстајање, деценијама по формалном увођењу титуле среског начелника.[307] За народ на селу, начелник се налази у округу, док је њихов срески старешина и даље био капетан.

Униформисан и на коњу, праћен свитом до зуба наоружаних пратилаца мрачног изгледа, лик среског капетана пре асоцира на војну него на цивилну функцију. Као да је реч о каквом ратном вођи на походу, спремном да силом покорава непријатељско окружење. Супротно томе, окружни начелник, иако и сам под униформом, много је углађенији. То је салонска фигура чија сабља има симболички значај. Држањем и манирима, начелник округа личи на великоварошког господина, насупрот среском начелнику, окруженом грубим пандурима. Те суптилне разлике, само су још један показатељ разлика у темпу и начину спровођења модернизацијских пројеката, присутних у вароши и на селу.

Сматрајући да би каква год благост могла бити погрешно схваћена и протумачена као слабост, од среског начелника се тражи извесна хитрост и жестина, како би очувао свој ауторитет. Намерно негован стил грубости и осорности при опхођењу са потчињеним сељанима, постепено је

[306] Уведен током последњих година владе кнеза Милоша, положај среског капетана такође представља нарочит спој старог и новог, мешавину цивилне и милитаризоване власти.

[307] В. Караџић, *нав. дело*, I, 147.

оставио неизбрисив траг.[308] Милован Глишић жестоко их исмева, тврдећи да среске начелнике људи радо и у новине „међу", поредећи их и са самим Нечастивим. „Те не знам – у црвеним јеменијама с репићима; те – тур му до земље; те прекрстио ноге на сиџадету па пуши из чибука; те – узима мито."[309] Како то вели у приповеци *Глава шећера*, начинише људи од среских капетана некакву накараду. Реч је о сасвим истинитом догађају, будући да су чланови Државног савета још у доба уставобранитеља дознали како неки досетљиви сремски капетан обилази своје општине, наоружан главом шећера. Њу је његов пандур увек и изнова продавао сељанима, како би они на растанку опет могли да је поклоне свом сремском капетану.[310]

Сем ретких изузетака, сремски начелници нису се случајно и без разлога нашли на удару свеопште критике. Најчешће, радило се о сојуситних, користољубивих индивидуа, дојучерашњим писарима. Многи од њих би, окружени улагивањем потчињених у малој средини, себи убрзо почели да придају невероватну важност и значај, опијени влашћу која им је делегирана. У непосредном додиру са општином, као последњом јединицом управне власти, сремско начелство налазило се у врло деликатном положају. Рационално објашњење сталне напетости која је владала између сремских власти и народа, могло би се наћи у чињеници да је пред сремским властима увек стајало *извршење*. Са позиције самих сељана, појава сремских чиновника ретко је кад значила нешто добро.[311]

Потајно омражен од сеоског света, начелник је изазивао још већу нелагоду код оних који су принуђени да каквим послом оду у сремско начелство. Сам распоред простора и инвентар специјализованих инструмената унутар типичне сремске куће, скривао је у себи елементе принуде и дисциплинске присиле. Према идеалном нацрту, сремско начелство обухвата неколико објеката посебне намене, унутар јединственог дворишног простора. Ту је штала за смештај коња, неопходних како би била очувана мобилност и присуство полицијских

[308] Карактеристично је да су од свих инстанци државне управе, сремска начелства уживала најмрачнију могућу репутацију. Сходно томе, сремски капетани остали су упамћени као развратници, коцкари и крвници најгоре врсте, налик старим турским кабадахијама и тлачитељима. АС, МУД, П, 1881, XIX–118; исто, МУД, П, 1882, XV–15.

[309] М. Глишић, *Глава шећера*, Српска реалистичка приповетка, Београд 2000, 93.

[310] *Записи Јеврема Грујића*, I, 39.

[311] Наплате, глобе, порези, казне, пелцовања, реквизиције, кулуци и потере, нису могли бити пријатни ни онима који их наређују, нити онима који би требало да их спроведу, а најмање онима над којима су спровођене саме одлуке централних власти. J. Милинковић, *нав. дело*, 18.

службеника у народу, али и редовна веза са окружним начелствима. До 1873. године, сем штале и ограђеног ара за коње, у дворишту сваког среског начелства стајале су и нарочите направе намењене телесном кажњавању полицијских преступника.[312]

Унутар дворишта обично се налазило још неколико помоћних зграда, попут апсане и ковачнице.[313] И унутрашњост среске куће прилагођена је својој полицијској функцији. Сем предворја – *причекаонице*, коју чини ходник испуњен странкама и молитељима, остатак простора био је подељен на главну собу – *заседање*, у којој борави сам начелник, и писарских просторија. Евентуална *практиканстка* соба, намењена преписивачима, као и простор за одлагање архиве, убрајали су се у помоћне просторије. Уз среско начелство, у каснијем периоду јавља се и поштанско-телеграфско надлештво.

Сем начелника и његових писара, практиканата и пандура, марвени лекар, поштар и порезник најчешћи су представници државне власти у среској варошици, а често и једини. Пораст друштвених улога и функција унутар провинцијске бирократије, приметан је тек после 1878. године. Уместо да упросте и умање администрацију, како је тражила опозиција, власти су је напротив разгранале, професионализовале и изделиле, што је чињено свуда у Европи. Крајем 19. века, сем учитеља, телеграфисте, поштара и свештеника, уз среског капетана и његову свиту, међу локалне угледнике убрајали су се и поштански кондуктер, начелник телеграфа, шумски, порески и благајнички надзорник, инжењер, иследни судија, ветеринар, а у појединим срезовима чак и лекар.

Ваља истаћи и то, да је безмало целокупно чиновништво по среским варошицама боравило под неким видом принуде, сањајући о ма каквој вароши или о светлостима престонице. Већина њих је дужевремену службу по забаченим местима сматрала годинама које су за њих биле сасвим изгубљене. Многа среска места представљала су својеврсне српске *сибирије*, схватана готово као какве кажњеничке колоније.[314] Тако је одлазак у сиромашне срезове Ужичког округа или у далеко Власотинце, представљао сигурну деградацију у служби. Међу званичницима су нарочито озлоглашене биле области унутар забаченог и пустог Топличког округа, а многи чиновници стрепели су управо од тога

[312] Биле су то озлоглашене *мацке* и *љубе*, као видљиви симболи полицијске државе.

[313] Сем за поткивање коња, обавеза окивања и откивања ухапшеника, представљала је значају званичну функцију локалног ковача. В. Ђорђевић, *нав. дело*, 535–540.

[314] Д. Васић, *Два месеца у југословенском Сибиру* : *Утисци из Русије*, Београд, 1990, 14–88; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 58–59.

да ће бити бачени у *Арнаутлук*. Систем негативне селекције и одашиљања непожељних званичника у удаљене и сиромашније срезове, само је продубљивао јаз између града и варошице. Генерацијама су окружне вароши гутале све што је талентовано и жељно напредовања, док среска места примају мање успешне, кажњене и неамбициозне.

Податак, да је већина тек свршених доктора медицине гледала да се под ма каквим изговором уклони са места среског лекара, то и потврђује. У цвету младости, сујетни и решени да уновче своју стручност, већина их се повлачила без борбе, напуштајући непрегледно поље опасних болести и грубих нарави које су владале руралним средима.[315] Та чињеница најбоље сведочи о плановима и очекивањима свих хуманитарних посленика, који би имали ту несрећу да заглаве у провинцији. Чежња за хитним напуштањем среске варошице није необјашњива. Уз ретке интелектуалне прегаоце и узак круг представника паланачке елите, остатак житеља чинили су ситни трговци, накупци и занатлије, од којих су многи до скора и сами били сељани.

Картање, пиће, баналне љубавне авантуре, сплетке и свађе, уз бескрајно одгонетање високе престоничке политике, било је готово све што се у среским местима могло чинити. Бекство из провинције, чинило се већини амбициозних и школованих полицијских кадрова као разумна замисао.[316] Што је најзначајније, те околности водиле су новим напетостима, разочарањима и сукобима у већини срезова. Непријатељство локалних житеља према представницима полицијске власти, бивало је све израженије. Таквих немилих појава, било је после 1878. године најпре у Бољевцу, Бањи и Дервену, на истоку земље, а каснијих година све чешће и у срезовима западне Србије, попут Ариљског, Драгачевског или Црногорског.

[315] Иако су многи примали државну стипендију и били у обавези да је одуже, службом по руралним местима, многи су одустали од тог светог завета. Чак и недостојна средства била су дозвољена како би тек свршени доктор нашао спас од врло сиромашног сеоског света. О томе сведочи исповест Милоша С. Поповића који, попут многих других, није штедео труда да се избави из дивљина западне Србије и докопа се у престонице. АСАНУ, 14166.

[316] Током читавог 19. века среским местима недостајало је значајнијих државних улагања и пројеката, какви су присутни у већини окружних вароши. То у значајној мери сужава простор за развој свестранијих и продуктивнијих међусобних односа између власти и грађана.

Општина – скривени савезник државе

Успон градова, вишеструко увећање варошке популације и тријумф грађанске идеологије, нека су од битних обележја дугог 19. века. Насупрот томе, сиромашење руралних подручја као и све снажнији притисци на село, такође су се одвијали убрзаним темпом.[317] Та два процеса стоје у међусобној вези, а појачана експлоатација сеоског становништва и његово подвргавање све присутнијем диктату варошких елита представља стварно наличје процеса модернизације.[318] Полицијске, финансијске, правосудне, као и образовне институције, биле су често од кључног значаја у спровођењу врло сложених реформи на нивоу читаве државе.[319] Промене о којима је реч наметане су плански и спровођене систематски, путем програма присутних у већини европских држава. Ти процеси, међутим, често су били сасвим супротни потребама, надањима и жељама сеоског становништва.[320]

Не без разлога, напетост између провинције и метрополе у високо централизованим монархијама, била је све израженија како се ближио почетак 20. века.[321] Државе засноване на крутим принципима монократске управе биле су нарочито подложне унутрашњим сукобима и кризама. Сукоб између периферије и центра, појачан све присутнијом економском и социјалном неједнакошћу, готово да је постао неизбежан у свим асиметрично уређеним и нереформисаним земљама.[322] Устројена

---

[317] „Kada se ekonomske aktivnosti ispitaju iz perspektive upotrebe energije i služenja ljudskom životu, ispada da ta čitava finansijska struktura proizvodnje i potrošnje ima jednu sujevernu osnovu. Na dnu strukture se nalaze seljaci i zemljoradnici, koji su u toku čitave industrijske revolucije, koju je inače omogućio njihov višak u proizvodnji hrane, jedva dobili ikakvu zadovoljavajuću nadoknadu za svoje proizvode, ako ništa, ono bar u novčanom smislu.” L. Mamford, *Tehnika i civilizacija*, Novi Sad 2009, 420.

[318] Исто, 37, 177, 193, 196–197.

[319] J. Attali, *Kanibalski poredak*, Zagreb 1984, 131–135.

[320] *The Idea of the City in Nineteenth Century Britain*, B. I. Coleman (ed.), Routlege & Kegan Poul 1973, 73–76, 102–111, 168–171.

[321] H. De Windt. *Trough Savage Europe*, London 1907, 290–294.

[322] H. Mendras, *Seljačka društva*, Zagreb 1986, 157–164, 173–178.

слично већини уставних монархија 19. века, и Србија је патила од извесне структуралне неуравнотежености. Сва интелектуална, економска и политичка моћ, налазила се у престоници и у окружним варошима, док је највећи део народа живео на селу, далеко од ужурбаних промена које су се одвијале унутар урбаних средишта.

Услед све сложенијих прилика у Србији касног 19. века, јавља се и потреба за чврстом споном која би политички повезала удаљене просторе и престоничку власт. Поуздан механизам који би се налазио на самом крају читавог наредбодавног ланца, путем којег би јаз између учмале периферије и модернизму склоне метрополе био бар делом премошћен. Сматрало се да је то могла бити општинска администрација. Тај инструмент свакако није могао да отклони бројне узроке економског и културолошког процепа, који се јавља као неизбежна последица процеса непотпуне и парцијалне модернизације. Међутим, веровало се да би он ипак био у стању да очува формалну кохезију система власти.

Од друге половине 19. века, приметан је значајан напор у циљу спречавања парализе управног механизма и губитка контроле на крајњим ободима државне територије. Стога се, уз мрежу окружних и среских начелстава, полицијска власт у Србији све више ослањала на снагу локалне заједнице, на сеоске и општинске власти. Иако незванично, радило се о елементима на којима је заправо почивао укупан просторни распоред самих полицијских надлештава. Сеоски кмет и општински председник у каснијем периоду, најситнији су, али неизоставни точкићи све сложенијег механизма државне управе.[323]

Познато је да је током последњих деценија турске владавине, као и у доба Првог устанка, кмет обављао читав низ пара-полицијских дужности и представљао својеврсну предстражу поретка у локалној средини. Он је одговарао за мир и спокој у границама сеоског атара и јамчио за ваљаност карактера својих сељана.[324] Почетком 19. века кметовска функција је неретко била доживотна, везана за углед и ауторитет који носе године искуства, а понегде чак и наследна. Кнез Милош, међутим,

[323] Заједнички језик и истоветан циљ, званични режим и локална заједница налазе у потреби очувања личне и имовинске сигурности и спречавању бројних политичких опасности које су претиле самој држави. АС, МУД, П, 1881, XXIII–7.

[324] Кмет је у обавези да пријави намерну паљевину, разбојништво или крађу властима, да огласи појаву хајдука, поткаже јатаке и пружи помоћ при организовању потера, објава званичних наредби, помоћ при превозу државних терета, разрез и прикупљање давања у летини и грађевинском материјалу, као и одређивање људи који ће бити послати на кулук.

убрзо себи потчињава све локалне власти па и оне општинске, раскидајући са многим ранијим традицијама.

Иако се појам општине, у смислу локалне комуне, налази и у *Рјечнику* Вука Караџића из 1818. године, свој пуни смисао та реч добија тек доцније.[325] У званичној административној терминологији назив општина први пут јавља се у Уставу из 1835. а потом и у оном из 1838.[326] У свом традиционалном облику, као јединица локалне самоуправе, општина је била аутономна у избору својих управљача, кметова, који су вршили управну власт.[327] Године 1839. било је више од 1.200 општина у Србији, што мањих, што већих. Тек 1887. године напредњачки режим успео је да јединице локалне самоуправе реорганизује тако да 500 пореских глава чини једну општину, а да њихов број сведе на свега 622 општине.[328] Тај успех био је привремен, јер је доласком радикала започео сасвим обратан процес раздруживања и дељења општина на мање јединице. Почеком деведесетих година 19. века опет их је било више од 1.300, као у време кнеза Милоша.

Ако је среско начелство представљало пример троме и неделотворне паланачке управе, још и већи проблем представља општинска власт на селу. Слаба и неука, она је на многим пољима ипак била једна спона између државе и народа. Несразмера у способностима и квалитету особља у престоници, наспрам оног на самој периферији система, више је него очигледна. Лојални и неписмени, властољубиви и бескарактерни, сеоски кметови су чешће били део проблема него решења. Упркос томе што је владање појединих било испод сваке критике, потреба за контролом ланца команде хипертрофира, штити их од интервенције надлежних и јача њихов значај.[329]

Промена у карактеру општинских власти у многоме је одређена и тиме што је кметовска улога у Кнежевини од традиционалне, постепено прерасла у бирократску. Већ је кнез Милош решио да сеоске кметове стави под чвршћу контролу, нарочито од када је посумњао у лојалност

---

[325] В. Караџић, *Српски рјечник*, 517.

[326] Устав из 1838, у члану 61. такође говори о општинама.

[327] *Устави Кнежевине и Краљевине Србије*, 56–57; Ф. Никић, *нав. дело*, 65–66.

[328] Ј. Милинковић, *нав. дело*,7, 62; Р. Љушић, *нав. дело*, 241.

[329] Типичан је пример кмета који је у Шабачком округу ислеђиван у присуству среског капетана, због великих злоупотреба које је, међутим, било тешко доказати. Пошто је ослобођен сваке сумње, он је од окупљених сељана захтевао да га убудуће славе упоредо са локалним свецем, јер му ништа од злоупотреба које је починио, није могло бити доказано. *Србске новине*, бр. 53 (5. V 1859).

сопствених поданика, у време избијања Ђакове буне.[330] Централна власт и касније систематски ради на подвргавању општинских управа сопственим циљевима. Ти напори крунисани су Законом о општинама из 1866. године, када је учињен велики напредак у покоравању сеоске општине. Тај подухват тицао се односа политичке власти са једне, а сеоске заједнице са друге стране.[331] Њиме су први пут регулисана и измењена нека од древних правила, везана за сам избор председника општине, а овај још јаче потчињен полицијским властима.

То, међутим, никако не значи да су управљачи механизмом централне власти у Београду и високи технократи заиста знали много о својим руралним сународницима. Још и мање о тајном животу сеоске општине.То је Крстићу отворено потврдио и Коста Цукић, министар финансија, који га је утешио оригиналном и искреном изјавом – „Ко да ти каже какве су општине, какве су им мане, шта треба да се поправи и како да се уреде, кад то нико од нас и нико у земљи не зна."[332] Чини се да се нико, сем Крстића, није интересовао за та наизглед егзотична, готово споредна питања. Напротив, известан ступањ неупућености пружа прилику да се, невезано за стварно стање ствари, наметну она решења која су сматрана корисним у круговима престоничких технократа. Стремећи томе, министар полиције у новом закону види средство да општину сасвим веже за државу, не само по питању избора посланика, већ и када се радило о војним обавезама, финансијским наметима и борби против хајдука.

План кнеза Михаила Обреновића и Николе Христића била је темељита консолидација режима.[333] Упркос отпору скрупулозног Крстића, нов закон о општинама донет је на брзину, са свим мањкавостима и недоследностима једног политички мотивисаног акта.

---

[330] У намери да међу поузданим људима из сеоских средина пронађе довољно момака за своју личну војску – *уписне пандуре*, Милош Обреновић посветио је нарочиту пажњу елиминисању непоузданих, а стварању соја свршено оданих кметова. В. Јовановић, *Тајна полиција Кнежевине Србије*, 46–47.

[331] Крстић указује на скривене, али стварне политичке циљеве покретача промена положаја општинске управе. Приликом израде једног од најважнијих закона Крстићу је једноставно наложено, да на основу постојећих европских узора сачини нов нацрт закона о оштинама. А потом су тај исти нацрт сам кнез и Никола Христић, у тајности дорађивали и мењали. Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, I, прир. М. Јагодић, Београд 2005, 11, 31, 56, 293–294.

[332] Исто, I, 269.

[333] Н. Христић, *Мемоари 1840–1860*, прир. В. Христић, Београд 2006, 393, 405–406.

Тако је током последњих пар година владе кнеза Михаила, започет један механички и насилан процес претварања општине у последњи бастион извршне власти.[334] Десет година потом, заостајање у процесу потчињавања сеоске општине превазиђено је применом сасвим различитих стратегија. Не случајно, неке од значајнијих политичких реформи које су одредиле смер даљег развоја општинске управе у Србији, везане су за Велику источну кризу и почетак ратова за независност и уједињење. Анализа измена унетих у општинско законодавство пред рат 1876, корисна је за сагледавање појава карактеристичних за развој општинске власти током каснијих деценија. Промене у односима општинских и полицијских власти, довеле су до својеврсног претапања и инверзије односа моћи, са разноврсним пратећим противречностима.

Преокрет у односима државе и општине догодио се непосредно пред српско-турски сукоб.[335] При том, рад на националном уједињењу није спречио страначка трвења већ је, напротив, био прилика за обрачун са унутрашњим противником. Режим у Београду који се снажно залагао за права Срба ван границе Србије, био је вољан да заложи слободу, иметак и здравље стотина хиљада сопствених поданика. Званично, рат против Османске царевине је домаћој јавности представљен као херојска борба против насиља и неправде. Плаћени новински текстови Србију приказују као лучоношу слободе, весника просвете и напретка, заштитницу сународника од тираније *Болесника са Босфора*.[336] Све је то, наравно, тек скуп празних ратних парола и јефтин ватромет речима. Кнежевина Србија била је неспремна за сукоб, како у финансијском тако и у војном погледу. После једногодишње, махом медијске и психолошке припреме, режим у Београду брзоплето је прогласио ратно стање и средином 1876. ушао у рат против Османске империје.

Показало се да је борба за еманципацију сабраће преко Дрине одлична прилика за покоравање сопствених суграђана, њиховим подвргавањем једној ванредној власти и самовољи суровог ратног режима. Сам кнез, громким прогласом позвао је у борбу за слободу

---

[334] Ф. Никић, *нав. дело*, 86–87.

[335] Следбеници Јована Ристића и млађи либерали Љубе Каљевића, иако у међусобном сукобу, раде сложно на ратним припремама. Чак и Алимпије Васиљевић, верни Ристићев трабант, признаје да кабинет „млађе браће либерала" који траје од Митрова до Ђурђева дана, грозничаво припрема земљу за рат. А. Васиљевић, *Моје успомене*, прир. Р. Љушић, Београд 1990, 106.

[336] *Орао* : *велики илустровани календар за 1877*, Нови Сад 1877 11–12; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 288–289.

хришћана и Срба у Турској, захваћену верским фанатизмом и немирима. Маниром великог војсковође, млади кнез Милан обратио се своме народу у својству врховног команданта. Већ уводна преамбула прогласа о именовању закона који ће се примењивати увођењем земље у ратно стање открива неколико ствари. Пре свега, намеру режима да врати земљу у оквире полицијске државе, одустајањем од гарантовања пуне правне заштите самих поданика, што је један од темељних принципа сваког ванредног или ратног стања.

Улазак у оружани сукоб, био је прилика да се умањи обим грађанских и политичких права, а увећају обавезе поданика. У уводном тексту дословно стоји како „народни војници остављају своје породице и домове, па иду да се боре са непријатељем отачаства; да је потреба, да се данас више него икада одржи свуда потпуна сигурност лична, домаћа и имовна од злих људи, и у свој земљи безусловна покорност закону и брза послушност властима и у опште сталан ред; да се та циљ најсигурније постиже законитим, а брзим кажњењем криваца; да се тим отклања прека опасност за јавну сигурност, и велика опасност за земаљску безбедност.”[337] Упутства, којима је кнез налик добром пастиру наредио како се ко има понашати у време сукоба, носила су важне политичке поруке. Ратни проглас и почетак мобилизације, били су праћени завођењем преких судова током трајања ванредног стања. Механизам преког суђења био је једноставан и бруталан, а његова правила односила су се на готово целокупно војно способно становништво Кнежевине.

Како је ванредно стање, уз краће прекиде, потрајало од средине 1876. па све до августа 1878. године, радило се о значајном поремећају дотадашњих мирнодопских односа. Појачана лична одговорност и претња драстичном казном свакоме ко се успротиви наредбама, представља основ новог политичког режима. Насупрот начелних тврдњи о народном јединству и једнаким правима пред законом, створен је један нов систем односа унутар те милитаризоване монархије. Величајући у прогласу будући херојски подухват читаве нације, кнез у приватном кругу није скривао како ниско мишљење има о сопственим поданицима, посебно о сељацима, као најмногобројнијем делу народа.[338]

---

[337] *Зборник закона и уредаба*, XXIX, 634.

[338] Према интимном мишљењу Милана Обреновића, Срби имају смисла за три занимања: за пандура, за чиновника и за сељака. *Са капетаном Д`Ормесоном*, 34.

То је нови пирамидалан поредак политичког покоравања појединаца и друштвених група, издељених невидљивим, но готово кастинским линијама на сељане, варошане, чиновнике, официре и дворјане, као и на оне имућне и неимућне.[339] То је систем који врховни ауторитет кнежевске власти намеће као неприкосновен. Више пута током рата, Милан Обреновић је поновио став да се бунтовничко понашање сељака, па макар и вербално, никако не сме толерисати, док га се пак опозиционарство варошана мало тиче. Како је то прецизно образложио, било би политички недопустиво „да се и по селима оставе некажњени људи" који би се усудили да говоре против кнеза.[340] Занимљиво је то посезање за апсолутизмом, имајући у виду неспорно сељачко порекло самог родоначелника династије Обреновића и врло танку „плаву крв" кнеза Милана.

Можда је управо стога млади монарх жестоки заговорник древних, реакционарних начела владавине и већ застарелих концепата управе. Та конзервативна убеђења, међутим, мешала су се са помодним схватањима и фасцинацијама које је српски кнез стекао током младалачких дана проведених у Паризу. Јер док се пред народом обично представљао у традиционалној улози узвишеног владара, у кругу интимних присталица кнез је желео да буде признат као особа напредних схватања, као џентлмен европског кова. Извесна противречја у карактеру Милана Обреновића позната су и његовим блиским сарадницима, младим људима који су га познавали у сасвим неформалним ситуацијама. Током партије карата или уз билијарски сто, уз цигару и чашу коњака у руци, Милан Обреновић волео је да шармира и задиви саговорника смелим исказима.[341]

Ма како непостојан и противречан карактер српског монарха био, кнез је доследно разликовао своје варошке од својих сеоских поданика. Међу првима он је тражио савезнике и присталице, док је од других зазирао и према њима испољавао необичну мешавину осорности и неповерења, захтевајући ултимативну покорност. Он настоји да и најмањи облик отпора сељана, па чак и обично гунђање, уколико би било преточено у јавну реч, буде најоштрије кажњено.[342] Кнез Милан преко мере је

[339] Надмено гледиште на људе из народа потпуно је делила и супруга Милана Обеновића. *Краљица Наталија Обреновић, Моје успомене*, прир. Љ. Трговчевић, Београд 1999, 67, 74, 81, 92.

[340] Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, III, прир. М. Јагодић, Београд 2007, 44–45.

[341] Ch. Mijatovich, *The Memoirs of A Balkan Diplomatist*, London 1917, 105–107.

[342] Слично је Милан Обреновић поступао и током Тимочке буне 1883. године. Највећи број стрељаних припадао је локалним коловођама из руралних средина, док су политичке вође покрета из Београда који су и потпалили буну, поштеђен смртне казне.

неповерљив према сељаку и сматра га врло лукавим и притворним, али уједно и неспособним да мисли правилно о вишим националним циљевима.

Интимно, кнез гаји неку врсту патолошке малограђанске одвратности према сељаштву, које чини девет десетина његових поданика. Стога он не жели да трпи чак ни најмањи отпор сељана, сматрајући да би тиме озбиљно било унижено његово владарско достојанство и нарушен сам поредак ствари. То је било начелно питање од којег није одустајао ни током позних деценија своје владавине, показујући на том пољу себи несвојствену доследност. Такав приступ није необјашњив, уколико се узму у обзир кнежева врло непријатна искуства с почетка 1877, непосредно по распуштању скупштинског сазива. Бесни што су их обманули и призивали у престоницу, не како би расправљали о кажњавању криваца за скоре поразе у рату 1876, већ да ослободе режим од политичке одговорности, поједини посланици излили су своје незадовољство на самог кнеза.[343]

Могуће да је у неочекиваном вербалном отпору сељана том приликом кнез назирао почетак анархичних струјања, клицу револуције коју је требало уништити у самом заметку. Но, како су то тврдили искуснији познаваоци прилика, пре ће бити да је погани језик сеоског пука био тек помоћни вентил за ослобађање од нагомиланог незадовољства, него показатељ почетка каквог превратничког подухвата.[344] Ипак, кнежева жеља да се сељаку сасвим ускрати право јавног критичког изражавања, била је први пут јасно испољена управо током сукоба са Турском, између 1876. и 1878. године.[345] Она се подударала са политиком оштре цензуре, уведеном за власти режима готово иронично називаног либералним, а познатог и под необичним и помпезним називом – „друго акционо министарство."

Тај режим, којим су управљали Јован Ристић и Радивој Милојковић, упамћен је као један од недемократскијих, услед жестоког прогона слободне речи и прекомерног угњетавања становништва. Политика „нове строгости" спровођена мање или више прикривено, састојала се у примени читавог низа законских одредаба, донетих током трајања Велике источне кризе. У том контексту, занимљиво је пратити игру

[343] Том приликом је извесни сељак Танасија опоро скресао кнезу у брк – „Господару, ја се мало и Бога бојим, а осим Бога не бојим се никога, па ти зато и кажем, зло си урадио што си Скупштину распустио и нас тако грдно осрамотио". Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, III, 32.

[344] Исто, III, 44–45.

[345] АС, Поклони и откупи, 73:132; исто, ПО, 73: 250.

давања и одузимања овлашћења носиоцима општинских власти, која се одвијала у сенци много крупнијих спољно-политичких догађаја. Све то, отпочело је привидним слабљењем полицијске власти на нивоу среза, током краткотрајне владавине кабинета Љубомира Каљевића.

Најпре је у октобру 1875. био донет читав низ мањих измена у Закону о општинама. Оне се у најкраћем могу означити као покушај преноса већег броја надлежности са среске, на општинску власт, чиме је знатно увећан политички значај самих оштинских управа.[346] Много крупније биле су измене које је Каљевићев кабинет увео почетком 1876, када су у руке општинских управа била предата обимна полицијска овлашћења.[347] Током шестомесечне владавине млађих либерала заиста су се збиле важне промене у положају локалне управе. Те реформе, међутим, нису наишле на кнежево одобравање, о чему сведочи и његова изјава да потписујући измене у Закону о општинама и Закону о штампи, потписује несрећу Србије. Кнез је посумњао у исправност предложених измена, по њему сувише слободоумних, што је било у складу са његовим већ познатим песимистичким ставовима о политичкој незрелости сопствених поданика, пре свих сељака.[348]

Скори догађаји као да су дали за право кнежевом скептицизму. Наиме, попуштање деценијског полицијског стиска над општином, временски се подударало са величанственом прославом свадбене светковине кнеза Милана и његове *светле вереница*, Наталије Кешко. Као и увек, у ритуалном додворавању и полтронским изјавама лојалности предњаче управо сеоски кметови. Они, којима је Каљевић као министар полиције желео да подари нарочиту политичку аутономност и додатну моћ одлучивања. Километарским телеграмима, забележеним у *Српским новинама*, председници општина су младом књажевском пару прорицали најсветлију будућност, ослобађање плачевног Српства и досезање славе Немањића.[349] Била је то бизарна, колико комична толико

[346] *Зборник закона и уредаба*, XVIII, 130; *Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу и Београду 1875/76*, 870–881.

[347] Изменама и допунама у познатој полицијској Уредби из 1850, уведеним 17. јануара 1876, општинском председнику дато је овлаштење да истражује и пресуђује (као и полицијске власти до тада) све иступе – казнена дела из трећег одељка Кривичног законика. Међутим, и полицијска власт, среска и окружна, могла је ислеђивати иступе, као што је и до тад чинила. *Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србије*, XVIII, 83–84.

[348] На тако негативан кнежев коментар Каљевић је спремно понудио своју оставку која је, наравно, одбијена. Љ. Каљевић, *Моје успомене*, Београд 1908, 16–17.

[349] *Српске новине*, бр. 223 (6. X 1875); исто, бр. 224 (7. X 1875); исто, бр. 225 (8. X 1875); исто, бр. 226 (9. X 1875); исто, бр. 227 (10. X 1875).

и непријатна ситуација, свакако не прва у новијој политичкој прошлости Кнежевине Србије.[350]

Апсурд се састојао у томе што је највиша власт у Београду изменама у законској регулативи просто наметала локалним управама више слободе у одлучивању. У исто време, општински кметови такмичили су се у китњастим изјавама династичке лојалности и у неукусном подилажењу режиму. Иако махом неписмени, текстови које су наводно писали председници општинских власти, обиловали су лирски надахнутим пасажима.[351] Немогуће је не приметити огромну дозу извештачености и неукуса, који прате та два упоредна процеса. Изјаве општинског часништва биле су изнуђене и прорачунате, као уосталом и намера Каљевића да обимним изменама закона реформише општину. Међутим, бар је у првом тренутку деловало како је то све заиста и било могуће.

Ипак, реакција стручне јавности била је жестока. Експерти упућени у слабости српске бирократије, ако и са једном деценијом закашњења, осули су жестоку паљбу на Каљевићеве реформе, посебно услед прекомерног јачања ауторитета општинске власти и наглог увећања њених овлаштења, а на рачун среских управа. Они су сасвим исправно тврдили да општински кмет нема ни моралног ауторитета нити довољног знања, како би са успехом могао да дели правду. Неписмена и неука, сеоска власт заиста није у стању да се снађе у сложеној правној материји, нити да правично суди у заплетеним предметима, на задовољство њених суграђана. Кмет је најчешће принуђен да се ослони на свог писара који је као писмен, требало да му растумачи и разјасни шта пише у компликованим законским параграфима.[352]

Упркос свом неискуству и нестручности, промена положаја општинске власти и увећање кметовских надлежности, изједначила их је у неким тачкама са позицијом самих среских начелника.[353] Каљевић је мислио да

[350] Треба се присетити да се слична појава масовног продуковања јавног вероподаничког дискурса јавила и у време убиства кнеза Михаила, 1868. године. И тада су из читаве земље, наводно „из народа", потекле стотине и стотине телеграма у којима се јадиковало над худом судбином Србије, као и над смрћу мученичког кнеза Михаила, док су над његовим убицама просипане свеопште салве свакојаких клетви и мрачних жеља. Језик покорности и династичке лојалности са једне, и дискурс мржње и убилачких страсти, са друге. *Српске новине*, бр. 81 (18. VI 1868); исто, бр. 82 (19. VI 1868); В. Јовановић, *Тајна полиција Кнежевине Србије*, 104.

[351] Ти састави, наручени и накнадно свакако технички дорађени, пре но што ће их објавити у *Српским новинама*, сумњиво су наликовали један другоме.

[352] К. Јовановић, *Да ли да се укину окружна начелства*, 34–38, 52–53.

[353] На мети многих критичара, скривене Каљевићеве побуде биле су да угоди јакој опозицији, искористи одбојност кнеза према Ристићу и да скрши стисак његове полиције на село.

својом политиком према општини и слабљењем цензуре штампе, стекне предност у неким будућим изборним утакмицама. Иако тада на положају министра полиције, он се свакако није могао осећати стварним господаром ситуације, те је и размишљао на дужи рок.[354] Притиснут са две стране, њему је преостајало да популарност стиче међу сељанима и међу варошанима истовремено. Он зато балансира између захтева популиста и нуди наоко допадљива решења, чак и по цену слабљења полицијских структура.

Била је то лукава, авантуристичка и у првом тренутку чинило се делотворна тактика, достојна ужичке довитљивости по којој је млади Каљевић већ био чувен. Но, потоњи критичари Каљевићевих одлука отишли су далеко, прогласивши их за дугорочну стратегију и придајући им некакво скривено значење. Каснијим злонамерним интерпретацијама, његове реформе оцењене су као деструктивне, а Каљевић приказан као какав револуционар спреман да руши институције, што је врло далеко од истине. Слободан Јовановић је Каљевићеве измене у организацији општина назвао путем у раслабљивање централних власти, а тиме и саме државе.[355]

Механички, то становиште преузео је његов следбеник Федор Никић, као и неколицина правника који су у новије време изучавали прошлост српске локалне управе.[356] Никић је чак тврдио да су Каљевићеве реформе старији либерали видели као политичку лудост и „национално издајство" али ничим не поткрепљује тако тешке оптужбе.[357] Иако је став Слободана Јовановића према Љубомиру Каљевићу у знатној мери утицао на потоње истраживаче, његов приступ такође је заснован на туђим поставкама. Нарочито на есејама великих противника пројекта реорганизације полицијске управе Милутина Гарашанина, изнетим већ осамдесетих година 19. века.

Непријатељски став искусних званичника, не само према Каљевићевој, већ и према свим каснијим партијским програмским реформама општинске управе није необашњив. Ту пре свега мислим на написе Косте

---

[354] Полицијски кадрови у локалним срединама били су људи Јована Ристића и ауторитарног Радивоја Милојковића, док су они у самој престоници припадали самом кнезу.

[355] С. Јовановић, *нав. дело*, I, 248–251.

[356] Р. Гузина, *Општина у Србији 1839–1918*, Београд 1976, 217–228; М. Свирчевић, *Локална управа и развој модерне српске државе од кнежинске до општинске самоуправе*, Београд 2011, 196–198; Б. Милосављевић, *Два века локалне самоуправе у Србији: Развој законодавства*, Београд 2015, 37.

[357] Ф. Никић, *нав дело*, 169–170.

Јовановића и Јована Милинковића, неоспорних експерата за питање бирократске управе, који су у томе видели чисту демагогију. Као бивши високи званичници, они никако нису прихватали да знатна полицијска овлашћења, без неког јачег разлога, дођу у руке неуких општинских кметова. Та политика њима је морала изгледати као светогрђе, шегачење са највишим државним интересима. Они који су имали ту несрећу да им суде општински кметови, сложили су се како је махом реч о овејаним преварантима, спремним на свакојаке злоупотребе.[358]

Док професионалне бирократе имају изразито непријатељски став према Каљевићевој реформи, Јован Ристић и Радивој Милојковић били су много прагматичнији. Они су у њој видели корисно средство за снажење сопственог утицаја у сеоским срединама, нов вид делотворније и опсежније контроле над општином. Наслутивши да Каљевићева реформа није ништа друго, до другачији начин коришћења постојећег апарата власти, старији либерали је присвајају и користе ради сопствених интереса.[359] Владавина бочним везама, спровођена потајно између министра и његових људи у народу, надилази званичне полицијске структуре. Коначно, интензивни односи министара и народних посланика, као партијских првака локалних средина, успостављени по Уставу из 1869, такође јачају упоредне структуре политичке моћи мимо полицијских управа.

Принуђен околностима, Љубомир Каљевић је покушао да зачне један квалитативно другачији однос између највише политичке власти у земљи и периферије. Идеја о оживљавању тог савеза, поново је била популарна у време Милутина Гарашанина, током осме деценије 19. века. Млади конзервативци на власти озбиљно размишљају о потреби упрошћавања, чак и гашења неких сложенијих делова државне машине.[360] За разлику од плана о гашењу округа, међутим, промене из 1876. везане за положај општинских власти остају на снази. Преиначен постепено у класичног

[358] Л. Димитријевић, *нав. дело*, 104–106.

[359] Радило се о нарочитој техници, чије је елементе приметио већ Никола Христић у време управе Илије Гарашанина, четрдесетих година 19. века. Гарашанин је, уз званичну структуру централних власти и постојећу полицијску хијерархију неговао сопствени, паралелни систем веза са људима из народа. Н. Христић, *нав. дело*, 81, 123, 405–406; В. Јовановић, *Тајна полиција Кнежевине Србије*, 72, 73–74.

[360] Уз све постојеће ризике та идеја и даље је привлачна, али ју је услед компликованог поступка било тешко спровести у дело. Тек је нови Устав из 1888. године означио крах таквих пројеката, ставивши тачку на све покушаје кокетирања са гашењем округа, у циљу јачања политичког значаја среза и општине. И у наредним деценијама, округ и срез опстају као инегрални и неодвојиви део централне администрације у Краљевини Србији.

полицијског помагача и служитеља у сеоској средини, кмет и формално прераста у саучесника система централне управе. Од тада, он је више службеник, а мање локални ауторитет, све даљи својим мештанима и све омраженији.

Не без разлога, сеоски кмет уз среског капетана постаје у време српско-турских ратова оличење безосећајне, похлепне и бескарактерне особе, овековечен кроз дела реалистичких приповедача.[361] Реч је о драматичној завршници једне древне друштвене улоге. Од уваженог старешине, именованог на збору локалних мештана, кмет постаје прост партијски апаратчик, жалосна фигура којом се поиграва сваки политички режим. Од 1876, о наименовању и обарању локалних званичника чак у најудаљенијим засеоцима, одлуке падају у самом врху странака на власти. Често и по кафанама где се окупља београдска партијска елита, попут *Златног крста*, омиљене саборне тачке либералских присталица.[362]

[361] Д. Иванић, *Српски реализам*, Нови Сад 1996, 81–133.

[362] Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, II, Београд 1924, 191.

Регенти, сукметице и друге режимске удворице

Предаја додатних полицијских и политичких ингеренција кметовима 1875. и 1876. године, није их ослободила утицаја режима већ их је обременила новим обавезама. Стабилност поретка који је проширио основицу своје власти на општине, а да при томе није изгубио ауторитет унутар полицијске струке, тиме је постигнута. Иницијатор тих промена, иако слободарски настројен, Љубомир Каљевић свакако није био склон потпуном раслабљивању државе. Напротив, његов приступ само је на један суптилнији начин ојачао политички утицај режима у руралним срединама.

Међутим, *Закон о личној безбедности*, од 10. јануара 1876, открива да његова намера није била само да на општинску управу пренесе више политичких права и обавеза. Каљевићев план предвиђа и друге популарне захвате, попут гаранција грађанима од полицијских прогона и опасности нелегалних хапшења.[363] Упркос врло промишљеним популистичким корацима који су имали повољан одјек у јавности, покретач реформе општинске управе доживео је неславан крај. Повратком режима Јована Ристића, Каљевић умало није завршио на оптуженичкој клупи. Доскорашњи министар унутрашњих дела нашао се на удару оног истог апарата свемоћне политичке полиције, против којег је покушао да устане својим реформама.

По већ опробаном рецепту из 1868, сатрапи новог режима сумњичили су га за учешће у опакој завери против династије Обреновића.[364] И док је против њега у највећој тајности припремана оптужница, Каљевићу је „пријатељски" наговештено да ће се уколико хитно не напусти Србију, наћи на оптуженичкој клупи за злочин велеиздаје. Знајући добро на шта је све спремна полиција Радивоја Милојковића и да би се ускоро могло прикупити довољно лажних сведока, он је послушао савет и побегао. А

[363] О томе сведочи измена § 130. Закона о поступку судском за кривична дела која гласи – „Нико не може бити заторен док не буде саслушан. Но где претходно саслушање није могуће, има се учинити најдаље за 24 сата од како је тужени у притвор стављен." *Зборник закона и уредаба*, XVIII, 44–57; С. Јовановић, *нав. дело*, I, 250.

[364] Истражне радње које су довеле до каснијег сумњичења Љубомира Каљевића, започеле су већ током 1877. године.

када је бивши министар полиције једном емигрирао, било је лако кнеза Милана уверити да је ту морало било нечега, чим је Каљевић потајно и тако журно утекао из земље.[365]

Уместо да искористи јачање ауторитета локалних општинских власти, које је припремио, Каљевић је био принуђен да се хиро уклони са политичког хоризонта, оптужен да шурује са Карађорђевићима. Попут Аћима Чумића нешто доцније, и он је нотиран као опасан противник Ристић–Милојковићевог режима, те су против њега примењена средства специјалног рата. Каљевић је, међутим, био много опрезнији од кочоперног Чумића и није се дао уплести у монтиране политичке процесе. Исход Тополске афере упућује на закључак да је Каљевић поступио много разборитије, схватајући да су његови противници спремни на бруталне и крајње мере.[366]

Занимљиво је да упркос оптуживања бившег министра за велеиздају, Каљевићеви наследници на власти нису поништили његове измене у Закону о општинама, нити су кметовима одузели власт која им је већ била додељена. Напротив, све те промене служе као солидна основа за даље јачање уплива режима на општину, представљајући признање промућурне Каљевићеве политике. Реч је о двостепеном преносу овлашћења, о плану којим се грађанин најпре подвргава општинској управи, а општина потом ауторитету локалне полиције. Хронолошки, прво је уследило увећање општинске власти над појединцем, а убрзо и одредбе о надмоћи полиције над општином.[367] Било је то сасвим једноставно решење, које на скривен начин снажи моћ централне управе и шири основицу њене власти даље но икада до тад. А колико је тај корак био користан, постало је јасно у време рата са Турском. Био је то један од мало анализираних обрта, који је очувао поредак у време ратних пораза и великих политичких потреса.

Тек пошто су неки други, много грандиознији делови државне машине сасвим заказали, показало се колико је драгоцено било очувати власт над општиним и пуну лојалност кметова, као најсиђушнијих елемента

[365] Љ. Каљевић, *нав. дело*, 34–35; Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 172–176.

[366] Вођа младоконзервативаца Аћим Чумић умало није завршио пред стељачким стројем, осуђен током једног од најмрачнијих монстр-процеса у Србији, 1878. године. Сумњајући у спремност либерала да иду до краја, он је касније провео три године у заточењу и тек после упорних интервенција био ослобођен. Дугооптужени пуковник Јеврем Марковић, осуђен је уз помоћ лажих сведока и фалсификованих доказа и потом стрељан, по кратком поступку. В. Јовановић, *Тајна полиција Кнежвине Србије*, 143–148.

[367] Све те промене уследиле су нагло, у време ратних припрема и за мање од годину дана – од октобра 1875. до јуна 1876. године.

полицијске управе. Искусни полицијски бирократи, Ристић и Милојковић нису превидели стваран значај општинских власти у време очекиваних ратних недаћа. Њихова злослутна предвиђања показала су се као сасвим исправна, чим је рат из 1876. године кренуо по злу. Утолико су драгоценије биле ванредне измене, усвојене без учешћа Народне скупштине у само предвечерје српско-турског сукоба. Најважнија од њих састоји се у потпуној промени положаја општинске власти, у односу на централну администрацију.

Као заштитни механизам, *Закон о надзору државних власти над радњом општинских власти у вршењу државних послова за време рата*, од 17. јуна 1876, кључан је додатак претходно изведеним променама из времена Љубомира Каљевића. Тај закон садржао је свега седам чланова, од којих су кључна прва три. Првим чланом, надзор над укупном радњом општинских власти предат је у руке среских начелника на селу, а окружних у варошима.[368] По другом, ако се члан општинске управе покаже „немарљив, непослушан или неискрен" у вршењу дужности „такве званичнике у хитним случајевима одмах уклањати с дужности."[369]

Трећи члан препоручивао је да о избору оних лица која ће замењивати отпуштене општинске дужноснике, одлучују полицијско-административни органи. А иако четврти члан казује да се ради о привременим органима управе, био је то коначан напад на начела сеоске самоуправе. Положај општинског председника од тада у потпуности зависи од воље среске власти, чиме је омогућено несметано наметање фаворита полиције за председника општине, као њеног простог намесника у локалној средини. Био је то почетак омражене институције – *регента*, као именованог председника општине, уведене и утврђене управо тим ратним законом. Једном стечену предност над идејом локалне самоуправе, централна власт више није испуштала из руку.[370] Кмет је прост орган полицијске власти, којег бира и смењује сресни начелник, уколико општинска власт није по вољи централне управе.[371]

---

[368] Власт над општинским органима припала је среским и окружним начелницима, док општински збор такође губи сваки значај деловањем новог закона.

[369] *Зборник закона и уредаба*, XXIX, 442–445.

[370] Каснија појава полицијског комесара, 1894, имала је знатне везе са поменутим успесима постигнутим још 1876. године. То је бескомпромисно утврђивање важности и ауторитета политичке власти централне управе на локалном нивоу, нарочито у оним областима земље у којима је лична и имовинска сигурност угрожена, било појавом немира, хајдучије и разбојништава, паљевина или чак нападом на самог председника општине и његове људе.

[371] Преки суд и војни поступак за обвезнике, а суд општинског кмета за остатак, потчињава највећи део сеоског, радно способног становништва, ауторитету државне власти, макар

Расцеп између локалних житеља и руководећих људи у селима и општинама, били они именовани председници општина – *регенти* или кметовски помоћници – *сукметице*, показао се као коначан. Две године ванредног стања и преког суда, од јуна 1876. до августа 1878, створиле су врло зле односе између оних који су руководили сеоском заједницом и оних на којима је било да те наредбе испуњавају.[372] Многи замерају општинским часницима да су се сасвим изопачли, а нехајан став према незаштићенима и осионост према комшијама, открива да није свако у стању да носи бреме власти.[373] Произилази да је реформа општине, зачета 1875, уместо самоуправом, завршила наглим увећањем власти режима над грађанима. Било непосредно, путем војних и полицијских структура, или уз помоћ локалне општинске власти.

Намера државе у време ванредног стања била је да ојача поредак пред нарастајућом несигурношћу, увећаном услед одсуства људства и оскудице у радној снази. Ратни напор и довожење потребних намирница и муниције, као и транспорт рањених и болесних у позадину, био је готово у целости предат на старање сељацима–коморџијама, а превожење и одабир људства за такве послове зависио је искључиво од воље председника општине. То је знатно увећало његове ингеренције, јер свако противљење учешћу у ратном напору, могло се тумачити као напад на државни поредак и морало је бити најпштрије кажњено.[374]

Ваља додати да план о знатном јачању ауторитета сеоског кмета није био искључиви плод Каљевићевих идеја. Та замисао јавља се већ у септембру 1875, у време првих ратних припрема. Још тада је истакнуто „да је кмет за време рата најнужнија власт."[375] О важности општинске власти, проговорио је том приликом и Радивој Милојковић. Тај искусни

се он јављао у лику општинског ћате или неписменог сукметице. Његов једини квалитет и моћ извирали су из чињенице да је одабран од стране власти и именован од режима.

[372] Михаиловић у својим бележницама износи сасвим јединствен случај освете неког сељака и његовог саучесника, која се састојала у формалном шкопљењу кмета, извршеном на сеоском друму, због имовине упропашћене током турских ратова. Тај несвакидашњи напад на локалну власт кажњен је жестоко, са по 12 година робије за виновнике. П. Михаиловић, *нав. дело*, 391.

[373] Насилничко понашање према онима који су остали, пошто је већина војно способних била позвана на фронт, најчешћи је повод жалби. АС, МУД, П, 1878, I–27.

[374] Исто, МУД, П, 1881, XII–36.

[375] Протоколи тајних скупштинских седница откривају да политичари који су претходили Каљевићу, нуде сличан план још у време Првог акционог министарства. *Записи Јеврема Грујића*, III, Београд 1923, 140; Н. Шкеровић, *Записници седница министарског савета Србије 1862–1898*, Београд 1957, 138, 140.

полицајац, зналачки је разлагао о значају кметова у ванредним околностима и временима свеопште кризе. У полемици око смањења плата државним службеницима, он се снажно успротивио плану о претераним уштедама на рачун општинских часника, који су представници опозиције ватрено заступали.

Као заштитник режима, Милојковић је тврдио да се не сме одвише закидати на новчаним накнадама кметова, као што је учињено са платама већине указних чиновника. Он је инсистирао да се кметовима остави бар једна половина дотадашње своте, у време када ће се већина мушкараца наћи на граници. Уздижући политички значај кметова до максимума, његове дословне речи биле су: „кад се иде из земље, не можемо оставити имање пусто, већ треба власт. Ако хоћемо кад се вратимо да не затекнемо ни стоку, ни кућу, ни чељад – онда лепо. Онај, ко нам сачува код куће све, привредио је као год и онај у рату."[376] Популистичком дискурсу Радивоја Милојковића је тадашњи министар полиције Грујић само додао, да у време рата никако не треба смањивати људство и персонал у самим општинама, јер их је и онако тешко наћи.

Променама у освит Српско-турког рата 1876. године, општинска власт у доброј мери је била заштићена од сваке критике, чак и од мржње суграђана, оснажена у својој географски ограниченој области. Начелна идеја искусних технократа да јачањем општинске власти, подвргнуте полицијској, ојачају и очувају сам режим, показала се врло корисном и у основи исправном. Питање се поставља, само по коју цену. Тек после ратних година, када је попустила силом наметнута завера званичног ћутања, са свих страна искрсавају вести о бројним и различитим злоупотребама и неделима појединих кметова.[377] Ипак, забораву су предате све радње тих локалних силника, остављених две године практично без контроле и стварног надзора.[378]

Мрачна је суштински улога многих општинских председника, који се нису одупрли привлачној снази власти и претераном коришћењу силе, која им је нагло дошла под руку. Оптужба да се ко *укметио*, противно правди и наметнуо суграђанима, остала је тек као редак колоквијализам, сведочанство о суптилним увредама намењеним учесницима у власти.

---

[376] *Записи Јеврема Грујића*, III, 141.

[377] У неке од уобичајених спада кињење удовица и бијење деце, намерна освета одређивањем кога за непопуларну комореџијску службу, као и давање неповољних сведоџби о моралним карактеристикама.

[378] Но уместо отварања судског процеса и осуде, већина кметова је после ратова награђена медаљама и другим уздарјима. АС, ПО, 68:420; исто, ПО, 68:411.

Уместо да посаветују, кметови су често били први који би довели до раскућивања својих комшија. Притужбе се не односе само на свакодневно угњетавање, већ и на материјално упропашћење. Више пута формално забрањивано, зеленашење на рачун сељака никада није успешно сузбијено, будући да се заснива на основама понуде и потражње. На потреби сељака за готовином и њиховој спремности да уђу и у врло неповољне новчане трансакције, као и на намери општинских званичника да се домогну сигурне добити.[379]

Док су централне власти саветовале званичнике да се суздрже од зеленашења, полицијски званичници чине управо супротно, укључени у тај профитабилан посао. Подела мањих свота новца међу сиромашне, врло је популаран вид богаћења.[380] Када би дошло време да се износ врати, увећан за интерес који је превисок, дужник би остајао без најбоље њиве, стоке, или крова над главом. У мање егзотичне, али готово свакодневне облике корупције на нивоу општина, спадале су двоструке наплате. То је један од чешћих облика изнуде и најлакше изводљива злоупотреба сеоских власти.[381] Расејан и неписмен, уколико не би водио рачуна о потврди коју му је власт била дужна издати на све што је платио, сељак касније бива принуђен да поново плати за таксу, уверење, молбу и сличне мање трошкове.[382] Незасита похлепа као карактерна особина паланачке власти, била је овековечена у неким од најбољих српских реалистичких приповедака.[383]

Презир према улизицама и осећај да су их њихови људи издали зарад кметовске моћи која им је уделена, није бледео. Напротив, он је током

[379] Покушаји централне управе да се ограничи давање новца под интерес, јављају се већ у време уставобранитеља. Међутим, када је један од противника *тековине*, како се иначе интерес еуфемистички називао, упитао зајмодавца зашто свом дужнику узима двоструко већи интерес од допуштених 12% на годишњем нивоу, речено му је – „с таком памећу ти никад нећеш имати две јаке за вратом." М. Ђ. Милићевић, *Успомене*, 187.

[380] Давање новца „на приплод" – профитабилан је вид зараде, јер се зеленашке камате крећу и од 120 до 150% на годишњем нивоу. М. Марковић, *нав. дело*, 12–13.

[381] Тим триком често су се служили и адвокати. Тако је и некадашњи министар полиције, по професији адвокат, Стојан Рибарац, једном приликом био ухваћен у тој нечасној радњи. В. Ђорђевић, *нав дело*, 36–37.

[382] АС, МУД, П, 1887, Х–58. Списак злоупотреба писара Врачарског среза, Васе Кољевића.

[383] Глишићева комедија – „Подвала" разоткрива суштину коруптивног система који стоји тик уз власт, а чине га паланачки адвокати, трговци и општински писари. Циљ тих дружина је да се што боље намире од сељака, макар и непоштеним средствима. Стога је са званичног места извршен притисак да се провокативнији делови тог драмског комада измене. М. Глишић, *Одабрана дела*, Нови Сад – Београд 1969, 12–24, 250–253, 284–285; Д. Иванић, *нав дело*, 131.

осме деценије 19. века прерастао у неконтролисане изливе мржње, као 1883. или 1887. године. Не без разлога, у време Тимочке буне и током *Великог народног одисаја*, стихијски проваљује годинама таложен бес према носиоцима власти у локалној средини. Како нису смели да ударе на саме полицијске званичнике, плашећи се очекиване освете државе, тежаци су своју мржњу у пуној мери искалили на њихове општинске савезнике, а своје комшије. Многи регент, општински писар и сукметица био је тада прогањан од својих сељана, а неки је и страдао, умлаћен и убијен у изливима стихијске агресије. Те појаве, понављају се у редовним циклусима, десет или двадесет година од српско-турских ратова и закона којим је угашена општинска самоуправа.[384] Била је то безначајна цена коју је централна управа била спремна да плати, како би очувала политички утицај на локалу.

Увећање политичког ауторитета општинског кмета је процес који је почео у време српско-турских ратова, али се ту није зауставио.[385] Замишљена као привремена мера пред рат 1876, једном установљена контрола над општинама као удаљеним, најмање дисциплинованим тачкама политичке моћи, опстала је наредних деценија. И према потоњим законима централна личност општине, њен председник, постављана је и смењивана одлуком среских власти или политичком вољом страначког врха. Његово намештење, нема више никакве везе са одлукама сеоског збора, већ зависи од решења оне власти у чију надлежност спада избор самих часника.[386] Свака нова власт наставља са експлоатацијом достигнућа претходних режима, преузимањем постојећих решења из области локалне општинске администрације.

Иако настали под различитим околностима и из потпуно суптротних побуда, Каљевићев програм општинске реформе и доцније дораде из

---

[384] У нападе на представнике локалних званичника ваља уврстити и мучка или уговорена хајдучка убиства. Она би учестала као ирационалан облик отпора, посебно када је притисак централних власти на сеоско становништво постајао несносан. Чести напади на председнике општина доживели су врхунац у време *Бркићеве* хајдучије, током последње деценије 19. века. О. Милосављевић, *Горски цареви хајдучија у Чачанском и Рудничком округу у другој половини 19. века*, Чачак 2016, 240–245, 272–284.

[385] Све мање, током последње четвртине 19. века, кмет је локални ауторитет биран од стране општинског збора, а све више прост агент централне управе, доведен на власт и свргнут без упита локалних мештана. *Зборник закона и уредаба*, XXIX, 442–445.

[386] Омражена установа регената – кметова које поставља полицијска власт, на снази је и у годинама потоње напредњачке владавине, потврђена новим Законом о општинама Милутина Гарашанина. *Зборник закона и уредаба*, XL, Београд 1884, 438–459; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 205–207.

1876. године деловале су готово синхроно. Њима је успешно сузбијена идеја локалне самоуправе, штетна по модернизацијски пројекат диригованог прогреса и планираног напретка, којом се управљало из вароши. Пројекта преточеног у дугорочну политичку стратегију грађанске елите, неометаног уплитањем или потребама оних над којима је тај експеримент *in vivo* заправо вршен.

Ипак, нагло снажење казнено-полицијских атрибута локалне власти, водило је честим и тешким злоупотребама општинске администрације.[387] Један народни посланик озлојеђено је изјавио 1876. године „да садањи кметови зависе сасвим од полицијских државних власти и да често више наличе на капетанске пандуре, но на општинске старешине."[388] Но, нису само у мањим сеоским општинама полицијски органи несметано одлучивали о постављењу локалног часништва. Избор варошког кмета у Београду и Нишу, као престоним варошима, налазио се у искључивој надлежности највиших власти, пре свих самог кнеза.

Посредно или не, како са огорчењем примећује мноштво савременика, управна власт се готово безочно мешала у изборни процес и кварила изгледе кандидата опозиције да би продрли њени миљеници. А уколико би власт приметила да опозициони кандидат ипак надвладава, примењивани су облици специјалног рата, за добијање избора по сваку цену. Гласање у масама локалне „резерве" и нередовних владиних трупа, у лику општинских чистача, ноћних чувара, дупло гласање као и гласање „преко" посредника, односило је превагу и решавало исход многих избора у последњем тренутку. Уколико то није помагало, на сцену ступају полицијски званичници, не би ли покварили изборни процес утврђивањем какве наводне нерегуларности, а није ретко било ни насиље жандарма.

Са друге стране, централна власт показала се инертна пред бројним, већ уобичајеним облицима корупције у руралним срединама. Када је нарочит владин ванредни комесар за преглед локалних канцеларија у јужним областима поднео извештај, после турских ратова, он је говорио о тешким последицама превелике моћи која је била предата у руке локалној управи. Упечатљиво је да појам турске корупције, у пределима ослобођеним 1878. године, остаје као светла успомена на ранија *златна* времена, када је чиновнику било довољно донети чанак масла или ћуп меда, па да се посао с властима успешно сврши. Нова држава донела је мноштво до тада непознатих облика злоупотреба.[389]

[387] АС, МУД, П, 1878, I–78; исто, МУД, П, 1878, XVI–104; исто, МУД, П, 1879, V–69.
[388] *Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу и Београду 1875/76*, 82–83.
[389] АС, МГ, 41.

Почетком осамдесетих година 19. века, искусни бирократа Димитрије Маринковић примећује да је квалитет локалног општинског часништва, а нарочито писара, испод сваке критике. Њих чине бивше калфе, отпуштени чиновници и пропали трговци. Било је, међутим, међу њима и бивших уредника листова који би се, принуђени околностима, примали писарске службе по сеоским општинама.[390] Најпре пригушено, а на самом крају 19. века сасвим отворено, тврдило се да је одлуку општинског суда могуће купити за добар ручак, или полић ракије. Уз све то, општински званичници нису желели да суде својим сродницима, нити да пресуђују у корист својих личних или политичких противника.[391]

Савременицима су се у сећању најдубље урезали неписмени кметови и злоупотребама склони писари, спремни да од своје сићушне политичке каријере начине уносан капитал. У таквој подели улога, чак и какав мусави *сукметица* – озлоглашени кметовски помоћник или локални општински пандур, познатији под називом *биров*, дају себи на значају. Од најнижих учесника система управе они постају, или се бар представљају, као важни и упливни чиниоци општинске власти Кнежевине, а касније и Краљевине Србије.[392] Оно што је у време кнеза Милоша био *кметовски штап* – видљива ознака извршне власти, у каснијем периоду политичких борби постао је *општински печат*. Преузети га и њиме руковати, значило је завладати општином.

Корупција, а не аутономија, била је суштинска последица покушаја реформе општине у време Љубомира Каљевића. Уместо увећања аутономије општине дошло је до јаче централизације, а управна структура чији су основи постављени још 1839. опстаје, иако на удару опозиционе штампе и многих административних стручњака. Упркос свим покушајима, ниједна влада током 19. или почетком 20. века, није се усудила да раскине трочлану везу: општина – срез – округ. Она је била једина стварна линија политичке контроле, „црвена нит" установљена између врховне и локалне власти у земљи. Материјална слабост сеоске општине, као и споран квалитет њеног часништва, неки су од суштинских узрока несамосталности општинских управа у Србији.[393] Важне државне

---

[390] АС, МУД, П, 1883, VI–127; *Радикал*, бр. 3 (15. X 1887).

[391] Неписмени, неодговорни и склони злоупотребама, многи општински председници су се убрзо по напуштању позиција, нашли под полицијском истрагом, али је мало њих заиста било кажњено затворским казнама.

[392] *Нова збирка начелних одлука одељења и општих седница Касационог суда*, II, прир. С. Максимовић, Пожаревац 1895, 155; *Зборник закона и уредаба*, LXII, Београд 1909, 13.

[393] К. Јовановић, *нав. дело*, 52–53.

потребе такође су стајале на путу сваком покушају алтернативног приступа, када се радило о општинама. Неке од приоритетних дужности везаних сеоске општине, попут судских извршења или окупљања људи на кулук, било је немогуће спровести без притиска извршних органа и њиховог сталног присуства на терену.[394]

Туторство полицијских надлештава, уз све штетне последице, показало се кључним за правилан рад сеоских општина, указујући на илузорност идеје о јакој локалној самоуправи.[395] Упркос бројним агитацијама ради укидања среских надлештава, она опстају и после увођења *Закона о административној подели земље* из 1954, којим је начелно предвиђен њихов нестанак.[396] Више од столећа од свог настанка и више од седам деценија од кад се први пут јавила идеја о њиховом укидању, срезови су пали као жртва комунистичке власти, почетком 1967. године. Оцењени као функционално превазиђена бирократска структура старог режима, противна принципима социјалистичке самоуправне власти нове Југославије.[397]

Насупрот често жестокој борби за овладавање позицијом председника општине, лежала је нестручност општинског особља, његова неефикасност, корумпираност и спорост. Иста оронулост и учмалост, одликовала је и саму зграду општинског здања. Ни унутрашњи простор општинске суднице, као места где се делила правда, није одисао посебном атмосфером, испуњена тек најнужнијим бирократским намештајем и материјалом.[398] Недалеко од саме општинске суднице обично се налазио и кош за прикупљање резервне хране, као и апсана за кажњавање локалних иступника, својеврстан *украс* сеоске архитектуре.[399]

Комбинујући древна правила централизоване полицијске управе са новим изборним поступком, контролисаним закулисним путем, створен

---

[394] *Српске новине*, бр. 150 (8. VII 1889); исто, бр. 155 (15. VII 1889); исто, бр. 164 (26. VII 1889).

[395] Ф. Никић, *нав. дело*, 309–310.

[396] *Административно-територијалне промене у НР Србије 1834–1954*, Београд 1955, 67–68.

[397] Срезови су опстали и под Уставом из 1963, да би тек Закон о укидању срезова из 1966. године заиста окончао њихово постојање. Б. Милосављевић, *Два века локалне самоуправе у Србији* : *развој законодавства 1804–2014*, 410–411.

[398] Пар столица и столова, гвоздена фуруна, раф за смештај докумената, каса-сандучара, свећњаци и комплети прибора за писање, употпуњују тај скромно опремљен простор. Уз обавезан примерак Кривичног законика и пар новијих бројева *Службених новина*, то је готово обавезан инвентар општинских здања. Тек крајем 19. века, нарочитим наредбама, захтевано је да све општине набаве крст и јеванђеље, неопходне за правилно заклињање сведока.

[399] В. Јовановић, *Затвори у Србији*, 689.

је простор за преузимања власти на свим нивоима. Злоупотреба дугорочних интереса, уз формално неповређивање правне регулативе, открива да циљ оправдава свако средство. Насилно усађивање механизама партијске управе на тло општине био је мач са две оштрице, извођен силом наредбе зарад интереса престоничке елите. Иако је често називан напретком, био је то експеримент са половичним успехом и неизвесним крајњим исходом. Он је покренуо мноштво нежељених и дугочних последица, приметних крајем 19. и почетком 20. века. Осиромашење села и пораст приурбаног криминала, свакако су стајали у снажној вези, међусобно се потхрањујући.

После 1878. надлежне брине нагли пораст свих облика отпадничког понашања, а посебно проституције, скитње и малолетничког криминала по варошима.[400] Феномен модернизације био је нераскидиво везан и за нагло увећање броја оболелих од сифилиса и туберкулозе, хроничних зараза варошке сиротиње.[401] Епидемија пауперизације, била је стварно наличје модернизацијских процеса у Србији, која по својим кључним одликама сасвим наликује појавама већ увелико присутним и у многим другим европским државама.[402]

Управо престоне вароши постајали су својеврсни полигони, који су погледу проницљивих посматрача откривали размере свеукупног друштвеног раскола. Ту су контрасти били збијени на веома малом простору. Богато украшене приватне виле нових богаташа и улицкане фасаде централних улица, стајале су недалеко од мрачних сиротињских квартова и уџерица које су ницале по споредним сокацима периферије. Сјај и беда варошког живота, указивали су на кључне слабости противречног процеса *прогреса*, који је био у пуном замаху.

---

[400] В. Јовановић, *Проституција у Београду током XIX века*, Годишњак за друштвену историју 1 (1997) 11–20; Исти, *Прогон скитница као мера контроле урбаног простора у Краљевини Србији*, Просторно планирање у југоисточној Европи, Београд 2011, 461–468.

[401] В. Ђорђевић, *Здравље у Србији 1879 год.*, 406–410; В. Јовановић, *Отпадништво и отпадници*, 666–669.

[402] B. Geremek, *Istorija siromaštva*, Beograd 2015, 245–250.

Прерастање полицијске бирократије у партијску војску

Свеопшти напредак, грађанске слободе и економско благостање, честе су и олако коришћене синтагме, уобичајене од давнина у српским режимским гласилима. Те испразне фразе, посебно су честе од усвајања изборног система уведеног Уставом из 1869. године. Олако изречена предизборна обећања, као и у остатку Европе, узела су од тада, међутим, маха и у Кнежевини Србији. Но ватромет јефтиних израза скривао је један много значајнији процес који се одвија мимо очију јавног мњења. То је приватизовање маханизма државне управе, његово потчињавање интересима мањине и партикуларним циљевима, под маском демократизације друштва. Формално учешће народних представника у механизму власти, део је опскурне игре претапања званичних институција у корпоративне структуре моћи, на чијем челу се налазило свега неколико партијских лидера.

Међу далекосежне последице темељитог разарања државне машине, њеним претварањем у резервоар партијских кадрова, спада укочење и застој у многим областима.[403] Одустајање од усавршавања и професионализације на пољу судства, здравства и полиције, јавља се у време пуне политизације јавне управе. Планирани пројекти и побољшања застају, упркос громким изјавама поборника партијске државе. Појава лојалних али нестручних кадрова коинцидира са деценијама стагнације и политиком јачања страначких структура унутар државе. После 1868. године, тај процес могуће је пратити на свим нивоима власти – од министарских кабинета и начелничких канцеларија, до удаљених сеоских колиба и забачених планинских заселака. Реч је о потпуној трансформацији државе у инструмент за јачање закулисног утицаја страначких вођа.

То је постало извесно убрзо по смрти кнеза Михаила, за коју су многи потајно сумњичили новог предводника либерала Јована Ристића. За

[403] Како примећује проницљиви Никола Крстић, влада „на сва места поставља људе себи одане. Не гледа ни на способност, ни на ред, но само на то да боља места даде оним људима, који јој лично близу стоје.” Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, II, 80.

кратко време, тај способни и славољубиви политичар стиче контролу над свим областима цивилне управе.[404] Његово преузимање структура власти одвијало се јасним редоследом, освештано одредбама новог Устава. Избором кључних министара и других високих званичника, он постепено овладава читавом администрацијом.[405] Ради се о својеврсној тихој „отмици" државне машине и њеној смишљеној деформацији, постављањем паразитских структура на места која захтевају стручне и искусне кадрове. Уметање присталица владајућег режима између монархије и народа, као и подвргавање националних интереса циљевима партијских вођа, одвраћа модернизацијске процесе у сасвим неочекиваном смеру.

Уместо владавине технократа, неопходних бирократском апарату какав је постојао у Кнежевини, после 1868. настаје војска партијских кадрова, сасвим зависна од деспотске воље страначког врха.[406] Принципи чиновничке стручности бивају тада у попуности замењени доказима партијске оданости и партизанством. Попут уставобранитеља који су своју управу правдали борбом за очување уставности, угроженом кнежевим самодржављем, намесници из 1868. за начело своје власти узимају популистичку паролу – *ништа о народу без народа*.[407] Попуњавајући руководећа места либерали се не заустављају док не запоседну све извршне позиције. А како би мирни дочекали наредне изборе, сем полицијских кадрова, били су им потребни и лојални председници сеоских општина и кметови.

Не случајно, завршни чин постепеног преиначења општинске управе у јединицу партијске власти окончан је у само предвечерје српско-турских ратова, пред стицање државне независности. Прерастање сеоске управе у интегрални део политичке машине, њеним увлачењем у један монолитни макроуправљачки механизам, представља суштински раскид са претходним принципима административног управљања, али и са

[404] Тај задатак знатно је олакшан чињеницом да је Ристић имао доста бирократског искуства, будући да се годинама налазио унутар полицијске администрације. Способан и амбициозан, он је напредовао све до положаја начелника Полицајног одељења, одмах до министра.

[405] В. Јовановић, *Тајна полиција Кнежевине Србије*, 112–116.

[406] J. Драгашевић, *Истинске приче* : *аутобиографија у одломцима*, II, Београд 1888, 290–297.

[407] Демагошки метод уставобранитеља и намесника из 1868. био је сличан, у име вишег циља одузети део власти од монарха и пренети је на друге државне органе. У првом случају на Државни савет, а у другом на Скупштину која се налазила под контролом намесника. Владавина искусних бирократа, наместо кнежеве самовоље, био је циљ и једних и других али је пут којим су намесници кренули битно другачији. С. Јовановић, *нав. дело*, I, 86–88, 98–99.

остацима локалне сеоске аутономије. Симболички значај тог наизглед споредног детаља био је огроман, јер ће постепено поткопати и компромитовати интегритет читавог управног апарата. Принцип партијске подобности, присутан и при избору званичника сеоских општина, снажи коруптивне механизме и уноси забуну и на најнижим нивоима власти.

Наравно, било би наивно веровати да је владавина кнеза Михаила било златно доба, у односу на потоње деценије партијских управа. Када је реч о стручности и избору чиновништва, ни Михаило Обреновић није се поводио за меритократским принципима, већ је желео људе од поверења, макар слабијег знања и стручности.[408] Стога је зачетак дугог дегенеративног процеса који је касније захватио укупну државну администрацију могуће сместити већ у доба његове владе. Важну тачку на том путу чине измене у Закону о општинским властима из 1866. године. Спроведене ради јачања полицијске власти, те промене изазвале су сасвим обратне последице. Уместо да поткрепе кнежев ауторитет, оне су ојачале партијске клике, како на рачун власти монарха тако и на уштрб интереса локалних заједница. Постепено, општинска власт постаје једно од најјачих упоришта партијских утицаја, што је у пуној супротности са намерама покретача реформи локалне управе у Србији.

Та крупна примена водила је сасвим неизвесном исходу, потпомогнута кратковидом политиком крутог Николе Христића. Реч је о личности од највећег кнежевог поверења, чији су погрешни избори и процене претходних година, у многоме и довели до пропасти самодржавља у Србији. Занесен врло амбициозним плановима, тај полицијски апаратчик бива ухваћен у мрежу сопствених замки и опсена, док га неочекивани след догађаја није бацио на маргину политичких дешавања.[409] Слично Христићу коме је поверио управу над полицијским апаратом и кнез је заслепљен визијом самодржавне власти, тежећи да јој потчини и сеоске општине. План да оснажи државни апарат, потицао је из његове намере да чвршће приграби дизгине свеукупне управе. Но ни он се није дубље унео у сложено и осетљиво питање скривених законитости управе, не познајући суштински прилике, нити нарави људи у земљи којом је владао.[410]

---

[408] Подаци које нуде савременици откривају да се кнез Михаило при избору људи руководио личним, а тек потом професионалним обзирима. И он, као и његов први сарадник и министар полиције, више је волео гипке и савитљиве, него стручне и људе од интегритета. Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, I, 54, 62, 68, 73.

[409] В. Јовановић, *нав. дело*, 89–95.

[410] Као што је већ изложено, о томе је сведочио и сам Закон о општинским властима, донет 1866. године. Заинтересован за политички и административни аспект власти на локалном

Стога ни кнез Михаило, који је пао као жртва сопствених грандиозних идеја, није без кривице када се радило о скретању Србије на слепи колосек. Многе његове идеје биле су неостариве, друге погрешно зацртане, а треће препуштене на извршење погрешним извођачима.[411] Кнез је испољио велику наивност, судећи о другима према себи и не размишљајући да ли је уопште могуће управљати полицијском струком путем параграфа. Тражити слепу и беспоговорну послушност у једној сиромашној средини, од људи склоних старим навикама, било је наивно и претенциозно. Ипак, оно што је кнез Михаило добро прозрео биле су намере популистичких агитатора да се домогну кључних позиција, путем моћних парола као што су – слобода, правда, једнакост и демократија. На упорно наваљивање либерала да земљи пружи нови устав, кнез је изјавио да је за то исувише рано, јер је, сем неколицине високо образованих, маса народа неписмена и тако подложна деловању бескрупулозних појединаца.

Вођен самодржавним интересима, кнез је инсистирао на свеукупном напретку, очувању поретка, уређењу земље и реформама, пре но што би Србији подарио и политичке слободе.[412] Међутим, док је Михаило Обреновић сневао о техничком преуређењу и побољшању управе, догађаји које су уследили по његовј смрти водили су у супротном смеру. Измене на пољу јавне управе по доношењу Устава из 1869. представљале су велики корак унатраг, када је реч о намераваним реформама. Ипак, у првом тренутку само људи изоштреног слуха схватају какву опасност нова политичка промена доноси.[413] Тек током каснијих деценија постаће јасне све слабости система партијских влада, уведених под новим Уставом. Прикривање олигархичних принципа управе изведено је увођењем формалних елемената представничког система, попут скупштинског гласања и изборног механизма.

Путем Устава из 1869. намесници су се вешто поиграли Скупштином, не како би у свој рад укључили вољу народа, већ како би манипулишући

нивоу, кнез није ни улазио у све потанкости њеног функционисања. П. Михаиловић, *нав. дело*, 376; Крстић, *Дневник; Јавни живот*, I, 259.

[411] Кнез је упорно инсистирао на исправности званичника и моралној чврстини, не схватајући да је реч о празним речима. Михаило Обреновић очито није разумевао потребе чиновништва и скривене начине функционисања струке, нити је познавао стање духова и навике самих полицијских званичника. При том је кнез наивно веровао да се његови амбициозни планови могу постићи издавањем опширних законских аката, попут, рецимо, Закона о чиновницима који ће до детаља прописати строга правила и дужности чиновништву. *Зборник закона и уредаба*, XVII, Београд 1865, 5.

[412] В. Јовановић, *Успомене*, прир. В. Крестић, Београд 1988, 180–181.

[413] Попут Илије Гарашанина који с муком суспреже презир према новој гарнитури на власти, називајући их гомилом обешењака и чапкуна. АС, Илија Гарашанин, 1702.

њоме са себе скинули одговорност за евентуалне неуспехе. Ево шта су о народној скупштини изјавиле две потпуно различите личности, но подједнако значајне за развој либералног покрета у Србији. Главни либерални идеолог из 1858. године, Владимир Јовановић, писао је да је „у Срба народна скупштина најстарија, најзначајнија и најсветија установа."[414] Они који су десет година потом располагали влашћу, нису делили та наивна убеђења, нити су веровали у политичку зрелост самих скупштинара.[415] Један од стубова намесничког режима, министар полиције Милојковић, лаконски је истакао да су либерали из 1858. били идеалисти, док су они из 1868. године чисти опортунисти.[416]

Када су намесници дошли на власт, сматрали су да је неопходно испунити све институције људима за које су веровали да су им лично одани. Тиме су широм отворена врата систему партијских машина који и данас успешно паразитира унутар државног апарата.[417] Пирамидални облик управе и хијерархијски принципи власти тиме су у потпуности очувани, а моћ је са народне скупштине пренета на министре, а са министара на Намесништво.[418] Радило се о класичној примени система освојеног плена, познатог и у многим другим државама.[419] Он подразумева право располагања положајима унутар државне управе којих се политичке странке домогну, сразмерно резултатима постигнутим на изборима. Иако је тај систем преточен у политичку доктрину тек у Америци, жестоке утакмице за изборничке положаје одвијале су се на тлу Европе и у ранијим вековима. Питање је стога да ли је тај систем уопште пресађен из САД, као израз пуне експлоатације инструмената власти, или је тамо само добио свој јаснији облик, пре него што је виђен с ове стране Атлантика.

Екстремне политичке агитације биле су присутне у Европи и много пре појаве изборног процеса, везаног за класичне партијске режиме потоњих

---

[414] Д. Јанковић, *нав. дело*, 105–106.

[415] С. Јовановић, *нав. дело*, I, 84.

[416] В. Јовановић, *нав. дело*, 237, 256.

[417] Ф. Никић, *нав. дело*, 90–95.

[418] *Дневник Бењамина Калаја*, 195.

[419] Принцип *освојеног плена* (у оригиналу – *the Spoyls system*) промовисан је у изборно начело најпре у Сједињеним Америчким Државама, крајем двадесетих година 19. века. Ендрју Џексон, амерички председник, установио је 1828. тај принцип као ново политичко правило. Фразу – *the Spoyls system*, познату и као принцип „освојеног плена" Слободан Јовановић превео је компликованом и непрецизном синтагмом – „победилац има право на пљачку", мислећи на право располагања јавним службама и њихово дељење међу партијским кадровима. С. Јовановић, *О држави*, Београд 1990, 348.

континенталних монархија.[420] Радови Вилијама Хогарта настали средином 18. века то и потврђују. Његове графике на упечатљив начин откривају скандалозне детаље трулих избора за чланове парламента, у изборној јединици Кембриџ, 1755. године. Хогарт бележи готово невероватне облике кршења изборног процеса – од поткупљивања, гласања ментално оболелих и умирућих, до масовних пијанки и сукоба наоружаних присталица једног или другог кандидата. Изборне борбе уз мноштво манипулација, трикова и обрачуна са трагичним исходом, постају током 19. века уобичајено обележје цикличних смена на власти широм Европе.

Одабир посланика путем изборних утакмица, усвојен је у Кнежевини Србији тек по систему заснованом на Уставу из 1869. године. По штетним последицама попут корупције, неефикасности и партијских међусобица, тај систем показао је изненађујуће сличности у удаљеним и различитим земљама, какве су биле Кнежевина Србија и Сједињене Америчке Државе. Принцип „освојеног плена" открива бројне опасности које по државу могу произвести партијске машине, без контроле и ограничења.[421] Једном уведен, процес страначког одлучивања о јавном добру одвија се иза заторених врата и мимо представника демократије, као пуког декора.[422] Партијске борбе какве су већ виђене у многим државама, довеле су и у Србији до испољавања свих битних слабости власти, биране на изборима „вољом народа."

О разорности система партијских влада, две деценије након увођења Устава из 1869, своје мишљење дао је и искусни бирократа Матија Бан. „Извор свега зла, највећа рана у земљи лежи у томе, што дух партајски, који може бити ведар у вишој сфери политичкој, продревши из ове у нижу административну, ту је развио све своје махне и страсти. Није се само политика партајисала, него се партајисала и администрација. У сфери политичкој борба је још невина и корисна; у сфери административној она је злочина и по народ убитачна (…) Администрација кад је партајска није ништа друго него апсолутизам, који терористично врши партија на власти у земљи токорсе [тобоже – в. ј.] слободној."[423] Став да се администрација изделила на „партаје" Илија Гарашанин износи већ средином четрдесетих година 19. века.[424]

[420] J. K. Galbraith, *Anatomija moći*, Zagreb 1989, 56–57.
[421] Z. Teachout, *Corruption in America*, Harvard University Press 2014, 175–177.
[422] Р. Милс, *Елита власти*, Београд 1998, 290–295.
[423] АСАНУ, V/1, 5/1.
[424] Већ 1843. он примећује да се у народу јављају *Вучићевци* – присталице Томе Вучића-Перишића и *Књажевци*, присталице кнеза Александра. *Преписка Илије Гарашанина*, I, 55–56.

У наредних четврт века тај процес је узнапредовао до те мере, да је стари државник сасвим правилно предвидео даљи ток догађаја. „Види се да ћемо од сад у самим парадама живити, но кад се те параде досаде, онда ће се тек показати неодолеме тешкости" тврдио је он разочарано.[425] Из политичког исуства Гарашанин је знао како је лако распирити партијске страсти, али и колико их је доцније теже угасити. Поларизација администрације и њен избор по страначком кључу, једна је од суштинских последица намесничког режима Јована Ристића. Он је први створио сопствену партијску машину, по обрасцу какав је касније често виђан код нас. Међутим, у државама чије су странке тек интересне клике, а партијска дисциплина важнија од општег добра, последице су биле погубне по идеју напретка и правилног развоја.[426] Могућност управе без преузимања пуне одговорности за постигнуте резултате, као и одустајања од задатих обећања уз вечито одлагања реформи, једине су стварне последице увођења изборног механизма у Кнежевини Србији.

Кључна разлика између партијског и бирократског типа управе, према мишљењу Матије Бана, састојала се у следећем: „Општа политичка начела ствар су апстрактна, а администрација ствар је позитивна; тамо је свак слободан да мисли како му се свиди, овде је свак обвезан да по прописаним законима служи; тамо су разна начела, а у администрацији важи једно, то јест: разумно, савесно и приљежно вршење службе."[427] Од кад је партијски оранизованој грађанској елити било допуштено да уђе у политичку утакмицу, положаји унутар државне управе постају пожељан плен и главно средство за награђивање присталица. Јасни хијерархијски принципи на којима се заснивао рад бирократских институција, тиме су озбиљно уздрмани. Попуна управних положаја препуштена је утицају страначких олигарха, укључених уставним променама у процес одлучивања о судбини државе. Био је то најгори могући сценарио, будући да је моћ која је деценијама била концентрисана у полицијским структурама, пала у руке бескрупулозних политичких лидера. Уместо да професионализам и реформе једном прочисте и ослободе полицијску струку од штетних утицаја, извршна власт тада постаје вечити талац партијских режима.

Нова опасност, показала се много озбиљнијом но што се то у почетку могло и претпоставити. Попут староседелаца претколумбовске Америке, покошених заразама које су им донели европски поробљивачи, стари

[425] *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 231.
[426] С. Јовановић, *нав. дело*, 346–348
[427] АСАНУ, V/11, 5/1.

управни систем био је неотпоран према новим облицима политичког удруживања, насталим током 19. века.[428] Нарочиту штету изазивале су честе, а краткотрајне смена кабинета и постизборне кризе. А како је по Уставу из 1869. сваке три године ваљало проверавати вољу грађана, већи део мандата режими проводе консолидујући своје редове. Управне позиције систематски се попуњавају сопственим, а на рачун присталица политичких противника. Тај процес отпочињао је сваки пут кад би дошло до смене власти.[429]

Једном унете у систем извршне власти, до тад монолитан, партијске поделе разарају његово ткиво и деформишу га. То је посебно важило за полицијску струку, којом су се страначке машине обилато служиле у својим политичким активностима. У положају двоструке лојалности, њој су наметани послови који је чине још мање популарном. Иако се у новом Уставу ни једна одредба на њу није посебно односила, полиција је имала централну улогу у остварењу планова партијских режима. Скривена иза уставних одредби, полицијска држава и даље несметано постоји, а обим њених делатности веома је пространа. Укупна организација полицијског апарата остала је на нивоу Уредбе о окружним властима из 1839. и Закона о централној управи из 1862. године.[430]

Изнети подаци од необичне су важности, јер откривају двојну природу политичке власти. Они потврђују да управљачке структуре не само што су биле свесне постојећих друштвених разлика, већ да на њиховом даљем продубљивању и заснивају своју моћ. Приврженост малобројне управљачке елите технократско-економском концепту развоја читавог друштва, налагала је да ауторитет власти буде потпуно очуван када се радило о покоравању сеоских подручја и популације. Моћ апарата присиле остаје неокрњена у руралним крајевима и чини уставне одредбе о правима грађанина условним, уколико нису поткрепљене економским положајем и политичким везама.

Широка овлашћења и разноврсни облици потчињавања сеоског света, као неоспорни атрибути полицијске државе, остају присутни у Србији и током позних деценија 19. века. И док над девет десетина народа Кнежевине и даље влада гвозденом руком, нови партијски режим међу варошанима тражи своје савезнике. На то се, суштински, своде технички принципи нове политичке конфигурације после 1868. године. У рукама

[428] Dž. Dajamond, *Mikrobi, puške i čelik : sudbine ljudskih društava*, Beograd 2004, 177, 188–192.
[429] J. K. Galbraith, *нав. дело*, 58–59.
[430] *Сборник закона и уредаба*, I, 78–83; Д. Алимпић, *нав. дело*, 101–102.

нове елите, полиција постаје оруђе послушно партијском врху, умањеног значаја и одговорности.[431] Како би експлоатисала и уједно контролисала полицијски апарат, партијска елита сасвим одустаје од његове темељите реформе. Но, као што у сваком злу има понечег доброг, нови партијски систем показао се способан да надживи сваку кризу. Био је то несумњив напредак у односу на самодржавни модел који је деловао моћно, али га је било могуће обезглавити једним ударцем, убиством монарха.

Попут старих кућа од бондрука, само наизглед трошних, систем заснован на партијској лојалности је изузетно отпоран и жилав, саздан од локалних материјала. Те грађевине просте израде, подигнуте од грубих дрвених греда и стубова, имале су зидове од дасака и прућа испуњене набојем од блата, уз нешто сламе и шљунка. Тајна њихове дуговечности, међутим, лежала је у извесној количини кравље балеге, додаване смеси за облепљивање зидова. Везивна својства тог мало цењеног материјала, чинила су овај тип кућа врло издржљивим. А оно што је била балега за зидове кућа од набоја, то је корупција за партијски уређену државу.[432]

Од необичног значаја је и то што појавом нових политичких демагога концепт полицијске државе није одбачен, већ је само потиснут ка друштвеној периферији. Он упорно егзистира у руралним пределима и при варошким предграђима, марљиво служећи интересима нове варошке елите. Незаменљив при покоравању сеоског живља и сузбијању маргиналних група, полицијски поредак умртвљен је само у сферама високе политике. Под девизом „све ће то народ позлатити" – прогутати и заборавити, партијски систем трајао је упркос свим моралним понорима које је отворио. Нови поредак прилагодљив је врло различитим политичким агендама, како демократским, тако и опресивним режимима. Механизам поделе плена царује и у већини конститутивних монархија тога доба, а понуда мрвица са трпезе власти грађанским првацима, показује бројне предности тог инклузивног концепта.[433] Увлачење дела елите у механизам управе, ствара потребан баланс и

[431] У том подређеном положају, нереформисана и ослабљена, полиција остаје све до 1918. године, безмало читавих пола века. В. Јовановић, *Полицијски чиновник*, Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Београд 2006, 772–774.

[432] Као еквивалент балеги, корупција у државним надлештвима остаје неизбежан али вишеструко користан састојак. Будући да власт слабо привлачи моралне чистунце, већ људе склоне самоугађању, материјалисте спремне да личну корист увек ставе на прво место.

[433] R. Fosdick, *nav. delo*, 375–378; В. Ђорђевић, *Министар у апсу*, 295–296.

умањује ризик од појаве екстремних излива незадовољства, какав је управо и атентат на кнеза Михаила 1868. године.

Но, по модернизацијске процесе цена је била превисока, јер чим су окусили власт, либерали, као и сви потоњи управљачи, зарад њеног очувања одустали су од сваке озбиљније реформе. После пар година на управи, устрашени опасношћу од пада у опозицију, либерали постају бескрупулозни и заборављају на велике идеале које су њихове вође ширили Србијом од 1858. године. Управо њихова владавина створила је нову културу политичке корупције и омогућила тријумф духа материјализма. То је идеологија коју промовише читава генерација нових мислилаца, способних, али углавном бескарактерних у својим поступцима.[434] Зато при тумачењу узрока значајног успоравања процеса реформи, како се ближи крај 19. века, један од важнијих узрока био је управо феномен партијског уплитања у државне послове. Улазак демагога у институције власти, као и њихово делање путем ритуализованих и поспољених видова грађанског активизма, замућује слику и збуњује масу.

То је оно што је Милутин Гарашанин, четврт века по увођењу Устава из 1869, сасвим правилно назвао политичком *фразеологијом*. „Сви, који од ово неколико година прате политички живот у народу српском, опазили су како се већ одавна појавила и како сваким даном се јаче у њему узимље маха она несрећна болест што се зове *фразеологија*."[435] Та болест, запосела је духове многих и завела читаве генерације, трошећи деценије на испразне расправе и међусобна оптуживања. Пажња јавности тиме је паралисана, скренута са битног на неважно, док општи интерес бива подвргнут циљевима мањине, скривеним иза громких речи. Све то, врло је далеко од замисли о темељитом препороду државне управе и стварењу једног слободнијег друштва, од чега су либерали пошли у својој борби за власт 1858.[436] Њихово потоње изневеравање

[434] Слободан Јовановић радо упире прстом на напредњаке, оптужујући их за однарођивање и фасцинацију вредностима западне цивилизације. Но, то је онај исти правац којим су много пре напредњака упорно пошли либерали, обузети малограђанским духом стицања и гомилања материјалних богатстава. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II, 66–68.

[435] М. Гарашанин, *Доколице*, Београд 1939, 3.

[436] Од намесничког – *ништа о народу без народа* из 1869, преко радикалског – *народ је извориште и утока власти* из 1881, па до парола дворских кабинета крајем 19. века – *Србија преча од свега* и – *за краља и отаџбину*. Најзад, од четничког слогана – *слобода или смрт*, с почетка 20. века, до ултимативног поклича тајне револуционарне организације *Црна рука*, сковане ради остварења југословенског царства – *Уједињење или смрт*.

сопствених идеја и одбрана позиција које су једном запосели, представља прво велико скретање са пута модернизације у новијој историји Србије, али никако не и последње, јер је исти модел добио мноштво нових епизода.

Као механизам за преотимање апарата управе и његово потчињавање циљевима елите, либерализам после 1868. био је погубан. И то не само због увођења корупције у легалне токове, већ и услед поигравања националним програмом и интересом. Те процесе ваља везати и за либералску „потрагу" за личном срећом, што је тек еуфемизам за величање култа новца и клањање плутократским начелима.[437] Како је језгровото и цинично сажео мислилац и револуционар Александар Иванович Херцен, буржоазија је она „врста људи, који при општој штети, губитку, добијају; кад се дворани лишавају права, они повећавају своја; кад народ умире од глади – они су сити; кад се народ оружа и иде противу непријатеља – они корисно нуде сукно и провијант."[438] Тим путем потврђено је древно право јачег, првенство приватне својине и капитала над правима појединца и заједнице, у потпуној супротности са идејом општег прогреса и хуманости.

Иста та „света правила" приватног поседништва и предузетништва, као својеврсну претечу политичког либерализма који се у Србији јавља после 1868, видимо већ у првој половини 19. века. Наставак политике протежирања богатих и моћних, као последицу тог вредносног система, могуће је сагледати и током друге владе кнеза Михаила, упркос снажном социјалном расцепу који такав механизам ствара. Стога су трули и нејаки били темељи на којима је Михаило Обреновић, упамћен као велики реформатор, градио нову српску државу. Јер док је кнез исповедао идеју о потреби ослобођења и уједињење свих Срба, дотле је у самој Кнежевини ојачао систем поделе на грађане прве, друге и треће класе, зависно од висине пореза који држави плаћају.[439] То је модел утврђен многим законима донетим већ у доба уставобранитеља, проширен и допуњен новим одредбама каснијих влада.

Подела на имућне и сиромашне сведочи о примату капитала као самој основи поретка, о развоју друштва у сенци великог златника, попут остатка Европе. И то је важан део наслеђа *кнеза – мученика*, како су га лицемерно називали идејни творци либералског поретка, по његовој смрти. Они исти који су по преузимању власти наставили са његовом

[437] Р. Јеринг, *нав. дело*, I, 93–94.
[438] П. Михаиловић, *нав. дело*, 351.
[439] В. Јовановић, *Државна власт и појединац*, 73–77.

унутрашњом политиком, трансформишући Србију у друштво сасвим подређено интересима политичко-економских великаша. Стављање рентијерско-трговачких интереса изнад потреба свих оних који мукотрпно стичу, за једне је био тријумф слободе док је за друге значио нешто сасвим супротно. Био је то процес дугог трајања, који је и Србију сврстао међу државе чији ће пут модернизације заувек остати подређен циљевима варошког капитала и политичких котерија.

Реч је о генерацијама демагога, наследника великих учитеља из 1868, будући да партијски покрети увек иду истим смером – од револуционарног ка конзервативном.[440] Полазећи од опозиционог позивања на „народну муку", бригу о појединцу и борбу за достојанство грађана, они постепено скрећу ка макроуправљачким плановима и стратегији уједињења са прекограничним Србима. Призивање страдања у име будућих нараштаја и огромних личних губитака нису, међутим, били оправдани постигнућима макар приближно достојним уложених напора и уништених живота. Пут је то добро познат – од великих визија о заједничком добру, ка знатним личним богатствима, по цену угрожавања и уништења идеје општег напретка.

Страх, да би неуспех у остварењу националног програма у највећем (географском) обиму могао бити искоришћен на наредним изборима, стоји иза многих потеза владајућих режима. Он их нагони на агресивну политику како доцније не би били оптужени за изневеравања некаквих „светих завета." Тај приступ их уједно ослобађа обавезе остварења неких других, мање херојских задатака, попут бриге о економски угроженима или побољшања система здравствене заштите. Уместо економским и друштвено актуелним, званични медији радије се окрећу спољно-политичким темама и истичу да „приложити" на олтар отаџбине спада у прву дужност грађана и да, уколико је то потребно, вреди жртвовати на хиљаде живота ради остварења патриотских циљева.

Сем што открива капиталистичку страст за стицањем и поседовањем, такав став упућује и на прихватање империјалне, милитаристичке филозофије, која не мари за људски живот. Промоција екстремних уверења недвосмислено сврстава српске либерале међу елитне кругове технократа, присутне у већини европских држава. Жељна авантура, спремна да наоружа и у ратне окршаје пошаље сопствени подмладак, нова грађанска елита почела је без зазора да испољава своју крвожедну

[440] М. Гарашанин, *нав. дело*, 146–151.

нарав. Тај сасвим нехајан и безосећајан приступ, у Србији је јасно формулисан већ у време Велике источне кризе.

Сумирајући резултате несрећног рата са Османском империјом, кнез Милан обратио се народним посланицима патетичном изјавом, да „крв наша неће остати узалуд проливена ни за источне хришћане, ни за човечанска осећања, ни за будућност српског народа." На ту кнежеву изјаву, изречену јула 1877, представници посланичке већине спремно узвраћају у сличном тону. Задовољни „што се из престоне беседе види, да се на народ српски не набацује никакав прекор, за неуспех нашег оружја у последњем рату. Надмоћност непријатеља, а на првом реду, усамљност Србије, неспремност војна и финансијска пре ступања у рат, главни су узроци неуспеху."[441]

Тим до бизарности циничним изјавама, кнез и посланици скупштинске већине покушали су да оправдају један промашен и непромишљен рат који је десетковао војску, а којим је била уназађена читава нација. Осим више од пет хиљада погинулих и близу двадесет хиљада рањених бораца, од којих су многи остали богаљи, тај сукоб покренуо је талас од преко сто хиљада цивила избеглих из јужне и источне Србије. Радило се о људима чија су имања била разорена, а села попаљена и опљачкана, по повлачењу војске са знатног дела државне територије. Толико је, према сасвим конзервативним проценама, рат из 1876. године однео на српској страни.

Невешто отварање појединих делова српског националног програма крајем 19. века, упућује на спремност домаће елите да води високу политику сасвим мимо интереса обичних грађана. Лоше темпирана акција у покушају припајања српских прекограничних области, у време Велике источне кризе, само је увод у националну катастрофу која ће уследити 1914. године. Став да је угрожавање будућности једног читавог наштаја цена коју вреди платити, уколико би се тиме постигло уједињење југословенског простора, врхунац је политичког лицемерја. Он показује у којој мери је коцкарски дух овладао владајућим круговима у Београду. Потпуна злоупотреба националних циљева, стратегија је која народ и државу изнова претвара у таоце владајућег режима. То је опасан трик, погодан за тренутно очување власти, а којем партијски режими широм Европе све чешће прибегавају како се ближи крај 19. века.

---

[441] *Скупштинске беседе краља Милана о стопедесетогодишњици рођења (1865–2004)*, прир. Д. М. Ковачевић и М. Самарџић, Нови Сад 2005, 49, 53.

ДЕМОГРАФСКИ КАПАЦИТЕТИ

Александра Вулетић

Појава феномена становништва у домаћој јавности, утврђивање основних тенденција демографског развоја и „мерење“ демографских капацитета којима је Србија располагала у доба своје афирмације као независне државе, основни су предмет нашег интересовања у овом делу књиге. Истраживања смо у највећој мери засновали на демографским подацима из корпуса статистичке литературе насталог у другој половини 19. века. У савременој историографији и сродним дисциплинама, статистички подаци из тог периода користе се парцијално, у мери и на начин који су дефинисани темом истраживања и приступом аутора.[1] Корпус статистичке литературе, као продукт времена у којем је настао, није био засебан предмет пажње у домаћој историографији. Његов значај као целине у највећој мери препознао је немачки историчар Холм Зундхаусен, који је начинио избор података из српских статистичких публикација, хронолошки и тематски их груписао и представио у контексту друштвеног развоја Србије у 19. столећу.[2]

У првом поглављу разматран је феномен становништва у 19. веку и његова рецепција у Србији. У другом поглављу представљене су основне поставке савремене теорије демографског развоја – теорије демографске транзиције. У трећем поглављу анализирана је динамика становништва Србије средином друге половине 19. века. На основу статистичких података из тог раздобља, презентовани су основни демографски

[1] У савременој српској историографији, статистичке податке о становништву у знатној мери користи Милош Јагодић, видети, на пример: *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*, Београд 2004; *Српско–албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009. Статистички подаци о становништву налазе се и у радовима Бојане Миљковић Катић, видети: *Структура градског становништва Србије средином 19. века*, Београд 2002.

[2] H. Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, Munchen, Oldenburg 1989. Ова књига, нажалост, није преведена на српски језик, па је српској академској јавности знатно мање позната од наредне две Зундхаусенове књиге о Србији.

параметри – природно и механичко кретање становништва, брачно и репродуктивно понашање, полна и старосна структура. У просторној равни, већина параметара разматрана је на три нивоа – нивоу државе, регионалном нивоу (нивоу округа) и европском нивоу. Поређења у европском контексту извршена су са земљама за које располажемо аналогним статистичким параметрима, а то су у највећем броју земље западне и северне Европе; у случајевима у којима смо располагали подацима за земље источног и југоисточног дела континента, и њих смо користили. У хронолошкој равни, већина параметара односи се на период између 1862. и 1884, односно 1887. године. Поменуте временске границе детерминисане су природом статистичке грађе, која је у статистичким публикацијама представљена у хронолошким серијама. У случајевима у којима смо располагали и параметрима из период пре 1862. године, и њих смо приказали, тако да поједина демографска разматрања сежу до 1834. године, када је извршен први попис целокупног становништва. За осамдесете године 19. века, као завршну хронолошку границу, определили смо се из разлога што почетак те деценије представља прекретницу у демографском развоју, односно почетак демографске транзиције у Србији.

Као и приликом коришћења других историјских извора, и приликом коришћења статистичких података поставља се питање њихове поузданости и релевантности. Вредности статистичких параметара никада у потпуности не одговарају реалним вредностима које представљају. На степен њихове прецизности и поузданости утиче много фактора током процеса прикупљања и обраде података. Српска статистика у 19. веку развијала се по угледу на статистике развијених земаља и сматрамо да је у погледу поузданости била с њима у истој равни.[3] Када је у питању релевантност статистичких параметара, треба имати у виду да *просечне вредности* које они репрезентују, „бришу“ све варијетете феномена који се статистички „мери“. Уколико су одступања и варијације у односу на средње вредности мање, релевантност статистичких параметара је већа; у супротном, средње вредности пружају слику која се знатно разликује од реалног стања. С друге стране, *просечне*

[3] Наведена „процена“ заснована је на општем утиску који смо стекли поредећи домаћу и иностранy статистичку литературу из 19. века. У појединим случајевима српска статистика била је чак у извесној предности над западноевропским статистикама становништва: на пример, у Србији није било густо насељених урбаних подручја као на западу, у којима је степен тачности пописа становништва по правилу мањи него у руралним, слабије насељеним срединама. У раду смо посебно издвојили статистичке податке за које сматрамо да нису довољно поуздани.

вредности дају општу слику развоја једног становништва, а у хронолошкој перспективи указују на основне тенденције кретања демографских процеса. Пошто су нам скицирање опште слике и утврђивање основних праваца демографског развоја били основни циљеви истраживања, у овом раду смо се ослањали првенствено на статистичке податке, док смо друге изворе користили у знатно мањој мери; њихово коришћење првенствено је у функцији трасирања будућих истраживања којима би се претпоставке које смо изнели и закључци до којих смо дошли проверили.

Оба погледа на глобални демографски развој – дискурс о становништву који је настао у 19. веку и теорија демографске транзиције која је настала средином 20. века, су западоцентрични. Посматран из обе перспективе, демографски развој Србије и југоисточног дела Европе каснио је за демографским развојем западноевропских земаља. Критике теорије демографске транзиције и варијанте које су проистекле из њене првобитне верзије, о којима смо писали у другом поглављу, успеле су донекле да релативизују, али не и да анулирају њен западоцентрични карактер.

У овом делу истраживања фокусирали смо се на утврђивање основних карактеристика демографске структуре српског друштва и тенденција њиховог развоја у доба када се Србија афирмисала као независна држава. Подробније анализе фактора, који на демографску структуру и развој делују, тек треба да уследе. Овај рад је замишљен као основа за истраживања у том смеру.[4]

[4] Дубљи и детаљнији увид у наведену проблематику моћи ће да пруже проучавања на микроплану – на нивоу појединих насеља, заснована на демографским микроподацима – подацима из матичних и пописних књига. Претходна истраживања показала су да унутар једног становништва могу постојати знатна одступања и варијације од просечних вредности демографских параметара, видети: А. Вулетић, *Колико душа живи у једној кући. Број чланова сеоског домаћинства у Србији 1834–1910*, Српске студије 3 (2012) 219–244. Подаци из матичних и пописних књига пружају најпотпунији увид у демографске карактеристике становништва, видети, на пример: иста, *Развојни циклус породичног домаћинства средином 19. века. Пример села Гостиља*, Историјски часопис 64 (2015) 287–312.

ФЕНОМЕН СТАНОВНИШТВА У 19. ВЕКУ

Становништво као политички субјекат и објекат управљања

„Становништво се појављује као крајњи циљ управљања. Нове политике управљања немају за сврху управљање само по себи, већ благостање становништва, побољшање његових животних услова, повећање богатства, здравља и сл. Инструменти којима ће се „управљаштво“ служити у остваривању својих циљева биће, на известан начин, иманентни становништву. Они ће подразумевати директно деловање на становништво, путем дугорочних кампања, или индиректно деловање, помоћу техника које неприметно стимулишу стопу наталитета или усмеравају ток становништва према одређеним територијама, активностима и сл. Дакле, као циљ и инструмент управљања појављује се пре становништво него моћ владара. Становништво као субјект са потребама, тежњама, али и као објекат у у рукама управљања. Пред управљањем, оно је истовремено свесно онога што жели и несвесно онога што му се чини.“

М. Фуко, *Безбедност, територија, становништво*

Савремени конструкт становништва у највећој мери уобличен је крајем 18. и током прве половине 19. столећа, у крилу западноевропске научне мисли, административне и политичке праксе. Крупне друштвене и економске промене у новом веку побудиле су повећано интересовање за становништво. Откривањем и колонизацијом нових територија, повећањем продуктивности и приноса у пољопривредној производњи и увођењем нових пољопривредних култура створене су основе за бржи раст људске популације. Развој градова и мануфактурне производње, колонизација и вођење дугих ратова узроковали су већу потражњу за људима. Реални изгледи повећања благостања и богатства као нужну

претпоставку имали су повећање броја становника. Стога је један од основних елемената меркантилизма, доминантне економске идеологије тог доба, била стимулативна популациона политика.[5]

У другој половини 18. века, становништво Западне Европе је, захваљујући побољшању животних услова и опадању стопе смртности, почело убрзано да расте. Истовремено, индустријска револуција довела је до смањења потражње за радном снагом па се у најразвијенијим земљама јавио страх од пренасељености и сиромаштва. Тим потенцијалним проблемом бавио се Томас Малтус у знаменитом „Есеју о принципима становништва“, објављеном 1798. године. Малтусова *теорија* или *закон о становништву* почива на претпоставци да човечанство, као и свака жива врста, тежи да се бесконачно умножава. Ако се његов раст не ограничава, становништво се умножава геометријском прогресијом, док производња хране, неопходне за његов опстанак, може да расте само аритметичком прогресијом. Пошто је раст становништва много већи од раста производње хране, временом се јавља оскудица у храни која неизбежно доводи до смањења становништва. Побољшање животних услова доводи до пораста становништва, али због ограничених природних ресурса за његово одржање, пораст становништва неизбежно води његовом поновном опадању. Модел раста становништва који је описао Малтус постао је познат као *малтузијанска клопка*. Одржавање становништва на оптималном нивоу остварује се тзв. *позитивним* мерама – смањењем становништва услед глади, лоше исхране, болести и сл. Други начин за одржавање његовог оптимума су тзв. *превентивне* мере – намерно ограничавање рађања које се постиже одлагањем ступања у брак.[6]

Историјски развој убрзо је демантовао Малтусову песимистичку визију о будућности становништва. Захваљујући економским и технолошким променама, потражња за радном снагом почела је константно да расте, а самим тим и потреба за повећањем становништва. Човечанство је изашло из малтузијанске клопке. Иако су основне претпоставке Малтусове теорије оповргнуте убрзо по њеном формулисању, његов есеј о становништву постао је један од кључних радова у историји друштвених наука. У њему је први пут постављено питање односа између демографског и привредног развоја, које је своју актуелност задржало до данас.

---

[5] A. Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb 1999, 62–64.
[6] Исто, 68–73.

Све већи значај становништва у ери индустријске револуције подстакао је и пораст интересовања за његово научно проучавање. Емпиријска истраживања у другој половини 18. века утицала су на промену перцепције становништва као феномена: оно је све мање посматрано као збир индивидуа, а све више као природна целина којом управљају биолошки процеси и законитости. Стопе рађања и смртности, природно кретање, полна и старосна структура постају основна обележја становништва, предмет научног проучавања и политичког интересовања.[7]

Компоненте природног прираштаја становништва – наталитет и морталитет, до друге половине 18. века перцепиране су као биолошки условљене, независне од воље и дејства човека, друштва и државе. Пораст вере у човекову моћ да овлада природом довело је до промене односа према рађању и смрти. Уместо фаталистичког прихватања, човек је почео да заузима све активнији став према биолошким одредницама свог постојања. Рађање и смрт нису били више судбински предодређени, већ су постали доступни човековој интервенцији. Јачањем државе и ширењем њеног утицаја на све већи број сегмената човековог живота, и рађање и смрт су из домена судбине и божје воље прешли у домен интересовања и деловања државе. Способност државе да утиче на виталне параметре становништва, путем интервенције у сфери здравства, исхране, санитарних услова и сл., постала је једно од мерила њене успешности.[8]

Промена перцепције становништва дошла је до изражаја и унутар техника владавине. Према мишљењу Мишела Фукоа, становништво је до 18. века посматрано као скуп индивидуа који је субјект права, односно као скуп воља потчињених који морају да се повинују сувереновој вољи. У другој половини 18. века *владање* становништвом као скупом индивидуа постаје анахроно; уместо њега јавља се *управљање* становништвом као природном целином. Проучавање становништва показало је да њему својствене биолошке законитости нису непроменљиве, већ да су подложне техникама трансформације. Становништво је тако постало поље политичке интервенције и циљ техника управљања. Заступници власти нису више усмерени на потчињавање становништва вољи суверена, већ на осмишљавање техника којима ће управљати становништвом као целином. Пошто је становништво један од најважнијих државних ресурса, циљ управљања је повећање његовог животног века, здравља и

[7] M. Fuko, *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*, Novi Sad 2014, 93.

[8] P. Kreager, *Objectifying Demographic Identities*, u: *Categories and Contexts. Anthropological and Historical Studies in Critical Demography*, S. Sretzer, H. Sholkamy, A. Dharmalingam (eds.), Oxford University Press 2004, 33–56; M. Fuko, *nav. delo*, 88–93, 124–125.

богатства. Технике управљања становништвом су многобројне – побољшање здравствених прилика, стамбених и хигијенских услова, стимулација/дестимулација рађања, подстицање насељавања на одређену територију или исељавања са ње и сл.[9]

Појава становништва као политичког субјекта и објекта управљања довела је до промена у поимању вештине владања и унутрашњег управљања државом. У средњем веку од владара се очекивало да *влада* државом, поштујући државне и божје законе. У епохи просвећеног апсолутизма од владара се тражи познавање унутрашњих капацитета и ресурса државе. Један од најважнијих државних ресурса је становништво; увећање тог ресурса доприноси повећању пореских прихода и повећању војне силе којом држава располаже, односно повећању моћи и богатства државе. Стога је државни разлог у новом веку фокусиран на однос између становништва и богатства. Обе доктрине, меркантилизам у економији и камерализам у политичкој администрацији, њихово увећање сматрали су једним од најважнијих државних циљева.[10] Према Фукоовом мишљењу, појава становништва као политичког субјекта и објекта управљања омогућила је појаву политичке економије:

> „Нова наука, политичка економија, и у исто време тип интервенције карактеристичан за управљање, а то је интервенција на пољу економије и становништва конституисаће се управо на основу континуиране и многоструке мреже односа између становништва, територије, богатства. Становништво, а самим тим и рођење политичке економије, налазе се у центру прелаза са режима којим доминирају структуре суверености на режим којим доминирају технике управљања, до кога је дошло у 18. веку.“[11]

Нови подстицај успону становништва као политичког субјекта дала је Француска револуција. Успостављање идеала грађанске једнакости омогућило је и успостављање једнакости између виталних догађаја сваког појединца – рођења, венчања и смрти, као и виталних карактеристика, попут припадности одређеном полу и старосном узрасту. Обједињавање

[9] Поред наведених мера, које су директно усмерене ка становништву, на демографске трендове и структуру утичу и индиректне мере управљања, као што су, на пример, монетарна политика и регулација увоза, M. Fuko, *nav. delo*, 88–93, 124–125.

[10] Поред дипломатије и војне силе, у међудржавним односима у то време све већи значај добијају унутрашњи капацитети државе. Ривалство међу владарима које је постојало у средњем веку, у новом веку је замењено конкуренцијом међу државама, исто, 305.

[11] Исто, 125.

виталних догађаја и карактеристика свих грађана и њихова статистичка обрада постали су важан елемент у креирању техника управљања становништвом као целином. Капацитет власти/суверена да новом категоризацијом друштвених група, на основу вредновања сваке индивидуе, дисциплинује друштвене односе, омогућио је појаву становништва као субјекта и објекта управљања.[12]

*

За успешно спровођење политика управљања становништвом неопходно је познавање његових карактеристика. Једна од најважнијих техника које је држава развила у том циљу су пописи становништва. Разне форме пописивања житељства биле су присутне и пре 18. века; ти пописи су, међутим, вршени несистематски, по потреби, на одређеним деловима територије и унутар појединих сегмената становништва. У западноевропским земљама је, све до друге половине 18. века, за регистровање становника више била заинтересована црква него држава. У државама просвећеног апсолутизма пописивање становништва постаје један од најважнијих елемената управљања државом, а развој пописне праксе одвијао се паралелно са еволуцијом модерне државе.

Први пописи становништва вршени су у циљу сазнавања броја пореских и војних обвезника. Растући интерес модерних држава за добијањем целовитог увида у карактеристике људских ресурса којима су располагале довео је до потребе пописивања целокупног житељства. Поред података о пореској и војној способности становника, пописима почињу да се прикупљају и подаци о њиховом полу, старосној доби, професији, здравственом стању, националности, матерњем језику... Прикупљени подаци коришћени су за стварање нових стратегија у погледу друштвене мобилности, образовања, здравствене заштите и сл.[13] Крајем 18. и почетком 19. века већина европских земаља установила је праксу пописивања становништва у одређеним временским интервалима.[14] Од

[12] Према мишљењу канадског социолога Бруса Кертиса, „појава“ становништва коју Фуко хронолошки смешта у другу половину 18. века, није била могућа пре почетка 19. века, видети: B. Curtis, *Foucault on Governmentality and Population: the Imposible Discovery*, Canadian Journal of Sociology 27, IV (2002) 505–533, http://www.cjsonline.ca/articles/foucault.html.

[13] Ph. Kreager, *Population and Identity*, u: *Anthropological Demography: Toward a New Synthesis*, D. I. Kertzer, T. Fricke (eds.), University of Chicago Press, 1997, 139–174.

[14] У Енглеској, САД, Сардинији, Норвешкој и Холандији пописи су вршени сваких десет година, у Француској у размаку од пет година, а у немачким државама сваке три године,

знатнијих европских држава, једино Русија током већег дела 19. века није успела да установи ту праксу. Због величине територије и мале густине насељености, пописе целокупног становништва није било једноставно организовати; стога су пописи у Русији вршени према потреби, на појединим деловима територије, а први попис целокупног становништва извршен је тек 1897. године.[15]

Заинтересованост државе за прикупљање података о демографским карактеристикама становништва све више је расла. Међутим, истовремено сакупљање демографских података са подацима о пореској и војној способности грађана компромитовало је њихову поузданост; стога су државни апарати развили друге механизме за сазнавање пореских и војних капацитета који су им били на располагању, па су из пописа временом нестале рубрике о пореским и војним обвезницима.[16]

Развој пописне праксе био је тесно повезан са развојем статистике. У 18. и током прве половине 19. века статистика је имала знатно шире значење него данас. Сматрана је науком која проучава податке о друштвеним, економским и политичким приликама у држави, па је поистовећивана са социјалном морфологијом и социјалном физиком. Статистика је, према речима Мишела Фукоа, била „државно знање о држави, схваћено као државно знање уједно о себи и о другим државама.“[17] У том периоду статистика је била првенствено административна дисциплина, усмерена на описивање стварности. Преломни моменат у њеном развоју било је њено повезивање са теоријом вероватноће, до којег је дошло средином 30-их година 19. века. Спој те

видети: L. Levi, *Resume of the Statistical Congress, held at Brussels, September 11th, 1853, for the Purpose of Introducing Unity in the Statistical Documents of all Countries*, Journal of the Statistical Society of London, vol. 17, no. 1 (Mar. 1854) 4–5, http://www.jstor.org/stable/2338170. Приступљено: 10. 2. 2015, 14.11 ч.

[15] О пописима у европским земљама видети: *Попис људства Србије године 1866*, Државопис Србије III, Београд 1869, 47; Б. Јовановић, *Попис људства у Кнежевини Србији 1874. године*, Београд 1881, 2–3. Као први попис целокупног становништва, у савременој литератури се обично наводи попис у Канади извршен 1665. године, када је пописано свих 3.215 житеља. Први општи попис у Великој Британији изведен је 1801, и од тада је редовно спровођен на сваких десет година. Првим модерним пописом у Европи (на основу критеријума пописивања и начину извођења) обично се сматра попис извршен у Белгији 1846. године, који је поставио нове стандарде у европској пописној пракси, видети: R. Gehrmann, *German Census-taking before 1871*, MPIDR WP, 5–7, http://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2009-023.pdf.

[16] R. Gehrmann, *nav. delo*, 7.

[17] Широко значење које је приписивано појму статистика почело је да се сужава средином 19. века, од када се све више користи у значењу сакупљања, класификације и анализе нумеричких података, видети: M. Fuko, *nav. delo*, 284–294, 325.

две дисциплине показао је да људско деловање није увек насумично и непредвидљиво, већ да се путем статистичких прорачуна у њему могу пронаћи одређене правилности и законитости. Статистика тада почиње да излази из административних оквира, добија научну димензију и постаје предмет све већег интересовања образоване јавности. Поред повезивања са теоријом вероватноће, велики значај за њен развој имало је и стварање конструкта *просечног човека*. Тим конструктом, створеним 1835. године, омогућено је превазилажење, односно укидање разлика међу индивидуама и успостављање *типичних*, *просечних вредности* као најважнијих обележја становништва као целине. Те вредности су појединца лишавале његовог историјског и културног оквира, редукујући га на демографске параметре који су мерљиви и међусобно упоредиви. Нове технике пописивања и категоризације становништва претвориле су индивидуе у случајеве, елементе серије који се могу на различите начине слагати, низати и подвргнути оптимизацији.[18]

Средином прве половине 19. века статистика је постала нови извор знања о друштву. Веровало се да је она у стању да дубоко продре у структуру друштвене стварности и да редуковањем друштвених чињеница на нумеричке односе пружи „непристрасна“ објашњења заснована на математичким законима великих бројева. Због природе података које је користила, владало је уверење да она даје реалну и објективну слику друштвене стварности, лишену идеолошких, политичких и других тумачења.[19] Статистика је постала привилеговано средство за упознавање „друштвеног бића“, али и интервенисања у његово ткиво. Дефинисањем појединих категорија и параметара она није само одсликавала постојеће стање, већ је истовремено креирала нове категорије и идентитете који су потом постепено, често неприметно, продирали у свест људи. Статистика није више била само одраз видљиве друштвене стварности, већ је истовремено и обликовала стварност. Као што се модерна држава ослањала на статистику да би промовисала друштвене односе и легитимисала политички ауторитет, тако се и статистика ослањала на модерну државу да би прикупила и *произвела* званичне податке, у сврху „објашњења“ друштва и његовог даљег напретка.[20]

---

[18] Творац конструкта *просечног човека* био је белгијски математичар и астроном Алфред Кетле, видети: Ph. Kreager, *Objectifying Demographic Identities*, 33–56.

[19] Исто, 37; L. Levi, *nav. delo*, 1–11.

[20] О овоме опширније у: Ph. Kreager, *Population and Identity*, 139–174; isti, *Objectifying Demographic Identities*, 33–56; S. Szreter, H. Sholkamy, A. Dharmalingam, *Contextualizing Categories: Towards A Critical Reflexive Demography*, u: Categories and Contexts, 3–32; D. I. Kertzer,

У позадини прикупљања и презентовања „објективних“ демографских података одвијао се процес конструкције идентитета у форми демографских категорија. Оно што индивидуа доживљава као свој идентитет било је у знатној мери конструисано изван ње. Демографске категорије временом су прихватане од стране појединца као нешто што му је својствено и тако су утицале на конституисање односа унутар друштва и успостављање административне контроле над становништвом као целином.[21]

*

Статистика се примарно развила као инструмент државе. У Европи 19. века прикупљање статистичких података на националном нивоу било је кључно средство у процесу државне модернизације. Током прве половине столећа већина европских држава основала је статистичке службе које су се бавиле скупљањем, класификацијом и анализом различитих података о становништву и привреди. Средином 19. века успостављени су критеријуми за дефинисање становништва, методе прикупљања и обраде података, као и критеријуми представљања становништва на националном нивоу. Репрезентативна улога статистике огледала се у конституисању и промовисању доминантних и маргиналних група становништва. Са успоном национализма, држава је почела да се идентификује са идејом доминантне и хомогене националне културе, производећи алтернативне идентитете као што су, на пример, етничке мањине.[22] Тако су статистика и демографија добиле важну улогу у конституисању модерне државе, односно њеног идентитета заснованог на специфичним националним карактеристикама које су приписиване становништву.[23] У појединим земљама као што су, на пример, биле италијанске државе, статистика је средином 19. века у знатној мери била у функцији промовисања јединствених карактеристика становништва које

D. Arel, *Censuses, identity formation and the struggle for political power*, u: Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity and Language in National Census, Cambridge University Press 2002, 1–42; M. Fuko, *nav. delo*, 120–134.

[21] Улога коју демографски конструкти имају у ширем друштвеном процесу конструкције идентитета, као и њихова интеракција са постојећим идентитетима, ретко су разматрани као битан чинилац демографских промена, видети: Ph. Kreager, *Objectifying Demographic Identities*, 33–56.

[22] D. Kertzer, D. Arel, *nav. delo*, 6.

[23] Ph. Kreager, *nav. delo*, 37.

је настањивало Апенинско полуострво.[24] У мултиетничким државама она је коришћена у супротне сврхе. На пример, подаци добијени пописом становништва у Хабзбуршкој монархији 1851. године, искоришћени су за прављење мапе на којој је био приказан размештај етничких група унутар царства; измешаност припадника различитих народности требало је да наведе на закључак да није могуће стварање њихових националних држава.[25]

*

Током 19. века расла је свест о друштву као динамичком ентитету – извору напретка, али истовремено и нестабилности. Статистика је тада почела да се користи за креирање и спровођење политика у циљу спречавања или ублажавања дестабилизујућих фактора у друштву. Интервентна улога статистике средином 19. века била је најизраженија у Енглеској, у којој је у то време растао покрет за спровођење социјалних реформи. Процес нагле урбанизације и индустријализације негативно је утицао на здравствене и хигијенске услове у великим градовима, што је за последицу имало повећану стопу смртности. На основу класификовања и статистичког праћења узрочника болести и смртности у појединим сегментима становништва, предузимане су мере у циљу сузбијања њихове распрострањености.[26]

Један од задатака статистике било је идентификовање и класификовање проблематичних друштвених група као и праћење појава које су угрожавале стабилност друштва. Та грана статистике – *морална статистика*, водила је евиденцију о броју убистава, самоубистава, крађа, ванбрачне деце и сл. На основу података моралне статистике рађена је анализа ризика и предузимане су мере превенције у циљу успостављања контроле над групама и појавама које су угрожавале друштво.[27]

---

[24] О овоме опширније у: S. Patriarca, *Numbers and Nationhood: Writing Statistics in Nineteenth-Century Italy*, Cambridge University Press, New York 1996.

[25] N. Randeraad, *The International Statistical Congress (1853–1876): Knowledge Transfers and their Limits*, European History Quarterly, vol. 41, no. 1 (January 2011) 50–65.

[26] О овоме опширније у: L. Schweber, *Disciplining Statistics:Demography and Vital Statistics in France and England, 1830–1885*, Duke University Press 2006.

[27] Ph. Kreager, *nav. delo*, 47–48.

*

У Европи 19. века држава је била примарна институција за прикупљање демографских података.[28] Развој статистике и пописне праксе наметао је потребу успостављања међународних стандарда класификације према којима ће се национални демографски системи управљати. На иницијативу Алфреда Кетлеа, једног од водећих статистичара тог доба, у Бриселу је 1853. године одржан Први међународни статистички конгрес, на којем су учествовали представници влада великог броја земаља, као и знатан број интелектуалаца заинтересованих за статистику.[29] Најважнија тема Конгреса било је становништво, односно пописи становништва, а циљ Конгреса био је упознавање учесника са најновијим статистичким принципима и методама и успостављање јединствених критеријума прикупљања, анализе и презентације података о становништву. Атмосфера на конгресу одисала је тада раширеним уверењем да је статистика у стању да открије принципе на којима феномен становништва функционише и да их преточи у друштвене законе.[30]

Од 1853. до 1876. године одржано је девет заседања Међународног статистичког конгреса у различитим европским градовима. Конгрес је имао велике заслуге за позиционирање статистике као једног од најважнијих инструмената модерне државне управе. На пољу успостављања јединства и униформности међу земљама учесницама Конгрес је постигао значајне успехе, али жељени степен јединства ипак није досегнут. Временом, на заседањима су до изражаја све више долазили различити интереси земаља учесница. На пример, било је тешко успоставити јединствене критеријуме за пописивање становништва у националним и мултиетничким државама. Све видљивије разлике и неслагања на заседањима Конгреса на крају су довеле до његовог распуштања. Десето заседање, планирано да се одржи 1878. године у Риму, није одржано, а „заслуга“ за његово неодржавање приписана је Бизмарку: због бојазни да Конгрес у исувише великој мери намеће

[28] Изузетак је донекле Енглеска, у којој су статистичка друштва постојала и као самосталне грађанске организације, видети: исто, 1–32.

[29] Овај конгрес био је један од првих у низу међународних скупова који су током друге половине 19. века сазивани у циљу трансфера знања и идеја и успостављања међународних стандарда у различитим областима научног и друштвеног живота, N. Randeraad, *nav. delo*, 50–65.

[30] Видети, на пример: L. Levi, *nav. delo*.

униформност и тако угрожава национални суверенитет земаља учесница, он је подстакао немачке државе да одустану од учешћа на њему.[31]

Отпор увођењу јединствених административних процедура највише су пружале „веће“ државе. С обзиром на то да одлуке Конгреса нису биле обавезујуће, оне су их прихватале само уколико се нису косиле са њиховим интересима. „Мање“ и „нове“ државе биле су спремније да саобразе своју праксу са препорукама Конгреса. То је, на пример, био случај са Грчком, која је од 1861. године пописе становништва организовала у складу са закључцима Конгреса. Слично је било и у Мађарској, која је од 1867. године могла самостално да врши пописе на својој територији.[32] Државе које су тек стварале националне статистичке службе имале су и највеће добити од Конгреса, пошто су учешћем у његовом раду добијале директан приступ информацијама о најновијим статистичким методама и пописним процедурама. Осим тога, представници националних статистичких служби су учешћем на конгресима афирмисали сопствене позиције, као и рад својих служби у домицилним државама.[33] О том трансферу знања, који се у домену статистике становништва одвијао између „великих“ и „малих“ земаља, оставио је сведочанство и српски статистичар Богољуб Јовановић:

„Мање државе слале су своје статистичаре, да штудирају обрасце и упутства у добро организованим статистичким центрима. Тако на пр. послала је влада румунска, шефа своје службене статистике, г. Пенковића, те је о трошку државном ишао у Париз, Берлин и Беч, и бавио се тамо проучавањем спремљених средстава за попис. Он је понео из Беча штампане обрасце и упутства, по којима је попис у Аустрији већ свршен, а изгледи су, да ће се по истом модусу предузети попис и у Румунији.“[34]

На седам од девет заседања Међународног статистичког конгреса учествовао је и представник Србије, статистичар Владимир Јакшић. По истом послу као и његов румунски колега, и он је у лето 1879. путовао у Беч. У којој мери су идеје и закључци Конгреса били имплементирани у Србији, биће речи у наредном одељку.

---

[31] Планови да се оснује Стална комисија конгреса, која ће надгледати рад појединих статистичких служби између заседања, косила се са идејом националног суверенитета, N. Randeraad, *nav. delo*; P. Kreager, *nav. delo*, 42, 157.

[32] N. Randeraad, *nav. delo*, 61–62.

[33] Исто.

[34] Б. Јовановић, *нав. дело*, 4.

Рецепција феномена становништва у Србији

„Људство је душа државе, знатан његов број и сразмерно нагло множење од непрегледних је последица за напредак и славу сваке државне породице. Простор без људи је њива без плода, а људи су у исто доба и имовина и тековина.“

Владимир Јакшић, Државопис Србије, I, 1855.

Овладавање становништвом

Успостављање првих органа националне државне управе по завршетку устаничког периода представљало је почетак увођења нових техника управљања друштвом. Савремене технике управљања подразумевале су и *овладавање* становништвом, као једним од најважнијих државних ресурса. Прво интересовање за становништво нове државне управе било је фискалног карактера. На првој Народној скупштини, која се састала крајем 1815. године, кнез Милош је захтевао од представника локалне управе да му донесу спискове са бројем лица који су били порески и харачки обвезници.[35] Други попис пореских лица, извршен три године касније, поред поменутих података садржао је и број домова по насељима. Пошто није садржао информације о кућним старешинама пописаних домова и броју ожењених и харачких лица у сваком дому, а то је, како је кнез нагласио, „потребно да се зна, на коју се кућу у тражењу данка и кулука може више а на коју мање ослонити“[36], следеће године спроведен је нови попис који је садржао податке о броју мушких лица у сваком дому. Од тада, па све до почетка 40-их година 19. века, пописи пореских обвезника, домова и насеља вршени су сваке две до три, а по потреби и сваке године.[37]

После територијалног проширења у лето 1833. године, у новим нахијама извршен је попис кућа и свих мушких лица, који је осим година

[35] М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, II, Београд 1898, 443–447.
[36] Исто, 522–523.
[37] Исто; видети и: Л. Цвијетић, *Попис становништва и имовине у Србији 1834. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 13 (1984) 9–10.

старости и информација да ли пописана лица подлежу плаћању пореза и харача, садржао и податке о њиховој способности за ношење оружја. То је био први попис којим су прикупљени подаци о броју војних обвезника на једном делу државне територије, а заснивао се на стеченом аутономном праву Србије да држи своју војску за одржавање реда у земљи.[38]

Пописивање пореских лица и војних обвезника није, међутим, пружало довољну количину информација о људским и материјалним ресурсима којима је аутономна Кнежевина располагала, па је већ почетком наредне, 1834. године, кнез Милош обзнанио потребу извршења пописа целокупног становништва и непокретне имовине. Попис је организован по узору на пописе у развијеним европским државама; образлажући циљеве пописа, кнез је нагласио неопходност да се дозна „како число [број], тако и богатство народа, као што се и у просвештеним царствима зна“.[39] Тим пописом први пут је обухваћено целокупно становништво. Мушкарци су пописани по имену, док су жене унете збирно – пописан је њихов број унутар сваког домаћинства. Направљен је и сумарник за целу земљу из којег се видео географски размештај становништва. И приликом овог пописа, приоритетни значај имало је утврђивање броја пореских обвезника, на шта указују и опширна упутстава која су за тај сегмент пописа издавана, док је попис непокретне имовине требало да послужи као основ за пореску реформу.[40] Периодично пописивање становништва у Србији постало је тада редовна административна пракса.

Године 1836. прописано је обавезно вођење матичних књига рођених, венчаних и умрлих; њихово вођење било је у надлежности црквених власти, а ту обавезу цркви је наметнула држава.[41] Увођењем матичних књига, држава је стекла увид у виталне карактеристике сваког свог становника. Извршењем првог пописа целокупног становништва и имовине и увођењем матичних књига, средином 30-их година 19. века,

[38] М. Петровић, *нав. дело*, 610–611.

[39] Архив Србије, Збирка Мите Петровића, 2271; видети и: Л. Цвијетић, *нав. дело*, 10.

[40] У склопу аутономног унутрашњег уређења предстојала је и замена турског пореског система. Већ почетком 1834. године кнез Милош је на Народној скупштини изнео идеју о опорезивању на основу имовине – „кад би онај више и плаћао који више њива, и ливада, и стоке и богатства има, а кад би мање давао који мање и има“, исто, 11.

[41] Матичне књиге су до тада вођене спорадично и нередовно. У Београду су, на пример, уведене 1816. године, а у Шапцу 1824. године. Вођење матичних књига спадало је у надлежност цркве, али је обавезу њиховог вођења прописала држава, В. Јакшић, *Число и покрет људства главнога града Београда*, Гласник Друштва српске словесности IV (1852) 253 (у даљем тексту: Гласник ДСС).

држава је створила основе за *овладавање* становништвом, као једним од најважнијих државних ресурса.

Демографска статистика – нови извор знања о друштву

У првој свесци „Гласника Друштва српске словесности“, издатој 1847. године, међу тематским областима које су најављене у његовом садржају, било је и „Државоописаније (статистика) Србско. Различни податци за државоописаније“.[42] У трећој свесци „Гласника“, Јован Гавриловић, начелник у Министарству финансија, објавио је кратак извод из пописа становништва извршеног 1846. године, а у наредним свескама и изводе из пописа спроведених 1850. и 1854. године.[43] Тако је успостављена пракса редовног објављивања резултата пописа становништва.

Почетак интензивног статистичког проучавања становништва везује се за долазак Владимира Јакшића у државну службу. Почетком 40-их година 19. века Јакшић је студирао на немачким универзитетима – у Тибингену је један семестар слушао предавања из статистике код професора Фалатија а потом је, у пролеће 1844. године, прешао на универзитет у Хајделбергу, на који је уписан као први студент из Србије. У Хајделбергу је три године студирао државноправне науке, које му је предавао у оно доба чувени професор Карл Рау.[44] Јакшић је студирао у време када је статистика као административна дисциплина била у највећем успону, а немачки универзитети најзначајнији центри за проучавање камералних наука и обуку државних службеника.[45] Вера у

[42] У првој свесци Гласника ДСС, у оквиру поменуте рубрике, штампан је рад Јована Мариновића *Стање јавног наставленија у Књажеству Сербији. У сравненију с јавним наставленијем других земаља*, Гласник ДСС I (1847) 201–205. Рад је писан на основу грађе Министарства просвете.

[43] J. Гавриловић, *Прилог за географију и статистику Србије. Главни извод пописа Србије у години 1846*, Гласник ДСС III (1851) 186–190; исти, *Прилог за географију и статистику Србије. Главни извод пописа Србије у години 1850*, Гласник ДСС IV (1852) 227–248; исти, *Главни извод пописа у Србији године 1854/55*, Гласник ДСС IX (1857) 224–226.

[44] О Јакшићевој биографији опширније у: *Свечани састанак Српскога ученог друштва 30. маја 1889. у дворници Велике Школе ради прославе 50-огодишњице књижевног рада г. Владимира Јакшића редовнога члана Друштва*, Гласник Српског ученог друштва 71 (1890) 292–325 (у даљем тексту: Гласник СУД).

[45] У немачким државама у 18. веку административни апарат био је неразвијен. Његов развој омогућили су немачки универзитети, који су постали места за обуку чиновника који су потом радили на изградњи и развоју државне управе, M. Fuko*, nav. delo*, 327–328.

велики значај статистике за развој државне управе и увећање народног благостања, коју је понео са немачких универзитета, Јакшића није напуштала до краја живота.[46]

По повратку у Србију, у јесен 1847. године, Јакшић се запослио у Министарству финансија као књиговођа. Као син Јакова Јакшића, благајника и истакнутог чиновника кнеза Милоша, већ је био упознат с чињеницом да у том министарству има доста статистичког материјала, који је одмах почео да прикупља, систематизује и упоређује са подацима из других европских држава. Како је касније објашњавао, тај рад му је избистрио дотадашње „доста тамне појмове о узроцима напретка и назатка друштвених односа народа“.[47] У пролеће наредне године, у „Српским новинама“ појавио се чланак *О ползи статистике за државу и народ*, који је највероватније писао Јакшић. Намера аутора била је да читаоце упозна са предметом статистичких испитивања и њиховим значајем. У складу са ондашњим широким поимањем статистике, ту дисциплину дефинисао је као „преимућствено на бројевима основано изложеније свега одношенија живота државе и народа“.[48]

Своје непоколебљиво уверење да је статистика моћно оружје у рукама државне управе, Јакшић је покушао да пренесе и на представнике те управе. Државном савету је 1850. године поднео предлог о устројству посебног статистичког одељења – „Државописатељства“. Као млад и амбициозан чиновник, он је самоуверено тврдио да му је „стерпљивим и трудним проучавањем статистически истина, за руком изишло, ону тајну природе открити, која народе силним, славним и богатим чини, *т. е. подусловљавајући узрок природног умножења народонаселенија*“ [подвучено у оригиналу].[49]

Јакшић је у *Предлогу* навео којим би се проблемима поменуто „Државописатељство“ бавило, а једно од најважнијих било је *људство* – „пређашње и садашње, числено [бројно] стање по роду, старости, вероисповедању, племену и занимању; число [број] преко године и одсеком рођења; умерши и венчања по грађанском сословију и старости;

[46] О овоме опширније у: А. Вулетић, *Статистика у служби државне управе и народног благостања (у Србији 19. века)*, Држава и политике управљања (18–20. век), Београд 2017, 227–246.

[47] *Свечани састанак Српскога ученог друштва*, 320.

[48] *О ползи статистике за државу и народ*, Српске новине, бр. 32 (27. април 1847) 125.

[49] Тај предлог Јакшић је касније штампао под називом *Предлог поднешен Совјету у год. 1850.* у: Предлог Првозвано-Андрејској народној скупштини у 1858. години, Београд 1858, 31–42.

годишње и средње народа умножење".[50] У *Предлогу* је нарочито истакнут значај статистике за младе државе, каква је у том тренутку била Србија, којима више није било могуће управљати ослањајући се само на знања о прошлости. За успешно управљање државом било је неопходно знање о садашњости које је, према ондашњим схватањима, садржала статистика. Уз помоћ статистике, државна управа ће моћи да прати развој народне економије, која је кључна за друштвени напредак.[51]

Значај статистике за управљање државом истакао је неколико деценија касније и Владимир Јовановић: „Што су историјске науке за расветљење прошлости, то је статистика за стварно сазнање садашњости [...] Упоредним излагањем стања разних времена и разних народа, она даје свестрани преглед ствари, а са овим и праву меру за оцену, да ли и у чему који народ напредује, или не напредује, и према томе шта има да се учини за његов свестран развитак и напредак."[52]

Јакшићев предлог о оснивању званичне статистике није, међутим, наишао на позитиван одзив.[53] Из Министарства финансија Јакшић је 1852. године прешао на место професора Лицеја, на којем је студентима предавао економску групу предмета. Од своје мисије да државни врх убеди да се савременом државом не може успешно управљати без њеног статистичког познавања, и даље није одустајао. Стога је Првоандрејској скупштини 1858. године доставио нови спис, у којем је упоредио статистичке показатеље за Србију из 1856/57. године са онима од пре десет година – на пољу прираштаја становништва, привреде, просвете и културе.[54] На основу тих поређења дошао је до закључка да је Србија у међувремену сразмерно мало напредовала:

> „Из предходећег статистичног разложенија нашег отечества происходи, да је оно у сваком погледу оназађено, и по својим животним изјавима међ последње земље у Европи спада. Као политично тело мало важи, из узрока што спрам земљишта незнатно људство броји, што је основ српске народности витак, што много извештене војске нема, и што му је благајница слабо снабдевена.

[50] Исто, 35.

[51] Аутор је сматрао и да ниједан закон (о деоби имања, о еснафима, слободи трговине, заштитним царинама и сл.) не би требало да се доноси док се статистички не испита и не изложи предмет на који се он односи, видети: исто.

[52] В. Јовановић, *Статистичан преглед нашег привредног и друштвеног стања, са обзиром на привредно и друштвено стање других држава*, Гласник СУД 50 (1881) 168.

[53] *Свечани састанак Српског ученог друштва*, 320.

[54] *Предлог Првозвано-Андрејској народној скупштини*, 3–30.

Материјално благостање не увећава се, будући наша обиталишта ништа више не вреде но пре двадесет година што су вредила, људство у привредним годинама нејако је, градско је житељство слабије но игде, спољашња трговина не помиче се а снаћи ће је скорим још већи падежи, економни зграда и справа ретко и то у рђавом стању имамо, приватна имања слабу вредност представљају и жељни смо звечећег новца, грађанске се парнице ужасно гомилају и са њима народ опомиње владу да је материјално болестан... Укратко наше умствовање скупивши, свету истину исповедити морамо, да смо у многом погледу дружственог развитка далеко иза други христијански народа заостали."[55]

Јакшић је скупштини ставио на располагање своје знање – понудио се да састави програм мера које би требало спровести ради побољшања постојећег стања.[56] Као ни претходни Јакшићев предлог који је упутио Државном савету, ни овај није наишао на позитиван одјек. Штавише, изазвао је чуђење и подсмех јавности, не толико због самог садржаја предлога, који је мало кога интересовао, већ због захтева аутора да му се у случају успешних резултата исплати новчана награда.[57]

Највише слуха за Јакшићеве идеје имао је његов друг из студентских дана у Хајделбергу, Коста Цукић. Убрзо пошто је именован за министра финансија 1861, Цукић је позвао Јакшића да се врати у Министарство; Јакшић је прихватио предлог па је наредне године постављен за начелника Економног одељења, са задатком да води статистичке послове. Две године касније у оквиру Министарства основано је самостално Статистичко одељење, а за његовог начелника постављен је Јакшић; на том положају остао је све до пензионисања 1888. године.[58]

*

По ступању у државну службу, Јакшић је почео да публикује радове у којима је анализирао статистичке податке које је сакупљала државна администрација. Прве радове објавио је у „Гласнику Друштва српске словесности", да би 1855. године покренуо посебну едицију –

[55] Исто, 24–25.

[56] Исто, 27–30.

[57] *Свечани састанак Српског ученог друштва*, 315.

[58] *Решење о устројству статистичнога оделења у министарству финансија*, Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији, 17, Београд 1865, 194; Јакшић је на прослави 50-годишњице свог књижевног рада омашком навео да је Статистичко одељење постало самостално 1869. године, *Свечани састанак Српског ученог друштва*, 321.

„Државопис Србије“. Прва два тома „Државописа“ (објављена 1855. и 1857. године), појавила су се као приватно издање, а по именовању Јакшића за начелника у Министарству, почела је да излази нова серија у државном издању. Први том нове серије појавио се 1863. године, а до 1894. године објављено је укупно 20 томова. У „Државопису“ су објављивани прегледи и анализе статистичких података који су се односили на становништво и привреду. Поред рада на тој едицији, Јакшић је 70-их година наставио да објављује чланке у „Гласнику Српског ученог друштва“, а поједине радове штампао је и као посебна издања.[59] Јакшић је у домаћи јавни дискурс увео савремене демографске појмове – стопе наталитета, морталитета и нупцијалитета, природно и механичко кретање становништва, полну и старосну структуру.

Осим Јакшића, у јавности су се са статистичким прилозима о становништву појављивали и други аутори. У „Гласнику Друштва српске словесности“, односно „Гласнику Српског ученог друштва“, објављивани су чланци који су статистички обрађивали разне друштвене групе и сегменте – школство, здравство, војску.[60] Статистичке податке о становништву у своје радове уметали су и писци општих дела о Србији, попут Милана Ђ. Милићевића и Владимира Карића.[61]

У делима општег карактера, статистика становништва имала је махом *репрезентативну* улогу. Презентовање статистичких података је, поред већ уобичајених етнографских описа, требало да допринесе стварању што потпуније слике о Србији и српском народу. Осим домаћој, оно је било намењено и страној публици, односно њеном упознавању са српским народом и државом који су у то време ступали на међународну сцену. Предност статистичких података била је њихова униформност и компаративност – за разлику од других врста података, они су лако упоредиви на међународном нивоу.[62]

---

[59] О Јакшићевој библиографији видети и: *Свечани састанак Српског ученог друштва*, 38.

[60] Видети, нпр: М. Спасић, *Штатистички податци школских заведенија у Књажеству Србском*, Гласник ДСС IX (1857) 162–164; М. Јовановић, *Општа биостатика с погледом на статистику живота и здравља у Србији*, Гласник СУД III (1866) 102–131; В. Јакшић, *Боловање и умирање србске стајаће војске*, Гласник СУД 35 (1872) 238–259; Б. Јовановић, *Умирање учитеља основних школа у Кнежевини Србији*, Гласник СУД 43 (1876) 347–373; В. Јовановић, *Статистичан преглед нашег привредног и друштвеног стања, са обзиром на привредно и друштвено стање других држава*, Гласник СУД 50 (1881) 165–189; 51 (1882) 158–189; 52 (1883) 1–162.

[61] М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876; исти, *Краљевина Србија*, Београд 1884; В. Карић, *Србија. Опис земље, народа и државе*, Београд 1887.

[62] За оснивање службе, коју су имале скоро све европске „изображене државе“, чији задатак би био да сакупља и објављује „државописне“ податке залагао се, поред Владимира

Осим репрезентативне улоге, статистика је требало да има и *интервентну* улогу – да допринесе унапређењу политика управљања у циљу унапређења народног благостања. Интервентна улога статистике нарочито је истицана у радовима Владимира Јакшића, као и других јавних делатника школованих на западним универзитетима.

*

Средином 19. века српска статистика била је у повоју, па је успостављање веза са иностраним центрима у којима је та дисциплина била на вишем нивоу развоја било од великог значаја. Као професор Лицеја, Јакшић је 1854. предузео путовање по европским земљама – Француској, Белгији, италијанским и немачким државама, с циљем усаврашавања у „народнопривредним студијама“ и прикупљања статистичког материјала.[63] Три године касније је, о сопственом трошку, учествовао на трећем заседању Међународног статистичког конгреса у Бечу. По именовању за начелника Статистичног одељења, на заседањима је редовно учествовао као званични представник српске владе и конгресу подносио извештаје о стању статистике у Србији.[64] Био је члан и Сталне статистичке комисије која је као орган Конгреса основана 1872. године, а извештаје са појединих заседања објавио је у „Државопису Србије“.[65] Оснивање статистичке службе и њено укључивање у међународну сарадњу допринели су развоју статистичких метода и унапређењу пописне праксе у Србији.

Јакшића, и Милован Спасић, с образложењем „да је пак сваком народу нужно познанство с другим народима, особито оном, који је слабо познат не треба доказивати“, М. Спасић, *нав. дело*, 162–164.

[63] *Свечани састанак Српског ученог друштва*, 320–321.

[64] За учешће српског представника на деветом заседању Конгреса у Пешти 1876. године влада није хтела да издвоји новац, па је Јакшић трошкове пута и боравка сам платио. О свом трошку учествовао је и на Демографском конгресу у Бечу 1887, видети: *Свечани састанак Српског ученог друштва*, 313, 321. О његовом извештају на заседању у Берлину видети: S. Brown, *Report on the Fifth International Statistical Congress, held at Berlin, Sept. 6th to 12th, 1863*, The Assurance Magazine, and Journal of the Institute of Actuaries, vol. 11, no. 4 (January 1864) 195–224, http://www.jstor.org/stable/41135021. Приступљено: 10. 2. 2015, 14.16 ч.

[65] *Известије о стаистичном конгресу држаном ове године у Берлину*, Државопис Србије, II, Београд 1865, 9–11; *Известије о шестој седници статистичног конгреса држаног у години 1867. у Флоренцу*, Државопис Србије, III, 116–123; *Извештај о седмој седници статистичног конгреса држаног у години 1869. у Хагу*, Државопис Србије, IV, Београд 1870, 141–160.

Дискурс о становништву

У изводима из резултата пописа и извештајима о кретању становништва, Владимир Јакшић расправљао је и о значају који становништво – његова величина, структура и трендови кретања имају за савремено друштво и државу. Осим Јакшића, о важности демографских капацитета у модерном добу писали су и други јавни делатници. Дискурс о становништву, који у академској јавности почиње да се формира средином 19. века, преузет је из западноевропског корпуса знања, а на његово обликовање пресудно су утицали припадници интелектуалне елите, школовани у иностранству. У складу с модерним начелима политичке економије, становништво у то време почиње да се посматра као најважнији државни капитал, а снага државе да се повезује с бројем, материјалним и културним стањем њених становника. Демографска проблематика добила је своје место и у првом домаћем уџбенику из политичке економије, намењеном студентима Лицеја, односно Велике школе, који је написао хајделбершки ђак, професор Лицеја и потоњи министар финансија Коста Цукић. У поглављу овог уџбеника, названом „Популациона политика“, наглашен је значај демографског развоја за привредни и свеукупни друштвени и државни развој.[66]

Почетно интересовање за феномен становништва било је усмерено на његову величину – густину насељености, број и прираштај становништва. У складу са начелима политичке економије које је усвојио као студент у Тибингену и Хајделбергу, Владимир Јакшић је густину насељености сматрао *узроком* и *показатељем* државне снаге и благостања: густо насељене земље показују већи степен развијености и цивилизацијског напретка.[67] Статистичар Богољуб Јовановић истакао је да је густина насељености „од великог утицаја на економни и у опште културни

[66] К. П. Л. Цукић, *Народна економија*, II, *Економна полиција*, Београд 1862, 21–48. Цукићев уџбеник представљао је прерађени уџбеник хајделбершког професора Карла Рауа, чија су предавања и он и Јакшић својевремено слушали.

[67] „Коме н. п. неће бити познато да Белгија, Саксонска и Ломбардија у сваковрстном дружственом одношају похвално место у европској породици заузимају, докле је Шпанија још и сада сажаленија достојно земљиште...“, В. Јакшић, *Густина насељености Србије*, Статистична збирка из србских крајева, Београд 1875, 27–28. Чланак је претходно штампан у Гласнику СУД 31 (1871) 80–143.

развитак. Људи у већим гомилама настањени, могу се лакше у раду потпомагати".[68] У уџбенику из политичке економије, Коста Цукић је описао далекосежне ефекте повећања густине насељености: увећањем броја становника на одређеној територији стичу се услови за деобу рада, промет добара се повећава, образовање и наука су у експанзији, што води општем напретку. Стога је одржање и унапређење *густог житељства* један од најважнијих задатака државне управе.[69]

Према начелима политичке економије, величина војне силе и висина пореских прихода, а самим тим и народно благостање, предодређени су бројем становника у држави: „По политично-привредном закону што се у ком крају јаче људство сваке године множи, дакле скорије удвојава, утолико више и маса народа благовати мора, а влада се финансијски и војнички крепи", записао је Владимир Јакшић.[70] Опсежни спис *Статистичан преглед нашег привредног и друштвеног стања*, Владимир Јовановић започео је поглављем названим „Множење народа": „Напредно множење народа знак је обилатијих извора и сретстава за живот, а уједно је и само живи извор за принављање и ојачавање привредне и друштвене снаге".[71] Показатељи виталне статистике – наталитет, морталитет и природни прираштај, стављени су у економски контекст: број рођених у току године посматран је као стечена вредност, број умрлих као губитак, а природни прираштај становништва као крајњи резултат „преко године увећане народне имовине".[72]

Осим квантитативних, временом је све више истицана и важност квалитативних обележја становништва. Само здраво и дуговечно становништво представља основу за државни и друштвени напредак: „Човечији живот је главна државна снага, а здравље грађанина њен најпоузданији капитал", констатовао је лекар Милан Јовановић Морски.[73] Према модерним виђењима друштвеног развоја, стопе морталитета одраз су друштвеног благостања и степена цивилизованости друштва: у

---

[68] Б. Јовановић, *нав. дело*, 20.

[69] К. Цукић, *нав. дело*, 22, 30. Цукић се у овом уџбенику осврнуо и на Малтусову теорију о становништву, истакавши да опасност од пренасељености у Србији не постоји.

[70] *Попис људства у Србији 1866. године*, 107; *Попис људства Србије у години 1863*, Државопис Србије, II, 16.

[71] В. Јовановић, *Статистичан преглед*, I, 170.

[72] В. Јакшић, *Обшти покрет људства у години 1852, сравњен са петнаестолетним временником*, Гласник ДСС V (1853) 260.

[73] М. Јовановић, *Општа биостатика*, 104.

државама у којима је степен цивилизације на вишем нивоу и друштвено благостање веће, смртност је мање распрострањена.[74]

Почетком друге половине 19. века, Србија је била земља са високим стопама морталитета. Велика смртност становништва надомештавана је високим стопама наталитета, што се неповољно одражавало на старосну структуру становништва. У *Статистичном прегледу*, Владимир Јовановић осврнуо се на значај овог елемента демографске структуре за привредни и друштвени развој: „Подела становника по годинама нарочито је важна за оцену привредне, војене, и уопште друштвене снаге. Само су одрасни за оружје и одбрану земље; они су производни радници на пољу народне привреде; они [су] активни носиоци јавних права и дужности, народне самосталности и државне моћи; докле се неодрасни ни у што од свега тога не рачунају.“[75] Прве анализе старосне структуре становништва, извршене средином 19. века, показале су да је, у поређењу са другим земљама, удео младог, за рад недораслог становништва у Србији био знатно већи у односу на удео одраслог, радно и војно способног. Таква старосна структура оцењивана је као неповољна: „Честа рођења производе веће число [број] млађих житеља једног места, које је у сваком призренију сасвим шкодљиво“.[76] Велики број младог, радно неактивног становништва неповољно је вреднован, пошто се негативно одражавао на привредни и целокупни друштвени развој: „Као народни привредитељи дужни смо особито вниманије на оне разреде људства у једној држави обратити, који не само да ништа не производе, но који шта више од труда и тецива остали[х] саграђана издржавају се“.[77] Осим одраслог становништва, које је важно за привредни развој и величину војне силе којом држава располаже, наглашаван је и значај удела старијих житеља у укупном становништву: иако су радно непродуктивни, њихова бројност показатељ је „здраве климе, доброг одгајивања, уредног живота и неког благостања, па се и знатнији број старих у народу повољно оцењује“.[78] У погледу полне структуре, претежност мушког дела становништва у Србији над женским позитивно је вреднована са становишта привредног развоја и војне моћи.

---

[74] М. Ракић, *Један лист из физике социјалне*, Београд 1877, 67; Б. Јовановић, *Умирање учитеља основних школа*, 348.

[75] В. Јовановић, *Статистичан преглед*, II, 209.

[76] В. Јакшић, *Число и покрет људства главнога града Београда*, Гласник ДСС IV (1852) 257.

[77] В. Јакшић, *Число и покрет људства у Београду*, Гласник ДСС VII (1855) 265.

[78] Исто.

Као носиоци привредних активности и војници, мушкарци су сматрани кориснијим делом становништва за друштвени и државни развој.[79]

Животни циклус становништва Србије одвијао се брже него у већини других европских земаља. Релативно високе стопе прираштаја становништва, у односу на аналогне стопе у другим европским земљама, остваривана су уз знатне демографске жртве – велики број рођења, венчања и умирања. Неповољан демографски контекст природног прираштаја у Србији запажен је већ средином 19. века: „При једнакој јачини годишњег народоумножења двеју земаља она је свагда у срећнијем положењу, која мање рођења показати може, јер онда су и смртни случајеви такође ређи, пак се тиме многи излишни трошкови избегавају“.[80] Убрзани животни ритам у Србији имао је за последицу да „небројене суме на годишње трошкове око: торжества [свечаности] по свадбама, весеља при крштењима и жалости при укопима расипати [се] морају“.[81] Неповољне последице убрзаног животног ритма на материјални и културни просперитет још више су истицане крајем 19. века.[82]

За разлику од претходних епоха, у 19. веку наталитет, морталитет и прираштај становништва нису више сматрани доменом божје воље и судбине, већ доменом државе и њених политика управљања. Број становника, трендови кретања становништва и његова структура, показатељ су успешности државних политика управљања становништвом: „Ми од наше стране приписујемо и напредак људства, као и сваки други, мудрим у земљи постојећим законима“, нагласио је Владимир Јакшић у извештају о броју становника у Србији 1866. године.[83] Лекар Милан Јовановић Морски истакао је да је савременој науци „добро познато да државно устројство, нарочито оно које се односи на народну просвету, земљоделство, порезе, далеко боље унапређује стање здравља и дуг живот народа него лекарски кор.“[84] Државе у којима је унапређено материјално стање грађана и њихов културни ступањ, писао је Морски, имају већи број венчања, сходно томе и рођења, а мањи број умирања; у њима је животни век грађана дужи, што за последицу има пораст броја

[79] *Попис људства Србије у години 1866*, 102.

[80] В. Јакшић, *Општи покрет људства у години 1852*, 260.

[81] Исто, 267.

[82] Видети, на пример: М. Јовановић Батут, *Природни прираст становништва Србије и његов биотички значај. Један листак из биометријског проучавања нашег народа у предратној Србији*, Београд 1932. У предговору књиге наведено је да је аутор материјал за књигу сакупио и предавање на поменуту тему одржао 1900. године.

[83] *Попис људства Србије у години 1866*, 109.

[84] М. Јовановић, *Општа биостатика*, 124–125.

становника.[85] Рационалистички и позитивистички приступ феномену становништва, карактеристичан за средину 19. века, подразумевао је наглашену улогу државе у демографском развоју.

Трендови кретања становништва сматрани су важним чиниоцем и у сфери међународних односа: „За упоређење народа и мерење њихове снаге свакојако је од битног значаја њихово бројно растење. Народи који се брже множе, задају бриге и страха онима који спорије расту, па ма како у осталоме ови напредни били.“[86] Тврдњу да је прираштај становништва један од основних показатеља положаја држава на међународној политичкој сцени, Владимир Јакшић је илустровао примерима Шпаније и Пруске:

„Пре 200 година бројала се Шпањолска међ велике силе, а сада је ове у своје друштво не примају, јер јој је политична снага спрам сила првог реда оназађена. Пруска, пак, неимавша пре 100 година више од 4 милиона житеља развија сада почитанија достојну сили, а то зато, што већ 19 милиона житеља броји, који под разумном управом стојећи и сада су у сваком погледу безпримерно напредни.“[87]

Као примере „мудром и разумном управом наоружаних“ држава, Јакшић је, поред Пруске, наводио и друге немачке, као и скандинавске земље.[88] Уверен да трендови демографских кретања имају далекосежни прогностички карактер, изнео је и тврдњу да ће Русија, територијално пространа земља, са малом густином насељености, али великим прираштајем становништва, у будућности играти важну улогу на међународној сцени; њеном успону допринеће здружена дејства демографског раста и економског „просвећења“.[89]

---

[85] Исто.

[86] В. Јовановић, *Статистичан преглед*, СУД 50 (1881) 182.

[87] В. Јакшић, *Покрет људства Србије у години 1863*, Државопис Србије, II, 6.

[88] У још једном осврту на Пруску, Јакшић је навео да је она од успостављања мира у Европи 1815. „са свестраним мудрим мерама унапређавајући благостање масе народа... врло добро ползовала удвојивши скоро људство за то време. Последице тога показаше се на очиглед у политичном тријумфу стеченом у год. 1866; јер непосредна је корист за сваку земљу у којој се људство брзо множи, што се броја војника и финансијалне снаге тиче, али не мања је и посредна отуд, из узрока, што је у таком друштвеном појаву и народ далеко благонаравнији те држави разне издатке на отклоњење иступа, порока и злочинства уштеђује“, *Попис људства Србије у години 1866*, Државопис Србије, III, 113.

[89] Јакшић је предвиђао да ће за неколико деценија, када се економски више „просвети“, Русија имати још већи прираштај становништва, „а то ће рећи кад се наврше 2000 год. после Христа, биће она диктатор у Европи“, *Попис људства Србије у години 1866*, 113.

С друге стране, судбину Шпаније из 17. и 18. века, у 19. веку почело је да дели и Османско царство. Узрок његовог опадања и постепеног истискивања из Европе, Јакшић је проналазио у опадању прираштаја становништва, које је довело и до опадања војне и финансијске моћи некада моћног царства.[90] Иако је имало повлашћен политички и економски положај, бројчано опадање турског, односно муслиманског становништва у Европи, неминовно је водило ка његовом истискивању са тог простора.[91]

За сагледавање демографског развоја Србије, Владимир Јакшић је најкориснијим сматрао поређење са земљама у окружењу, „које су нам како по нашем географичном положају, тако и по историјској будућности за познавање од велике важности. Под овим земљама разумемо ми с једне стране једноверну Грчку а с друге стране јединоплемену Хорватску. Она ужива независну политичну, а ова донекле самоуправну слободу. Срби, Грци и Хорвати важе за будуће распространитеље европске образованости на балканском полуострву.“[92]

Нарочито интересовање било је усмерено на трендове кретања српског становништва изван Србије, унутар Османског и Хабзбуршког царства: „Чим смо се латили статистике Србије, одмах смо себи у задатак ставили да израђујемо и ону осталих крајева у којима Срби живе, а повр свега њене посестриме Босне.“[93] Показатељи демографског развоја српског становништва у Османском царству и Хабзбуршкој монархији били су неповољни, а узрочнике негативних демографских трендова Јакшић је

[90] „И сами Турци... бејаше по Европу све донде страшни, докле их спрам друге које европске државе много на броју беше, а откада људствени капитал турске народности без приплода у европској страни остаде, а околни народи бројем напредни посташе, од то доба изгубише и они негдашњу своју славу“, *Попис људства Србије у години 1863*, 16. Јакшић је успехе Србије и Грчке у устанцима против Турака приписивао и повољном бројчаном односу између домаћег становништва и завојевача, док је неуспехе хришћана у Босни у борби против Турака приписивао неповољном бројчаном односу, видети: *Известије поденшено г. Министру Финансија о числу житеља Србије у години 1859*, Државопис Србије, I, Београд 1863, 94.

[91] Према Јакшићевум суду, Турци у Европи „и против своје воље, немилој смрти своје народности у недра трче“, *Попис људства Србије у години 1863*, 17.

[92] (В. Јакшић), *Известије поденшено г. Министру Финансија о числу житеља Србије у години 1859*, Државопис Србије, I, 94.

[93] *Попис људства Србије у години 1866*, 109. Сличне опсервације Јакшић је изнео и неколико година раније: „Откако смо кроз минувши 60 година самостални постали, од то доба добили смо као народни задатак, да развитак друштвени од оближње сродне нам Босне из очију не губимо“, *Попис људства Србије у години 1863*, 16–17.

проналазио у туђинској власти: „Србство дакле изван Србије попришта за свој народни развитак већ више не налази, туђини га силно спречавају“.[94]

Демографски развој није сагледаван само у перспективи привредног и друштвеног развоја, већ и у ширем контексту који је подразумевао борбу за остварење националних циљева, међу којима је стицање независности било од приоритетног значаја. За његово остварење је, према Јакшићевом уверењу, било неопходно да становништво Србије досегне критичну масу од два милиона становника: „Србија пак са два милиона народа и толико дуката државног прихода, имајући к томе и 100.000 доброизвештених војника тешко да ће воље имати и даље арач да плаћа, већ ће заузети прикладно јој место у породици европских држава изгубљено већ пре пет стотина година на реци Марици.“[95]

Назнаке опадања прираштаја становништва, које су почеле да се назиру почетком друге половине 19. века, Јакшић је сагледавао у контексту борбе за остварење националних циљева: „Није ли ово предмет од најпречег проучавања за наше родољубље? И које је чинодејство у држави претежније од онога на независност Србије клонећег се?“[96] Милан Јовановић Морски је, расправљајући о вредностима демографских параметара, нагласио да су оне од нарочите важности за „малене“ и „нове“ државе, каква је била Србија, које „имају да изврше големе задаће“.[97]

Са бојног поља, људски губици преселили су се у статистичке таблице. Неповољне показатеље прираштаја становништва у Београду, Јакшић је заоденуо у национални патос: „Ова се штета, за наш мајушни град, превелика назвати мора, нарочито у последњем временику, јер ни на каменичком бојном пољу није више Срба издануло него код нас за последњи 11 година при најдубљем миру и најпривреднијем економичном тециву што је поумирало.“[98]

Крајњи циљеви политика управљања становништвом нису били друштвени просперитет и народно благостање, већ остварење националних

[94] Нешто повољнији били су показатељи напредовања српског народа у Босни, али су и они били под негативним утицајем нестабилних политичких прилика, *Попис људства Србије у години 1863*, 16–17.

[95] Исто.

[96] Исто, 111.

[97] М. Јовановић, *Општа биостатика*, 106.

[98] „Пак ако смо неколико стотина браћа на бојишту и изгубили, то ће се они до трајања сербског рода као мученици спомињати и у число свети стављати, али губитак од 2.429 душа усред општег задовољства, најпожелателнијег поретка, при непрекидној певки и свирки сограђана, јесте очевидно комическо-трагически акт“, В. Јакшић, *Число и покрет људства главнога града Београда*, Гласник ДСС IV (1852) 249–250.

задатака – стицање независности, ослобођење и уједињење српског народа. Пораст броја становника и побољшање демографске структуре требало је да допринесу друштвеном просперитету који би омогућио остварење националних циљева. На прослави Јакшићевог јубилеја – 50-годишњици јавног рада, његов некадашњи студент, а потом и надређени министар Чедомиљ Мијатовић, истакао је да су западне школе од српских студената успевале да начине европски образоване и учене људе, али да су они ту надоградњу добијали на већ постављене моралне и националне темеље.[99] Калемљење националне идеологије на савремена научна знања није, међутим, било српска специфичност, већ тековина друштвеног и политичког развоја Европе у 19. веку. Демографска статистика коришћена је у сврху промовисања националних и политичких циљева и у осталим европским државама тог доба.[100]

Пописи становништва – најважнија техника прикупљања демографских података

Растућа потреба државе да осим података о броју пореских обвезника сакупља и демографске податке о становништву довела је до прерастања пописа пореских глава у пописе целокупног становништва. До избијања Првог светског рата, у Србији је спроведено 16 пописа становништва – 1834, 1841, 1843, 1846, 1850, 1854, 1859, 1862/63, 1866, 1874, 1884, 1890, 1895, 1900, 1905. и 1910. године. Поред наведених пописа, извршених на целој државној територији, 1879. године спроведен је делимичан попис којим је било обухваћено само становништво у четири новодобијена округа. До 80-их година 19. века главни циљ пописа било је утврђивање броја пореских обвезника, а прикупљање демографских података обављано је „успутно“.[101] После првог пописа становништва, 1834. године, којим је за оно време сакупљена задивљујућа количина података, уследили су пописи који су у том погледу били знатно оскуднији. Осим

[99] *Свечани састанак Српског ученог друштва*, 297.

[100] О овоме опширније у већ помињаној књизи: *Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity and Language in National Census*. О употреби статистике становништва у процесу италијанског уједињења у: S. Patriarca*, Numbers and Nationhood: Writing Statistics in Nineteenth-Century Italy*. О употреби статистике становнишва у мултиетничким државама видети: N. Randeraad, *The International Statistical Congress (1853–1876)*, 50–65.

[101] „По постојећем закону, о наплаћивању пореза с главе на главу, изискује се да се после неколико прошли година пописа порез плаћајући глава опет нови порез предузме. При

тога, истовремено пописивање пореских обвезника и сакупљање података о демографским карактеристикама становништва знатно је успоравало пописни процес и компромитовало поузданост прикупљених података. У анализи пописа из 1874. године статистичар Богољуб Јовановић је навео: „Да се тачно попишу све *пореске главе* [подвучено у оригиналу], то је била главна цел свију досадашњих пописа у Кнежевини Србији. Једино за то, да се ово тачно констатује, свему је другом мања пажња обраћана. Једино због тога, трајали су наши пописи свагда дуго, местимице врло дуго, и то наравно на штету пописа људства“.[102]

За Министарство финансија, у чијем је саставу било Статистичко одељење, сазнавање броја пореских глава било је од примарне важности, док су демографски подаци сакупљани пописом имали споредну улогу. За те податке суштински је био заинтересован мали број људи – неколицина службеника Статистичког одељења која се бавила њиховом обрадом и анализом. Статистичари су стога били најзаинтересованији за раздвајање пописа становништва од пописа пореских обвезника: „Пописом преских глава који би се могао врло лако и у свако доба одвојено од пописа људства извршити, отежава се јако и отеже попис људства, и за то попис не може никад показати прави број становника, а ни карактеристика ових не може бити потпуна, с тога, што се не стављају потребна питања, па се не могу ни одговори записати. О употребљивости тако извршених пописа за цељи научне, не може бити ни говора“.[103] Рубрике о пореској способности пописаних лица први пут су изостављене из пописног обрасца 1884. године. Међутим, тај попис изведен је с намером увођења пореске реформе, па је попис становништва извршен паралелно са пописом имовине, што је поново отежавало процес пописивања.[104] Потпуно раздвајање пописа становни-

самом извршавању реченога закона уобичајило се, да се сваке готово четврте године и попис целог људства у земљи предузме, те тако поред точно изнађеног броја глава, које су порез плаћати дужне, изнађе се и колико има свега житеља мушког а колико женског пола, колико има постојећих бракова и кућа, у којима се живи“, *Попис људства Србије у години 1863*, 12. Пописи извршени до 1862/63. године званично су били пописи *пореских глава*, а тек је 1862. године попис назван пописом *људства*; за попис из 1866. не зна се како је званично назван, док је попис из 1874. носио назив „Попис људства и пореских глава“, видети: Б. Јовановић, *Попис људства у Кнежевини Србији 1874. године*, 6–9.

[102] Б. Јовановић, *нав. дело*, 49.

[103] Исто, 7–8.

[104] *Попис људства у Краљевини Србији 1884. године*, Државопис Србије, XVI, Београд 1889, стр. VI.

ства од прикупљања података о пореским обвезницима извршено је тек 1890. године.

Регистровање војне способности пописаних лица извршено је само приликом извођења првог пописа – 1834. године. Држава је потом развила друге механизме за утврђивање броја војних обвезника, а најважнији међу њима било је увођење матичних књига. У првих седам пописа жене су бележене само збирно у оквиру домаћинства; од пописа извршеног 1862/63. године и оне су пописиване по имену, годинама старости и сродству са главом породице. Сви пописи су садржали број кућа, потом имена, године старости и брачни статус мушких лица, као и њихово сродство са главом породице. Као што је већ речено, закључно са пописом из 1874, садржали су и податке о пореској способности пописаних лица. Изузев у пописима извршеним 1841. и 1843. године, у свим осталим пописима наведена су и занимања пописаних лица.

Предмет пописног интересовања било је и здравствено стање становништва. Током првих деценија пописивања, главна сврха уношења тих података у пописне обрасце било је образложење пореске неспособности појединаца. Стога су у посебној рубрици, или, ако таква није постојала, у рубрици „Примедбе“, уписивани здравствени разлози који су битно утицали на радну способност пописаних лица. Телесни и душевни недостаци настављени су да се региструју пописима и онда када су из пописних образаца изостављене рубрике о пореским обавезама. У то време, регистровање телесних и душевних недостатака било је у складу са европским стандардом идентификовања и класификовања становништва чије су телесне или менталне способности биле трајно нарушене.[105]

Оснивање Статистичког одељења у оквиру Министарства финансија и постављење Владимира Јакшића на његово чело допринели су увођењу европских стандарда у пописну праксу у Србији. Статистичко одељење израдило је правила и формуларе за први попис спроведен по његовом оснивању – попис из 1866. године. Он је садржао већи број рубрика него претходни и био је први попис који је изведен истовремено на целој државној територији. Стога је сматран првим модерним пописом у Србији.[106]

У попис из 1866. уведене су рубрике које су се односиле на писменост, народност и вероисповест становништва. Формулација пописних питања

[105] На пример, у обрасцу за попис из 1884. године била је рубрика „Лица с недостацима“ и подрубрике – „слеп“, „глувонем“, „суманут“, исто, стр.VII.

[106] Попис су изводиле окружне комисије, а у Београду су ангажовани пописивачи. Резултати пописа за Београд нису били задовољавајући, па је попис у њему поновљен почетком 1867. године; том приликом било је ангажовано 60 пописивача, видети: Б. Јовановић, *нав. дело*, 10.

– „Које је народности“ и понуђени одговори – „влашке“, „циганске“, „иначе стране“, односно „Које је стране вере“, говори о намери да се идентификује и у посебну категорију издвоји становништво које није припадало доминантној народности и вероисповести у држави.[107] У наредном попису из 1874. изостављено је питање о народности, док је у попису из 1884. године уведена рубрика за матерњи језик.[108] У попису из 1884. године формулација о држави рођења, поданству, вероисповести и матерњем језику била је позитивна, односно подразумевала је регистровање тих података и код припадника већинског становништва.[109]

Током првих деценија пописивања регистровано је *правно* становништво, тј. становништво према сталном месту боравка. Године 1866. преузета је европска пракса пописивања *ефективног* становништва, односно пописивања према месту на којем су се лица затекла. У наредна два пописа становништво је поново пописано према сталном месту боравка, да би од 1890. године била уведена пракса пописивања и правног и ефективног становништва. Регистровање *одсутног* и *страног* становништва у тренутку пописа, уведено је први пут 1846. године. Питање о страним лицима затеченим у месту пописа у пописном формулару из 1874. еволуирало је у питање о страном држављанству („страни поданик“), а тим пописом први пут је регистровано и становништво рођено ван Србије. Питања о држављанству и држави рођења преузета су из европске пописне праксе.

Муслиманско становништво које је живело у Србији до 1862. године није пописивано. Прва три пописа нису обухватила ни ромску популацију, пошто већина њених припадника није имала стално место боравка, а пореске обавезе које су плаћали разликовале су се од оних које су плаћали остали становници. Роми су први пут пописани 1846. године, да би у наредном попису поново били изостављени. Године 1854. ромско

[107] У објашњењу резултата овог пописа, Јакшић је навео да је у њему за пописана лица „прибележено... јесу ли влашке, циганске или које друге не српске народности и чији је странац поданик, а и које је иноверац туђе неправославне вере“, *Попис људства Србије у години 1866*, 48.

[108] Богољуб Јовановић је као недостатак пописа из 1874. године навео одсуство рубрике за „народност“ пописаних лица. Навео је и да су „једино цигани пописани и овом приликом, те се тако може учинити поређење са годином 1866-ом. Румуни пак нису по народности одвајани од осталог становништва“, Б. Јовановић, *нав. дело*, 17.

[109] Занимљиво је да је у сачуваним пописним књигама из 1884. године за Лесковачки срез, као држава рођења за већину становништва наведена Србија, иако је већина пописаног становништва тог краја рођена у време османске државне управе, видети: АС, МФ, Пописне књиге, ролна 67, Округ нишки, Срез лесковачки.

становништво које је било стално насељено почело је да плаћа исте порезе као и остали житељи Србије, па је и оно обухваћено пописом. Од 1866. године сви становници Србије, укључујући и оне који су живели номадски, били су формално обухваћени пописима.[110]

Имовина је уз становништво пописана три пута – 1834, 1862/63. и 1884. године; првог и другог пута на истом обрасцу са становништвом, а трећи пут на посебном формулару. Сва три пута циљ пописа имовине била је реформа пореског система, која је коначно извршена тек после пописа 1884. године.

Једна од најважнијих мисија Међународног статистичког конгреса била је унификација пописне праксе и омогућавање компарације пописних података у међународним оквирима. Стога је на осмој седници Конгреса, у Санкт Петербургу 1872. године, донета одлука да у свим државама које су на конгресу биле заступљене пописи почну да се врше у исто време. За датум првог симултаног пописа одређен је крај 1880. године. И Србија се припремала за његово извршење; као што је већ речено, у лето 1879. влада је Јакшића послала у Беч ради проучавања пописних образаца и процедура. Извршење тог пописа одложено је, међутим, због несрећених прилика у земљи по завршетку рата. Проширење државне територије 1878. налагало је да се попише бар становништво нових округа, што је и учињено наредне године, по обрасцу пописа из 1874. Најважнији циљ пописа у новим крајевима било је дознавање пореске моћи нових становника Србије.

Пописивање становништва законски није било регулисано све до 80-их година 19. века; пописи су спровођени у неједнаким временским интервалима, а правила пописивања доношена су непосредно пред почетак пописа. Први закон о попису – Закон о попису становништва и имовине, донет је 1884. године и према његовим одредбама становништво је пописано те године.[111] Пописна питања била су усклађена са препорукама Међународног статистичког конгреса одржаног 1872. године.[112] У пописним обрасцима из те године, питања су осим на српском, први пут штампана и на француском језику, што је

[110] Треба имати у виду и да ниједним пописом није могуће стопроцентно обухватити становништво.

[111] *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, 40, Београд 1884, 275–285.

[112] „У [пописни] формулар ушло је дакле све оно што је статистички конгрес одредио као најпотребније за попис људства, и да попис људства није био везан с пописом имовине, ми би у њему имали грађу какву до сад у Србији ниједан попис није дао“, *Попис људства у Краљевини Србији 1884. године*, стр.VI.

требало да заинтересованој публици из иностранства олакша увид у пописне резултате. Закон из 1884. односио се само на попис извршен те године. Нови закон о попису становништва донет је 1890. и потом делимично допуњен 1900. године.[113] Тим законом било је предвиђено пописивање становништва на сваких пет година, последњег дана у години, и на основу његових одредби пописи су спровођени све до Првог светског рата.

Пописи становништва у Србији у 19. веку вршени су чешће него у већини других европских земаља. Њихова учесталост била је последица чињенице да је све до 80-их година у оквиру пописа становништва вршен и попис пореских обвезника. Паралелно сакупљање информација о пореским обвезницима и демографским карактеристикама компликовало је прописну процедуру, која је често трајала и по неколико месеци. То је умањивало веродостојност сакупљених података и повећавало трошкове пописа.

Пописни подаци нису коришћени у довољној мери у сврху унапређења политика управљања. Очит пример су подаци о имовини који су три пута сакупљани с циљем извршења пореске реформе, која је спроведена тек из трећег покушаја. Спровођење пописа отежавао је и недовољан број обучених службеника, као и неповерење становништва према намерама државе оличене у пописним комисијама.[114] Службеници Статистичког одељења често су се жалили на немаран однос државе према спровођењу пописа и статистичкој делатности уопште.[115] Законско регулисање пописа и формално усвајање европских стандарда у пракси је, међутим, било праћено „аљкавом“ организацијом и извођењем пописа.[116] С друге стране, релативно мала густина насеље-

[113] *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, 46, Београд 1891, 849–852.

[114] То неповерење нарочито је дошло до изражаја приликом пописа 1862/63. године, када је пописивана и имовина ради увођења пореске реформе. Тенденција пописаних лица да умање вредност своје имовине имала је негативног ефекта и на сакупљање демографских података: „Попис од 1863. најбоље је извршен у окружним варошима, а у мањим варошима и по селима рађено је сасвим површно, јер се највише на то пазило да сваки каже своју непокретност, а колики му је број укућана, то баш није потанко испитивано“, Б. Јовановић, *нав. дело*, 6–9. Видети и: *Попис људства Србије у 1866. години*, 48; С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)*, Београд 1923, 179.

[115] Б. Јовановић, *нав. дело*, стр. II–III.

[116] У том погледу ситуација је остала непромењена и у каснијем периоду. Статистичари су се константно жалили на немаран однос представника државне управе према извођењу пописа. Тако је, на пример, Јакшићев наследник на челу Статистичког одељења, Богољуб Јовановић, за попис из 1900. године навео: „При свему томе што су поменутим

ности земље и непостојање већих урбаних центара са густо насељеним становништвом позитивно су се одражавали на веродостојност пописних резултата.

Пописна пракса у Србији развијала се паралелелно са праксама земаља у окружењу.[117] На њену модернизацију значајно је утицало оснивање Статистичког одељења 1862. и делатност његовог начелника Владимира Јакшића, који је настојао да српску пописну праксу и статистику становништва усагласи са европским стандардима. То му је у знатној мери и успело, првенствено у погледу метода пописивања и анализе сакупљених података. Државни апарат није имао увек довољно разумевања за значај рада свог статистичког одсека, па је и његова логистичка подршка малобројном статистичком персоналу често била невољна и недовољна. Пописна пракса у Србији развијала се највише захваљујући ангажовању и амбицији појединаца, који су промоцију пописне политике и статистике становништва доживљавали и као своју личну промоцију.[118]

законом (Законом о попису из 1890. године) прописане строге казне за пописиваче, и што је правилима за исвршење пописа тачно обележен и објашњен рад око пописа, опет је и овом приликом... нађено да попис није извршен свуда како треба, а местимице извршен је и погрешно...Вредно је и овде забележити, да је врло мали број општина и срезова послао пописни материјал до краја јануара, како је наређено законом“, *Претходни ресултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године*, Београд 1901, стр. I.

[117] У Грчкој је, на пример, први попис становништва извршен 1833. године, док је у Влашкој спроведен нешто касније – 1859. године, видети: *Попис људства Србије у 1866. години*, 48.

[118] Јакшић је имао изражену црту славољубивости. У преписци коју је водио са надређенима, често је истицао своје заслуге и није се устручавао да за свој рад тражи признања, видети: В. Јакшић – Ч. Мијатовићу, 6. 11. 1880, 24. 8. 1883, 6. 9. 1883, АСАНУ, 9936/1–3; 16. 4.1887, АСАНУ 9452.

КРОЗ ПРИЗМУ ТЕОРИЈЕ(А)

Теорија (модел) демографске транзиције

„У традиционалним друштвима стопе наталитета и морталитета су високе. У модерним друштвима стопе наталитета и морталитета су ниске. Између њих је демографска транзиција.”

Paul Demeny, *A Lesson in Demographic Transition*

Захваљујући економском и технолошком прогресу који је довео до промене правца демографског развоја, Малтусова теорија раста становништва је убрзо по свом настанку изгубила прогностички значај и сместила се на једно од почасних места у историји друштвених теорија.[119] Савременом науком о становништву већ више од пола века доминира теорија (модел) демографске транзиције. Заснована је на идеји да друштва, у процесу модернизације, из традиционалног режима биолошке репродукције, чија су обележја високе стопе наталитета и морталитета, прелазе у модерни режим репродукције у којем су стопе наталитета и морталитета ниске. У ужем смислу, теорија демографске транзиције односи се на промене у природном кретању, старосној и полној структури становништва. Схваћена у ширем смислу, она обухвата и промене других обележја становништва, као што су структура према образовању, професији, народности, вероисповести и сл., као и промене које у динамици и структурама становништва настају услед миграција.[120]

Развој становништва према моделу демографске транзиције подељен је на три главне етапе, а критеријум поделе је стопа природног

[119] Више о Малтусовој теорији и њеним новијим реинтерпретацијама видети у: A. Wertheimer-Baletić, *nav. delo*, 61–90.

[120] Исто, 111.

прираштаја. Прва етапа је предтранзицијска етапа у којој су стопе наталитета и морталитета високе, што за резултат има врло ниску или нулту стопу природног прираштаја. Друга етапа је етапа демографске транзиције која се дели на три подетапе – рану, централну и касну транзицију. У првој подетапи стопе наталитета су високе, док стопе морталитета опадају. Стога је стопа природног прираштаја у експанзији. Старосна структура је изразито млада, уз веће присуство мушког дела становништва, а већина становништва се бави пољопривредним делатностима и живи у руралним срединама. У другој, централној подетапи, почиње опадање наталитета, које се у односу на смањење стопа морталитета одвија брже, па стопа природног прираштаја почиње постепено да опада. У трећој подетапи стопа морталитета стагнира на ниском степену, а стопа наталитета и даље постепено пада, из чега проистиче даље смањивање стопе прираштаја. У старосној структури расте број старијих особа, у структури према полу преовладавају жене, а становништво се све више концентрише у непољопривредним делатностима и у урбаним срединама. Трећа етапа је посттранзицијска етапа, у којој су стопе наталитета и морталитета ниске, што за резултат даје приближно нулти природни прираштај.[121]

Предтранзицијска етапа трајала је на глобалном нивоу стотинама годинама, све до средине 18. века, када се у најразвијенијим земљама западне и северне Европе јављају први наговештаји почетка демографске транзиције. Основне карактеристике предтранзицијске етапе биле су високе стопе наталитета, блиске биолошком максимуму, које су се просечно кретале око 40‰, а биле су праћене приближно једнаким, мада у просеку нешто нижим стопама морталитета. Из тога је резултирало тзв. стационарно становништво с готово нултом стопом природног прираштаја. Док су стопе наталитета биле углавном постојане и на високом нивоу, стопе морталитета су показивале велике осцилације, у зависности од учесталости деловања тадашњих главних узрочника смртности – природних непогода, епидемија, ратова, глади и других катастрофа. Стопа морталитета варирала је нарочито у односу на количине пољопривредних приноса. Висок морталитет морао се компензовати високим наталитетом, а просечни животни век био је кратак. [122]

У другој, транзиционој фази, на репродукцију почињу да утичу друштвене и економске промене изазване модернизацијом, које

[121] Исто, 105–112.
[122] Исто, 115–118.

доприносе смањењу морталитета, а потом и наталитета. До смањења смртности прво долази код радно активног становништва, потом код деце и, на крају, код најрањивије групе становништва – одојчади. Стопе морталитета почеле су да опадају прво у земљама западне и северне Европе, у другој половини 18. века. Између 1740. и 1840. године, очекивани животни век приликом рођења је са 33 године у Енглеској порастао на 40, а у Француској са 25 на 40 година.

Смањење стопа морталитета представљало је кумулативни ефекат већег броја чинилаца. Најважнијим узрочницима опадања смртности сматрају се побољшање исхране становништва (до којег је дошло захваљујући технолошким променама у пољопривреди којима је повећан обим производње и смањена опасност од „гладних година“), развој медицине, ширење мреже здравствене заштите и побољшање хигијенских и санитарних услова. Опадању смртности допринело је и откриће нових континената које је западноевропским земљама осигурало додатне изворе хране и сировина и омогућавало одлив вишка становништва. Експанзивни развој трговине и транспорта омогућавао је брзо допремање хране и капитала из прекоморских земаља. Опадање стопе морталитета и повећање природног прираштаја догађало се упоредо са економским и технолошким развојем западноевропских земаља и било је у великој мери његов даљи стимуланс. Транзиција морталитета у земљама запада била је спонтана, условљена њиховим властитим развојем.[123]

У почетној фази транзиције морталитета, стопе наталитета су расле, да би у Енглеској достигле максимум 1871, а у Немачкој 1875. године. У процес транзиције наталитета западноевропске земље улазе почетком 70-их година 19. века, а једини изузетак међу њима била је Француска, у којој је наталитет почео да опада већ почетком 19. века.[124] Транзиција наталитета као средишњи процес демографске транзиције представља замену умерено високог, „природног фертилитета“, ниским „контролисаним фертилитетом“. Истовремено са опадањем стопа наталитета

[123] Исто, 128. Различита су мишљења који је од поменутих фактора имао иницијални, односно кључни утицај на опадање стопа смртности. Према неким мишљењима то је био развој медицине, према другим – побољшање исхране, исто, 126. Према једној процени, за опадање смртности у Француској, у периоду 1785–1870, у 85% случајева било је заслужно побољшање исхране, O. Galor, D. N. Weil, *Population, Technology, and Growth: From the Malthusian Regime to the Demographic Transition and Beyond*, The American Economic Review, vol. 90/4 (2000) 806–828.

[124] Исто; A. Wertheimer-Baletić, *nav. delo*, 124–135.

настављено је и опадање стопа морталитета, а пошто је опадање стопе смртности било израженије, природни прираштај је и даље растао. Тридесетих година 20. века и стопе наталитета и стопе морталитета почињу да се устаљују на релативно ниском нивоу што је означило крај процеса демографске транзиције и улазак у посттранзицијску етапу развоја становништва.[125] Са запада Европе, демографска транзиција се ширила и на остале делове континента и света. У Југоисточној Европи, опадање стопа морталитета започело је током последње две деценије 19. века, а опадање наталитета током прве половине 20. столећа.

Опадање наталитета одвијало се паралелно са трансформацијом традиционалних аграрних друштава у модерна индустријска друштва.[126] У традиционалним аграрним друштвима са ниском продуктивношћу, целокупни људски ресурси ангажовани су у пољопривреди да би се обезбедила храна неопходна за опстанак становништва. Захваљујући порасту становништва до којег је дошло због смањења смртности, вишак становништва се из аграрног сектора одлио у индустријски.[127] Тај процес био је двосмеран; развитак индустрије био је у великој мери индукован растом становништва. Динамика становништва није имала улогу само пасивног пратиоца модернизације, већ је и сама повратно утицала на модернизацијске процесе у друштву.[128]

Демографски притисак позитивно је утицао на даљи напредак технологије и образовања. У новим друштвеним условима важнији од броја деце постао је образовни капитал којим она располажу; „квалитет“ деце постао је важнији од њиховог квантитета. Према теорији демографске транзиције, традиционални начин породичног живота, привређивања и репродукције почео је да се повлачи пред рационалним избором појединца и породице да вољним ограничавањем потомства заузму активан став у процесу друштвено-економских промена.[129]

---

[125] A. Wertheimer-Baletić, *nav. delo*, 129.

[126] L. Currais, *From the Malthusian regime to the demographic transition: Contemporary research and beyond*, Economica 3 (2000) 75–101, овде: 88–89.

[127] N. Botev, *Nuptiality in the Course of the Demographic Transition: The Experience of the Balkan Countries*, Popualtion Studies 44 (1990) 107–126, овде: 121.

[128] A. Wertheimer-Baletić, *nav. delo*, 109–111.

[129] D. Reher, *Back to the basics: mortality and fertility interactions during the demographic transition*, Continuity and Change 14 (1) (1999) 10.

Теорија демографске транзиције у историјском контексту

Идејна срж теорије демографске транзиције – рационалан и активан приступ стварности, који је у средишту трансформације традиционалних у модерна друштва, изникла је средином 20. века из идејног корпуса либерално усмерених друштвених наука. Крајем 20-их година 20. века уочена је неједнака брзина раста светског становништва.[130] Амерички демограф Ворен Томпсон је, на основу стопа природног прираштаја, светско становништво поделио на три групе – А, Б и Ц. У групу А сврстао је САД и земље западне и северне Европе, у којима су стопе морталитета биле ниске, а стопе наталитета у фази наглог опадања, што је водило ка стагнацији раста становништва. Групу Б чиниле су земље источне и јужне Европе у којима су опадале и стопе морталитета и стопе наталитета; с обзиром на то да су стопе морталитета у њима опале раније и у већој мери него стопе наталитета, становништво тих земаља је и даље расло. У групу Ц уврстио је преостали део светске популације, који је обухватао приближно 75% човечанства, у којем су и стопе наталитета и стопе морталитета биле високе.[131] Средином 30-их година 20. века, француски демограф Анри Ландри први пут је употребио термин демографска транзиција. Слично Томпсону, и он је светско становништво, према преовлађујућем режиму биолошке репродукције, поделио у три групе: „савремено“, „прелазног типа“ и „примитивно“. И Томпсон и Ландри су изразили бојазан да ће неуједначени демографски развој довести до потреса на глобалном нивоу. Томпсон је ту бојазан сажео у реченици: „Да ли ће становништво из група Б и Ц мирно седети и гладовати док становништво из групе А ужива лавовски део светског богатства?“.[132]

Запажања о неједнаком расту светског становништва и потенцијалним опасностима до којих он може довести нису у време свог настанка изазвала пажњу шире јавности. Услови за лансирање идеје о демографској транзицији у орбиту ширег интересовања стекли су се нешто касније, по завршетку Другог светског рата. Стицање независности

[130] О овоме опширније у: L. Currais, *nav. delo*, 89.

[131] Исто, 88–89; S. Szreter, *The Idea of Demographic Transition and the Study of Fertility Change: A Critical Intellectual History*, Population and Development Review 19, No. 4 (1993) 661; D. Kirk, *Demographic Transition Theory*, Population Studies 50 (1996) 361–387, овде: 361–363.

[132] Исто, 362.

великог броја дотадашњих колонија, све већа улога међународних организација у светској политици и економији, као и почетак хладног рата и подела света на „западну“ и „источну“ хемисферу, неки су од елемената нове геополитичке ситуације који су представљали плодно тло на које се теорија демографске транзиције „примила“. Кључну улогу у њеној формулацији добио је амерички демограф Френк Нотштајн, који је своја запажања о фазама у развоју становништва први пут презентовао стручној јавности на конференцији посвећеној глобалном проблему исхране, одржаној на Универзитету у Чикагу у јесен 1944. године.[133] Та конференција претходила је оснивању Орагнизације за исхрану и пољопривреду (FAO) у оквиру Уједињених нација. Мотив за њено оснивање била је бојазан да ће по смањењу смртности у земљама трећег света доћи до неконтролисаног раста становништва. Према тадашњим прогнозама, процес опадања морталитета у тим земљама је, захваљујући примени достигнућа западне цивилизације и хуманитарном ангажовању западних земаља, требало да траје знатно краће него на западу; нагло смањивање стопа морталитета, уз истовремено високе стопе наталитета, претило је да доведе до наглог пораста становништва, које би за последицу имало несташицу хране.[134] Креаторима и планерима глобалне економске и социјалне политике био је потребан теоријски модел раста становништва према којем би се управљали у практичном раду, а тај модел пружила им је теорија демографске транзиције.

Великом успеху модела демографске транзиције допринела је његова универзалност. Он је био примењљив на све земље, без обзира на степен њиховог развоја, што је у време снажења идеје о глобалном управљању економијом и политиком омогућавало његову широку примену. Једноставан концепт и веома еластични оквири модела демографске транзиције омогућавали су да се све земље ставе у оквире јединствене типологије на основу које се могао предвидети њихов будући развој. Успешан завршетак демографске транзиције је, према виђењу твораца теорије, требало да доведе до коначне еманципације земаља „трећег света“ од колонијалне прошлости. Са становишта западних креатора глобалног развоја, то није било могуће остварити без политичке

[133] F. W. Notestein, *Population – The Long View*, u: Food for the World, T. W. Schultz (ed.), University of Chicago Press 1945, 36–57.

[134] Демографске анализе су показале да је транзиција морталитета у Северној Европи трајала 75–100 година, док је у Источној Европи трајала знатно краће, 20–25 година. У земљама „Трећег света“ предвиђано је драстично опадање стопа смртности у још краћем року, D. Kirk, *nav. delo*, 368.

демократизације и увођења економског либерализма у тим земљама. Тако се теорија демографске транзције нашла у служби промоције западних друштвених и политичких вредности, економских и геостратешких интереса. Тај аспект употребе теорије демографске транзиције био је посебно наглашен у условима отпочињања хладног рата, када су оба супротстављена блока настојала да придобију што већи број нових држава за своје идеолошке вредности.[135]

Према првобитној верзији теорије, успешан завршетак демографске транзиције није могућ без свеобухватне модернизације друштва. Успостављање контроле рађања крајњи је резултат промена традиционалних вредности, друштвених и културних норми, које настају захваљујући урбанизацији, индустријализацији и порасту образовања.[136] Међутим, већ у време формулисања теорије, била је доступна емпиријска грађа која није подржавала тезу да до пада наталитета долази само у условима дубинских друштвених промена. У многим земљама до транзиције наталитета дошло је и без значајнијих промена друштвених структура. Стога је Нотштајн убрзо модификовао првобитну тезу, тврдећи да до пада натилитета може доћи и интервентном политиком државе, без претходне модернизације друштва. Промена једног од основних постулата теорије допринела је њеној још већој инструментализацији у домену практичне политике планирања демографског развоја.

Концепцијску подршку теорији демографске транзиције дала је 50-их година прошлог века још једна теорија глобалног друштвеног развоја – теорија модернизације. Обе теорије нудиле су универзално примењив метод компаративне анализе и класификације друштава на различитим ступњевима развоја, заснован на развојном искуству западног света. Еластични научни оквири теорије демографске транзиције, хуманитарни аспект њене примене и политичка инструментализација, као и концепцијска саобразност сродним теоријама, били су међусобно повезани чиниоци који су допринели великом успеху и дугом опстанку ове теорије у друштвеним наукама. [137]

---

[135] О политичкој инструментализацији теорије демографске транзиције опширније у: S. Szreter, *nav. delo*, 659–701.

[136] Творци теорије демографске транзиције знали су да су различити методи контрацепције били познати знатно пре почетка опадања наталитета, али да се нису систематски користили, видети: L. Currais, *nav. delo*, 88–91; D. Kirk, *nav. delo*, 363–364.

[137] Нотштајн се у то време налазио на челу водеће демографске институције у САД тог времена – Демографског одсека на универзитету Принстон. О повезаности те научне установе са политичким и економским институцијама САД, видети у: S. Szreter, *nav. delo*, 659–701.

И поред великог почетног успеха, теорија демографске транзиције је, као уосталом и већина других теорија, недуго по свом настанку изложена критикама, које су узеле маха нарочито током 70-их и 80-их година прошлог века. Као и теорија модернизације, и теорија демографске транзиције подвргнута је критици због еволуционистичког приступа друштвеним променама, форсирања дихотомије између традиционалног и модерног и компаративне анализе друштава на различитим нивоима развоја на основу арбитрарно постављених параметара. Велики број емпиријских истраживања показао је да је до опадања наталитета истовремено долазило у друштвима која су се налазила на различитим степенима друштвеног и економског развоја. Критичари теорије демографске транзиције сматрају да она не нуди прецизан одговор на питање који друштвени, економски и културни чиниоци делују у појединим транзиционим етапама, а нарочито у етапи опадања наталитета. Она даје општи оквир дугорочног развоја становништва и идентификује његове најважније фазе, али није у стању да објасни на који начин појединачна друштва пролазе кроз транзицију. Због немогућности да пружи адекватан оквир за емпиријску анализу демографског развоја у специфичним примерима друштвених промена, теорија демографске транзиције се од 70-их година 20. века све ређе назива теоријом, а све чешће аналитичким оквиром и моделом.[138]

Варијанте теорије демографске транзиције

И поред свих недостатака теорије демографске транзиције, њена ширина и флексибилност омогућили су постављање мноштва хипотеза о ефектима друштвеног развоја на демографске параметре и обрнуто, што је довело до развоја великог броја варијанти и „надоградњи“ њене првобитне верзије. Као централни проблем демографског развоја, временом се издвојила транзиција наталитета. До фокусирања на проблем наталитета дошло је из два разлога – у међувремену је у научној јавности успостављен већи консензус о узроцима опадања морталитета него о узроцима опадања наталитета; осим тога, у другој половини 20.

[138] C. Hirschman, *Why Fertility Changes*, Annual Review of Sociology, vol. 20 (1994) 203–233, овде: 221.

века контрола наталитета представљала је већи друштвени изазов од контроле морталитета. У зависности од тога којем фактору приписују пресудни значај за транзицију наталитета, нове теорије, проистекле из првобитне теорије демографске транзиције, називају се економским, културним, дифузионим, идеационим и сл.

Током 50-их и 60-их година прошлог века, доминантан утицај на транзицију наталитета приписиван је економским чиниоцима. За разлику од оригиналне верзије теорије демографске транзиције, која репродуктивно понашање у традиционалним друштвима сматра стихијским и неконтролисаним, економске теорије га виде као економски рационално: у традиционалним друштвима економски је рационална одлука да се има што је више могуће деце, пошто свако преживело дете доприноси репродукцији и напретку породичног домаћинства, а посредно и општем благостању. У модерним урбаним друштвима, индустријализација и технолошки прогрес захтевају већа улагања у људски капитал, већу специјализацију рада и акумулацију нових знања. Стога трошкови издржавања деце, нарочито у сврху њиховог образовања расту, док се њихова економска улога у домаћинству смањује. Рађање великог броја деце постаје економски нерационално, нарочито у условима опадања морталитета, у којима су и шансе за преживљавање веће, што доводи до смањења наталитета.[139]

Значај економских и структурних фактора за транзицију наталитета нарочито је наглашен у делима америчких аутора. Европски аутори су већу пажњу посветили културним чиниоцима. Њихова истраживања су показала да се транзиција наталитета одвијала у друштвима на различитим ступњевима друштвено-економског развоја. У великом броју случајева она је почињала пре економских и структурних промена, док се у појединим друштвима традиционални модел репродукције одржавао упркос економској модернизацији. Стога су заступници утицаја културних фактора на транзицију наталитета склони да је посматрају као део ширег еманципаторског процеса на који је утицао већи број чинилаца, као што су секуларизација, ширење образовања, развој индивидуализма, јачање вере да појединац може сам да контролише и обликује свој живот и своју будућност и сл.[140] Према овом виђењу, опадање наталитета је кумулативни резултат дејства различитих фактора, који се не могу увек

[139] Најистакнутији заговорници ове теорије били су припадници тзв. Чикашке школе, видети: D. Kirk, *nav. delo*, 370.
[140] Исто, 368–373.

прецизно идентификовати нити се може прецизно измерити њихов појединачни допринос процесу транзиције.[141]

Поједини аутори сматрају да опадању наталитета у многим случајевима доприноси и *дифузија* новог обрасца биолошке репродукције. Они истичу да репродуктивно понашање није увек индивидуални избор, већ је резултат комплексних социјалних интеракција и у многим случајевима је „заразно“ понашање. Транзиција наталитета која из одређених, нпр. економских разлога, почне у једном делу друштва, убрзо се шири и на друге делове заједнице који нису захваћени иницијалним економским променама.[142] Ширење новог модела понашања може се одвијати преко различитих кохезивних фактора заједнице – језика, нације, религије, географске повезаности и сл.[143]

Једна од најзапаженијих теорија о транзицији наталитета која се појавила у другој половини 20. века је *теорија тока богатства* коју је дефинисао аустралијски демограф Џон Калдвел. Према тој теорији, у традиционалним друштвима *ток богатства*[144] усмерен је од деце ка родитељима, а у модерним друштвима његов ток је супротан – од родитеља ка деци. У традиционалним друштвима деца су радна снага која доприноси одржању и просперитету породичног домаћинства, а посредно и друштва у целини. Имати што већи број деце стога је економски и друштвено пожељно, пошто она представљају извор богатства за породицу и ширу заједницу. У модерним друштвима, економски рационално је имати само онолико деце колико задовољава афективну потребу родитеља за децом. Због увођења обавезног

[141] Истраживања репродуктивног понашања у Угарској крајем 19. и почетком 20. века показала су да је у појединим областима наталитет почео да опада и без претходне друштвене модернизације, као и да није могуће издвојити национални или религијски елемент као пресудан за време почетка транзиције. У Трансданубији (западне области данашње Мађарске) наталитет је прво почео да опада код Мађара калвинистичке деноминације, у Банату код Немаца (већински католици), а у области Караш-Северин код православних Румуна; у Банату и Караш-Северину наталитет је најкасније почео да опада код православних Срба и Мађара католика, Paul Demeny, *Early Fertility Decline in Austria-Hungary: A Lesson in Demographic Transition*, Daedalus, vol. 97/2, Historical Population Studies (Spring 1968) 502–522.

[142] D. Kirk, *nav. delo*, 364–365; C. Hirschman, *nav. delo*, 213.

[143] Према једном истраживању транзиције наталитета у Централној и Источној Европи, наталитет је у регијама кроз које протиче Дунав у Аустрији, Мађарској, Југославији, Румунији и Бугарској, био нижи него у осталим деловима тих држава, D. Kirk, *nav. delo*, 383.

[144] Под богатством се подразумевају „сав новац, добра, услуге и гаранције које једна особа обезбеђује другој“, John Caldwell, *Theory of Fertility Decline*, Academic Press, London 1982, 333.

школовања, опада радна улога деце у домаћинству па деца нису више извор богатства, већ постају трошак за родитеље.[145]

Транзиција наталитета је, према Калдвеловој теорији, резултат промене тока богатства. До те промене долази због ширења нових вредности које у први план стављају индивидуалне потребе и постигнућа, а кључну улогу у њиховом ширењу има увођење обавезног школовања. У новом систему вредности успоставља се нови концепт детињства, који је заснован на афективном и материјалном улагању у децу, а не на њиховом коришћењу за рад у домаћинству. Редефинише се и мајчинска улога; фокус мајчинства није више на рађању деце, већ на њиховом одгајању и васпитању. У традиционалним друштвима, деца су и извор сигурности за родитеље у старости; у модерним друштвима деца губе ту улогу, коју преузимају пензиони фондови и различити системи осигурања. Ширење масовног образовања у једном друштву најављује транзицију наталитета у блиској будућности.[146]

Калдвел је правио разлику између модернизације и *вестернизације*: модернизација подразумева структурне промене, док се вестернизација своди на имитацију. Према његовом виђењу, не постоји директна веза између економске модернизације и почетка опадања наталитета. Примарни покретач промена у репродуктивном понашању је вестернизација, која подразумева усвајање идеје прогреса, ширење масовног образовања и секуларизацију друштва по угледу на развијене земље запада. Тај процес може да претходи економском развоју, као што је то био случај у великом броју тзв. земаља Трећег света у другој половини 20. века. Један од најважнијих продуката вестернизације је, по Калдвеловом мишљењу, нуклеусна породица, фокусирана на улагање у децу.[147]

*

Постојање великог броја различитих тумачења демографских промена кроз које светско становништво пролази од краја 18. века до данашњих дана, говори о мноштву чинилаца који до тих промена доводе. Теорија демографске транзиције својевремено је поставила универзални модел развоја становништва, који је био у складу са друштвеним,

[145] Исти, *Towards a restatement of demographic theory*, Popualtion and Development Review 2 (1976) 321–366.

[146] Исто.

[147] Исто; видети и: H. Kaplan, *Evolutionary and Wealth Flows Theories of Fertility: Empirical Tests and New Models*, Population and Development Review, vol. 20, no. 4 (Dec. 1994) 753–791.

економским и геополитичким потребама света у којем је настао. Емпиријска истраживања су, међутим, показала да у сваком друштву које пролази кроз процес демографских промена постоје специфични чиниоци који на тај процес делују. Уместо на разради универзалног обрасца демографских промена, научна пажња је током последњих деценија усмерена на идентификовање и мерење интензитета специфичних чинилаца демографског развоја у сваком друштву.

ДИНАМИКА СТАНОВНИШТВА

Густина насељености

„Што је имање за човека, то је људство за државу: слабо насељена држава исто је што и човек сирома, тело без душе, воденица без воде; напротив, много житеља чине правитељство снажним и носе у себи семе богатства, просвете и славе.“

В. Јакшић, *Предлог Првозвано-андрејској народној скупштини*

У програму мера за унапређење државе који је поднео Светоандрејској скупштини, Владимир Јакшић је наведеном реченицом започео експликацију стања у Србији. Прва поређења густине насељености Србије и осталих европских држава показала су да је Србија средином 19. века била слабо насељена: „Тако н.п. на сваку државу у Европи долази средином по пет милиона житеља а исто толики је и број целог србског народа, но у нашем га отечеству нема више од 1 милиона и уместо по 2000 душа на сваку четвороуглу миљу у Европи што долази, нема у Србији јаче насељености од 1100 душа на сваку миљу.“[148]

За рачунање густине насељености потребни су подаци о броју становника и површини територије. Број мушких становника Србије је, захваљујући пореским списковима, био познат већ по завршетку Другог устанка. Укупан број становника први пут је утврђен 1834. године, приликом извршења првог општег пописа становништва. За разлику од броја становника, који је пописима дознаван сваких неколико година, површина Србије све до краја 19. века није била прецизно измерена. Прва мерења државне територије извршила је група руских официра, која је била ангажована на обележавању границе с Турском, 1830/31.

[148] *Попис људства Србије у години 1863*, 12.

године. Географску карту коју су руски официри тада нацртали, један кнежев чиновник је по његовом налогу ископирао за домаћу употребу. Прву географску карту која је штампана у Србији, израдио је Јован Бугарски 1845. године. Та карта – *Карта Књажевства Србије*, израђена у размери 1:345.000, имала је доста грешака. Нову карту, у размери 1:300.000, израдио је 1850. године Јован Миленковић на основу руског предлошка из 1831, имајући у виду и територијално проширење из 1834. године. Иако ни та карта није била лишена недостатака, била је у званичној употреби скоро пола века. Потребе државне управе су, међутим, захтевале прецизно мерење државне територије и израду карте којом би се утврдили величина и границе не само територије целе државе, већ и административних јединица. Тај посао изискивао је не само добре стручњаке, већ и велика новчана средства. Уместо карте за послове државне управе, држава се, међутим, крајем 60-их година 19. века, определила за израду карте за војне потребе.[149]

Руски официри који су почетком 30-их година обележавали српско-турску границу, површину територије Србије проценили су на 800 кв. географских миља.[150] Године 1853. пруски картограф Енгелхард израчунао је да површина Србије износи 998 кв. миља. Велика разлика између те две цифре навела је Владимира Јакшића да изврши нови прорачун, према којем је површина Србије износила 760 кв. миља.[151] Географски завод Јустуса Петрмана у Готи предузео је 1868. године „на највернијим картама планиметрично израчунавање“ и израчунао да

[149] „Она [влада] притјажава додуше, као што чујемо, у генерал-штабу војеног министерства добру карту за специјално војене цели, и наша је стратегија с тиме намирена, али карту за камералне цели јошт ни из једног окружија сачињену немамо, нити ћемо тако скоро и имати моћи, почем се за то, као што рекосмо, врло велике жертве изискују“, В. Јакшић, *Густина насељености*, 3. Карту коју Јакшић спомиње израдио је у размери 1:500.000 мајор Љубомир Ивановић 1869. године. То је била прва српска карта која није дата на увид јавности, видети: Драгица Живковић, *Српска картографија – од инжењерске до дигиталне*, Гласник Српског географског друштва XCII/3 (2012) 3; С. Радојчић, З. Срдић, *Астрономски и геодетски радови бечког Војногеографског института у Кнежевини Србији 1874. године*, Зборник радова конференције Развој астрономије код Срба, VII, Београд 2012, 411.

[150] Једна квадратна географска миља износи 55.08 км².

[151] Јакшић је пластично описао процес премеравања: „...немајући целисходнијег средства, узмем у помоћ точно израђене земљовиде: бившег србског војводства, књажества Влашке и Ердеља, те служећи се мрежом од квадратића пронађем да Србија мање од 800 миља бројати мора а никако до 1000 као што Енгелхард тврђаше, сиреч само 760“, В. Јакшић, *Густина насељености*, 4.

површина Србије износи 791 кв. миљу. На основу тог прорачуна, Завод у Готи израчунао је и површине округа у Кнежевини.[152]

Непосредно пред српско-турске ратове, аустријски генералштаб издао је карту Кнежевине Србије којом је њена јужна граница померена ка северу, а самим тим је смањена и површина државне територије. На основу те карте, према рачунању Завода у Готи, површина Србије износила је 682 кв. миље или 37.560 km²; према рачунању пуковника Стрелбицког површина Србије је износила 680 кв. миља или 37.495km², а према рачунању Владимира Јакшића – 687 кв. миља или 37.828 km².[153] Тако су током 70-их и почетком 80-их година 19. века у оптицају биле три различите цифре које су коришћене у статистичким прорачунима.[154] Први топографски премер Србије извршен је тек у последњој деценији 19. века, од стране Географског одељења Главног генералштаба српске војске, на челу са Јосифом Симоновићем.[155]

*

У наредној табели дати су подаци о броју становника Србије у пописним годинама, од 1834. до 1884, и густини насељености. За површину Србије у старим и новим границама узели смо податке наведене у Државопису Србије из 1889. године.[156]

---

[152] Б. Јовановић наводи да је наведену површину Србије израчунао картограф Петрман, а да је завод у Готи на основу ње потом израчунао површину појединих округа, Б. Јовановић, *нав. дело*, 18–19.

[153] Богољуб Јовановић је као релевантну узео површину коју је израчунао завод у Готи, из разлога што је од наведена три прорачуна, она имала средњу вредност, исто, 18–19.

[154] О збрци коју су у јавности стварали различити подаци о величини државне територије, видети: Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, стр. V.

[155] М. Вемић, *Картографија Србије у XX веку*, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ 57 (2007) 408; Ј. Симоновић, *Први топографски премер Краљевине Србије*, Београд 1896.

[156] *Попис људства у Краљевини Србији 1884. године*, стр. VIII.

Година	Површина	Укупан број становника	Број становника на 1 km²
1834.	37.613km²	678.192	18,0
1841.		828.895	21,9
1843.		859.545	22,8
1846.		915.080	24,3
1850.		956.983	25,4
1854.		998.919	26,5
1859.		1.083.363	28,8
1863.		1.108.668	29,5
1866.		1.216.348	32,3
1874.		1.353.890	36,0
1884.	48.303 km²	1.901.736	39,4

Табела 1: Густина насељености Србије 1834–1884.[157]

За четири деценије државног развитка, од 1834. до 1874, број становника и густина насељености Србије су удвостручени. Густина насељености била је у порасту и по проширењу државне територије, па је 1884. била 2,2 пута већа него што је била пола века раније, 1834. године.

У наредном графикону приказана је густина насељености Србије по окрузима 1834, 1859. и 1884. године.

[157] У статистичким публикацијама из 19. века често се наводе различити подаци о броју становника у појединим пописним годинама. Крајем 19. и почетком 20. века извршене су извесне корекције у пописним резултатима из претходних година, па се у свескама Статистичког годишњака из тог периода наводе кориговани резултати пописа, видети нпр: *Статистички годишњак*, III (1896–1897), Београд 1900, 19. Кориговани резултати узети су као релевантни и у публикацији *Становништво Народне Републике Србије од 1834–1953*, Београд 1953, 12. У табели смо податке о броју становника у пописним годинама преузели из наведене публикације, осим за 1859. годину, за коју смо податке преузели из друге свеске Државописа (1865) 14. Подаци о броју становника 1859. године први пут су презентовани у првој свесци Државописа (1863) 86–97, али је тада из укупне популације изостављено ромско становништво. У другој свесци Државописа дати су подаци за целокупно пописано становништво, међутим првобитна цифра је касније преузета у *Статистичким годишњацима* и *Становништву Народне Републике Србије од 1834–1953*. Стога смо се одлучили за податак из друге свеске Државописа који у овом случају сматрамо релевантнијим.

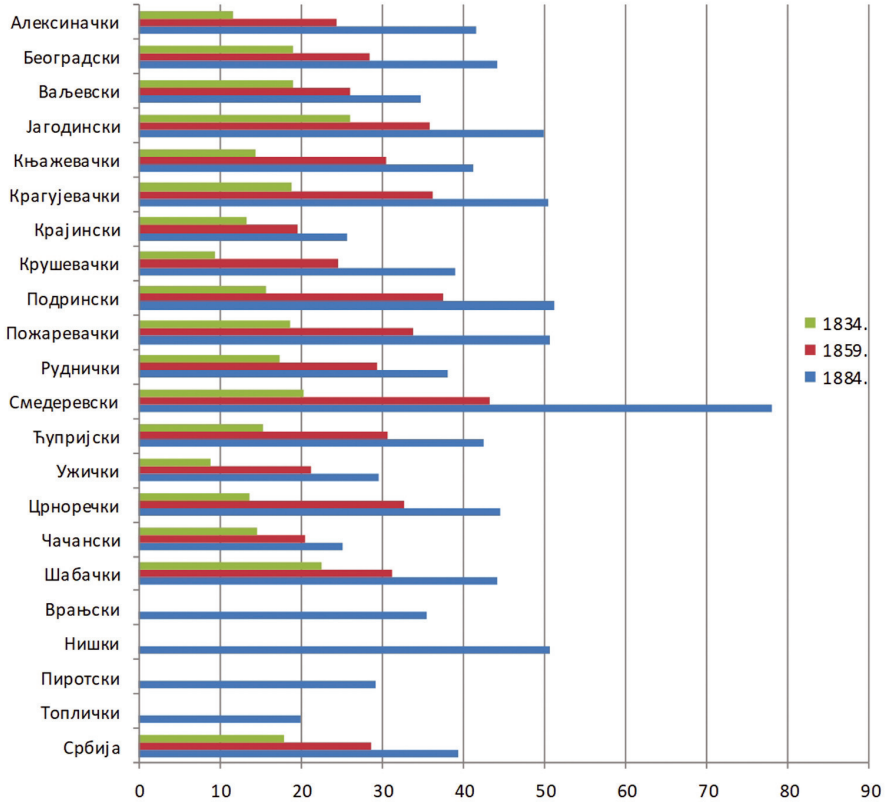

Графикон 1: Густина насељености Србије по окрузима 1834, 1859. и 1884. године (број становника на 1km²)[158]

[158] Извори података за графикон: за 1834. годину – В. Јакшић, *Густина насељености*, 7–13. Јакшић је површину Србије и густину насељености рачунао на основу квадратних миља, а ми смо миље претворили у km². Ове податке ипак треба узети са резервом, пошто подаци о површинама округа нису били прецизни, ромска популација није узета у обзир, а попис из 1834. изведен је према другачијој окружној подели него каснији пописи на основу којих је састављена табела. Подаци о броју становника 1859. године први пут су презентовани у првој свесци Државописа (1863) 86–97, али је тада из укупне популације изостављено ромско становништво. Стога смо податке о броју становника 1859. преузели из друге свеске Државописа (1865) 14, у којој су дати подаци за целокупно пописано становништво. За 1884. годину податке смо преузели из Државописа Србије XVI (1889), стр. VIII, XXXVII–XXXVIII и 254–255. Осим тога, резултати пописа из 1859. изнети у другој свесци упоредиви су са резултатима из 1884, пошто је приликом презентовања пописних резултата узета у обзир промена границе између Алексиначког и Крушевачког округа, до које је дошло по извршењу пописа из 1859. године.

Густина насељености по окрузима била је неравномерна – однос између најређе и најгушће насељених округа у све три посматране године био је приближно 1:3. Територијално најмањи округ – Смедеревски, био је најгушће насељена област Србије (изузев у првој посматраној години). По густини насељености потом је долазио још један округ на северу земље – Пожаревачки, а затим окрузи у централној Србији – Крагујевачки и Јагодински. Најређе насељен био је Крајински округ на североистоку земље, као и окрузи на југу и југозападу Србије – Ужички, који је по територији коју је заузимао био највећи округ у Кнежевини, и Чачански округ. Док је густина насељености у Чачанском и Ужичком округу за 50 година удвостручена, у Смедеревском је скоро учетворостручена.

Између округа који су прикључени Србији 1878. постојале су знатне разлике у погледу густине насељености. Топлички округ је, са 19,9 становника по квадратном километру, 1884. године био најређе насељен округ у Србији.[159] Насупрот њему, Нишки округ је са 50,6 становника по квадратном километру био међу најгушће насељеним окрузима у земљи.

Густина насељености појединих округа била је у вези с просечним бројем становника у насељима. Села у најгушће насељеном и територијално најмањем округу – Смедеревском (после територијалног проширења 1878. заузимао је 2,4% државне територије) била су највећа по броју становника. Године 1884. у селима тог округа живело је у просеку по 1.490 становника, док су најмање становника имала села у Топличком округу – просечно 188 становника по једном селу.[160]

Београд је, као највећи урбани центар, и једина урбана област која је засебно представљана у статистичким прегледима,[161] био најгушће насељен део Србије. Године 1834. у Београду је живело 418 становника на једном кв. километру, а пола века касније – 2.839. Ако се изузме Београд, просечна насељеност градских насеља – вароши и варошица, у старим окрузима била је мања него у новим.[162] У новим окрузима

[159] Међу новим окрузима, Топлички округ претпрео је највеће демографске промене по присаједињењу Кнежевини. О томе ће бити више речи у одељку о механичком кретању становништва.

[160] *Попис људства у Краљевини Србији 1884. године*, стр. VIII–XI.

[161] Податке за Београд нисмо могли да унесемо у графикон, због исувише велике диспропорције у математичким показатељима густине насељености за Београд и за округе.

[162] Под појмом градско становништво подразумевамо становнике насеља која су по Закону о местима из 1866. имала статус вароши и варошица, видети: *Зборник закона*, XIX, Београд 1866, 102–104. О критеријумима за рангирање насеља видети опширније у: Б. Миљковић-Катић, *нав. дело*, 62–66.

просечан број становника градских насеља био је 6.088, а у старим само 2.973.[163] Релативно слаба насељеност градских насеља у старим окрузима била је последица тога што је главни критеријум категоризације насеља била њихова административна функција. Сва насеља која су била окружна средишта имала су статус вароши, иако се многа од њих по својим привредним функцијама нису много разликовала од сеоских насеља.[164]

Имајући у виду регионалну неравномерност у погледу густине насељености, Милан Јовановић Батут је на измаку 19. века закључио да поједини крајеви Србије још нису достигли „ни ону густину ни онај тип насељености који би најбоље одговарао културним циљевима и савременим задацима људских заједница у уређеном друштву“.[165] Колика је била густина насељености Србије у односу на друге европске земље и САД 70-их година 19. века, представљено је у наредном графикону.

[163] *Попис људства у Краљевини Србији 1884. године*, стр. XI.
[164] Б. Миљковић-Катић, *нав. дело*, 62–66.
[165] М. Јовановић Батут, *нав. дело*, 23.

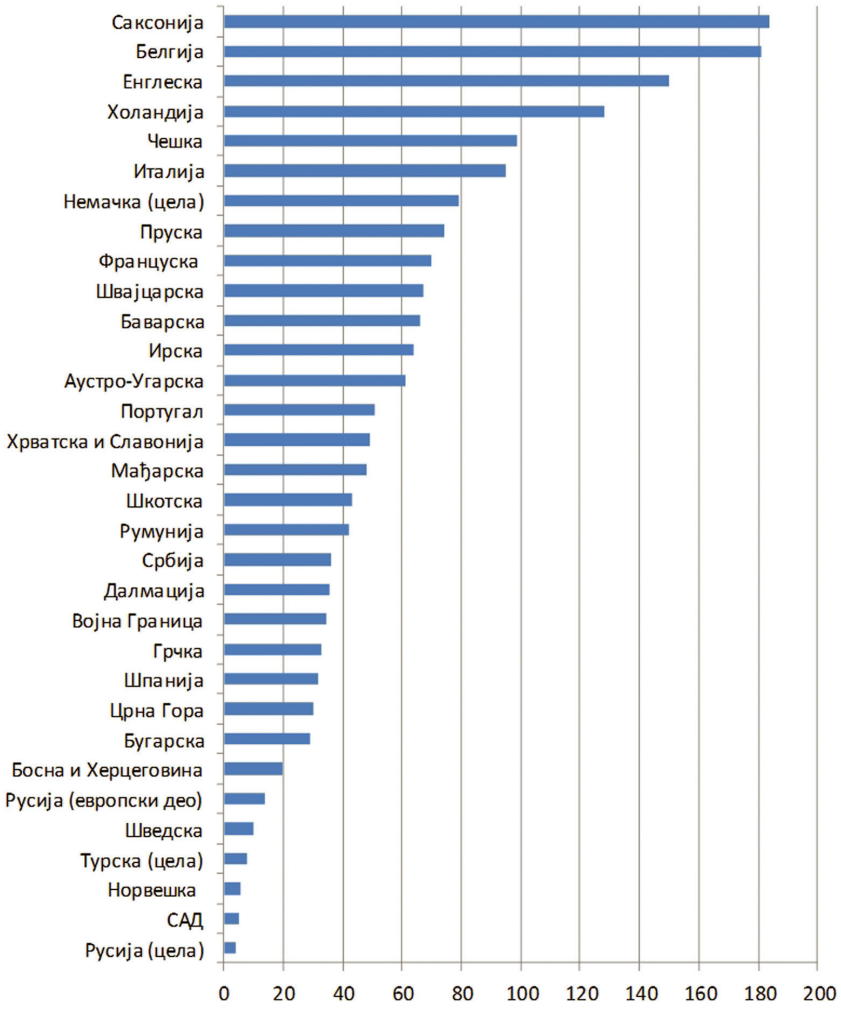

Графикон 2: Густина насељености појединих држава/области 70-их година 19. века (број становника на 1km²)[166]

[166] Извор података за графикон: В. Јовановић, *Статистичан преглед*, II, 171–172. Јовановић је навео да је густина насељености Србије у старим границама била 36 становника на 1 km², а са новим окрузима 33,4. Те вредности добио је на основу процене броја становника нових округа – 1.600.000, и површине Србије – 37.560 km² у старим и 47.860 km² у новим границама. Ми смо у табелу унели густину насељености Србије према савременој процени броја становника у 1879. години – 1.750.740 и процењеној површини Србије од 48.303 km².

Међу европским државама, најгушће насељене биле су индустријски најразвијеније земље. Географски посматрано, западноевропске земље биле су гушће насељене од земаља на северу, југу и истоку европског континента. Поредећи густину насељености Србије са другим европским земљама, Владимир Јакшић је закључио да се Србија „још не налази на равној културној равнотежи са другим сажитељима Европе“.[167] Према оцени Милана Јовановића Батута, изреченој на крају 19. века, „*Србија би*, дакле, према својој насељености *могла још вековима према физиолошким одредбама своје бракове склапати и у физиолошким границама брачну децу рађати, а да ипак не достигне густину насељености, какву већ данас налазимо у неким веома напредним државама* [подвучено у оригиналу], н. пр. у Белгији са 231 становника по једном квадратном километру, или у Саксонској са 253“.[168]

Малтусова теорија раста становништва, постављена на измаку 18. века, у прекомерном расту становништва на одређеној територији видела је опасност за његов опстанак. Индустријски развој је, међутим, убрзо одагнао страх од пренасељености у најгушће насељеним земљама, пошто је индустријски сектор апсорбовао вишак становништва из руралних подручја. У теоријским разматрањима односа демографског и привредног развоја, демографски притисак се види као мотив за технолошки и економски напредак. Сматра се да демографски притисак на ограничену количину земљишта у аграрним друштвима утиче на унапређење технологије аграрне производње и повећање продуктивности; вишак становништва у аграрном сектору прелива се у индустријски сектор и подстиче његов даљи развој.[169] Густина насељености Србије се од 1834. до 1884. више него удвостручила. Претпостављамо да је пораст густине насељености подстицајно деловао на промене унутар пољопривредног сектора у наведеном периоду – постепени прелаз са сточарства на земљорадњу, али још увек је био далеко од критичне тачке демографског притиска који би могао да делује стимулативно на урбани и индустријски развој.

---

[167] В. Јакшић, *Густина насељености*, 30.

[168] М. Јовановић Батут, *нав. дело*, 23.

[169] Класично дело на ову тему је: E. Boserup, *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*, http://www.biw.kuleuven.be/aee/clo/idessa_files/boserup1965.pdf.

Кретање становништва

Укупно кретање становништва

„Политична судбина сваке државе у Европи поглавито од великог броја житеља зависи, из кога се финансијска моћ јавне управе црпи и редови народне војске попуњавају. Остала добра јавног живота, просвета, технична вештина, и утаначени вкус друштвног уживања подпомажу доста делатност владиних наређења, но од подчињене су вредности наспрам снаге коју земља у броју својих грађана има.“

Попис људства у години 1863.

По угледу на праксу у развијеним европским земљама, кретање броја становника у Србији почело је да се прати средином 19. века, на основу података из сукцесивних пописа становништва.[170] Поређење података о броју становника требало је да покаже да ли је, и у којој мери, у држави остварен напредак у протеклом периоду: „Из сравњења повише пописа људства види се, је ли ово што год у свом броју приновило или изгубило спрам старијих времена, пак онда се из добивеног резултата дознаје, у ком је степену земља кроз известно неко време напредовала а можда и опадала“.[171] Од установљења статистичке службе, почетком 60-их година 19. века, трендови укупног кретања становништва Србије, као и кретања његове саставнице – природног кретања, праћени су на нивоу целе земље, као и на нивоу округа. Ти подаци редовно су публиковани у едицији Државопис Србије, а саопштавани су и на седницама Народне скупштине.

У наредном графикону представили смо трендове укупног кретања становништва Србије између пописних година, од 1834. до 1884. године.

[170] „Пак и на Сербе ови примери у стању су побудити, и на овој стази цивилизације, иза изчислени благоустројени држава, не изостати“, В. Јакшић, *Општи покрет људства у години 1852*, Гласник ДСС V (1853) 256.

[171] *Попис људства Србије у години 1863*, 12.

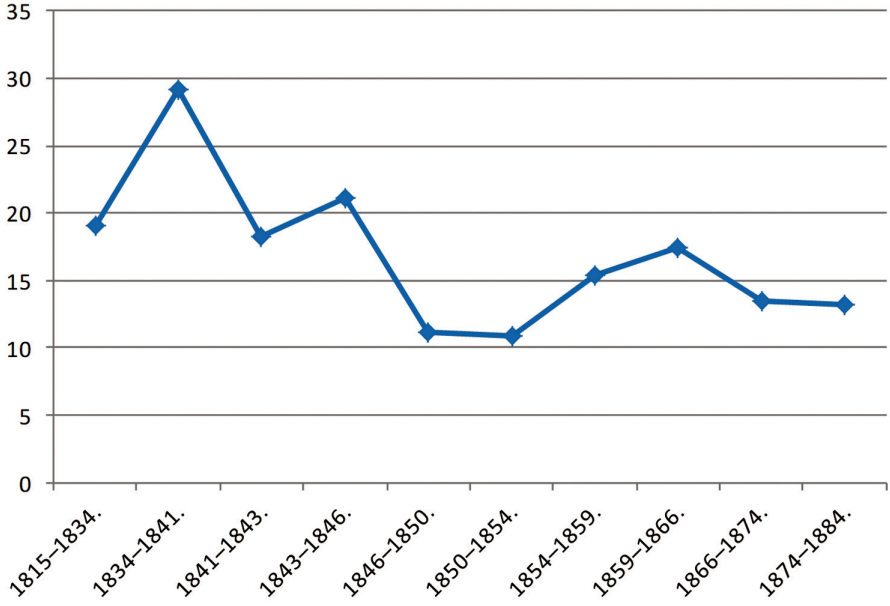

Графикон 3: Стопа годишњег прираштаја становништва између пописних година (у промилима) [172]

Највећи прираштај становништва Србија је имала у првом разматраном раздобљу, односно у првим годинама по стицању аутономије. Просечна стопа годишњег прираштаја у том периоду износила је 29,1‰, да би потом постепено опадала до средине 50-их година, када је поново почела да расте, иако мањим интензитетом него почетком посматраног периода.

У следећем графикону приказан је укупни прираштај становништва по окрузима од 1834. до 1884. године, који је подељен на четири временска одсека:

[172] За податке о броју становника у наведеним пописним годинама видети: *Становништво Народне републике Србије од 1834–1953*, 12, 19. Изоставили смо податке за 1862. због временске блискости са претходним и наредним пописом, као и због њихове мање поузданости (о томе видети Б. Јовановић, *Попис људства*, 10–13). За број становника 1815. године узели смо процену од 473.000 становника, видети: М. Сентић, *Становништво и популациони губици устаничке Србије*, у: Прилози статистичком изучавању Првог српског устанка (1804–1813), Београд 1955, 24. Стопе прираштаја у овом и наредним графиконима израчунате су на основу геометријске прогресије, уколико није другачије наведено.

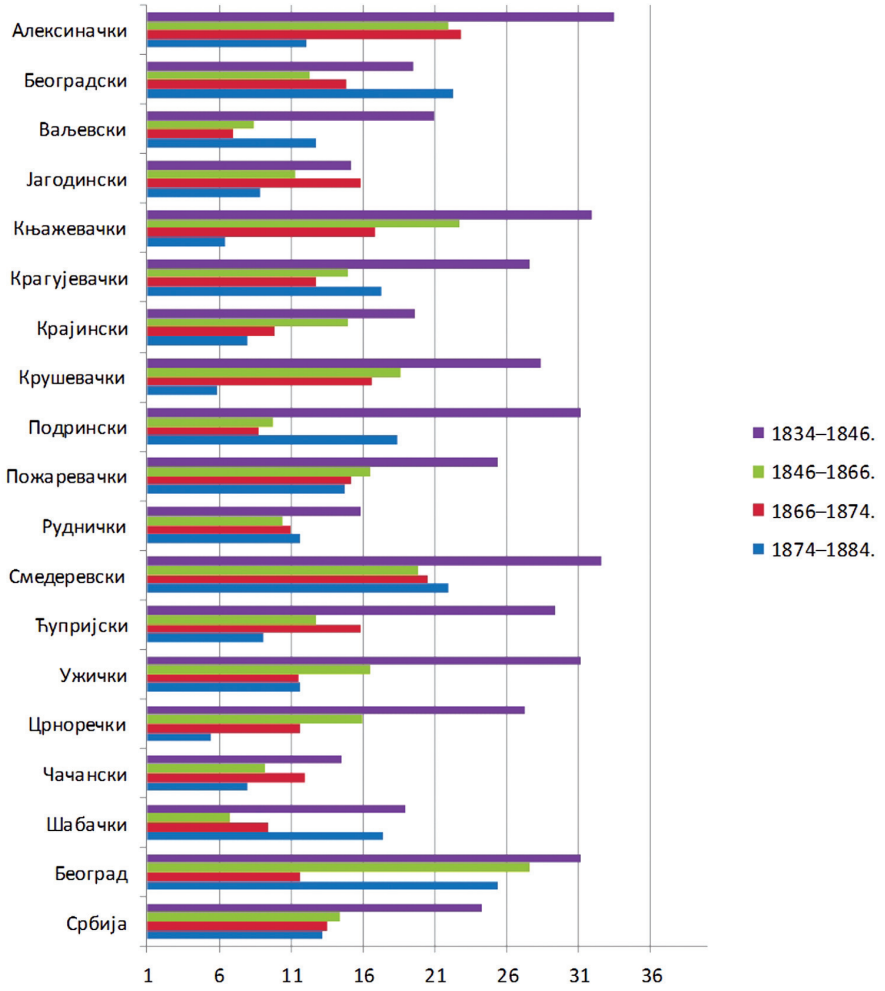

Графикон 4: Стопа годишњег прираштаја становништва по окрузима између пописних година (у промилима)[173]

[173] За рачунање стопе прираштаја 1834–1846. податке о броју становника по окрузима за 1834. годину преузели смо из: *Известије поднешено г. Министру Финансија о числу житеља Србије у години 1859*, Државопис Србије, I, 89–90; у том извештају број становника по окрузима 1834. груписан је на основу окружне поделе каква је постојала 1846. године. За 1846. годину користили смо податке изнете у Ј. Гавриловић, *Главни извод пописа Србије у години 1846*, 188–189. Попис из 1834. године није обухватио ромску популацију, док је попис из 1846. обухватио и Роме, али су они у наведеном извештају Ј. Гавриловића изостављени. Приликом рачунања стопе прираштаја 1846–1866,

У складу са стопама прираштаја становништва на нивоу целе земље, и прираштај по окрузима био је највећи у првом посматраном раздобљу. Нарочито је био висок у окрузима на југоистоку земље – Алексиначком и Књажевачком, који су се налазили на граници са Османским царством. Разлог томе било је, као што ћемо касније видети, интензивно усељавање становништва из пограничних области суседног царства. Висок прираштај у свим разматраним периодима имали су окрузи на северу – Смедеревски и Пожаревачки, док су Чачански на југу и Крајински на истоку земље имали константно ниске стопе прираштаја. У последњем разматраном периоду, који је уследио после територијалног проширења, најмањи прираштај забележен је у окрузима уз границу – Књажевачком и Крушевачком, а потом Црноречком и Алексиначком округу. Разлог томе била је последица исељавања у нове округе.

У нареда два графикона представљене су стопе годишњег прираштаја у новим окрузима 1879–1884. године и број становника у њима у почетној и завршној години разматрања.

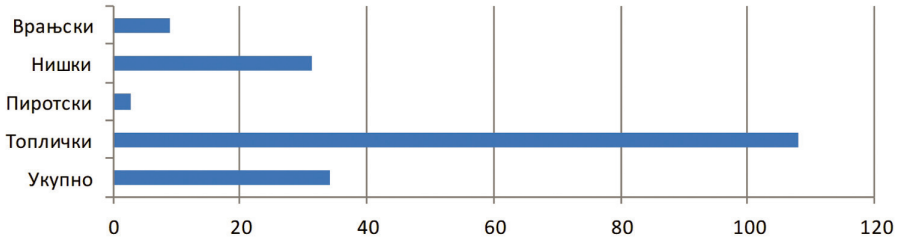

Графикон 5: Стопа годишњег прираштаја становништва у новим окрузима 1879–1884. (у промилима)[174]

податке о броју становника 1846. године преузели смо из: *Попис људства Србије у години 1866*, 104, пошто је овај преглед броја становника обухватио и Роме, који су обухваћени и пописом из 1866, као и у наредним пописима. Податке за 1866. преузели смо из: *Попис људства Србије у години 1866*, 100. За податке из 1874. користили смо: Б. Јовановић, *нав. дело*, 26. Подаци за 1884. годину преузети су из: *Попис људства у Краљевини Србији 1884*, 38.

[174] Извор података за графикон: *Попис људства у ослобођеним крајевима*, Државопис Србије, XI, Београд 1882, 55; *Попис људства у Краљевини Србији 1884. године*, 254–255. Приликом израде графикона нисмо узели у обзир 2.963 лица пописаних 1879. године у десет села Прокупачког округа који су убрзо после пописа прикључени Алексиначком округу, као ни 494 лица у два села која су припала Подрињском округу.

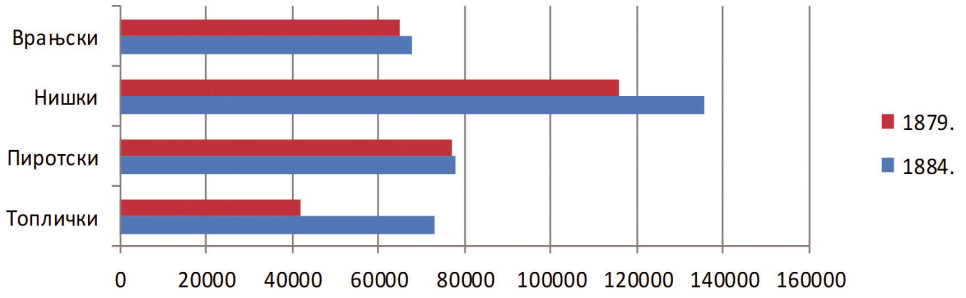

Графикон 6: Број становника у новим окрузима 1879. и 1884. године (у апсолутним износима)[175]

Прираштај у новим окрузима 1879–1884. био је изузетно неравномеран. Највећу стопу годишњег прираштаја – 108,1‰ имао је Топлички округ, док је стопа прираштаја у Пиротском округу износила само 2,7‰. Висок прираштај становништва у Топличком округу, који је за пет година увећао своје становништво са 42.000 на скоро 78.000 лица, у највећој мери био је последица имиграционих процеса. Посматрано на нивоу целе земље, прираштај становништва у новим окрузима био је око три пута већи него у старим окрузима у периоду 1874–1884, што је била последица повећане имиграције из старих у нове округе.

Неравномерни прираштај становништва последица је различитих трендова кретања његових саставница – природног и механичког кретања. Природно кретање становништва чине две компоненте – наталитет и морталитет, док механичко кретање сачињавају имиграција и емиграција.[176] У којој мери су наведене компоненте утицале на укупно кретање становништва Србије, видећемо у наредна два одељка.

[175] Извор података за графикон исти као и за графикон 5.

[176] Наталитет и имиграција представљају позитивне саставнице укупног кретања становништва пошто заједнички делују у смеру његовог раста, док су морталитет и емиграција негативне саставнице које делују у смеру смањења становништва. Трендови кретања наведених компоненти утичу не само на укупно кретање становништва, већ и на обележја демографске структуре. О овоме опширније у: A. Wertheimer-Baletić, *nav. delo*, 200–203.

Природно кретање

„Што је размер вишка људства јачи, утолико је и држава напреднија, јер ма како да су хваљени у земљи постојећи закони, ипак пресуда над њима најпосле се изриче у вишку проистичућем из покрета људства.“

Владимир Јакшић, *Покрет људства Србије у години 1862.*

Прву анализу природног кретања становништва Србије објавио је Владимир Јакшић 1852. године у Гласнику Друштва словесности, а предмет његове анализе било је кретање становништва Београда.[177] Природно кретање становништва праћено је и у другим европским престоницама, чија су административна устројства представљала узор за српску администрацију у повоју.[178] Потребу праћења природног кретања становништва у Београду наглашавала је и потреба смањења његовог демографског дефицита у односу на друге градове у региону: средином 19. века Београд је са око 30.000 житеља далеко заостајао за Букурештом, који је имао 60.000 становника, Сарајевом са 84.000 и Пештом са 100.000 становника.[179]

Године 1855. Јакшић је податке о природном кретању становништва у Београду упоредио са подацима из других европских градова. То поређење представљено је у следећој табели.

[177] Матичне књиге рођених и умрлих биле су му најдоступније за Београд, а престони град имао је посебан, репрезентативни значај за државу која се стварала; у његовом напретку огледао се и напредак Србије, В. Јакшић, *Число и покрет људства главнога града Београда*, Гласник ДСС IV (1852) 249–250.

[178] Русија и Пруска, „најточније административно уређене велике државе“, на месечном нивоу пратиле су природно кретање становништва у својим престоницама, исто, 249–250.

[179] Исто.

Град	Раздобље	Стопа наталитета	Стопа морталитета	Стопа природног прираштаја	Стопа нупцијалитета
Берлин	1843–1852.	35,0	25,2	9,8	/
Брисел	1844–1853.	36,6	29,9	6,7	8,7
Беч	1840–1848.	44,6	38,6	6,0	8,3
Лондон	1839–1847.	26,6	21,2	5,5	8,4
Фиренца	1840–1849.	38,9	36,4	2,5	7,9
Париз	1844–1853.	33,2	31,8	1,4	9,5
Стокхолм	1841–1850.	28,5	32,7	–4,2	6,6
Београд	1847–1854.	44,6	43,5	1,1	13,3

Табела 2: Стопе наталитета, морталитета, природног прираштаја и нупцијалитета у европским градовима средином 19. века (у промилима)[180]

Поређење параметара виталне статистике Београда и других европских градова показало је да је становништво српске престонице имало најкраћи животни циклус: „У Београду су венчавања, рођења а и умирања много чешћа него у другим градовима Европе, пак зато и његово природно умножење људства знатно је слабије него у осталим европским градовима, оно је пет пута слабије него што је у Лондону, а девет пута мање него у Берлину.“[181] Та опсервација о трендовима природног кретања становништва у престоници, у трећој и четвртој деценији 19. века, показаће се, као што ћемо касније видети, адекватном и за трендове природног кретања становништва у целој Србији 60-их и 70-их година 19. столећа.

За урбане средине стопа морталитета један је од најзначајнијих индикатора степена друштвеног развоја. У 19. веку у земљама које су биле у процесу индустријализације, стопа морталитета у урбаним срединама била је већа него у руралним. Смањивање стопе морталитета било је мерило њихове успешности у раду на побољшању здравствених, санитарних и стамбених прилика, исхране становништва и сл. У Енглеској, најурбанизованијој земљи тога доба, поред праћења стопа морталитета, прикупљани су и подаци о узрочницима смртности и њиховој расподели

[180] Извор података за табелу: *Число и покрет људства главнога града Београда*, Државопис Србије, I, 26. Јакшић је параметре природног кретања становништва представио као број становника на један витални догађај, а ми смо их прерачунали у број виталних догађаја по становнику.

[181] Исто.

према полу, узрасту, професионалној припадности и сл. Ти подаци су потом коришћени у сврху њиховог смањивања и искорењивања, односно побољшања животних услова становништва и продужења животног века.[182]

У односу на стопе морталитета, стопе наталитета и нупцијалитета у већој су корелацији са економским приликама и начином привређивања. Пример повезаности демографских параметара са привредним приликама је шведска престоница, у којој су негативни трендови у привреди имали за последицу мали број венчања и рођења.[183]

Пошто је израчунао стопе природног кретања становништва у Београду, Јакшић је приступио рачунању стопа за целу земљу. На основу података из матичних књига израчунао је њихове вредности за период 1837–1851, 1852. годину, а потом и 1853. и 1854. годину.[184] Вредности стопа наталитета и морталитета из тих година знатно су ниже од вредности стопа у периоду после 1862. године, када је њихово објављивање постало званични посао државне администрације. Имајући у виду друштвени развој у 19. веку, како Србије, тако и других европских земаља, који је водио опадању морталитета, а у каснијој фази и наталитета, чини нам се да су ниске вредности стопа виталне статистике 1837–1854. више биле резултат

[182] О овоме опширније у већ навођеној књизи: L. Schweber, *Disciplining Statistics. Demography and Vital Statistics in France and England 1830–1885*. Према подацима из савремене литературе, стопе морталитета у Лондону средином 19. века биле су нешто више од оне коју наводи Јакшић: 40-их година стопа смртности износила је 25,2‰, а у наредној деценији – 23,6‰, видети: D. Oven, *The Government of Victorian London 1855–1889*, Harvard University Press 1982, 26. Морталитет у Лондону 19. века био је тема многих истраживања која су показала разлике међу стопама смртности у различитим деловима града, појединим групама становништва итд; о овоме видети: J. Landers, *Mortality and Metropolis. Studies in the Demographic History of London 1670–1830*, Cambridge University Press 1993.

[183] Привредна и демографска кретања у Стокхолму почела су да се побољшавају у последњој четвртини 19. века. О овоме опширније у: J. Soderberg, U. Jonsson, C. Persson, *A Stagnating Metropolis. The Economy and Demography of Stockholm 1750–1850*, Cambridge Unversity Press 2003. На трагу овог објашњења био је и Јакшић, који је негативни природни прираштај у Стокхолму довео у везу са високим трошковима живота и малим зарадама које дестимулишу склапање брака и рађање, видети: В. Јакшић, *Општи покрет људства у години 1852*, 276–277.

[184] Према Јакшићевом рачуну, годишња стопа нупцијалитета у раздобљу 1837–1853. износила је 10,3‰; годишња стопа наталитета износила је 35,3‰, а стопа морталитета 23‰, па је стопа природног прираштаја имала вредност 12,3‰. И у овом случају смо стопе које је изнео Јакшић превели у однос броја виталних догађаја по становнику, В. Јакшић, *Покрет људства Србије у години 1854*, Гласник ДСС VII (1855) 305, 307, 313, 317. Видети и: исти, *Општи покрет људства у години 1852*, 254–273.

недовољно ажурног вођења матичних књига током првих година по њиховом увођењу, него што су представљале одраз реалног стања.[185]

Наведене стопе природног кретања становништва Јакшић је израчунао у време док је био професор Лицеја. По његовом постављењу, 1862. године, за начелника Економног одељења у Министарству финансија, са задатком да води статистичке послове, у надлежност овог одељења ушло је и рачунање параметара виталне статистике. Ти параметри периодично су објављивани у едицији „Државопис Србије“. На основу прве три серије података из „Државописа“ (1862–1873, 1874–1879. и 1880–1887), у наредном графикону представили смо стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја у Србији од 1862. до 1887. године.

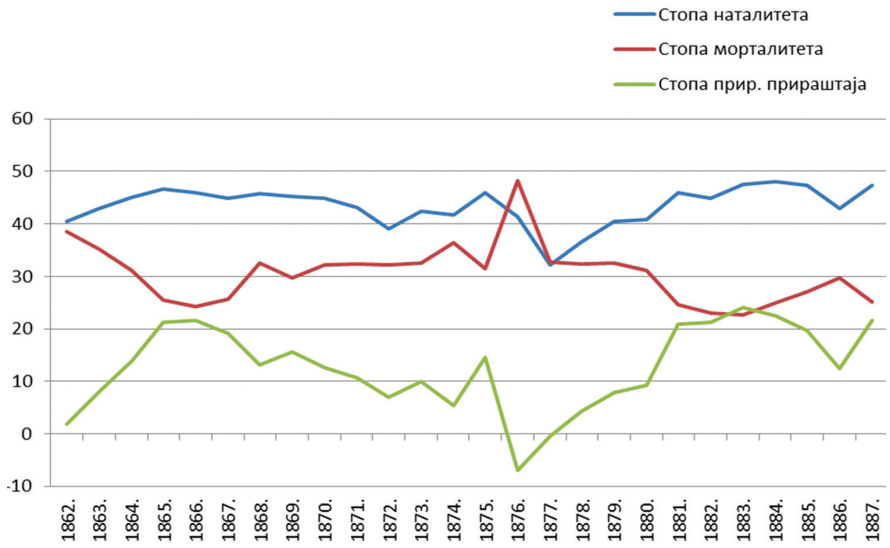

Графикон 7: Стопе природног прираштаја становништва Србије 1862–1887. (у промилима)[186]

[185] Овоме у прилог говори и „пораст“ стопе смртности од 1837. до 1854. године, видети: В. Јакшић, *Покрет људства Србије у години 1854*, 314. Сматрамо да је њен пораст више био одраз ажурнијег регистровања умрлих лица, него реалног раста броја преминулих у односу на укупан број становника.

[186] Извори података за графикон: *Покрет људства Србије кроз дванаест година, од 1862 до 1873*, Државопис Србије, VIII, Београд 1874, 43–121, 116; *Кретање људства у Србији од 1874. до 1879. године*, Државопис Србије, XV, Београд 1889, 1–65; *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године*, Државопис Србије, XVII, Београд 1893, стр. XXI, XLIII, LXIV. Подаци за раздобље 1880–1887. обухватају целу територију Србије, тј. и нове округе.

У раздобљу 1862–1887. вредност стопе наталитета кретала се углавном изнад 40‰, док је стопа морталитета осцилирала око вредности од 30‰. Стопе наталитета изнад 40‰ и стопе морталитета изнад 30‰ сматрају се обележјима предтранзиционе фазе у демографском развоју.[187] Највећа одступања од просечних вредности регистрована су у годинама ратова са Турском – 1876. и 1877. У првој ратној години, стопа смртности досегла је највећу вредност у посматраном периоду; у наредној години забележена је најмања вредност стопе наталитета, што је за резултат имало негативни природни прираштај.

Стопе наталитета биле су стабилније од стопа морталитета. Та разлика била је нарочито наглашена у периоду 1862–1875, када је распон између најниже и највише стопе наталитета био 7,6, док је распон између крајњих вредности стопа морталитета био скоро двоструко већи – 14,3. У деветој деценији та разлика је смањена: распон између најниже и највише стопе наталитета био је 7,3, а морталитета 8,5.

У наредном графикону стопе природног кретања становништва у наведеном раздобљу груписали смо у три временска одсека: 1862–1875, 1876–1879. и 1880–1887.

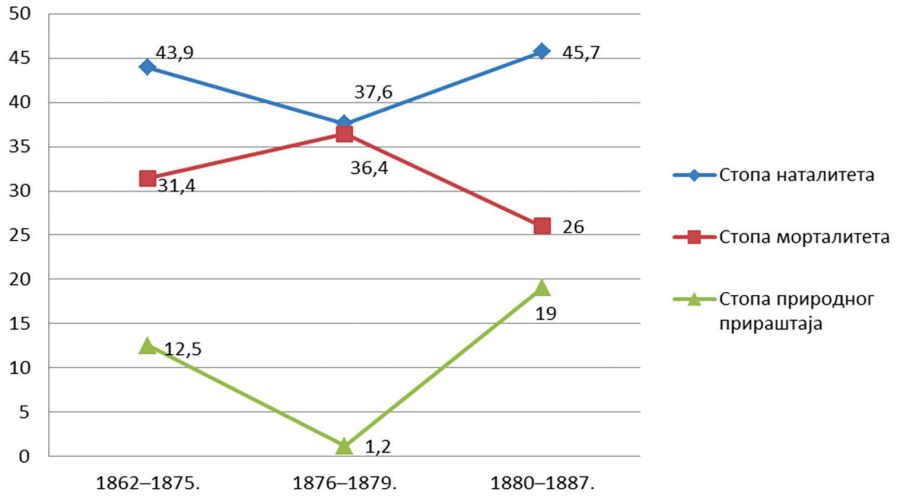

Графикон 8: Стопе природног прираштаја у Србији 1862–1875, 1876–1879. и 1880–1887. (у промилима)[188]

[187] A. Wertheimer-Baletić, *nav. delo*, 115, 124.

[188] Извори података за графикон исти као и за графикон 7.

Највише стопе морталитета и најниже стопе наталитета које су резултирале ниском стопом природног прираштаја забележене су у средишњем временском одсеку, којим су обухваћене ратне године. Поређењем првог (1862–1875) и трећег (1880–1887) временског одсека уочава се да је у деветој деценији 19. века средња стопа наталитета била за 1,8‰ већа него 1862–1875, док је средња стопа морталитета била знатно нижа – 5,4‰. Резултат је било знатно увећање стопе природног прираштаја: средња вредност ове стопе била је за 6,6‰ већа у периоду 1880–1887. него 1862–1875. Опадање стопе морталитета испод 30‰, које је настављено и у каснијем раздобљу, као и смањење распона између њених највиших и најнижих вредности, указује на почетак прве фазе демографске транзиције.

Посматране у ширем временском распону, од 1862. године до 1910, стопе природног прираштаја у Србији биле су највише у деветој деценији 19. века. То је био резултат смањења стопа морталитета уз истовремено одржавање високих стопа наталитета. Последњих година 19. века и стопе наталитета почеле су постепено да опадају. Резултат су биле ниже стопе природног прираштаја и постепено продужење животног циклуса становништва на почетку 20. века.[189]

Поред параметара виталне статистике на нивоу целе земље, у „Државописима“ су објављивани и параметри на нивоу округа. У наредна три графикона стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја представљене су на нивоу округа, у три временска одсека – 1862–1873, 1874–1879. и 1880–1887.

[189] О стопама виталне статистике после 1887. године видети: *Статистика Краљевине Србије*, IV, Београд 1895, VIII (1898), XV (1901), XVII (1902), XIX (1904), XXI (1907); *Статистички годишњак*, IX, Београд 1906, XI (1908), XII (1913).

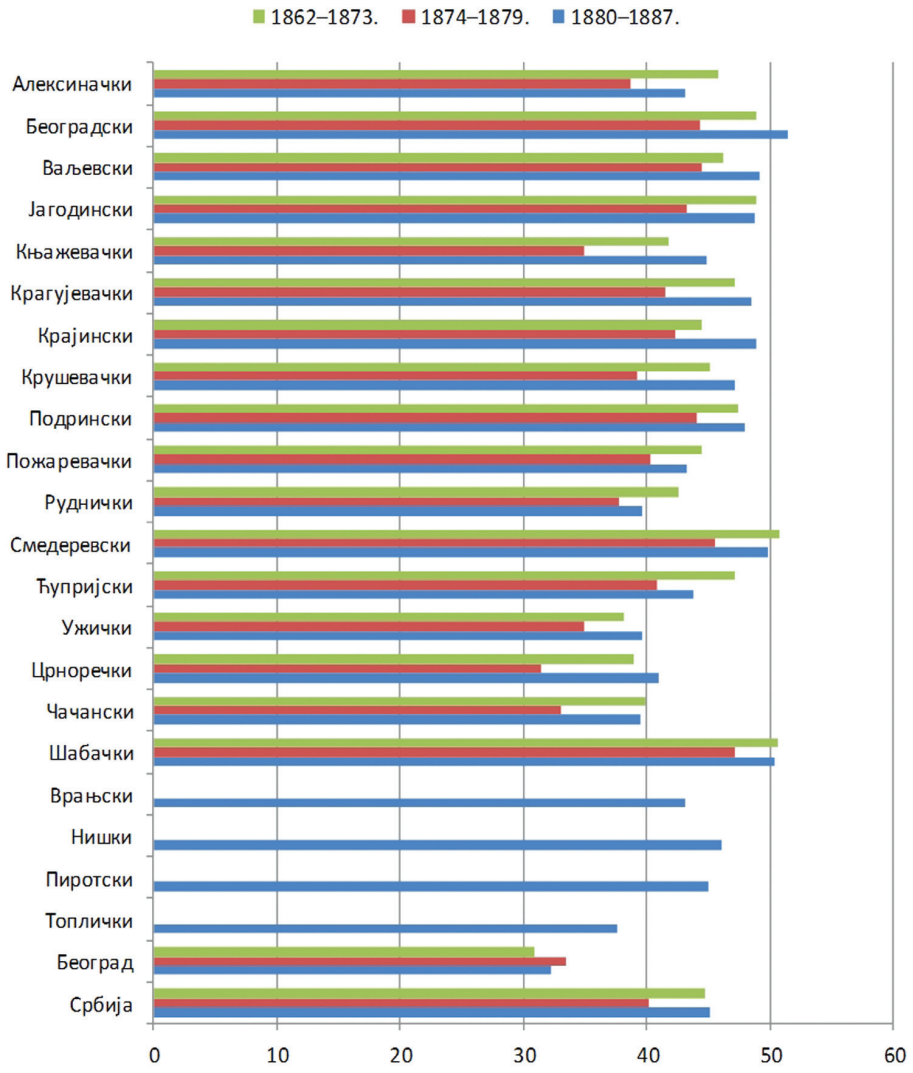

Графикон 9: Стопе наталитета по окрузима 1862–1873, 1874–1879. и 1880–1887. године (у промилима)[190]

[190] Извори података за графикон: *Покрет људства Србије кроз дванаест година, од 1862 до 1873*, 43–121, 116; *Кретање људства у Србији од 1874. до 1879. године*, 1–65; *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године*, стр. XLV– XLVI, LXVI.

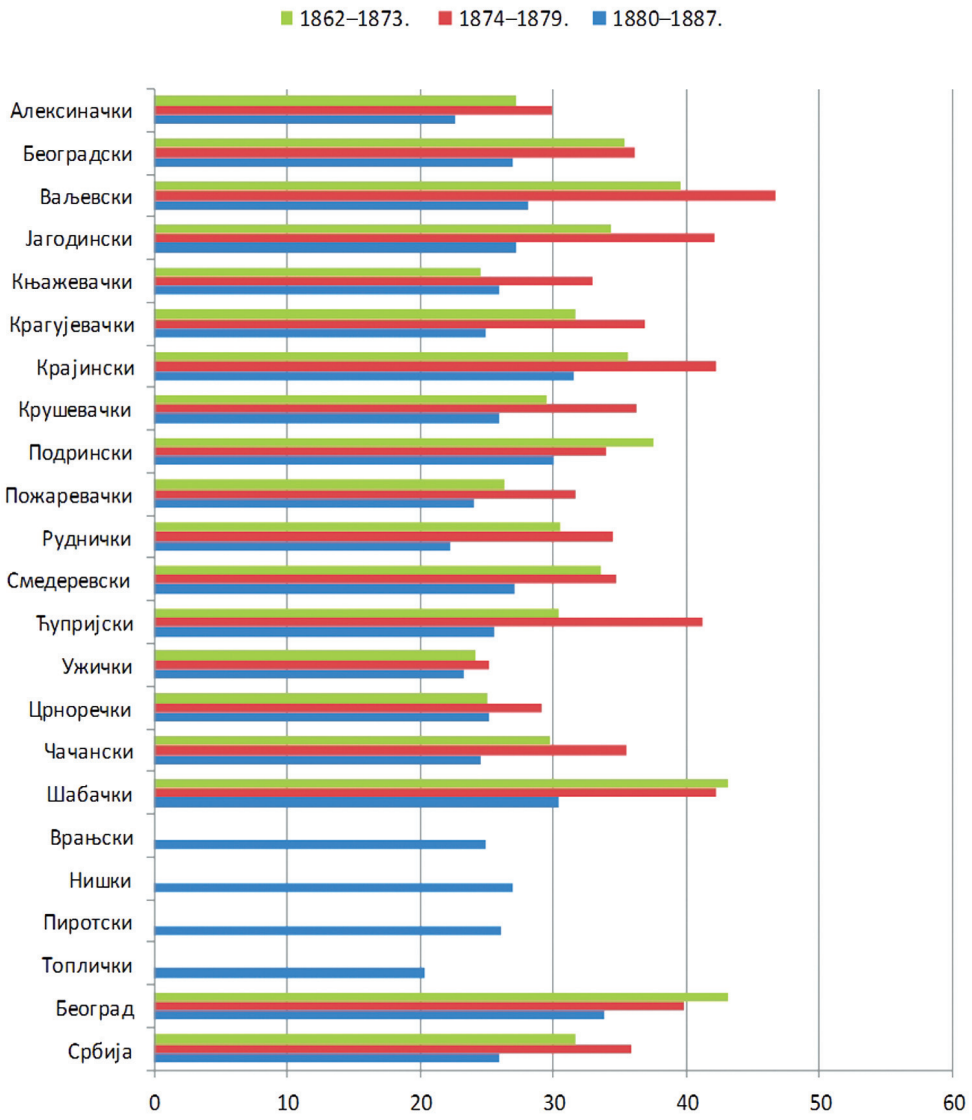

Графикон 10: Стопе морталитета по окрузима 1862–1873, 1874–1879. и 1880–1887. године (у промилима)[191]

[191] Извори података за графикон исти као и за графикон 9.

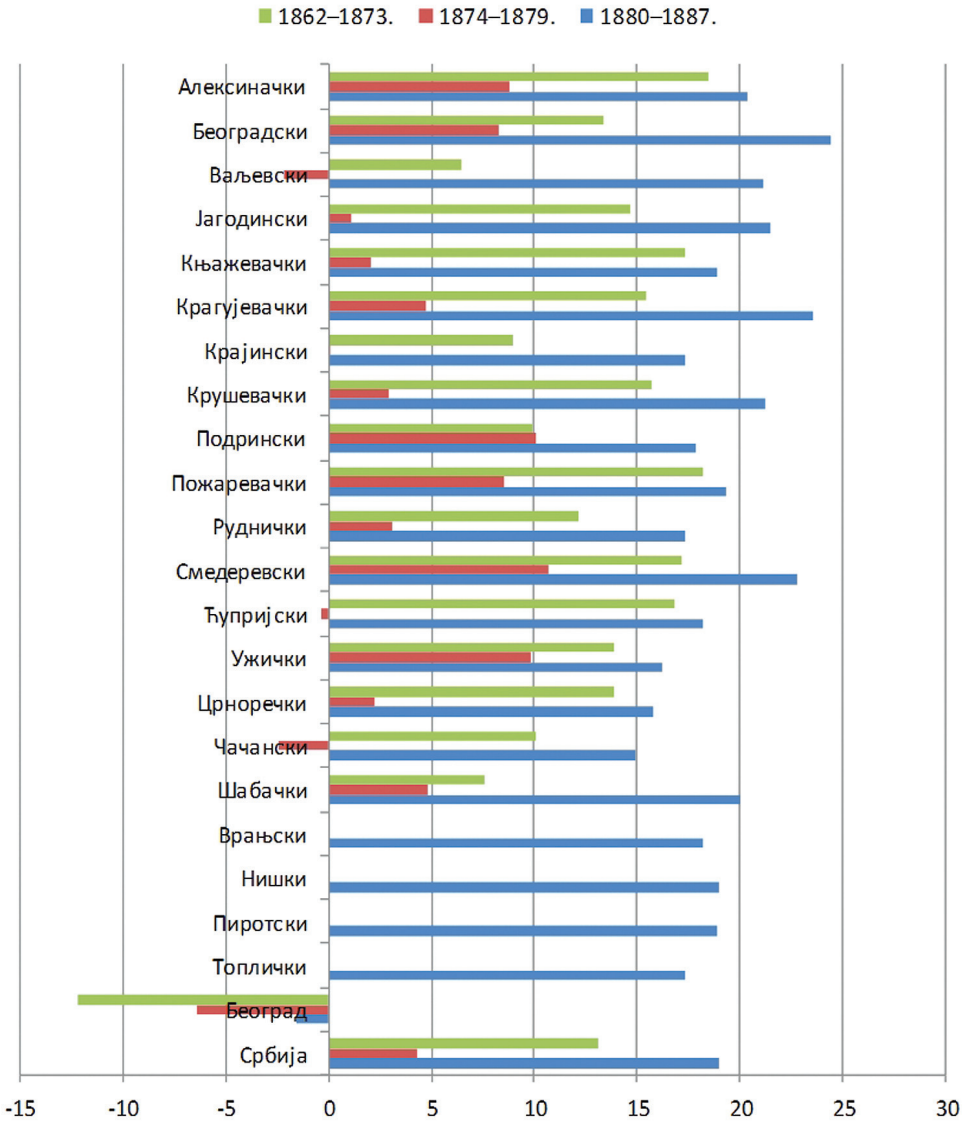

Графикон 11: Стопе природног прираштаја по окрузима 1862–1873, 1874–1879. и 1880–1887. године (у промилима)[192]

[192] Извори података за графикон исти као и за графикон 9.

На основу увида у податке из наведених графикона, могу се извући два основна закључка: вредности параметара виталне статистике знатно су се разликовале међу окрузима; те разлике биле су у хронолошкој перспективи константне и указују на постојање трендова кретања у појединим областима Србије. У периоду 1862–1873, распон између најниже и највише стопе наталитета на нивоу округа био је 12,7, док је распон између најниже и највише стопе морталитета био знатно већи – 18,9. Од 1880. до 1887. распон између стопа наталитета благо је повећан и износио је 13,8, док је распон између стопа морталитета смањен на 11,2.

Највише стопе наталитета у сва три периода имали су окрузи на северу земље – Смедеревски, Шабачки и Београдски, док су најниже стопе забележене у окрузима на југу земље (посматрано у границама до 1878.) – у Ужичком, Црноречком и Чачанском округу. Стопе морталитета биле су највише на подручју северозападне Србије – Шабачком, Ваљевском и Подринском округу, а најниже на југозападу, у Ужичком округу, и на југоистоку земље – у Књажевачком и Црноречком округу.

У целини посматрано, најповољнији однос између броја рођења и броја умирања, који је резултирао највишим стопама природног прираштаја, имали су крајеви у централној и северној Србији. Најнеповољније размере наталитета и морталитета имали су јужни окрузи (у границама до 1878.) – Чачански, Црноречки и Ужички, а у првом посматраном периоду и северозападни крајеви Србије – Ваљевски и Шабачки округ. У та два округа стопе морталитета, које су у првом периоду биле изузетно високе, 80-их година почеле су да опадају, што је резултирало вишим стопама природног прираштаја.

Београд је у сва три посматрана периода имао негативан природни прираштај. У њему су умирања била чешћа него рођења, а негативан прираштај био је нарочито изражен у првом посматраном периоду. На такав тренд природног кретања становништва утицали су висок степен имиграције, претежност мушког пола над женским и ниже стопе нупцијалитета него у осталим крајевима Србије.

Међу окрузима који су у састав Србије ушли 1878. године, Топлички округ се издвајао ниским вредностима сва три параметра виталне статистике. Претпостављамо да је то било у вези са великим имиграционим таласом који је тај округ запљуснуо по његовом присаједињењу Србији.[193] Вредности параметара виталне статистике за

[193] Од четири нова округа, Топлички округ је непосредно по присаједињењу претрпео највеће демографске промене. Муслиманско становништво, које је до 1878. године било

Нишки, Врањски и Пиротски округ биле су на нивоу просека за целу земљу. Имајући у виду разлике у поменутим вредностима међу старим окрузима, констатујемо и да је средња стопа морталитета у Нишком, Врањском и Пиротском округу (26‰) била нижа од стопа морталитета у чак седам округа у старим границама. Наведени подаци говоре у прилог томе да животни услови становништва нових округа нису били лошији од услова у којима је живело становништво округа који су неколико деценија дуже били у саставу српске државе.

Разлике у вредностима параметара виталне статистике на нивоу округа биле су уочене већ почетком друге половине 19. века, али још увек нису добиле адекватно објашњење. Статистичар Богољуб Јовановић је стопе смртности у појединим окрузима покушао да доведе у везу са њиховим материјалним стањем, али није успео да успостави узрочно-последичну везу. На пример, у Ужичком округу, који је био међу најсиромашнијима, стопе морталитета биле су међу најнижим у Србији. С друге стране, у Чачанском округу, који је по статистичким параметрима био напреднији од Ужичког, стопе морталитета биле су више.[194]

За сада можемо да претпоставимо да су на поменуте разлике знатно утицале еколошке карактеристике појединих области, које су се нарочито одражавале на смртност становништва. У Шабачком округу су, на пример, на високе стопе морталитета утицали пространи мочварни терени у мачванској равници, који су били плодно тло за ширење заразних болести. Исушивање мочвара у Мачви, крајем 19. века, допринело је и опадању смртности тамошњег становништва.[195] У Ужичком округу, у којем су стопе морталитета биле знатно ниже, географски терен и клима били су знатно повољнији за живот него у Шабачком округу, што је могло повољно да утиче на здравствено стање тамошњег житељства, упркос лошим стамбеним условима у којима је живело.[196] Утицај државе на животне

већинско, убрзо се иселило, а на његово место дошло је хришћанско становништво. Године 1879. чак 90,5% породица у Топличком округу било је досељеничко, видети: М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије*, 140–141.

[194] Б. Јовановић, *нав. дело*, 25.

[195] О овоме опширније: Р. Ј. Поповић, А. Вулетић, *Регулација савске и дринске обале и заштита Мачве од поплава у 19. и почетком 20. века*, Зборник радова Живот на рекама југоисточне Европе: историјски аспекти планирања насеља и комуникација, у штампи. Видети и: А. Вулетић, *Природно кретање становништва Србије пред почетак демографске транзиције*, Српске студије 7 (2016) 203–221.

[196] Стамбене прилике у ужичком крају су, у поређењу са другим крајевима Србије, биле изузетно лоше, видети: Љ. Мићић, *Златибор. Антропогеографска испитивања*, Насеља и порекло становништва, књ. 19, Београд 1925, 416, 422–423.

прилике становништва, који је водио ка смањивању разлика у вредностима параметара виталне статистике међу појединим областима, почео је да постаје видљивији током последњих деценија 19. века.[197]

*

У процес демографске транзиције поједине земље западне и северне Европе почеле су да улазе у другој половини 18. века. У првој фази транзиције у њима су опадале стопе морталитета; пошто су стопе наталитета и даље биле релативно високе[198], стопе природног прираштаја су расле. У другој половини 19. века почела је друга фаза транзиције – опадање стопа наталитета, што је за резултат имало постепено опадање стопа природног прираштаја. Изузетак је била Француска, у којој је опадање наталитета почело истовремено са опадањем морталитета, крајем 18. и почетком 19. столећа. Демографска транзиција се из Западне и Северне Европе ширила на остале делове европског континента и света. У земљама источне и југоисточне Европе први знаци њеног почетка – опадање стопа морталитета, појавили су се у последњим деценијама 19. века. И док су крајем тог столећа у Северозападној Европи стопе природног прираштаја почеле да се смањују, на истоку и југоистоку континента биле су у експанзији.[199]

У другој половини 19. века европске земље су се налазиле у различитим фазама демографске транзиције. У наредном графикону представљене су стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја у европским земљама/областима у том периоду.

---

[197] О здравственој нези у Србији у 19. веку видети: В. Јовановић, *Здравље и нега тела*, у: Приватни живот код Срба у 19. веку, Београд 2006, 359–384.

[198] Сматра се да су стопе наталитета у земљама западне и северне Европе, и пре почетка опадања у другој половини 19. века, биле ниже него у осталим деловима континента, захваљујући каснијем ступању у брак. Одлагање брака било је, између осталог, у функцији контроле наталитета и спречавања превеликог природног прираштаја, видети: K. Oppenheim Mason, *Explaining Fertility Transitions*, Demography, vol. 34, no. 4 (November 1997) 443–454, посебно: 447–448.

[199] A. Wertheimer-Baletić, *nav. delo*, 91–193.

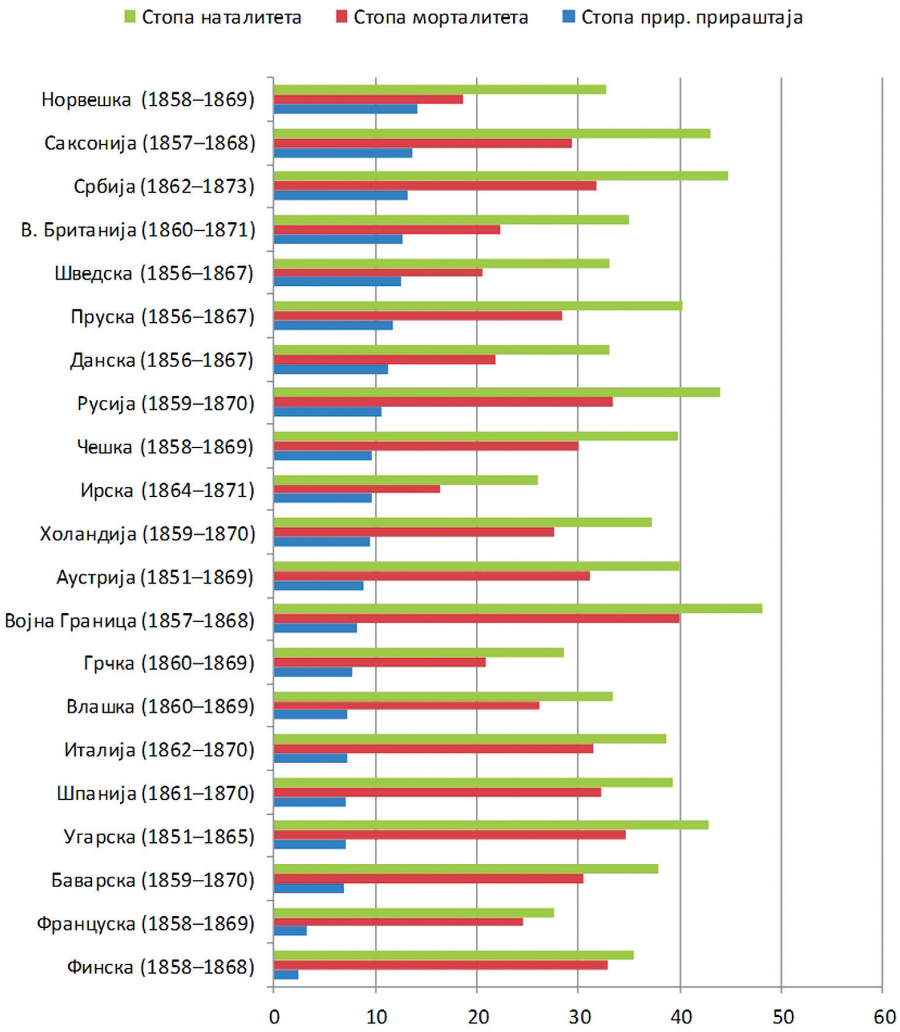

Графикон 12: Стопе наталитета, морталитета и природног приштаја у Европи почетком друге половине 19. века (у промилима)[200]

Подаци у графикону груписани су према висини природног приштаја. Србија је са стопом од 13,1‰ била на трећем месту, после Норвешке (14,2‰) и Саксоније (13,6‰). Међутим, Србија и Саксонија су висок

[200] Извор података за графикон: *Покрет људства Србије кроз дванаест година, од 1862 до 1873*, 119–121.

прираштај остваривале уз знатно више стопе наталитета и морталитета него Норвешка.[201] Саксонија је била најгушће насељена и индустријски најразвијенија земља у уједињеној Немачкој. Године 1871. половина њеног становништва радила је у индустрији.[202] С друге стране, Норвешка је имала малу густину насељености и током целог 19. века била је доминантно аграрна земља; крајем 19. столећа 70% њеног становништва бавило се пољопривредом. Опадање морталитета у Норвешкој почело је по завршетку Наполеонових ратова и одвијало се брже и интензивније него у другим земљама западне и северне Европе. Заслуге за то обично се приписују увођењу културе кромпира почетком 19. века и њеној интензивној дисеменацији, као и увођењу обавезне вакцинације против великих богиња 1810. године.[203] У Србији, цепљење против великих богиња почело је да се спроводи средином 19. века.[204]

Убедљиво највише стопе и наталитета (48,2‰) и морталитета (40‰) имала је Војна граница. Од свих наведених земаља, она се демографски највише исцрпљивала средином друге половине 19. века. Високе стопе рађања и умирања карактерисале су и Русију, Угарску, Шпанију и Италију. Ни у једној од ових земаља процес демографске транзиције није био започет. Најповољнији однос наталитета и морталитета имале су земље које су увелико биле у процесу транзиције – Норвешка, Велика Британија, Шведска и Данска. И док се транзиција у Великој Британији одвијала истовремено са процесима индустријализације и урбанизације, у Норвешкој се одвијала у условима доминантно аграрног друштва.

Истовремено опадање стопа наталитета и морталитета у Француској за последицу је имало ниске стопе прираштаја током целог 19. века. Неповољни демографски трендови у Ирској обично се доводе у везу са „великом глади“ која је ову земљу задесила средином 40-их година 19. века и интензивном емиграцијом становништва која је потом уследила.[205] Земље у окружењу Србије – Влашка и Грчка, од ње су се знатно разликовале по демографским карактеристикама. Имале су ниске стопе

---

[201] Стопа морталитета у Србији била је 31,7‰, а у Норвешкој знатно мања – 18,6‰. Стопа наталитета у Србији била је 44,8‰, а у Норвешкој 32,8‰, видети: исто.

[202] C. E. Murdock, *Changing Places. Society, Culture and Territory in the Saxon-Bohemian Borderlands 1870–1946*, University of Michigan Press 2010, 27.

[203] M. Drake, *Population and Society in Norway 1735–1865*, Cambridge University Press 1969, 156.

[204] Родитељима који своју децу прикрију од вакцинације, Полицајни законик из 1860. године претио је знатном новчаном казном, видети: В. Јовановић, *Здравље и нега тела*, у: Приватни живот код Срба у 19. веку, Београд 2006, 361.

[205] A. Wertheimer-Baletić, *nav. delo*, 132, 134.

наталитета и морталитета што је резултирало нижим стопама природног прираштаја од оних у Србији.

*

Од почетка 60-их до почетка 80-их година 19. века стопе наталитета и морталитета у Србији су, у поређењу са другим европским земљама, биле високе. Висок морталитет становништва компензован је још вишим наталитетом, што је за резултат имало високу стопу природног прираштаја. Висок прираштај остваривaн је у условима демографске напрегнутости – великог броја венчања, рађања и умирања.

Природни прираштај био је географски неуједначен: највише стопе прираштаја имале су области у долини Мораве и на северу земље, док су најниже стопе регистроване у југозападним и југоисточним крајевима Србије. Локалне еколошке карактеристике имале су велики утицај на природно кретање становништва, а првенствено на стопе смртности, у условима у којима је државни интервенционизам у овој сфери (кроз систем здравствене заштите становништва, побољшања санитарних услова и сл.) био тек у повоју. Према реферату начелника Санитетског одељења из 1879. године, „свака држава има не само моралну дужност, старати се да њени грађани не умиру и не постају богаљи пре природног рока, неспособни за рад (...) јер држава може имати привреднога рада и одбране само од грађана у пуној снази“.[206] У то време, држава тек почиње да развија капацитете који ће јој омогућити вођење интервентне политике у сфери народног здравља.[207]

Високе стопе наталитета и морталитета, велике осцилације у вредностима стопа смртности, као и регионална неравномерност у погледу њихових вредности, одлике су предтранзиционе фазе демографског развоја. У тој фази, доминантан утицај на кретање становништва имају природни фактори. Почетком 80-их година 19. века стопе морталитета почеле су постепено да опадају; њихово опадање било је праћено смањењем осцилација између најнижих и највиших вредности, као и благим порастом стопа наталитета, што је довело до већих стопа природног прираштаја у односу на претходно раздобље. Наведене демографске промене означиле су почетак прве фазе

[206] Наведено у: В. Јовановић, *Здравље и нега тела*, 362.

[207] Важан корак у том смеру представљало је доношење Закона о заштити народног здравља 1883. године, видети: исто, 376.

демографске транзиције у Србији. У тој фази демографског развоја, на природно кретање становништва почињу у већој мери да делују фактори државне интервенције, од којих су најважнији они усмерени на побољшање животних услова становништва и смањење смртности.

Механичко кретање

> „Од првог пописа људства у години 1834, до последњег у години 1874. свршеног, преко 150.000 душа у Србију [је] дошло и ту за свагда остало, потврђујући с тим делом на очиглед да им је корисније у Србији свакидашњи лебац заслужити него у старој земљи свога рођења.“
>
> [В. Јакшић], *Досељавање у Србију и исељавање из ње*, 1882.

Друга половина деветнаестог века у Европи обележена је масовним миграцијама становништва. Према обиму и глобалном значају, издвајају се две групе миграционих кретања: прекоморска – у земље новог света и унутрашња – из села у град. У основи и једних и других налазиле су се две међусобно испреплетане револуције које су захватиле оновремену Европу – индустријска и демографска. Најважнији непосредни повод миграција биле су кризе у које су традиционалне аграрне економије западале због „сушних“ година и продора капиталистичког начина производње у пољопривреду.

Од 1850. до 1913. године око 40 милиона људи одселило се у земље новог света. Велики миграциони талас кренуо је из Ирске средином 40-их година, потом се ширио на скандинавске и западноевропске земље, да би крајем века захватио и земље јужне, централне и источне Европе. Миграциони талас ширио се паралелно са демографском транзицијом – са запада и севера Европе средином века, ка европском југу и истоку крајем 19. и почетком 20. века, а његов интензитет је у процесу ширења опадао.[208]

[208] Осим линеарног ширења, запажене су и цикличне промене у миграторним кретањима које су биле повезане са демографским кретањима. На пример, поређење стопа природног прираштаја у Шведској 19. века у петогодишњим временским одсецима показало је да су високе стопе прираштаја у одређеном периоду биле праћене високим стопама миграција 20–25 година касније, видети: B. Thomas, *Migration and Economic Growth*. *A Study of Great Britain and the Atlantic Economy*, Cambridge University Press 1973, 155–174.

Од земаља југоисточне Европе, талас миграција значајније је захватио само Грчку, чему је знатно допринео њен положај на поморским путевима.[209]

Један од продуката 19. века је и урбано друштво. У процесу урбанизације, који се убрзано одвијао у другој половини 19. века, знатан део европског становништва је из руралних области мигрирао у урбане центре. Према грубим проценама, у европским земљама је 1830. године у градовима живело 30.400.000 људи, 1880. године – 81.600.000, а пред почетак Првог светског рата чак 152.500.000 људи.[210]

Србију су прекоморске миграције заобишле. За разлику од западноевропских земаља, које су у 19. веку биле земље емиграције, Србија је, уз неколицину земаља из источне Европе, била земља имиграције. Миграцијама на релацији село–град Србија је дала релативно скроман допринос; године 1884, само 8,2% њеног становништва живело је у урбаним срединама.

*

Миграциона кретања у Србији била су у великој мери условљена политичким кретањима. Убрзо по завршетку Другог устанка и успостављања првих органа српске власти, слабо насељена територија Београдског пашалука постала је привлачна српском становништву из суседних земаља. Досељавање српског становништва из суседних области Османског и Аустријског царства било је нарочито интензивно до средине 19. века, а врхунац је досегло у време стицања аутономије, средином 30-их година. Број досељеника из Османског царства растао је у годинама политичких немира у пограничним крајевима суседне царевине. Током целог 19. века у Србију се досељавало и становништво из Црне Горе, које је било мотивисано првенствено економским разлозима. У време територијалног проширења 1878. године интензивне су биле унутрашње миграције; по одласку муслиманског становништва, у нове области се, поред српског становништва које је дошло из области које су остале под управом Османског царства, досељава и становништво из старих крајева Србије.

---

[209] N. L. Tranter, *Population, migration and labour supply*, u: The European Economy 1750–1914, A thematic approach, D. H. Aldcroft, S. P. Ville (eds.), Manchester University Press 1994, 35–71.

[210] P. Bairoch, G. Goertz, *Factors of Urbanisation in the Nineteenth Century Developed Countries: A Descriptive and Econometric Analysis*, Urban Studies 23 (1986) 285–305, овде: 291.

У овом раду ћемо се ограничити на статистичке показатеље миграционих кретања, односно на механички прираштај становништва.[211] Грубе процене механичког прираштаја могу се добити на основу односа природног и укупног прираштаја становништва. У наредна два графикона дали смо ту процену за раздобље 1837–1884.

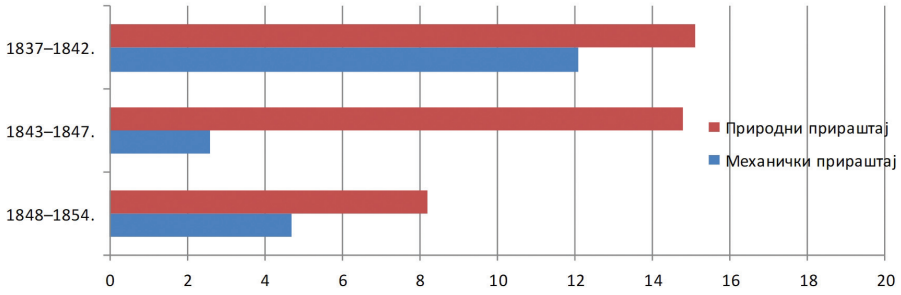

Графикон 13: Годишње стопе природног и механичког прираштаја становништва Србије од 1837. до 1854. (у промилима)[212]

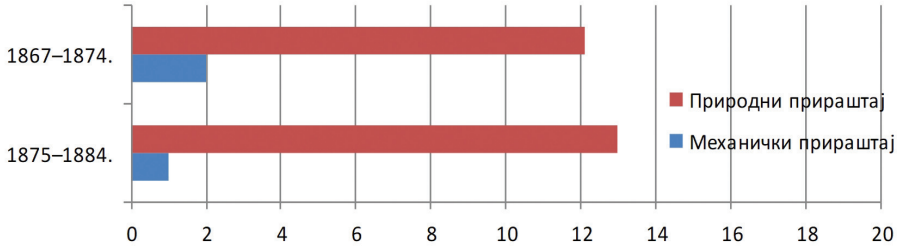

Графикон 14: Годишње стопе природног и механичког прираштаја становништва Србије од 1866. до 1884. (у промилима)[213]

[211] О државној политици према миграцијама опширније: М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије.*

[212] За податке о природном прираштају видети: В. Јакшић, *Покрет људства Србије у години 1854*, 318. Механички прираштај смо израчунали на основу разлике између природног прираштаја и укупног прираштаја у наведеним раздобљима. Укупни прираштај смо рачунали на основу процењеног броја становника Србије 1836, 1842, 1847. и 1854. који су дати у: H. Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914*, 139.

[213] Извор података за графикон: Б. Јовановић, *нав. дело*, 25; *Попис људства у Краљевини Србији 1884. године*, стр. XXXVIII–XXXIX. Подаци за период 1874–1884. односе се на територију Србије до 1878. године.

Наведене процене механичког прираштаја уклапају се у постојећу слику о механичком прираштају: највећи је био у време стицања аутономије, а потом је, уз извесне осцилације средином века, постепено опадао. На основу односа укупног и природног прираштаја, у државној статистици изнете су и претпоставке о механичком прираштају становништва по окрузима. У следећим графиконима представљене су те процене за раздобља 1864–1874. и 1875–1884.

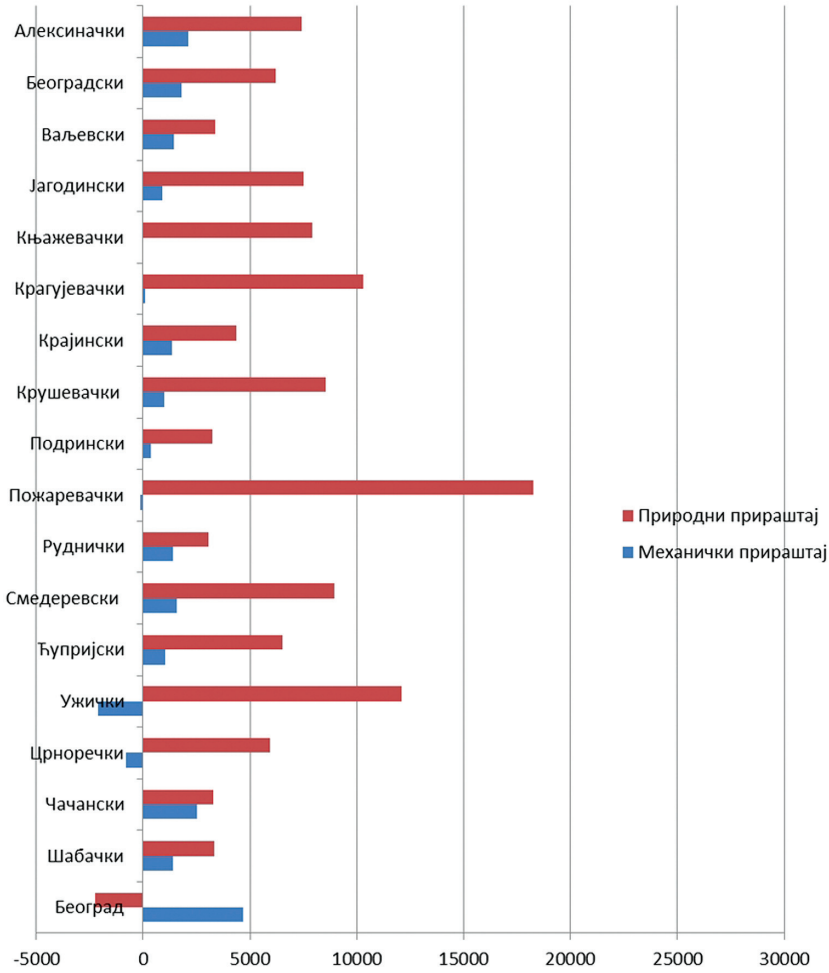

Графикон 15: Природни и механички прираштај по окрузима 1867–1874. (у апсолутним износима) [214]

[214] Извор података за графикон: Б. Јовановић, *нав. дело*, 26–28.

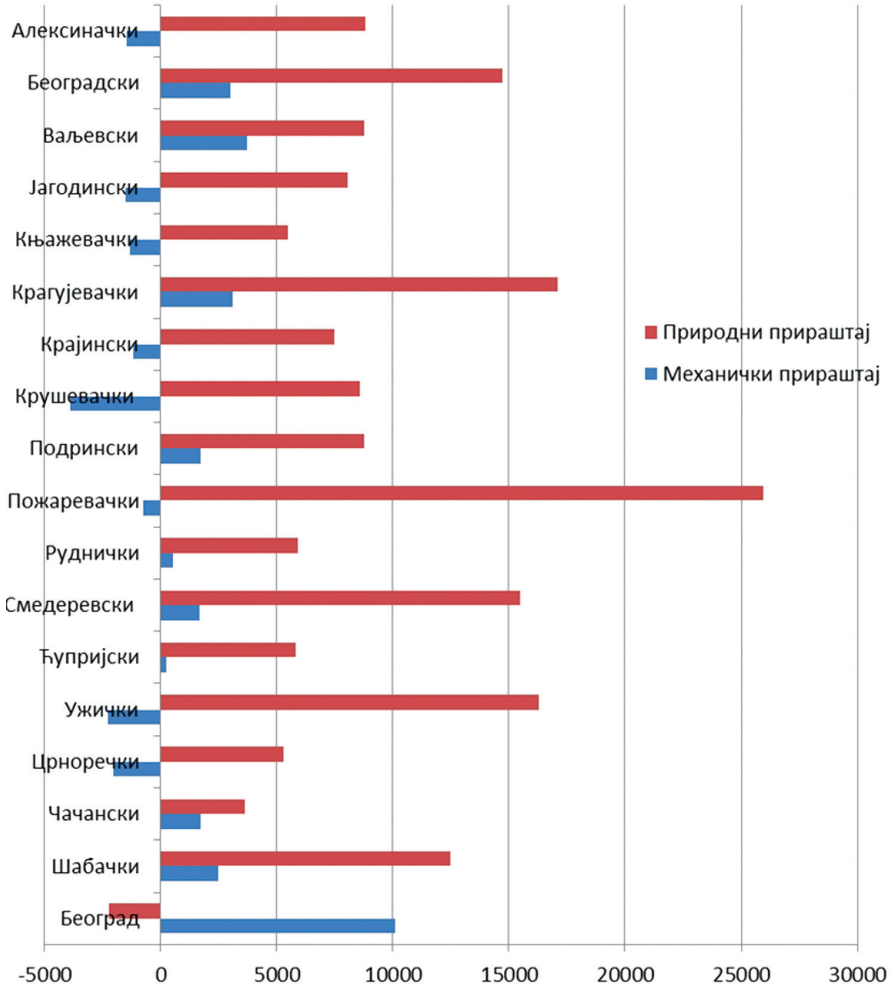

Графикон 16: Природни и механички прираштај по окрузима 1875–1884. (у апсолутним износима)[215]

Највећи механички прираштај имао је Београд. Посматрано по окрузима, у првом посматраном раздобљу највеће учешће механичког у укупном прираштају било је у окрузима на југу земље – Чачанском и

[215] Извор података за графикон: *Попис људства у Краљевини Србији 1884*, стр. XXXIX–XL.

Алексиначком. Алексиначки округ био је „на удару“ усељеника из суседног Османског царства пошто се налазио на траси најважнијих комуникација; овај округ имао је и доста плодног, искрченог земљишта, које је у претходном периоду због ратних збивања остало без својих власника, па су досељеници радо остајали у њему.[216] Претпостављамо да је привлачност Чачанског округа била у томе што је он био један од најређе насељених округа у Србији, са ниском стопом природног прираштаја. Густо насељени Смедеревски и њему суседни Београдски округ такође су имали високе стопе механичког прираштаја, као и Ваљевски и Руднички округ. Негативан механички прираштај забележен је само у четири округа – Ужичком, Црноречком, Књажевачком и Пожаревачком округу.

У другом посматраном периоду учешће негативног механичког прираштаја било је много веће него у првом. По негативном механичком прираштају издвајају се окрузи на југу – Крушевачки, Црноречки, Књажевачки и Алексиначки, а разлог томе било је исељавање у нове округе.

Територијално проширење Србије 1878. године довело је до великих демографских промена у новим окрузима. Највећи део муслиманског становништва, које је чинило око трећину становништва дотадашњег Нишког санџака, иселило се са територија припојених Србији. На места одсељених муслимана доселило се српско становништво, које је долазило из старих округа Србије, као и из суседних држава; поред усељавања, унутар нових округа било је и локалног померања становништва.

Однос природног и механичког прираштаја становништва у новим окрузима приказан је у следећем графикону:

[216] *Известије поднешено г. Министру Финансија о числу житеља Србије у години 1859*, 90.

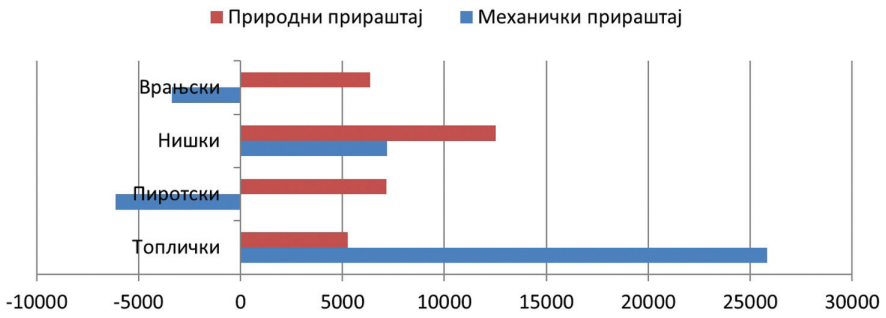

Графикон 17: Природни и механички прираштај у новим окрузима 1880–1884. (у апсолутним износима)[217]

Највеће демографске промене по присаједињењу Србији претпрео је Топлички округ, у којем је пре ратова био концентрисан највећи део муслиманског живља.[218] На место одсељеног муслиманског живља дошло је претежно српско становништво, из старих округа, али и Врањског и Пиротског. Ова два округа су стога бележила негативан механички прираштај у наведеном раздобљу.

*

Владимир Јакшић је 1882. године објавио покушај статистичког приказа механичког прираштаја на основу извештаја са 31 граничног прелаза о броју људи који су 1860–1875. године прешли границу Србије у оба смера.[219] Те податке је потом представио као механички прираштај. У литератури је већ примећено да се евиденција преласка границе не може узети као евиденција спољне миграције; особе које су прелазиле границу нису увек биле усељеници/исељеници, већ су могле бити и путници, сезонски радници и сл.[220] Иако су са савремене тачке гледишта

[217] Извори података за графикон: *Попис људства Србије у ослобођеним крајевима*, 54–55; *Попис људства у Краљевини Србији 1884. године*, 254–255; *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године*, 631, 637, 643.

[218] Процес њиховог исељавања одвијао се брзо, па је године 1879. муслиманско становништво чинило само 2,1% становништва нових округа, М. Јагодић, *нав. дело*, 132–133.

[219] *Досељавање у Србију и изсељавање из ње*, Државопис Србије, XI, 59–132.

[220] М. Јагодић, *нав. дело*, 49–50.

ове примедбе оправдане, треба имати у виду да је Јакшић само преузео методологију вођења статистике миграција која је у оно време примењивана у другим државама.[221]

И поред значајних методолошких мањкавости, Јакшићеви прорачуни указују на основне тенденције миграторних кретања. Евиденција преласка границе са Румунијом показала је приближно једнак број улазака и излазака. Евиденција прелазака границе показала је да је у раздобљу 1860–1875. из Хабзбуршке монархије сваке године у просеку забележено око хиљаду улазака више него излазака, а са подручја Османског царства – две хиљаде више улазака него излазака. Према тој рачуници, Србија је годишње добијала око 3.000 становника путем механичког прираштаја.

Србија се тако сврстала у ред малобројних европских земаља у којима је досељавање становништва било веће од исељавања. Поред ње, позитиван механички прираштај бележиле су још и Русија, Румунија и Грчка, док је већина других европских земаља због исељавања у земље новог света имала негативан биланс механичког прираштаја.[222]

*

У домаћој литератури миграцијама је посвећено далеко више пажње него осталим аспектима демографског развоја у 19. веку. Највећи део литературе односи се на порекло становништва и правце досељавања, док се у новијим истраживањима миграције посматрају у ширем контексту друштвених и политичких кретања у Србији 19. века.[223] За разлику од природног прираштаја, који је постојан, континуиран и природан процес, па самим тим за већину становништва неприметан,

[221] У САД су до 1867. године све особе које су на америчко тло долазиле из Европе биле регистроване као досељеници. У периоду 1868–1892. као имигранти су регистровани само они који би по доласку званично изразили жељу да се населе у САД, али ни овај начин регистровања имиграната није се показао као прецизан. Слично је било и у већини европски држава; евиденција становништва које је одлазило у земље новог света узимана је као статистика емиграције, иако се део тог становништва после извесног времена враћао у матичне државе, видети: W. B. Willcox, *Immigration into the United States*, u: International Migrations, vol. II, Interpretations, National Bureau of Economic Research 1931, 83–122, http://www.nber.org/chapters/c5104.

[222] Поредећи број становника и стопе укупног прираштаја у Србији 1834–1874, Јакшић је закључио да је од 1834. до 1859. године досељавање било два пута веће него у наредном периоду, *Досељавање у Србију и изсељавање из ње*, 60–61.

[223] Видети, на пример, М. Јагодић, *нав. дело*. Преглед литературе о миграцијама дат је у: исто, 13–21.

механички прираштај је много више „видљив“, а та видљивост била је нарочито изражена у временима великих миграционих таласа. Миграције су брже и у већој мери доводиле не само до промена у бројном стању становништва, већ и до знатних промена у етничкој, верској, професионалној и образовној структури, као и у структури становништва према полу и узрасту. Исељавање муслиманског становништва из Србије у неколико наврата, на пример 1862. из градова и 1878. из нових округа, као и досељавање српског православног становништва из суседних држава, допринело је стварању државе која је у великој мери била верски и етнички хомогена. Досељеници су пресудно утицали на формирање образовне и професионалне структуре градских средишта, нарочито у првој половини 19. века. Претежност имиграције над емиграцијом утицала је и на претежност мушког дела становништва над женским, пошто су у миграционим кретањима мушкарци учествовали у знатно већем броју него жене.

Кретање градског становништва

У првим штампаним изводима пописа становништва – из 1846, 1850, и 1854. године, број становника Србије приказан је према важећој административној подели на округе и варош Београд. У анализи пописних резултата из 1859. године – првој коју је урадио Владимир Јакшић, први пут су изнети и подаци о броју становника по градским насељима. Јакшићево занимање за градско становништво проистекло је из његовог интересовања за структуру становништва према занимању, као битном елементу за анализу привредног стања у земљи. Због замашности тог посла, одлучио је да у презентацији пописних резултата изведе број становника по варошким насељима, сматрајући да ће на тај начин добити приближан увид у удео становника у укупној популацији који се није бавио пољопривредом.[224] У то време критеријуми за разликовање градских од сеоских насеља још увек нису били јасно дефинисани; Јакшић је за варошка насеља узео она места у којима се бар

[224] *Известије поднешено г. Министру Финансија о числу житеља Србије у години 1859*, 92. Анализа структуре становништва по занимању први пут је извршена на основу података из пописа спроведеног 1866. године, а објављена је 1887. године, видети*: Скрижали пописа људства по занимању у години 1866*, Државопис Србије, XIII, Београд 1887.

половина становника бавила непољопривредним делатностима – занатима, трговином и личним услугама.[225] На основу поменутог критеријума, издвојио је 37 варошких насеља; у њима је 1859. године живело 8,1% становништва Србије, из чега је проистицао закључак да преосталих, нешто више од 90% становника, живи на селу и бави се пољопривредом. Добијени подаци навели су Јакшића на следећу констатацију:

„Навести за уместно држимо, да у целој Европи нигде толико сељака на један милион житеља не долази као код нас у Србији, пак осим неке части Београђана, у свим другим варошима раде грађани и пољске послове, помоћу надничара а врло често и сами собом.“[226]

Градско становништво је средином 19. века расло брже од сеоског: између 1834. и 1859. године расло је по стопи од 28,4‰, док је стопа прираштаја целокупног становништва износила 18,7‰.[227] Прираштај градског становништва био је највиши у првим годинама по стицању аутономије, док је крајем 40-их и током 50-их година био незнатно већи од прираштаја сеоског становништва. На основу тих параметара, Јакшић је извукао закључак да занатство и трговина у градским насељима слабо напредују, а да се прираштај градског становништва углавном односи на пораст броја чиновника, а не класе „произвођитеља“.[228]

*

Од 1866. године резултати пописа по градским насељима редовно се публикују. Те године су Законом о местима коначно дефинисана градска насеља, која су подељена у две категорије – окружне вароши и варошице. Приликом дефинисања *вароши*, као кључни критеријум узета је њихова административна функција: вароши су биле окружна средишта.[229] Варошице су, према дефиниције Б. Миљковић-Катић, биле „мала градска насеља, која су као центри локалне трговине стоком и пољопривредним производима вршила улогу посредника између села и развијенијих градских насеља“.[230]

---

[225] *Известије поднешено г. Министру Финансија о числу житеља Србије у години 1859*, 92; године 1857. први пут су одређени типови градских насеља, мада посредно, у функцији рангирања основних школа. О овоме опширније у: Б. Миљковић-Катић, *нав. дело*, 62–66.

[226] *Известије поднешено г. Министру Финансија о числу житеља Србије у години 1859*, 93.

[227] Исто.

[228] Исто, 94.

[229] Б. Миљковић-Катић, *нав. дело*, 62–66.

[230] Исто, 79.

У наредном графикону извршили смо расподелу становништва Србије према типовима насеља у годинама 1866, 1874. и 1884.

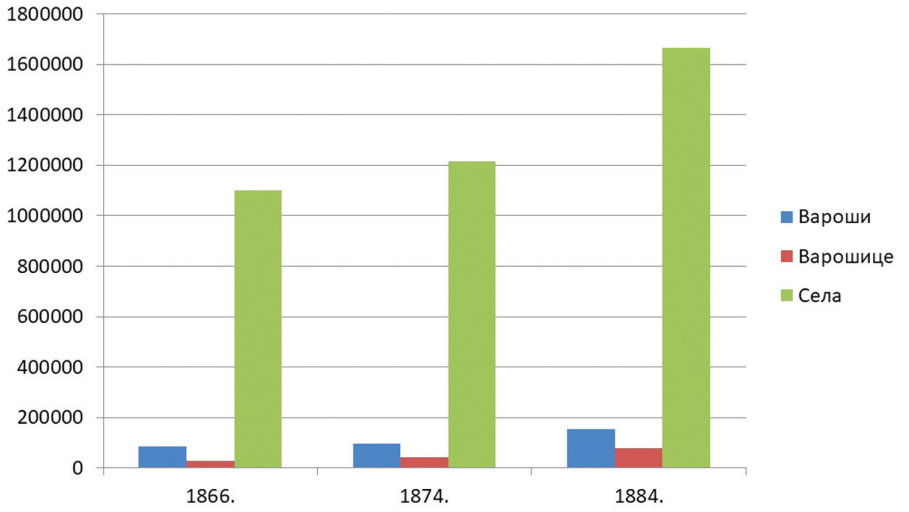

Графикон 18: Број становника Србије према типовима насеља 1866, 1874. и 1884. године (у апсолутним износима)[231]

Године 1866. у варошима је живело 7,1% укупног становништва, 1874. године – 7,2%, а десет година касније – 8,2%. Значајнијем порасту броја варошког становништва у раздобљу 1874–1884. допринела је бројност варошког становништва у новим окрузима. Број становника градских насеља био је врло неуједначен. У многим варошицама, попут Параћина, Карановца и Свилајнца, живело је више становника него у неким местима која су имала статус вароши.[232]

У наредном графикону приказан је број становника по варошима 1834, 1866, 1874/1879. и 1884. године.

[231] Извор података за графикон: *Попис људства Србије у години 1866*, 103; *Попис људства Србије у години 1874*, Државопис IX, Београд 1879, 142–145; *Попис људства у Краљевини Србији 1884*, стр. XXII. Године 1866. и 1874. било је 17 вароши (укључујући и Београд), а 1884, после територијалног проширења, било их је 21. Варошица је било 1866. године 21, 1874. – 31, а 1884. године – 49. Становништво у графикону груписано је на основу важеће административне поделе у појединим годинама.

[232] Године 1874, на пример, у варошицама Параћину и Свилајнцу живело је 4.836, односно 4.099 људи. У Горњем Милановцу, који је имао статус вароши, било је само 1.092 житеља, *Попис људства Србије у години 1874*, 142–145.

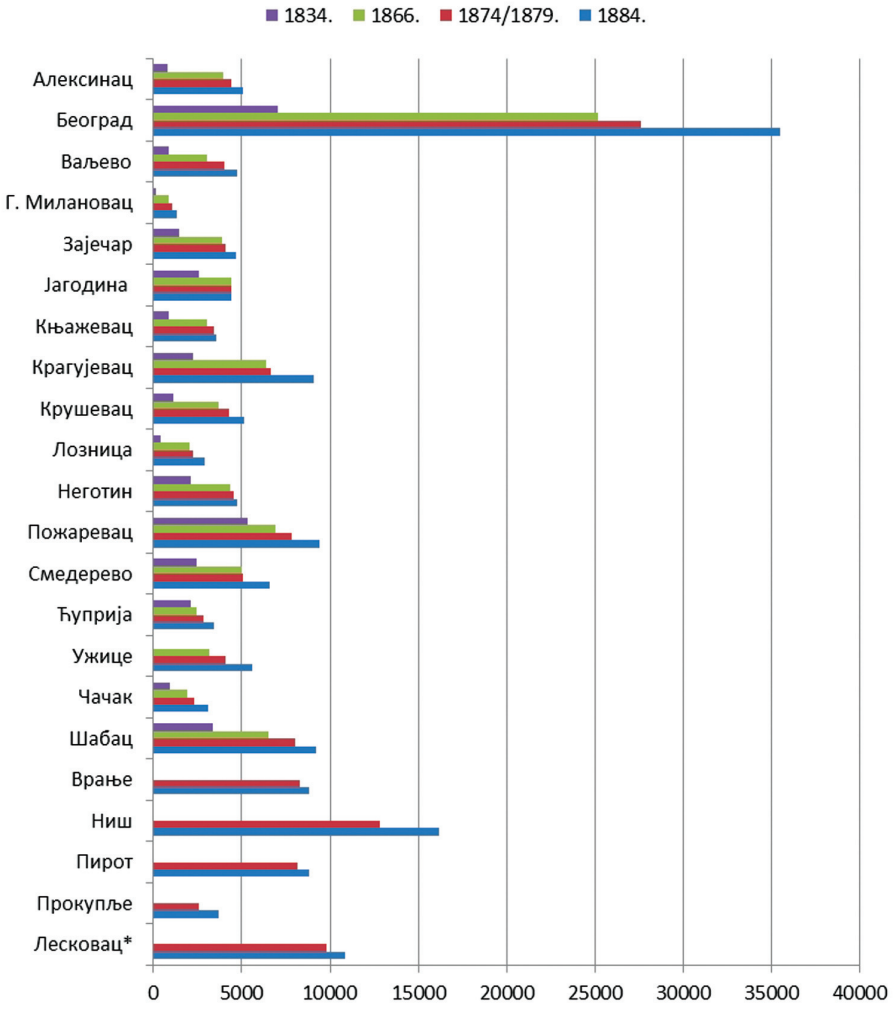

Графикон 19: Број становника у градским насељима 1834, 1866, 1874/1879. и 1884. године (у апсолутним износима) [233]

[233] Извори података за графикон: за 1866, 1874. и 1884. годину: као у графикону бр. 19; за 1834. годину: Л. Цвијетић, *нав. дело*, 22–114; за 1879. годину: *Попис људства Србије у ослобођеним крајевима*, 54–55. Колона 1874/1879: за градска насеља у старим окрузима вредности се односе на 1874, а за насеља у новим окрузима на 1879. годину.

Београд је по броју становника далеко превазилазио остала градска насеља у Србији. Изузимајући престоницу, највећи број житеља су, у већини посматраних раздобља, имали Пожаревац, Крагујевац и Шабац, а најмањи број – Горњи Милановац, Лозница и Чачак. Становништво градских насеља расло је неједнаком брзином, а просечни прираштај градског становништва средином друге половине 19. века био је мало већи од прираштаја сеоског.[234] Јагодина је била једино градско насеље у којем је у раздобљу 1866–1884. дошло до опадања броја становника, али ни друге вароши нису показивале знатнији напредак у том погледу: „Смедерево и Неготин, вароши са изванредним положајем трговачким, такође само су незнатно напредовале с погледом на број становника. Да према томе није могло бити ни великог напретка у благостању, то не треба доказивати“, забележио је почетком 80-их година 19. века статистичар Богољуб Јовановић.[235]

Вароши у новим окрузима су, непосредно по присајединењу, имале већи број становника од знатног броја насеља истог типа у старим окрузима. Учешће варошког становништва у укупном броју житеља нових округа износило је 1879. године 10,5%, што је било за 3,3% више од учешћа варошког становништва у Србији 1874. године. При том треба имати у виду и да у варошко становништво није урачунато становништво Лесковца, који је имао статус варошице, али је са 9.788 становника 1879. године био друго по величини насеље у новим окрузима.

Демографска структура градског становништва показивала је извесне разлике у односу на структуру сеоског становништва. Те разлике биле су најизраженије у структури становништва према полу и узрасту, као и у обрасцима склапања брака, о чему ће бити више речи у наредним поглављима.

[234] Од 1866. до 1874. сеоско становништво расло је по стопи 12,6‰, а градско по стопи 15,3‰. Становништво Београда је у том периоду расло по стопи 13,6‰.

[235] Б. Јовановић, *нав. дело*, 30–31.

Нупцијалитет

„Због олакшане набавке најнужнијих средстава за живљење лако је код нас и удомљавање, те то и јест узрок што код нас спрам целог житељства много и бракова има; јербо се људи око двадесете године већ жене а у западној Европи тек око двадесет седме.“

[В. Јакшић], *Известије поднешено г. Министру Финансије о числу житеља Србије у години 1859.*

У чланку из 1965. године, који је временом стекао статус класика, Џон Хајнал идентификовао је два доминантна обрасца склапања брака: „европски“, који карактерише касно ступање у брак и висок проценат оних који остају безбрачни и „неевропски“, за који је карактеристично рано и готово универзално ступање у брак.[236] Замишљену линију разграничења између два брачна режима, Хајнал је повукао од Санкт Петербурга на североистоку, до Трста на југозападу Европе. У тој подели, подручје источне и југоисточне Европе уврштено је у „неевропски“ образац брака. Остављајући по страни њихово именовање, које многима, нарочито онима који се налазе источно од поменуте линије, „пара“ уши, идентификовање и дефинисање два брачна режима подстакло је велики број емпиријских истраживања којима су тестиране њихове основне поставке. Као и у случају теорије демографске транзиције, и у случају Халпернових модела склапања брака доведена је у питање њихова универзалност. Микроистраживања показала су постојање разлика у обрасцима склапања брака између друштава која су се по Халперновој подели налазила унутар истог брачног режима.[237] И поред тога, због једноставности и еластичности наведених модела склапања брака, они и даље представљају привлачан модел истраживања брачног понашања.

„Европски“ и „неевропски“ образац склапања брака у уској су вези са начином привређивања. Емпиријска истраживања су показала да је од свих параметара виталне статистике, стопа нупцијалитета најсензитивнија у односу на економске промене. Промене у начину привређивања прво се одражавају на нупцијалитет становништва, потом

[236] J. Hajnal, *European Marriage Patterns in Perspective*, u: Population in History. Essays in Historical Demography, D. V. Glass, D. E. C. Eversley (eds.), London, Chicago 1965, 101–143.
[237] P. Demeny, *Early Fertility Decline in Austria-Hungary*, 502–522.

на наталитет и, на крају, морталитет.[238] У Западној Европи, у којој је присутан „европски“ образац, ступању у брак претходило је стварање економских основа за заснивање и издржавање породице. Систем наслеђивања породичног имања, који је у многим областима фаворизовао само једног потомка, приморавао је преосталу одраслу децу да напуштају родитељски дом у потрази за послом како би обезбедили егзистенцију; тек пошто би створили неопходну материјалну основу, могли су да се упусте у заснивање породице.[239]

У областима источне и југоисточне Европе, за које је био карактеристичан „неевропски“ образац брака, заснивање брака било је предуслов за одржање и репродукцију породичног домаћинства. У традиционалним аграрним друштвима у овом делу европског континета, са самодовољним начином привређивања ограниченим на обезбеђење егзистенцијалног минимума, веза између земљишта и радне снаге била је од кључног значаја за заснивање породице: у условима у којима је земљишта било доста а радне снаге мало, рано ступање у брак било је не само економски могуће већ, и неопходно.[240]

Корелација нупцијалитета и привредне активности била је уочена још у 19. веку: „У броју венчања током једне године огледа се привредна способност житеља једне области. Што се више бракова закључи, то је више путева за стварање нових материјалних добара, и отварање путева ка благостању једне земље“.[241]

Значај стопе нупцијалитета као показатеља привредних кретања у друштву, налагао је праћење њеног тренда кретања. Стога су званични подаци о висини нупцијалитета у Србији почели да се објављују већ 1862. године, истовремено са осталим параметрима виталне статистике – стопама наталитета и морталитета. У наредном графикону представљене су стопе нупцијалитета у раздобљу 1862–1887. године.

---

[238] D. E. C. Eversley, *Population, Economy and Society*, u: Population in History. Essays in Historical Demography, D. V. Glass, D. E. C. Eversley (eds.), London, Chicago 1965, 23–70, нарочито: 39. Видети и: N. Botev, *Nuptiality in the Course of the Demographic Transition*, 107.

[239] J. Hajnal, *nav. delo*.

[240] Исто; H. Chojnacka, *Nuptuality Patterns in an Agrarian Society*, Population Studies, vol. 30, no. 2 (1976) 203–226, нарочито: 209.

[241] В. Јакшић, *Општи покрет људства у години 1852*, 260, 270.

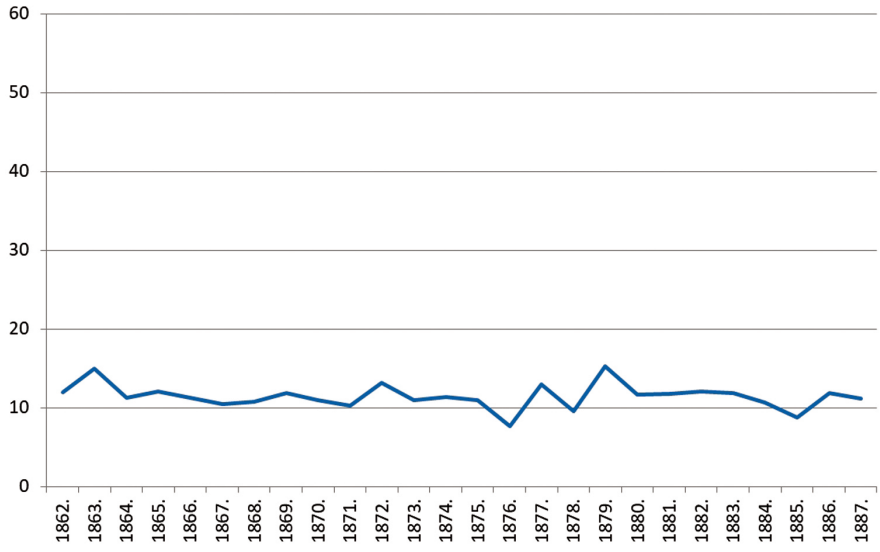

Графикон 20: Стопе нупцијалитета у Србији 1862–1887. (у промилима)[242]

Стопе нупцијалитета у посматраном раздобљу биле су знатно стабилније од стопа наталитета и морталитета (видети графикон бр. 8). Највише су осцилирале у ратним годинама: најмања вредност стопе нупцијалитета – 7,7‰, забележена је 1876, да би по смиривању ратних прилика, 1879, досегла двоструку вредност – 15,3‰. Блажи пад стопе нупцијалитета забележен је и 1885, у време рата са Бугарском. После сваког опадања стопе нупцијалитета, које је могло уследити и услед неких других прилика, као што су, на пример, природне катастрофе[243], следио је њен раст. Ако наведено временско раздобље поделимо на три одсека, видимо да је у почетном – 1862–1875. године, просечна стопа нупцијалитета износила 11,7‰, док је у завршном одсеку, 1880–1887,

[242] Извори податка за графикон: *Покрет људства Србије кроз десет година, од 1864 до 1873*, Државопис Србије, VIII, 43–121, 116; *Кретање људства у Србији од 1874. до 1879*, Државопис Србије, XV, 1–65; *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године*, Државопис Србије, XVII, 681.

[243] Анализирајући стопу нупцијалитета у Београду, Јакшић је уочио пораст склопљених бракова 1849–1852. Док је 1844–1848. склапано по 109 бракова годишње, у наредне четири године склапано их је по 166, *Число и покрет људства у Београду*, Државопис Србије, I, 4.

била мања за 4‰. Опадање стопе нупцијалитета одвијало се паралелно са опадањем стопе морталитета, али је интензитет њеног опадања био мањи него у случају морталитета.[244]

Висина стопе нупцијалитета у Србији упоређена је са стопама у другим европским земљама у наредном графикону.

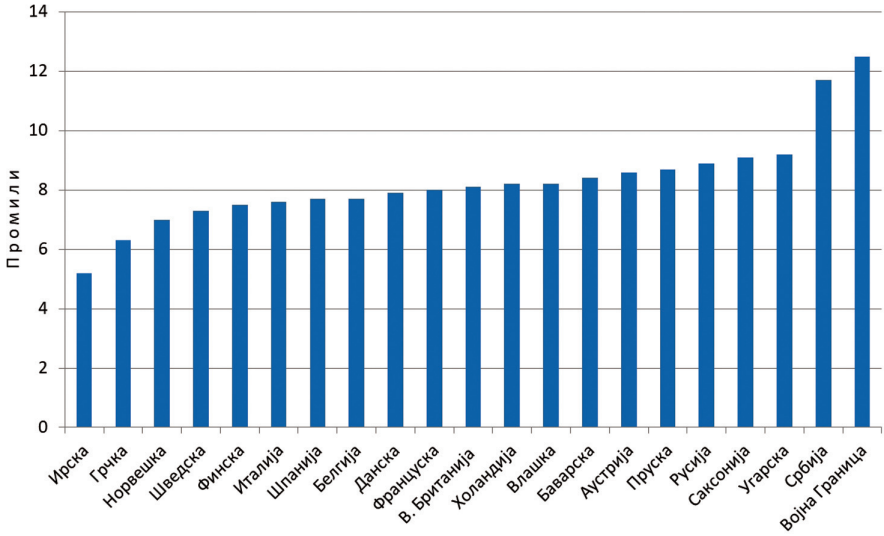

Графикон 21: Стопе нупцијалитета у европским државама/областима почетком друге половине 19. века[245]

[244] Као и у случају стопа наталитета и морталитета, Владимир Јакшић је израчунао и стопе нупцијалитета од 1837. до 1854. године. Према том рачунању, просечна стопа нупцијалитета у Србији у наведеном периоду износила је 10,3‰, дакле била је нешто нижа него у каснијем периоду. Наведена стопа нупцијалитета је нешто нижа него у наредним раздобљима, али су та одступања знатно мања него што је то случај са стопама наталитета и морталитета, *Покрет људства Србије у години 1854*, 308. Да је стопа нупцијалитета од 30-их до краја 50-их година 19. века расла, говоре и подаци добијени поређењем резултата пописа 1834. и 1859. Године 1834. на 1.000 бракова долазило је 5.183 становника, а 1859. само 4.956, видети: *Покрет људства Србије у години 1862*, 3.

[245] Извор података за графикон: *Покрет људства Србије кроз 12 година, од године 1862 до 1873*, 118. Периоди на које се односе подаци исти су као и у графикону бр. 13. В. Јовановић је у свом раду дао податке за друге временске одсеке. Према њеовом прегледу, стопа нупцијалитета у Русији је у периоду 1865–1878. износила 10‰, а у Србији од 1837. до 1873. – 11‰, В. Јовановић, *Статистичан преглед*, II, 200–201.

Међу приказаним државама/областима у Европи, Србија и Војна граница имале су убедљиво највише стопе нупцијалитета. Вредности овог демографског параметра у осталим европским земљама, укључујући и Србији суседну Влашку, биле су знатно ниже.[246] У Србији и Војној граници доминантан начин привређивања фаворизовао је рано и универзално ступање у брак. Осим тога, на високе стопе нупцијалитета у овим земљама утицала је и велика смртност становништва, која је за последицу имала кратко трајање брачне заједнице и склапање великог броја поновних бракова.

У наредном графикону представљене су стопе нупцијалитета по окрузима у три временска раздобља: 1862–1873, 1874–1879. и 1880–1887.

[246] Подаци о стопи нупцијалитета у суседној Бугарској доступни су од 1890. У тој години Србија је и даље имала највишу стопу нупцијалитета у Европи, премда је њена вредност – 10‰, била нешто нижа него у претходном раздобљу; стопа нупцијалитета у Бугарској била је 8,9‰, а у Хрватској и Славонији 8,2‰, М. Јовановић Батут, *нав. дело*, 25.

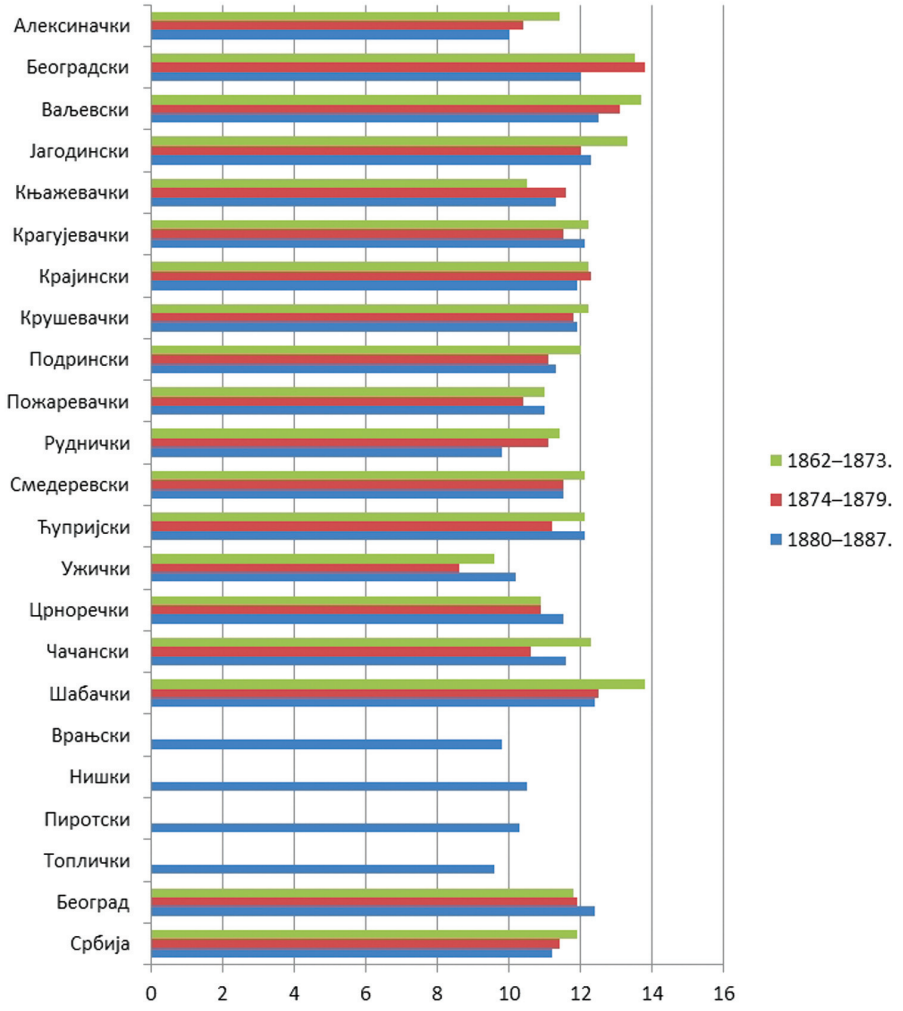

Графикон 22: Стопе нупцијалитета по окрузима 1862–1873, 1874–1879. и 1880–1887. године (у промилима)[247]

[247] Извори података за графикон: *Покрет људства Србије кроз десет година, од 1864 до 1873*, Државопис Србије, VIII, 43–121, 116; *Кретање људства у Србији од 1874. до 1879*, Државопис Србије, XV, 1–65; *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године*, Државопис Србије, XVII, 681.

Стопа нупцијалитета по окрузима кореспондира са осталим параметрима виталне статистике. Високе стопе нупцијалитета у Ваљевском и Шабачком округу могу се довести у везу са високим стопама морталитета у овим окрузима, које су за последицу имале склапање великог броја поновних бракова. С друге стране, ниже стопе морталитета у Ужичком, Књажевачком и Црноречком округу, биле су праћене и нижим стопама нупцијалитета.

Стопе нупцијалитета у Београду биле су нешто више од просечних вредности ове стопе за целу земљу, и биле су сразмерне стопама морталитета, које су такође имале веће вредности од просечних. С друге стране, високе стопе нупцијалитета у престоници не уклапају се у теоретски оквир према којем је нупцијалитет нижи у урбаним срединама које не фаворизују рани и универзалан брак.

У којој мери стопе нупцијалитета и морталитета кореспондирају са дужином трајања брака, видећемо на основу следећег графикона, у којем је приказана просечна дужина трајања брака у окрузима 1866. и 1884. године.

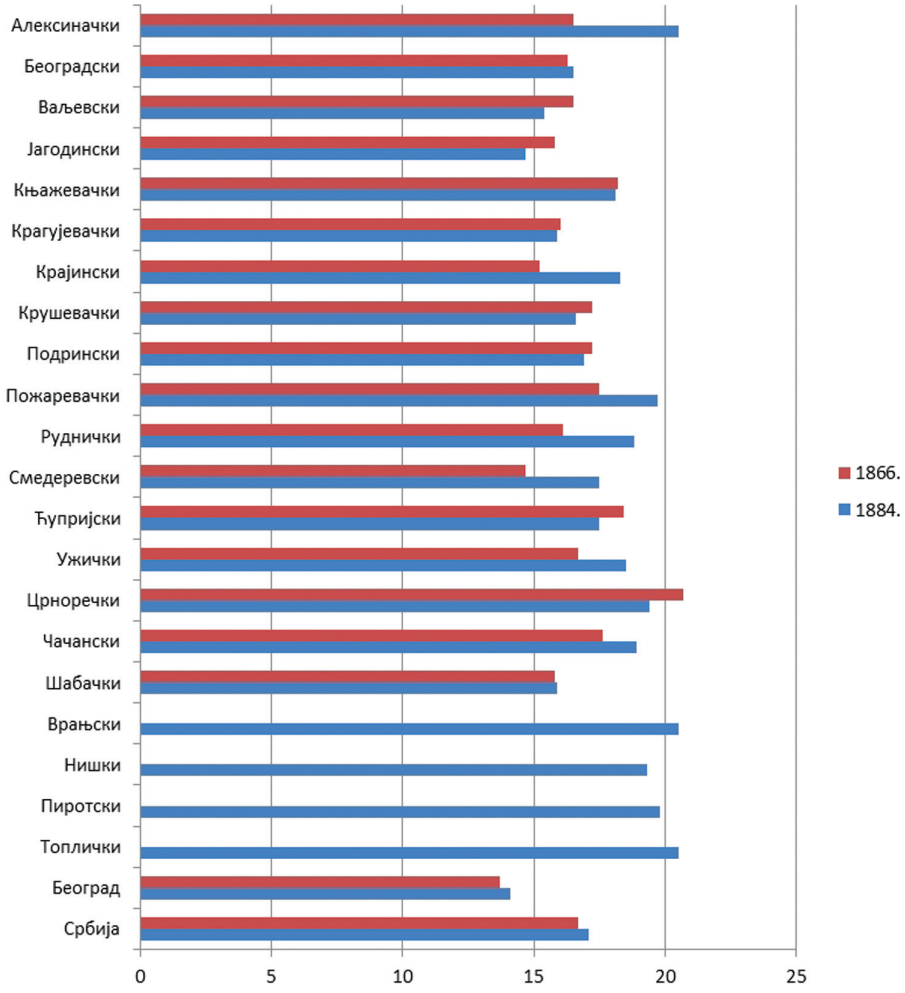

Графикон 23: Просечно трајање брака по окрузима 1866. и 1884. године[248]

Бракови су краће трајали у окрузима у којима је стопа нупцијалитета била висока – у Ваљевском, Шабачком и Београдском округу. Просечно трајање брака у новим окрузима било је дуже него у старим, и било је

[248] Извори података за графикон: *Попис људства Србије у години 1866*, 100; *Покрет људства Србије кроз 12 година, од године 1862 до 1873*, 104; *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године*, стр. XIV.

обрнуто сразмерно висини стопе нупцијалитета, која је била нижа него у областима унутар старих граница Србије. На разлике у стопама нупцијалитета међу окрузима највише је утицала стопа морталитета: високе стопе морталитета имале су за последицу кратко трајање брака и склапање великог броја поновних бракова.

Дужина трајања брака била је најмања у Београду; вредност овог параметра била је обрнуто сразмерна висини стопа нупцијалитета и морталитета. Поред тога, претпостављамо да је на краћу дужину трајања брака у престоници утицало и склапање брака у старијој доби од просечне, које је, као што ћемо видети, карактерисало градске средине.

У наредном графикону представљено је просечно трајање брака у појединим европским земљама средином друге половине 19. века.

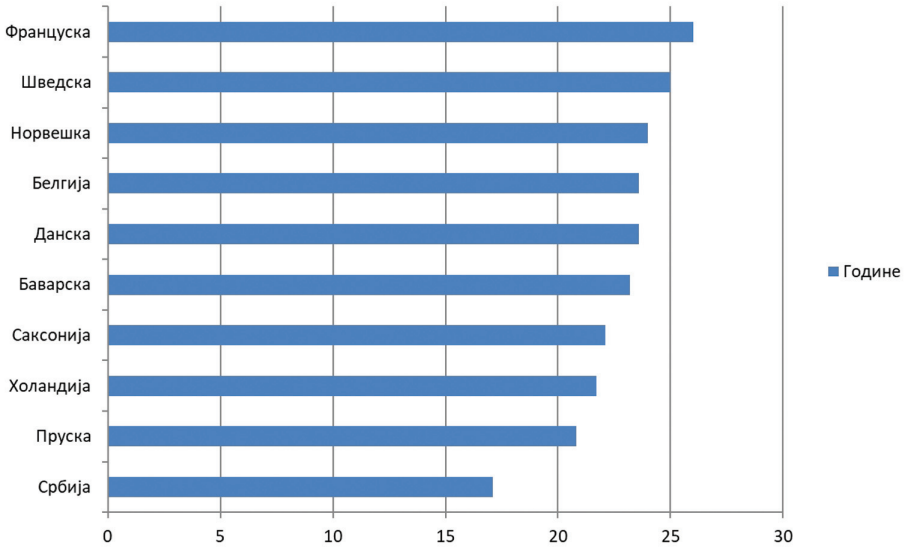

Графикон 24: Просечно трајање брака у појединим европским државама средином друге половине 19. века[249]

У Србији је просечна дужина брака износила 17 година, док се у осталим наведеним државама кретала између 20 и 26 година. Наведена

[249] Извор података за графикон: *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године*, стр. XV.

разлика била је првенствено последица веће стопе смртности у Србији него у осталим наведеним земљама, која је доводила до ранијег окончања брачне заједнице.

*

У матичним књигама венчаних године младенаца почеле су да се бележе тек средином 60-их година 19. века, док су прве статистичке анализе просечне старосне доби приликом ступања у брак извршене за 1885. годину, тако што су сви младенци подељени у две категорије – на млађе и старије од 20 година. Та анализа је показала да је нешто више од половине девојака и једна трећина младића у брак ступала у узрасту млађем од 20 година.[250]

У наредном графикону представљен је удео девојака које су ступале у брак пре и после двадесете године живота у неколико европских земаља.

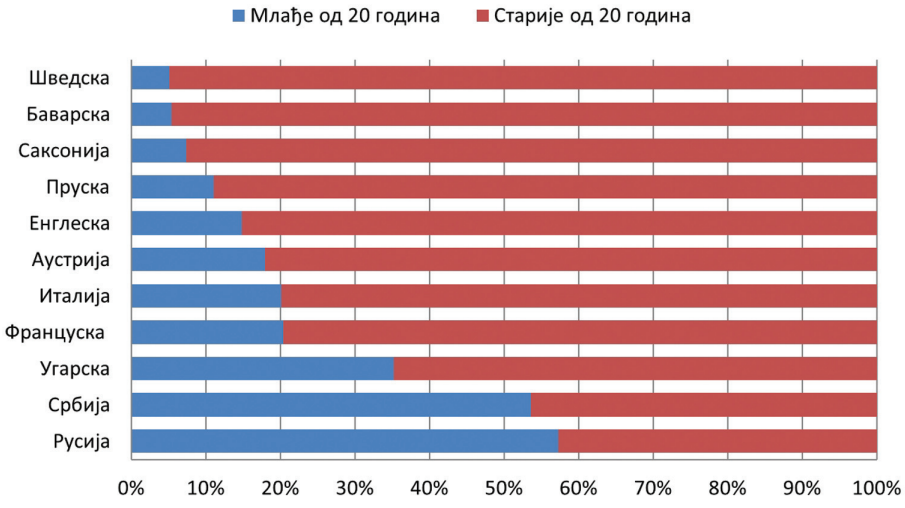

Графикон 25: Удео девојака млађих и старијих од 20 година које су ступале у брак 80-их година 19. века у појединим европским државама[251]

[250] Исто, стр. XII–XIII.
[251] Извор података за графикон: исто.

Русија и Србија биле су једине земље у којима је више од половине девојака у брак ступало пре навршене двадесете године. У Угарској је њихов удео износио 35%, док је у већини западноевропских земаља био мањи од 20%. Наведени подаци у знатној мери се уклапају у Хајналове обрасце брака. Рано ступање у брак у Русији и Србији може се довести у везу са доминантним, аграрним системом привређивања у овим земљама. Иако су се аграрни системи у Русији и Србији међусобно разликовали, оба система су фаворизовала рано ступање у брак.[252]

Наведени статистички подаци дају најопштију слику о добу ступања у брак, али не омогућавају увид у евентуална одступања од просечних вредности у појединим сегментима друштва, на пример у руралним и урбаним срединама. Стога смо на основу матичних књига венчаних у периоду 1870–1882, на примеру четири сеоска и четири градска насеља из различитих делова Србије, утврдили просечну доб приликом склапања првог и поновних бракова.[253] Резултати те анализе представљени су у следећој табели.

Брак по реду	Село		Град	
	Жене	Мушкарци	Жене	Мушкарци
Први	19,6	21,6	19,9	26,6
Други	30,8	32,4	29,6	33,9
Трећи	31,6	40,2	32,6	39,5
Четврти	36	44,4	40,2	45,7

Табела 3: Старосна доб жена и мушкараца у сеоским и градским срединама у Србији приликом склапања првих и поновних бракова[254]

[252] О породичном домаћинству и аграрном систему у Русији видети: P. Czap, *The Perrenial Multiple Family Household, Mishino, Russia, 1782–1858*, Journal of Family History, vol. 7, no. 1 (March 1982) 5–26.

[253] Анализу смо извршили на основу 469 склопљених бракова заведених у матичним књигама у сеоским црквама Криваји и Бранковини у западној Србији, Самариновцу у источној Србији и манастиру Драча у Шумадији, као и 923 склопљена брака у црквама у Београду, Крагујевцу, Ваљеву и Неготину, видети: А. Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, 178.

[254] Извор података за табелу: исто.

Старосна доб приликом ступања у први брак на селу уклапа се у општи тренд раног ступања у брак који је био карактеристичан за Србију средином друге половине 19. века. Разлике међу појединим селима биле су мале; ако бисмо ипак морали да укажемо на разлике међу њима, онда је то нешто раније склапање брака у источној Србији.[255]

Старосна доб жена у граду била је незнатно већа него на селу – од 19 у Неготину до 20,9 у Београду. У случају мушкараца, разлике су биле осетно веће – просечна старосна доб приликом ступања у брак у граду била је за седам година виша него у селу. Као и код жена, најнижа је била у Неготину – 24,5, а највиша у Београду – 28,6.

Већ смо истакли да је стопа нупцијалитета сензитивнија на економске промене од стопа наталитета и морталитета, а наведено поређење просечног доба ступања у брак на селу и у граду то потврђује. У сеоском начину привређивања, рано ступање у брак било је неопходно ради одржања и репродукције породичног домаћинства. У градском начину привређивања, у којем су активни били искључиво мушкарци, заснивање брака било је могуће тек пошто би били обезбеђени материјални услови за издржавање породице.

*

Велика смртност становништва, која је косила људе у радно активној, односно фертилној доби, имала је за последицу велики број удових лица у младим годинама. Њиховом ступању у поновне бракове доприносила је не само млада старосна доб, већ и економска функција брака у породичном домаћинству. Године 1866, једно удово лице долазило је на четири брака, што је било мање него у другим европским земљама.[256] Разлог томе била је велика смртност у младим годинама што је за последицу имало склапање великог броја поновних бракова. У земљама у којима је стопа смртности нижа и више заступљена у старијој популацији, већи је број удових лица која у том статусу остају до краја живота. Од четворо удових лица 1866. године, три су биле удовице. Разлози за несразмеру између женских и мушких удових лица били су већа дуговечност жена, као и чешће ступање у брак удових мушкараца.

[255] Најниже просечне доби забележене су у Самариновцу у источној Србији – 18,9 за жене и 20,2 за мушкарце, док су највише вредности за жене – 20,1 забележене у Кривији и Драчи, а за мушкарце у Кривији (22,2), исто.

[256] *Попис људства Србије у години 1866*, 102.

Број удовица био је већи у градским срединама, чему је доприносила и већа разлика у годинама међу супружницима у граду.[257]

Први подаци о броју поновних у укупном броју бракова доступни су за девету деценију 19. века и представљени су у наредном графикону.

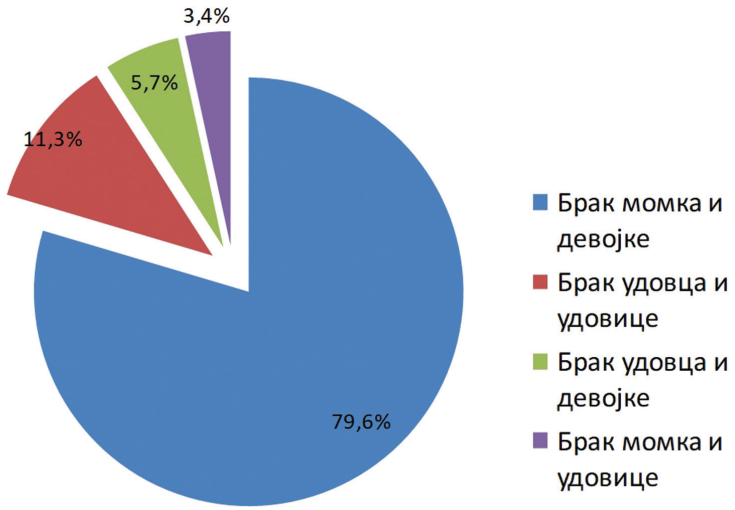

Графикон 26: Удео првих и поновних бракова у укупном броју бракова склопљених у Србији 1880–1887. године[258]

У периоду 1880–1887. године петину склопљених бракова чинили су поновни бракови, у којима су оба или један од супружника претходно остали удови. Од тог броја, нешто више од половине бракова чинили су они у којима су оба брачника били удови.

*

Висока стопа нупцијалитета и рано склапање брака били су у уској спрези са доминантним системом привређивања. У условима екстензивне пољопривреде, породица је осим биолошке имала и

[257] Исто.

[258] Извор података за графикон: *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године*, стр. XII–XIII.

економску функцију, а склапање брака било је предуслов заснивања, односно продужења породичног домаћинства, као основне економске јединице у аграрном друштву. Због високе стопе смртности, просечно трајање брака било је релативно кратко, а велики број удових лица у фертилном и радно активном добу ступао је у поновне бракове. У условима градског начина привређивања, доминантан образац склапања брака се мењао; с обзиром на то да породица у граду није имала изражену економску функцију, у брак се улазило тек по стварању материјалних предуслова за издржавање породице. Стога су мушкарци у граду, као основни носиоци економских активности у градској привреди, у брак ступали касније од мушкараца на селу.

Брачни фертилитет

„Србија је у људском материјалу најмање плодан (фертилан) крај у Европи, иако је укупан број рађања (наталитет) код нас сразмерно најјачи.“

М. Ј. Батут, *Природни прираст становништва Србије*

Највећи број рођења остварује се у браку; стога је веза између нупцијалитета и наталитета (фертилитета)[259] један од средишњих аспеката истраживања процеса демографске транзиције. У демографској литератури дефинисана су два концепта фертилитета – природни и контролисани фертилитет. У друштвима која карактерише природни фертилитет, не постоји ограничење рађања; у друштвима са контролисаним фертилитетом, рађање се вољно ограничава. У другој

[259] У демографији изрази *наталитет* (родност) и *фертилитет* (плодност) у ширем смислу имају исто значење и односе се на број рођења у одређеној популацији у одређеном раздобљу. У ужем смислу, *наталитет* означава број живорођених у односу на укупно становништво, а *фертилитет* означава број живорођених у односу на женско становништво у фертилној доби (15–49, односно 15–44 година), видети A. Wertheimer-Baletić, *nav. delo*, 208–209. У овом раду израз фертилитет користимо у ширем значењу, а под појмом брачни фертилитет подразумевамо број рођења у браку.

фази демографске транзиције, природни фертилитет уступа место контролисаном фертилитету, што резултира трајним смањењем стопе наталитета. Природни фертилитет, међутим, није потпуно неконтролисан – он је увек мањи од биолошког максимума. У друштвима са природним фертилитетом, планирање рађања присутно је у извесној мери кроз стратегије усмерене на полну структуру потомства, временске интервале између рођења и сл. Због великог морталитета, који је најприсутнији у првим годинама живота, планирање броја деце не може да буде засновано на жељи/одлуци о броју деце која ће бити рођена, већ је засновано на жељи колико деце би требало да преживи. Уместо планирања, у већој мери је присутно „овладавање“ бројем деце после зачећа и рођења – путем намерног побачаја, убиства и занемаривања тек рођене деце.[260]

Поједина истраживања показала су да су пре почетка демографске транзиције, жене у Западној и Северозападној Европи рађале, у просеку, 4–5 пута, док су жене у осталим деловима Европе рађале око седам пута током фертилног периода.[261] Мањи број рађања на западу био је последица касног ступања у брак; та брачна стратегија је, заједно са њеном екстремном формом – доживотним целибатом, била у служби контролисања и смањења наталитета.[262] За разлику од вољне контроле рађања, која ће бити практикована током процеса демографске транзиције, а која подразумева свесну одлуку о величини породице, одлагање брака представљало је пасивну адаптацију друштвеним условима, која онемогућава превелики раст становништва.[263]

У већини западноевропских земаља, трајно опадање фертилитета почело је 70-их година 19. века, а потом се у првој половини 20. века проширило и на друге делове Европе. Та фаза демографске транзиције одвијала се на различите начине у западном/северозападном и

[260] Стога постоје и мишљења да је уместо концепта транзиције из природног у контролисани фертилитет, исправније говорити о историјском континуитету планирања породице који је из постнаталне форме прешао у преднаталну, K. Oppenheim Mason, *nav. delo*, 447–448; C. Hirschman, *nav. delo*, 206–208; D. Kirk, *nav. delo*, 366–367.

[261] C. Hirschman, *nav. delo*, 209.

[262] Ту праксу Малтус је назвао превентивном мером у спречавању прекомерног раста становништва. Контроли наталитета индиректно су доприносиле и прекоморске миграције, A. Wertheimer-Baletić, *nav. delo*, 68–73.

[263] Сматра се да у то доба контрола рађања није имала довољно упоришта у традиционалном систему друштвених вредности и идеологији католичке цркве. Иако су поједини методи контрацепције били познати, нису масовно коришћени, C. Hirschman, *nav. delo*, 209.

источном/југоисточном делу европског континента. На западу, прво је почела да опада стопа брачног фертилитета, без икакве промене стопе нупцијалитета, која је била ниска. Потом је, по нестанку бојазни од неконтролисаног пораста наталитета, стопа нупцијалитета почела да расте. У Источној и Југоисточној Европи опадање наталитета одвијало се у оквиру брака; стопа брачног фертилитета опадала је у условима константно високе стопе нупцијалитета.[264]

*

У Србији, први статистички подаци о брачном фертилитету појавили су се средином 19. века и од тада се редовно објављују, заједно са параметрима виталне статистике. Стопе брачног фертилитета изведене су на основу података о укупном броју рођења у браку и броја склопљених бракова у одређеном периоду.[265] Подаци о мртворођеној деци нису улазили у статистику брачног фертилитета све до 1880. године. С обзиром на то да уписивање мртворођених у матичне књиге ни у то време није било обавезно, званични подаци о њиховом броју нису приказивали реално стање.[266] Осим тога, претпостављамо и да је знатан број деце, умрле непосредно по рођењу, остао неуписан у матичне књиге, па је такође остао изван обухвата званичне статистике.

И поред наведених недостатака, стопе брачног фертилитета дају известан увид у просечан број деце рођене у једном браку. У наредном графикону приказане су стопе брачног фертилитета у Србији и по окрузима, у раздобљима 1837–1853, 1862–1873. и 1880–1887. године.

[264] N. Botev, *nav. delo*, 119. E. Van De Walle, *Marriage and Marital Fertility*, Daedalus, vol. 97, no. 2, Historical Population Studies (Spring 1968) 486–501, овде: 499.

[265] Због релативно великог броја поновних бракова, стопе фертилитета добијене на основу података о броју деце рођене током трајања *једног* брака биле би релевантније, али таквим подацима за раздобље 19. века не располажемо.

[266] О непоузданости тих података видети: *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године*, стр. XXI–XXV.

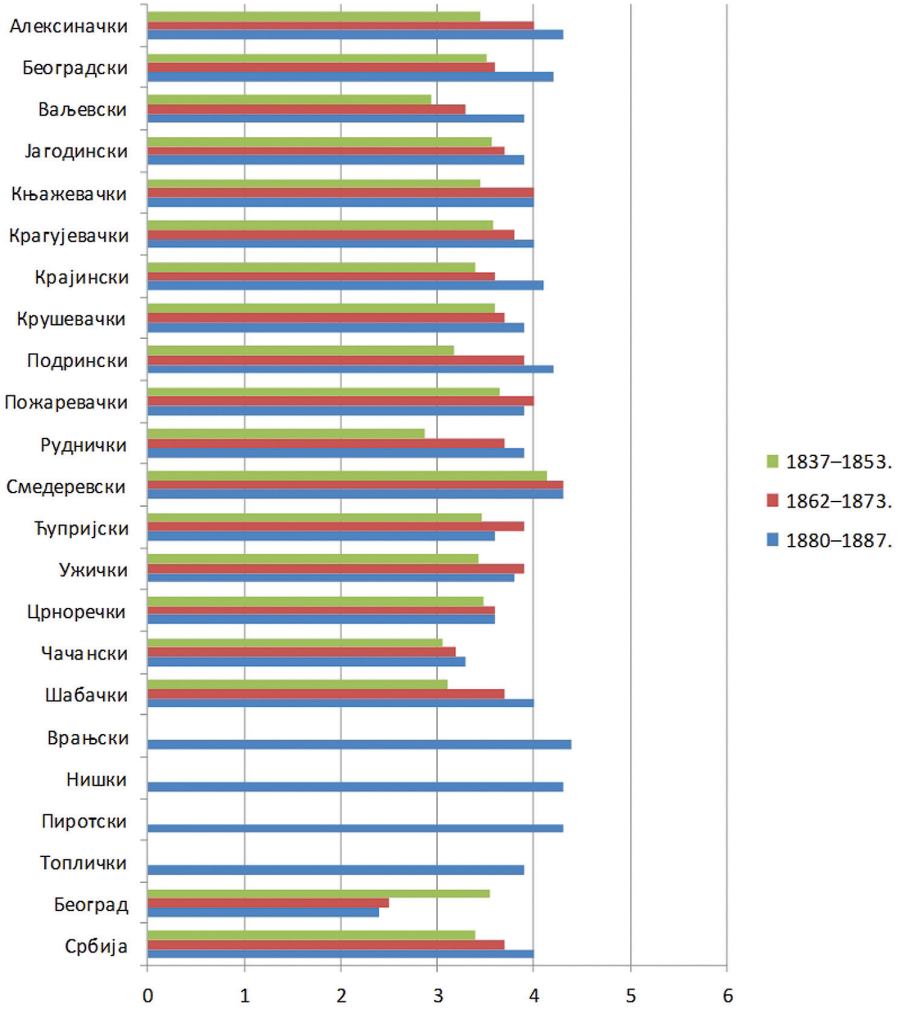

Графикон 27: Стопе брачног фертилитета по окрузима 1837–1853, 1862–1873. и 1880–1884. године[267]

[267] Извори података за графикон: *Покрет људства Србије у години 1854*, 308; *Покрет људства Србије кроз 12 година од 1862. до 1873*, 68–103; *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887*, стр. XV. Стопе брачног фертилитета добијене су на основу података о броју рођења у оквиру брака и броја венчања у одређеном периоду. Прецизнији начин њиховог добијања је рачунање просечног броја рођења у оквиру једног брака, али то у овом случају није могуће због неодстатка адекватних статистичких података.

На нивоу целе земље, стопа брачног фертилитета је током разматраног периода од пола века расла: од 3,4 детета по једном браку, до 4,0. Њено кретање било је обрнуто пропорционално кретању стопе нупцијалитета (видети графикон бр. 23); то је било у складу са демографским правилом, према којем је у предтранзиционој фази развоја становништва, вредност стопе брачног фертилитета најчешће обрнуто сразмерна вредности стопе нупцијалитета.[268] Пораст просечног броја деце рођене у једном браку током 19. века, показује да је у Србији на снази био режим природног фертилитета и да вољно ограничавање рађања још није практиковано.

Поменута демографска веза између стопа нупцијалитета и брачног фертилитета уочљива је, у нешто мањој мери, и на нивоу округа. Најнижу стопу брачног фертилитета имао је Београд, а њено опадање било је обрнуто пропорционално порасту стопе нупцијалитета. Ниже стопе брачног фертилитета имали су окрузи за које су биле карактеристичне ниже вредности стопа виталне статистике, попут Чачанског, и обрнуто, високе стопе брачног фертилитета карактерисале су округе који су се одликовали повољнијим статистичким показатељима, као што је, на пример, био Смедеревски округ.

У следећем графикону представљен је просечан број деце у једном браку у европским земљама осамдесетих година 19. века.

[268] *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887*, стр. XIV.

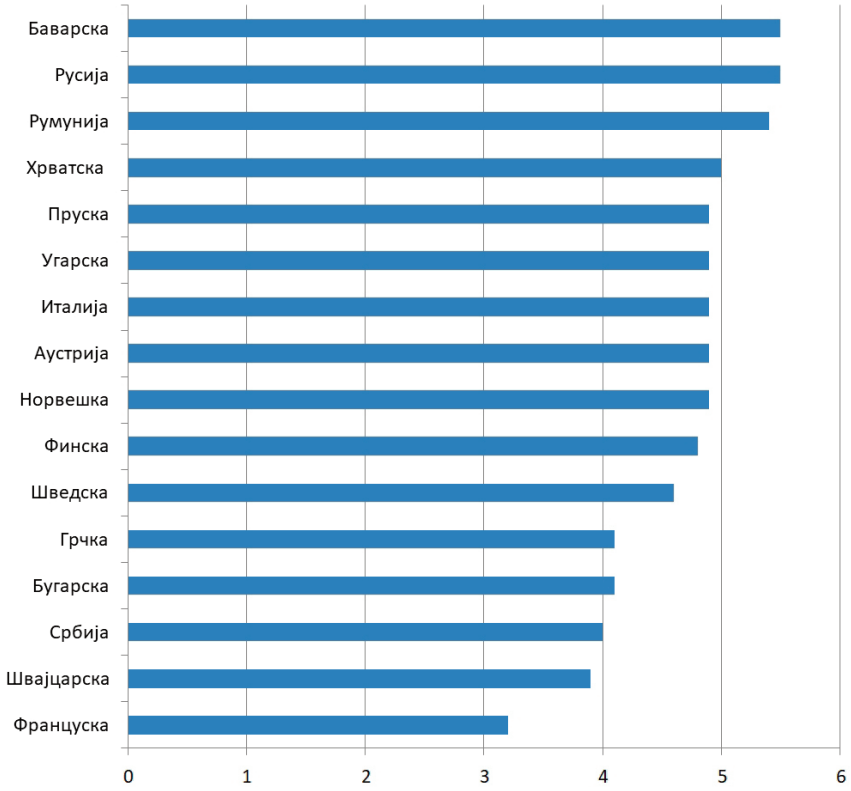

Графикон 28: Стопе брачног фертилитета у европским државама/покрајинама почетком 80-их година 19. века[269]

Упркос томе што је у европским размерама Србија имала највише стопе наталитета, стопе брачног фертилитета биле су у Србији знатно ниже него у већини других европских земаља. Ниске стопе брачног фертилитета биле су у вези са високим стопама нупцијалитета: на велики број бракова долазило је сразмерно мање деце него у земљама у којима је број бракова био мањи.

Ниске стопе брачног фертилитета у Француској биле су последица другачијег демографског режима у тој земљи, у којој је опадање наталитета започело већ почетком 19. века. У осталим западноевропским

[269] Извор података за графикон: *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887*, стр. XV.

земљама више стопе брачног фертилитета и ниже стопе наталитета биле су резултат одложеног ступања у брак.

Велики наталитет у Србији и режим природног фертилитета нису, дакле, подразумевали и високе стопе брачног фертилитета. Ниже стопе брачног фертилитета у односу на западноевропске земље уочио је већ средином 19. века Владимир Јакшић: „Јошт ни у једној земљи овако слабу брачну плодност не могасмо приметити као што обично код нас суштествује.“[270] На самом крају 19. века, Милан Јовановић Батут је закључио да је Србија, и поред великог наталитета, најмање фертилан крај у Европи: „Укупно размножавање једног народа рађањем (наталитетом) и природна плодност његова (фертилитет) нису, дакле, исти појмови... Могу се разликовати, а могу и у супротности бити – н. пр. да постоји висок наталитет при ниском фертилитету. Србија је класичан пример за такав тип људског размножавања.“[271]

Батут је низак брачни фертилитет довео у везу с неповољним животним условима у Србији у односу на развијеније земље, што је за последицу имало велики број недоношчади и мртворођене деце.[272] Према неким статистичким прорачунима с краја 19. века, жена у Србији морала је да се породи шест пута, да би одгајила троје деце.[273] Тај статистички прорачун био је истоветан народном искуству у погледу брачног фертилитета:

„И наш народ слично рачуна – још мало строжије. – Кад је реч о броју деце у браку, рећи ће: – „Једно ниједно!... Два?... Тек да је већа жалост, кад их изгубимо!... Пет и шест?... Биће и за нас и за Бога!“[274]

*

Релативно мали број деце који је статистички „долазио“ на један брак у Србији, био је последица високе стопе нупцијалитета. Претпостављамо да је стопа брачног фертилитета у стварности била незнатно виша него што је била у статистичким таблицама, из разлога што знатан број мртворођене деце није био заведен у матичним књигама. С друге стране, велики број мртворођених и велика смртност одојчади, као последица високих стопа морталитета, деловали су као фактор притиска на повећање наталитета, како би се рани и очекивани губитак деце надоместио.

[270] *Покрет људства Србије у години 1854*, 310.
[271] М. Јовановић Батут, *нав. дело*, 29.
[272] Исто, 30.
[273] Исто, 28.
[274] Исто.

Расподела становништва према полу

„Претежнији број мушкараца даје свакој земљи и надмоћје како у производству тако исто и у обрани војничкој наспрам земље у којој је женски пол у надмоћју.“

Попис људства Србије у години 1866.

Структура становништва према полу и узрасту изворно је биолошка структура, али је подложна и утицајима друштвених и економских кретања. Однос између броја жена и броја мушкараца значајан је показатељ економских кретања у друштву, пошто је степен економске активности мушкараца већи од степена радне активности жена, првенствено у непољопривредним делатностима. Структура становништва према полу делује не само на економска кретања, већ и на социјалну организацију живота у једном подручју; то је нарочито изражено у традиционалним срединама у којима постоји изражена подела на родне улоге.[275]

Први спискови становништва, које су српске власти састављале од 1816. године, обухватали су само делове мушке популације – пореске обвезнике. Првим општим пописом становништва, извршеним 1834. године, обухваћени су становници оба пола. С обзиром на то да је за мушкарце, као пореске и војне обвезнике, држава показивала веће интересовање, они су пописани појединачно, по именима, док су жене пописане збирно, у оквиру домаћинства. Таква пракса настављена је до пописа 1862/63, када су и жене први пут пописане по именима. У матичним књигама рођених, умрлих и венчаних, чије је вођење било обавезно од 1836. године, уписивани су припадници оба пола.

У првом изводу из резултата једног пописа који је објављен – пописа из 1846. године, становништво је приказано према полу, а с том праксом

[275] Расподела становништва према полу је резултат дугорочног деловања наталитета, морталитета и миграција, као и других, спољних чинилаца, међу којима су најважнији ратови и природне катастрофе. Она је основа тзв. физиолошке поделе рада, која се врши прво у породици, и заједно са обимом становништва и густином насељености представља демографске оквире ширења друштвене поделе рада, A. Wertheimer-Baletić, *nav. delo*, 336–339, 345–347.

настављено је и у наредним изводима. На основу извода из резултата пописа у наредном графикону представљено је учешће жена и мушкараца у укупном становништву од 1834. до 1884. године.

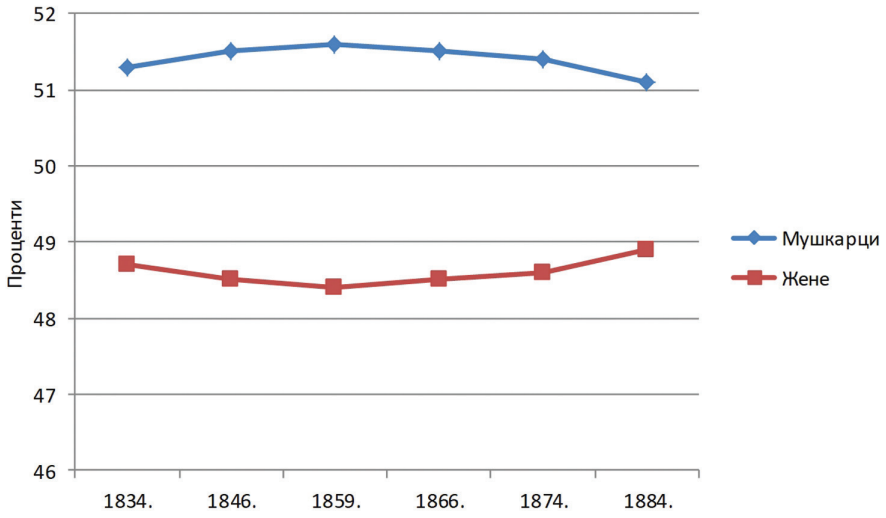

Графикон 29: Процентуално учешће мушкараца и жена у укупном броју становника Србије 1834–1884.[276]

Учешће мушкараца у укупном становништву било је током целог посматраног периода веће од учешћа жена, а највећа несразмера између броја мушких и женских становника била је у време пописа из 1859. године. Према демографским законитостима, увек се рађа више деце мушког пола него женског; пошто је смртност мушкараца већа од смртности жена, временом се, у идеалним условима, у једном становништву успоставља баланс између полова. Тај баланс нарушавају спољни чиниоци, међу којима су најважнији ратови и механичко кретање становништва. Ратови доводе до смањења броја припадника мушког пола; у случају механичког кретања, имиграција утиче на повећање

[276] Извори података за графикон: Л. Цвијетић, *нав. дело*, 114; Ј. Гавриловић, *Главни извод пописа Србије у години 1846-ој*, 188–189; *Известије поднешено г. Министру Финансија о числу житеља Србије у години 1859*, 88; *Попис људства Србије у години 1874-ој*, 146–147; *Попис људства у Краљевини Србији 1884*, 254–255.

удела мушког становништва, док емиграција делује у супротном смеру – повећању удела становника женског пола.[277] С обзиром на то да је Србија током 19. века била земља имиграције, а да је усељавање становништва било нарочито интензивно у деценијама по стицању аутономије, претпостављамо да је и несразмера између броја становника мушког и женског пола, која је била најизраженија средином 19. века, била првенствено последица миграторних кретања.

У наредној табели представљено је учешће жена и мушкараца у укупном наталитету, морталитету и природном прираштају у Србији, у четири временска одсека. Оно је приказано *стопом маскулинитета* – бројем мушкараца на 100 жена.[278]

Раздобље	Наталитет	Морталитет	Природни прираштај
1837–1851.	108,0	115,3	96,5
1862–1873.	106,0	111,5	93,8
1874–1879.	106,1	116,9	45,5
1880–1887.	105,9	107,0	103,9

Табела 4: Стопе маскулинитета (број мушкараца на 100 жена) у природном кретању становништва Србије[279]

Према демографским законитостима, на 100 жена рађа се, у просеку, 106 мушкараца; у том погледу, Србија се у разматраним временским одсецима уклапала у просечне вредности. Претпостављамо да је нешто већа заступљеност мушкараца у првом разматраном периоду последица мање ажурности у регистровању женске деце у тек установљеним

[277] A. Wertheimer-Baletić, *nav. delo*, 336–348.

[278] Учешће жена и мушкараца у укупној популацији може се представити стопом феминитета – бројем жена на 100 мушкараца и стопом маскулинитета – бројем мушкараца на 100 жена. У публикацијама из 19. века о кретању становништва, учешће полова приказивано је, *de facto*, преко обе стопе, иако поменути изрази нису коришћени, већ формулације „на 100 мушкараца било је X жена“ и „на 100 жена било је X мушкараца“. За презентовање података о учешћу жена и мушкараца у укупном становништву Србије определили смо се за стопу маскулинитета.

[279] Извори података за табелу: *Општи покрет људства у години 1852*, 268, 270; *Кретање људства у Србији од 1874. до 1879. године*, 52–53. *Статистика рођења, венчања и умирања*, стр. XX, XLV, LXIV.

матичним књигама.[280] Према једном микроистраживању, рађање деце у Србији чешће се прекидало после рођења мушког, него женског детета; то је објашњено тзв. идеологијом патријархалног друштва, односно преференцијом ка мушкој деци, која је нарочито долазила до изражаја код рађања последњег детета.[281] Иако је таква „контрола“ полне структуре деце у породици постојала у извесним случајевима, она није знатније утицала на полну структуру у укупном наталитету становништва.

Веће учешће мушкараца у укупном наталитету било је праћено и њиховим већим учешћем у укупном морталитету. Највећа смртност мушкараца била је у раздобљу којим су били обухваћени српско-турски ратови. Изузимајући тај период, највећа несразмера између смртности жена и мушкараца забележена је у првом посматраном периоду – 40-их година 19. века, да би 80-их година опала на ниво просечних европских вредности.[282] У том раздобљу и општа стопа смртности почела је постепено да опада; опадање општег морталитета било је у корелацији са опадањем смртности мушког дела становништва, које је у већој мери било изложено морталитету.[283]

Каква је била расподела становништва према полу у укупном наталитету и морталитету у европским земљама, приказано је у наредном графикону. Временски период на који се наведени подаци односе је девета деценија 19. века.

[280] Натпросечан број мушких рођења (111:100), регистрован је средином 19. века у Грчкој, као и у Румунији почетком 70-их година 19. века. Претпостављамо да се и у овим случајевима радило о мањој ажурности приликом регистровања женске деце, видети: *Општи покрет људства у години 1852*, 268–269; В. Јовановић, *Статистичан преглед*, II, 189.

[281] Наведено истраживање показало је да је у Орашцу, у раздобљима 1850–1859. и 1930–1939, у случајевима рађања последњег детета у породици, однос броја мушке и женске деце био 60:40, видети: К. Казер, *Породица и сродство на Балкану*, Београд 2002,148.

[282] *Статистика рођења, венчања и умирања*, XLV.

[283] *Општи покрет људства у години 1852*, 269. Према моделу демографске транзиције, у првој фази опадања морталитета, он опада прво у групи одраслог, радно активног становништва.

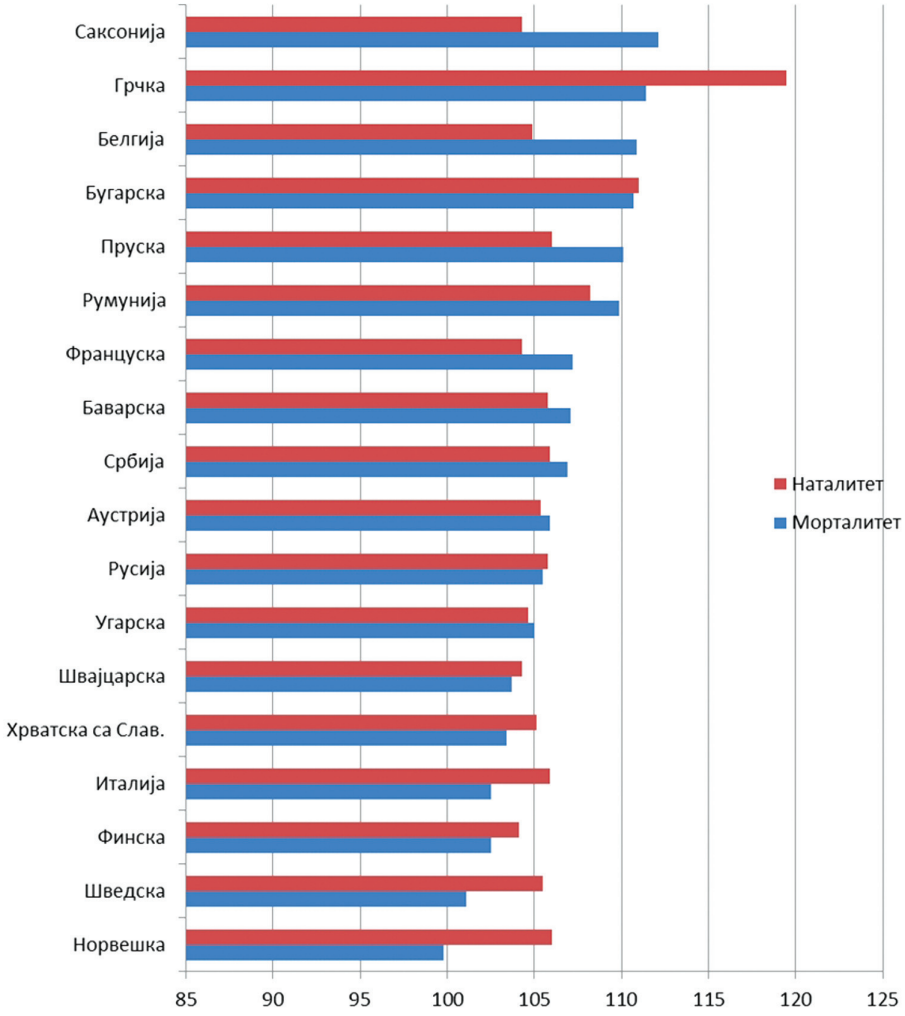

Графикон 30: Стопе маскулинитета у наталитету и морталитету становништва (број рођених/умрлих мушкараца на сто рођених/умрлих жена) у европским земљама 80-их година 19. века[284]

[284] Извор података за графикон: *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године*, стр. XXX, XLV.

Натпросечно учешће мушкараца у укупном наталитету регистровано је у Грчкој, Румунији и Бугарској; то је, највероватније, била последица недовољне ажурности приликом завођења женске деце у матичне књиге.[285] Смртност мушкараца била је већа од смртности жена у свим наведеним земљама, изузев у Норвешкој. Највећа смртност припадника мушког пола забележена је у Саксонији, а потом у Белгији – земљама које су биле међу индустријски најразвијенијим и најурбанизованијим у Европи. Велика заступљеност мушкараца у укупном морталитету у њима може се довести у везу с већом изложеношћу мушкараца тешким условима рада. Велико учешће мушког морталитета у укупном морталитету регистровано је и у Грчкој, Бугарској, Румунији и Пруској; прве три земље, као што смо видели, одликовале су се и натпросечним учешћем мушкараца у укупном наталитету, што и у овом случају може бити доведено у везу с ажурнијим уношењем припадника мушког пола у матичне књиге.

*

Учешће жена и мушкараца у природном прираштају становништва резултат је односа између наталитета и морталитета оба пола и укупног броја становника. У Србији је од 30-их до средине 70-их година 19. века учешће жена у природном прираштају било веће од учешћа мушкараца. Смањивање размере између женског и мушког морталитета осамдесетих година утицало је да број мушкараца у укупном прираштају буде већи од прираштаја жена. У наредном графикону представљен је пропорционални однос учешћа жена и мушкараца у компонентама укупног прираштаја становништва 1862–1873. године.

[285] О поузданости виталне статистике из 19. века у Грчкој видети: D. Trichopoulos, G. Papaevangelou, *The Population of Greece. A Monograph for the World Population Year of 1974*, CICRED Series, 10, http://www.cicred.org/Eng/Publications/pdf/c-c19.pdf.

Графикон 31: Пропорционално учешће жена и мушкараца у укупном прираштају Србије 1862–1873.[286]

Иако је у наведеном раздобљу учешће жена у природном прираштају било веће од учешћа мушкараца, мушкарци су, захваљујући претежности у механичком кретању, учествовали са 50,7% у укупном прираштају становништва.

У наредним графиконима приказано је учешће мушкараца у укупном становништву по окрузима у четири пописне године – 1834, 1859, 1874. и 1884, у старим границама Србије, а потом и у новим окрузима 1879. и 1884. године.

[286] Извор података за графикон: В. Јовановић, *Статистичан преглед*, II, 195.

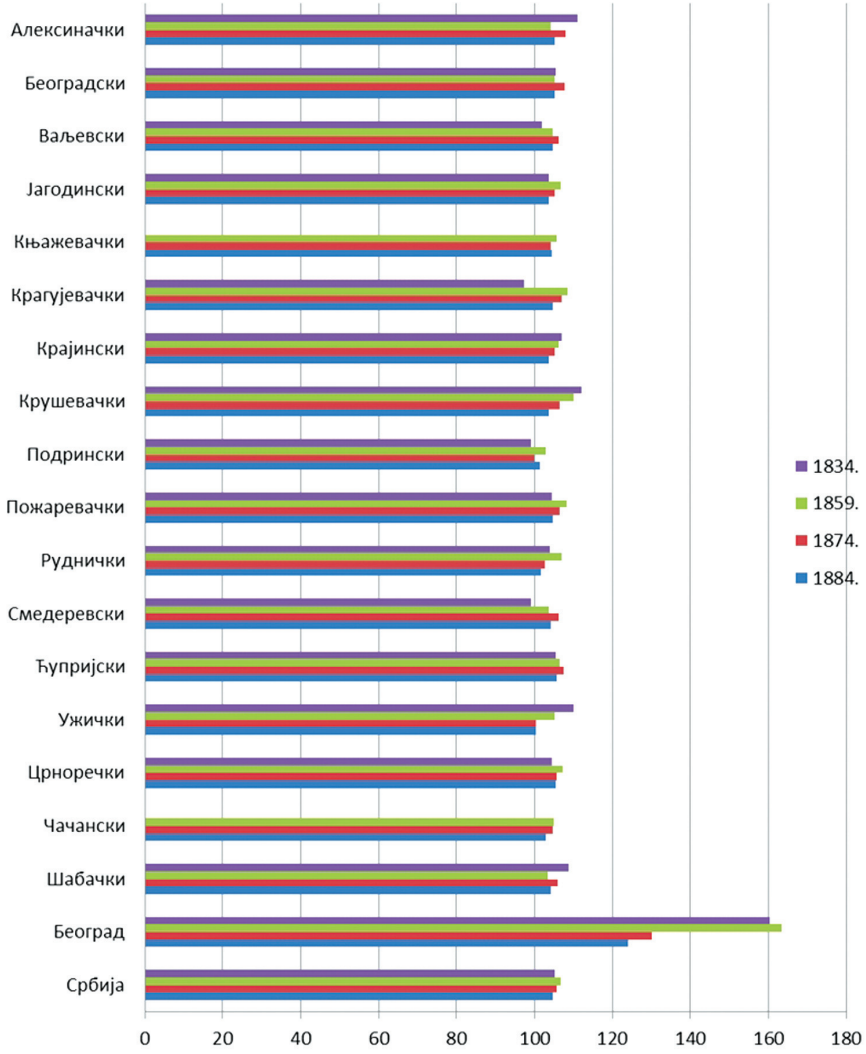

Графикон 32: Стопе маскулинитета по окрузима 1834, 1859, 1874. и 1884. године[287]

[287] Извор података за графикон: Л. Цвијетић, *нав. дело*, 22–114. Становништво вароши Београда које је приказано у оквиру Београдског округа издвојили смо посебно. Књажевачки и Чачански округ формирани су касније; *Известије поднешено г. Министру Финансије о числу житеља Србије у години 1859*, 88; *Попис људства Србије у години 1874-ој*, 146–147; *Попис људства Србије у ослобођеним крајевима*, 54–55; *Попис људства у Краљевини Србији 1884*, 254–255.

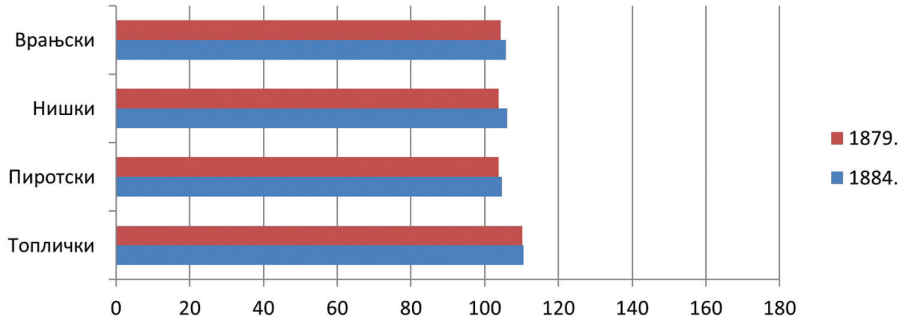

Графикон 33: Стопе маскулинитета у новим окрузима 1879. и 1884.[288]

У свим посматраним окрузима и у свим посматраним годинама, стопа маскулинитета била је виша од стопе феминитета, изузев у три округа – Крагујевачком, Смедеревском и Подринском у првој посматраној години. Претпостављамо да је већи број жена од мушкараца у наведеним окрузима био последица турбулентних политичких и ратних збивања с почетка века, у којима је мушки део становништва страдао више од женског.[289]

Убедљиво највише стопе маскулинитета имао је Београд, што је била последица високих стопа механичког прираштаја. Високе вредности те стопе за 1834. и, нарочито, 1859. годину, указују на то да је механички прилив становништва, у којем доминирају мушкарци, био највиши у том раздобљу. На нивоу округа, у првој посматраној години, највећа несразмера између броја мушкараца и броја жена забележена је у пограничним окрузима, који су били на миграционим рутама – Алексиначком, Крушевачком, Ужичком, а потом и у Шабачком округу. Претежност мушког пола била је карактеристична и за нове округе; највећа превага мушког пола над женским регистрована је у Топличком округу, који је у наведеном раздобљу био у највећој мери изложен имиграционом таласу.

[288] Извори података за графикон: *Попис људства Србије у ослобођеним крајевима*, 54–55; *Попис људства у Краљевини Србији 1884*, 254–255.

[289] *Известије поднешено г. Министру Финансија о числу житеља Србије у години 1859*, 89. Незнатно већа заступљеност женског пола забележена је и у Подринском округу 1874. године (100:99,8).

*

У наредном графикону представљено је учешће мушкараца у укупном становништву у појединим европским земљама 80-их година 19. века.

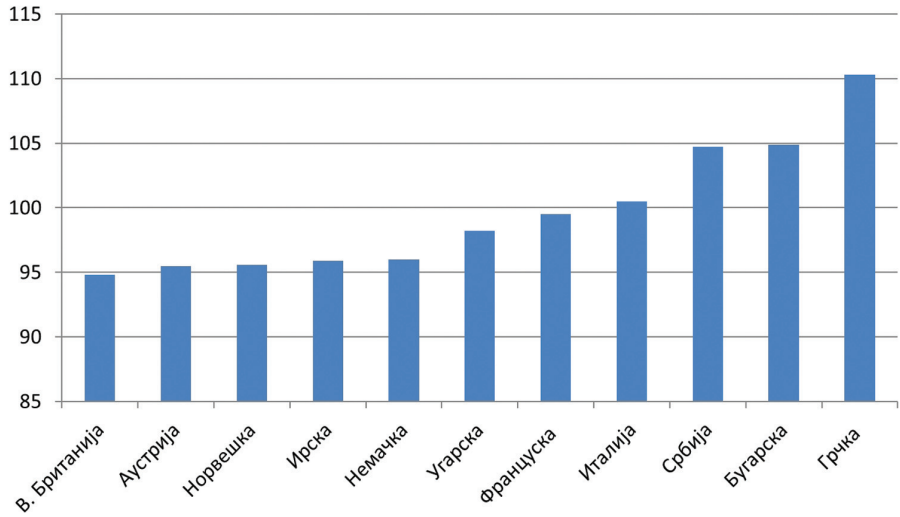

Графикон 34: Стопе маскулинитета у појединим европским земљама крајем 70-их и почетком 80-их година 19. века[290]

У већини европских земаља становништво женског пола било је бројније од мушког, док је у земљама југоисточне Европе ситуација била обрнута. На сразмерну заступљеност припадника мушког и женског пола у великој мери је утицало, поред расподеле смртности према полу, и механичко кретање становништва. Стопа маскулинитета била је најмања у земљама у којима су миграције у земље новог света биле највећег обима.

[290] Извор података за графикон: B. R. Mitchell, *European Historical Statistics*, *1750–1970*, Macmillan Press, London & Basingstoke 1975, 19–25. Подаци за Норвешку односе се на 1875. годину, Грчку – 1879, Немачку, Аустрију и Угарску – 1880, В. Британију, Ирску, Италију, Француску и Бугарску – 1881. и Србију – 1884. годину. Слична размера између жена и мушкараца у европским земљама била је и средином 19. века; осим у Србији, мушкарци су тада били бројнији и у Италији, Влашој и Грчкој, видети: *Известије поденшено г. Министру Финансија о числу житеља Србије у години 1859*, 88–89.

На сразмеру мушког и женског пола у једном становништву велики утицај имају привредни односи, односно улоге које представници оба пола имају у њима. Колико је било учешће мушкараца у укупном становништву у урбаним срединама, у којима је систем привређивања био другачији него у руралним, приказано је у наредном графикону.

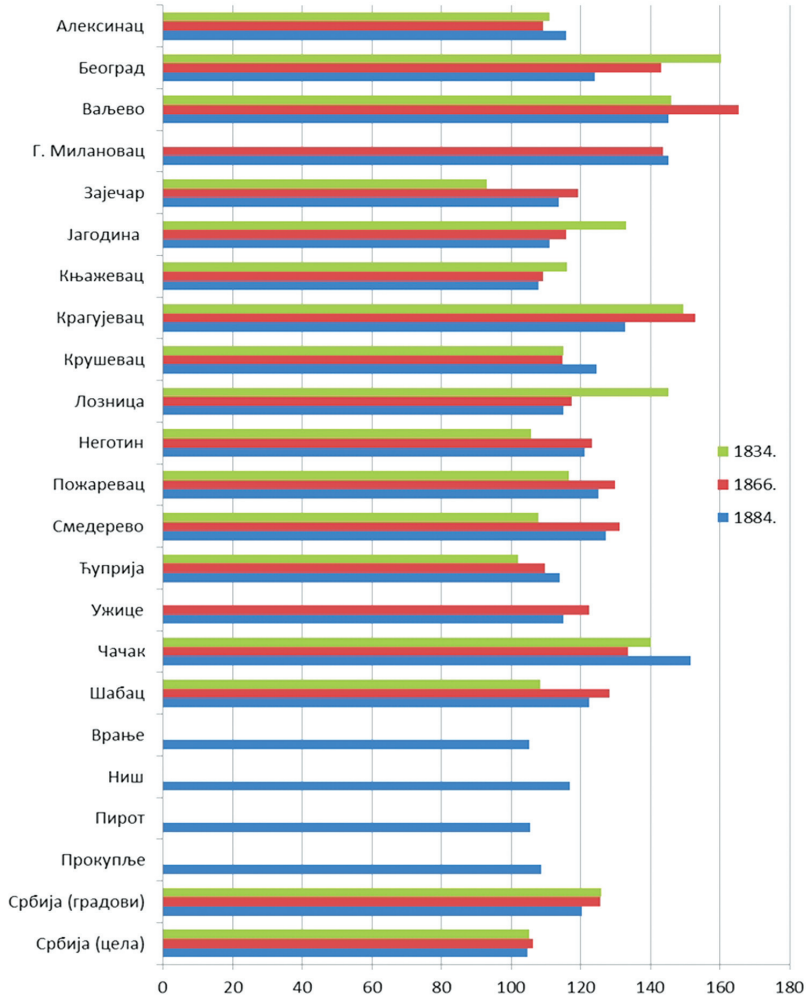

Графикон 35: Стопе маскулинитета у градским срединама 1834, 1866. и 1884. године[291]

[291] Извори података за графикон: Л. Цвијетић, *нав. дело*, 9–118; *Попис људства Србије у години 1866*, 103; *Попис људства у Краљевини Србији 1884. године*, стр. XXI.

Удео мушког становништва у градовима био је у свим посматраним годинама већи од његовог удела на нивоу целе земље. Веће учешће мушкараца у градском становништву било је резултат већег степена имиграције у урбаним срединама. Бројчана доминација становништва мушког пола била је највећа у прве две посматране године; мања заступљеност мушкараца од жена регистрована је само у Зајечару 1834. године. У тој години, највеће пропорционално учешће мушкараца у градској популацији било је у Београду и Крагујевцу. Та два града били су административни центри државе која се у то време формирала; како су администрацију чинили искључиво мушкарци, то је и њихово учешће у укупној популацији било веће у поменутим градовима. Вредност стопе маскулинитета у појединим градовима је током посматраног периода знатно варирала, а њено кретање било је у оба смера и различитог интензитета. У Београду је, на пример, стопа маскулинитета имала тренд опадања, док је у другим градовима тешко уочити одређену тенденцију у њеном кретању. Претпостављамо да је повећање удела мушког становништва у Крагујевцу 1866. године, у односу на претходни период, било последица рада првих фабричких постројења у овом граду.

У наредном графикону приказано је пропорционално учешће мушког и женског становништва у европским градовима средином 19. века.

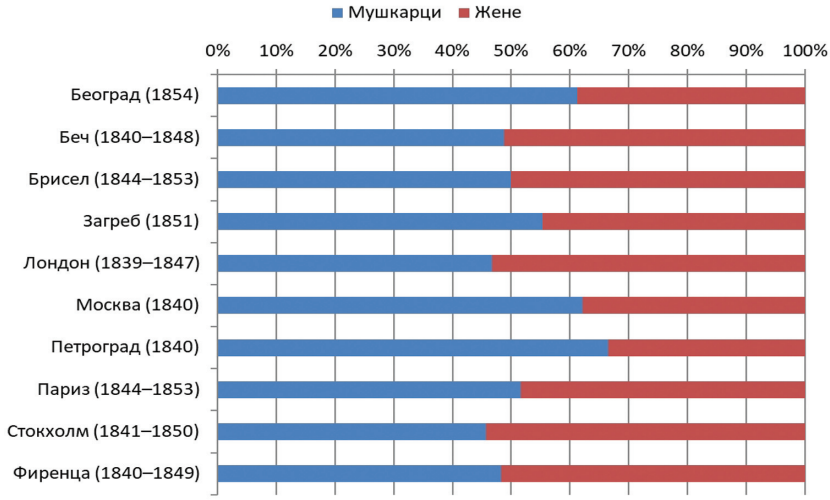

Графикон 36: Пропорционална заступљеност жена и мушкараца у појединим европским градовима средином 19. века[292]

[292] Извори података за графикон: В. Јакшић, *Число и покрет људства главнога града Београда*, Гласник ДСС IV (1852) 252; *Число и покрет људства главнога града Београда*, Државопис Србије, I, 8, 24.

Различите размере учешћа мушког и женског становништва у наведеним европским градовима биле су у највећој мери последица различитих модела привређивања, односно различитих функција које су припадници оба пола имали у систему економских и друштвених односа. Владимир Јакшић је, поредећи наведене податке, приметио да „по примеру свију оријенталних великих градова, у противности са западним, броји Београд упола више мушких душа него женских. То појављење отуда происходи, што код нас у већем уделу мушкарци служећи разред друштва сачињавају, а не жене.“[293]

У западноевропским градовима, радно активно становништво били су припадници оба пола; жене су углавном биле ангажоване у сектору послуге, а у каснијем периоду, са развојем индустрије, и у фабрикама.[294] У српским градовима, радно активно становништво били су готово искључиво мушкарци.[295] Стога су у унутрашњим миграцијима, на релацији село–град, као и у миграцијама у градове из околних држава, у већем броју учествовали припадници мушког пола.

*

У Србији 19. века удео мушкараца у укупном становништву био је већи од удела жена. Бројчана превага мушког пола била је у знатној мери последица механичког кретања становништва: Србија је била земља имиграције, а већински удео у миграторним кретањима увек има мушки део становништва. Бројчана претежност мушкараца била је нарочито изражена у урбаним срединама: миграције су у већој мери биле усмерене ка урбаним него руралним подручјима, а градски начин привређивања фаворизовао је мушкарце. Претежност маскулинитета над феминитетом у демографској структури била је у узрочно-последичној вези са претежношћу маскулинитета и у осталим сегментима структуре српског друштва.

---

[293] Цитат смо прилагодили савременом језику, В. Јакшић, *Число и покрет људства главнога града Београда*, Гласник ДСС IV (1852) 252.

[294] У одељку о нупцијалитету већ смо нагласили да је радно ангажовање жена на западу, у периоду пре почетка транзиције наталитета, у знатној мери било у функцији одлагања брака и ограничавања наталитета.

[295] На основу разноврсних историјских списа познато је да су као послуга у многим београдским породицама били ангажовани ђаци и студенти са села. Женска послуга (најчешће праље и куварице), углавном је потицала из суседне Монархије.

Расподела становништва према узрасту

„За државе малене, које уз то – као наша домовина – имају да изврше големе задаће, нема и не може бити наслона на *апсолутно мноштво житељства*, као што га видимо у великим државама за њих је *релативно већи број одраслог житељства* и његово индивидуално здравље, његова снага највећи фактор, као што је то наша новија историја јасно засведочила.“

Милан Јовановић [Морски], *Општа биостатика с погледом на статистику живота и здравља у Србији*

Интересовање за старосну структуру становништва првих органа државне управе јавило се убрзо по завршетку устаничког периода и било је у вези с дознавањем броја пореских обвезника. У првом попису целокупног становништва из 1834. године, мушко становништво пописано је по годинама старости, док је женско становништво по годинама старости први пут пописано 1862/63. године, када је први пут било пописано појединачно, по именима.[296]

Прву анализу старосне структуре становништва Србије извршио је Владимир Јакшић на основу пописа из 1854. године. С обзиром на то да је извођење старосне структуре за целу земљу замашан посао, Јакшић се определио за њено извођење на узорку становништва Београда, Бањског среза у Алексиначком округу и Карановачког среза у Чачанском округу. Иако становништво Београда није било репрезентативно за целу земљу, оно је ималу специфичну тежину због политичког и привредног значаја српске престонице. Старосна структура становништва главног града требало је да покаже деловање друштвених и привредних чинилаца, карактеристичних за урбане центре, на демографску структуру.[297]

[296] О пописивању мушког становништва по годинама старости у пореским списковима и првом попису становништва 1834, опширније у: А. Вулетић, *Од пореских спискова до првог пописа становништва и имовине*, 151–165; иста, *Старосна структура становништва Србије у 19. веку*, Зборник Матице српске за историју 94 (2016) 59–72.

[297] Јакшић је старосну структуру становништва Београда упоредио са старосном структуром становништва Париза и данских градова, видети: В. Јакшић, *Число и покрет*

Старосна структура становништва Бањског и Карановачког среза требало је да буде репрезентативна за целу земљу. Јакшић је поменуте срезове изабрао зато што су у демографском погледу били различити – у Бањском срезу прираштај становништва био је висок, док је у Карановачком био низак. Стога је сматрао да ће посматрани заједно, ова два среза дати најприближнију слику стања у целој Србији. Становништво наведених области поделио је на петогодишње старосне групе, у складу са већ установљеном праксом у развијеним земљама.[298] С обзиром на то да су само мушка лица била пописана по годинама старости, изведена старосна структура односи се само на мушки део популације.

У следећој табели приказана је расподела становништва према узрасту коју је извео Јакшић. У табели смо задржали одредницу *Србија* за податке који се односе на становништво поменута два среза, пошто сматрамо да у знатној мери одражавају демографску слику и у осталим деловима Србије у то време.

људства главнога града Београда, Гласник ДСС IV (1852) 236–237. С обзиром на то да су критеријуми пописа становништва у наведеним градовима били различити, њихово поређење није довољно релевантно, па га стога овде и не наводимо.

[298] У домаћој статистичкој литератури из 19. века старосне групе рачунате су од прве године живота (1–5, 6–10...). Нејасно је да ли су у прву старосну групу убрајана деца од момента навршене прве године или и деца која су се налазила у првој години живота; претпостављамо да су убрајана и деца пре навршене прве године, с обзиром на то да су у статистици умрлих навођена деца већ од првог месеца старости. У савременој статистичкој литератури уобичајено је рачунање старосних група од момента рођења (0–4, 5–9...).

Узраст	На 1.000 становника	
	Београд	Србија
1–5	101	181
6–10	69	141
11–15	116	126
16–20	177	115
21–25	127	89
26–30	130	86
31–35	83	62
36–40	73	56
41–45	38	36
46–50	33	38
51–55	17	16
56–60	18	18
61–65	8	10
66–70	5	10
71–75	4	4
76–80	1	5
81–85	0,5	3
86–90	0,3	1
91–95	–	0,3
96–100	–	0,3

Табела 5: Расподела мушког становништва према узрасту у Београду и Србији (Бањском и Карановачком срезу) 1854. године[299]

У Србији је, посматрано кроз призму стања у Бањском и Карановачком срезу, највећа концентрација становништва била у млађим старосним групама. Број становника био је највећи у најмлађој старосној групи – од прве до пете године живота, а потом је постепено опадао са порастом година старости. Више од половине становништва било је млађе од 20 година, а млада старосна структура била је последица високог наталитета.

Старосна структура становништва Београда разликовала се од остатка земље. Најбројнију категорију становништва српске престонице чинили су мушкарци у узрасту 16–20 година, а потом у узрасту 25–30 и 21–25 година. Висок удео становништва у млађој радно активној доби био је у великој мери последица механичког кретања становништва. Београд је средином 19. века имао највећу стопу имиграције у Србији, а највећи

[299] Извор података за табелу: В. Јакшић, *Число и покрет људства у Београду*, 261.

удео у миграцијама становништва имали су управо мушкарци у наведеним старосним групама. Најбројнију групу становништва – у узрасту 16–20 година, чинили су махом занатски и трговачки шегрти, као и ђаци београдских школа, који су у највећем броју потицали са села.

У наредном графикону, старосну структуру мушког становништва Србије средином 19. века упоредили смо са аналогним подацима из других европских земаља за које су нам доступни подаци из тог периода.

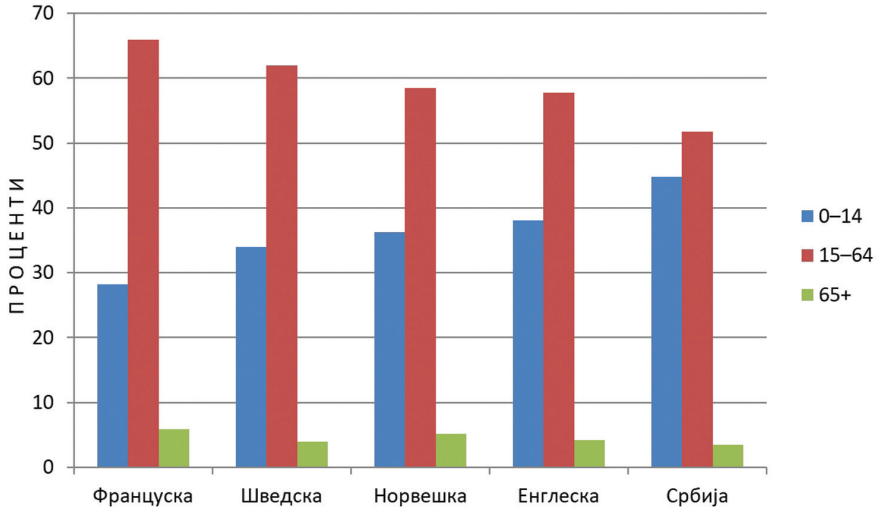

Графикон 37: Пропорционална расподела мушког становништва појединих европских земаља према узрасту средином 19. века[300]

Међу посматраних пет земаља, Србија је имала највећи удео становништва млађег од 15 година, најмањи удео одраслог, радно активног становништва (15–64) и најмањи удео становништва старијег од 65 година. На другој страни спектра налазила се Француска, која је имала најмањи удео младог становништва, а највеће уделе одраслог и становништва старијег од 65 година. Наведене земље су средином 19. века биле у различитим фазама демографског развоја. Земље западне и

[300] Извори података за графикон: за Србију, исто као у табели бр. 4; за остале земље: B. R. Mitchell, *nav. delo*, 35, 44, 50, 52. Подаци за Шведску су из 1850. године, Енглеску и Француску из 1851, а за Норвешку из 1855. године. Као што је већ поменуто, старосне групе за Србију подељене су: 1–15, 16–65 и 66+.

северне Европе налазиле су се у првој фази демографске транзиције за коју је карактеристично опадање морталитета. Највећи број становништва старијег од 65 година имале су Француска и Норвешка – земље у којима је опадање морталитета почело раније него у другим земљама. Француска је имала најмањи удео младог становништва; у тој земљи наталитет је почео да опада раније него у другим европским земљама, па се процес опадања наталитета одвијао паралелно са опадањем морталитета.[301]

На неповољност сразмере младог и одраслог становништва у Србији, у односу на друге европске земље, указао је и Владимир Јакшић: „Као што се и у осталим, у нормалном политичном стању налазећим се државама показује, исто тако и у Србији људство од деце почевши пак до најдубље старости све то слабије числом [бројем] бива, само утолико што је између Србије и остале Европе разлика, што *код нас сувише деце, мање мужева и сасвим мало стараца има*“ [подвукла А. В.].[302] Србија се средином 19. века још увек налазила у предтранзиционој фази, коју карактеришу високе стопе наталитета и морталитета, што се одразило на њену старосну структуру – велики број младог и мали број одраслог и старог становништва.

*

Прва анализа старосне структуре целокупног становништва Србије извршена је почетком последње деценије 19. века, на основу података из пописа 1890. године. У наредној табели представљени су подаци о старосној структури градског, сеоског и укупног становништва. У категорију градског становништва уврштени су житељи насеља која су имала статус вароши и варошица; у њима је 1890. године живело 13,25% становништва Србије.[303]

[301] E. A. Wrigley, *The Fall of marital fertility in nineteenth-century France: exemplar or exception*, European Journal of Population I (1985) 31–60; M. Drake, *nav. delo*, 156.
[302] В. Јакшић, *Число и покрет људства у Београду*, 263.
[303] Те године у Србији су 24 насеља имала статус вароши, а 74 статус варошице, видети: *Статистика Краљевине Србије*, I/5, Београд 1893, стр. XXII, LIII.

Узраст	На 1.000 становника		
	У граду	У селу	Укупно
1–5	134	189	182
6–10	111	151	145
11–15	106	108	107
16–20	117	102	104
21–25	103	74	78
26–30	90	80	81
31–35	60	47	49
36–40	74	67	68
41–45	43	33	34
46–50	51	50	50
51–55	28	21	21
56–60	32	32	32
61–65	16	14	14
66–70	15	16	16
71–75	6	4	4
76–80	7	8	7
81–85	2	1	2
86–90	2	3	2
91–95	0,5	0,5	0,5
96–100	0,6	0,9	0,8
преко 100	0,1	0,3	0,2
непознато	1,8	0,4	0,6

Табела 6: Расподела градског, сеоског и целокупног становништва Србије према узрасту 1890. године[304]

С обзиром на то да је сеоско становништво чинило око 87% целокупне популације, његово учешће је у већој мери опредељивало укупну старосну структуру становништва. У сеоским срединама је, као и средином 19. века, највећа концентрација становништва била у млађим старосним групама; учешће становника узраста до 15 година износило је 45%. Таква старосна структура је, као што је већ речено, била последица високих стопа наталитета, чија је вредност све до краја 19. века била изнад 40‰.[305] И у градским срединама највећи број становника

[304] Извори података за табелу: *Статистика Краљевине Србије*, I/5, стр. LIV.

[305] *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године*, Државопис Србије, XVII, стр. XXI.

био је у млађим старосним групама, али је њихова концентрација у старосној категорији до 15 година била мања него на селу – 35% укупног броја становника. Радно активног становништва (16–65 година) било је више у градским (61%) него у сеоским (52%) срединама. Нисмо сигурни који је узрок наизменичном опадању и порасту броја становника у категоријама старости преко 20 година. С обзиром на то да се ради о готово правилном ритму који се понавља до највиших старосних категорија, склони смо да то припишемо недостацима метода пописивања година (деценијском заокруживању) и неадекватној класификацији у старосне групе.

Учешће становника старости преко 65 година било је приближно исто и у градским и у сеоским срединама – око 3,3%. У поређењу са стањем какво је било средином 19. века, у сеоским срединама је 1890. године учешће мушке популације старије од 65 година било веће: учешће у укупној популацији ове старосне групе 1854. износило је 2,5%, а 1890. године порасло је на 3,5%. Пораст броја старијих становника углавном указује на побољшање животних услова које доводи до продужења животног века.

Поређење старосне структуре становништва Србије и других европских земаља приказано је у следећем графикону.[306]

[306] У *Статистици Краљевине Србије* I/5 подаци из Србије су такође поређени са подацима из других земаља (стр. LIV). С обзиром на то да није наведено на које се године односе дати подаци, већ само да су приказани према Scheel, *Handbuch der Statistik*, публикацији која је, колико знамо, објављена 1879. године, у овом раду смо за поређење узели податке који су хронолошки ближи 1890. години, а изнети су у већ наведеном делу B. R. Mitchell; у овој публикацији наведени су и подаци за неке земље из источне и југоисточне Европе, којих нема у *СКС* I/5.

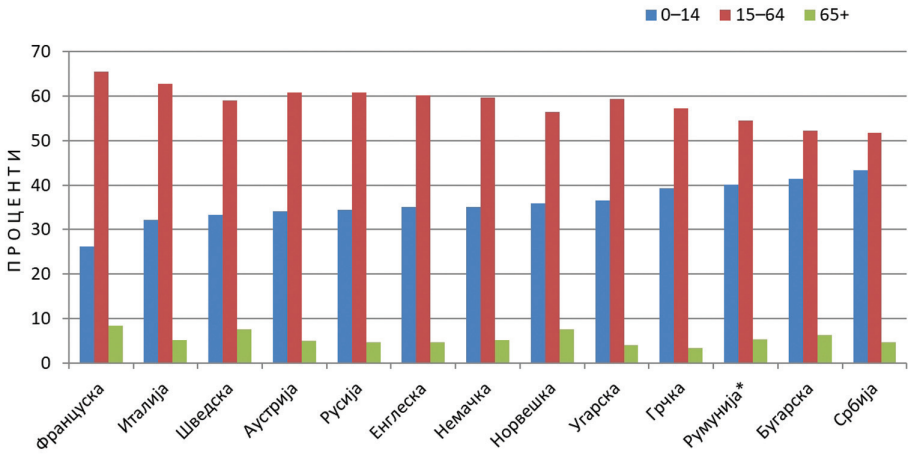

Графикон 38: Пропорционална расподела становништва европских земаља према узрасту око 1890. године[307]

Када се подаци из наведеног графикона упореде са подацима из средине 19. века (графикон бр. 2), видимо да је однос између земаља за које располажемо подацима из оба периода био сличан. Најмањи удео младог, а највећи удео одраслог становништва имала је и даље Француска. Насупрот њој, Србија је имала сразмерно највећи број младог и најмањи број одраслог становништва. За последње деценије 19. века доступни су нам и подаци о старосној структури појединих земаља источне и јужне Европе. Земље у окружењу Србије – Бугарска, Румунија и Грчка, имале су, у поређењу са земљама северозападне Европе и Русије, већи удео младог и мањи удео одраслог становништва. Ипак, и у

[307] Извори података за графикон: за Србију, исто као и у табели бр. 5; за остале земље: B. R. Mitchell, *nav. delo*, 29, 31, 35, 37, 39, 40, 42, 44, 47, 50, 52. Подаци за Аустрију, Угарску, Немачку, Норвешку и Шведску односе се на 1890. годину, за Италију на 1881, за Бугарску на 1888, за Грчку и Румунију на 1889, за Француску и Енглеску на 1891, за Русију на 1897. годину. Подаци за Румунију представљени у трећој колумни односе се на становништво старије од 60 година. У овој публикацији дати су и подаци за Србију (стр. 47) који су преузети из наведене свеске Статистике Краљевине Србије. Иако су у Статистици Краљевине Србије старосне групе, као што смо већ навели, почињале од прве године старости, у публикацији B. R. Mitchell идентични подаци представљени су од нулте године, аналогно подацима који су дати за друге земље.

поређењу са земљама из свог окружења, Србија је имала већи удео младог и мањи удео радно активног становништва.

Сразмерно највећи број становника старијих од 65 година имале су Француска и скандинавске земље. Као што је већ речено, у овим земљама опадање морталитета почело је раније него у другим европским земљама. Подаци о броју особа старијих од 65 година у Бугарској не могу се сматрати релевантним[308], док подаци дати за Румунији нису у овом погледу компаративни, пошто обухватају и становништво узраста 60–65 година.

*

Структура становништва према узрасту није истоветна у мушком и женском делу становништва. Полно-старосна структура резултат је дугорочног деловања природног (наталитет и морталитет) и механичког (миграције) кретања становништва. Према демографским законитостима, увек се рађа више мушкараца него жена. Због већег морталитета мушке деце, нарочито у првим годинама живота, између 20. и 40. године живота успоставља се равнотежа између полова у укупном становништву. После 40. године, морталитет мушкараца постаје већи, што доводи до већег броја жена у старијим старосним групама. На структуру становништва према полу и узрасту делују и миграције. С обзиром на то да већину миграната чине мушкарци у радно активној доби, миграциона кретања нарушавају природну равнотежу између полова у појединим старосним групама.[309]

У следећој табели представили смо пропорционални однос броја жена и мушкараца у градским и сеоским срединама, као и у целокупној популацији, унутар петогодишњих старосних група. За разлику од претходног поглавља, у којем је тај однос приказан преко стопе маскулинитета, у овом је представљен преко стопе феминитета.

---

[308] Изненађујуће велики број особа старијих од 65 година који је регистрован у Бугарској изазвао је сумњу у тачност ових података и код оновремених статистичара, видети: *Статистика Краљевине Србије*, I/5, стр. LIV. На основу увида у број старих особа у Бугарској у наредним пописима, дознајемо да је њихово учешће у укупној популацији почетком 20. века било знатно мање него 1888, због чега претпостављамо да подаци из те године нису поуздани, видети: B. R. Mitchell, *nav. delo*, 31.

[309] A. Wertheimer-Baletić, *nav. delo*, 340.

Узраст	На 100 мушкараца било је жена		
	У граду	У селу	Укупно
1–5	97	99	99
6–10	97	97	97
11–15	74	95	92
16–20	64	105	98
21–25	51	98	88
26–30	87	109	105
31–35	75	94	91
36–40	81	100	97
41–45	74	90	87
46–50	80	97	95
51–55	62	75	73
56–60	98	111	109
61–65	61	56	57
66–70	89	90	90
71–75	82	78	78
76–80	100	97	99
81–85	93	73	75
86–90	154	83	88
91–95	89	70	73
96–100	100	77	70
преко 100	115	60	71
непознато	15	70	45
Укупно	78	98	95

Табела 7: Стопе феминитета по старосним групама у градским и сеоским срединама[310]

У складу са демографским законима по којима се рађа више мушке него женске деце, и у сеоским и у градским срединама број мушкараца у узрасту до десете године живота био је нешто већи од броја жена. У узрасту преко десет година, у градовима је број мушкараца био већи од броја жена, што је била последица имиграција, док је на селу њихов бројчани однос био уједначенији. Мишљења смо да наизменични пораст и опадање сразмерног броја жена и мушкараца у узастопним старосним групама не одговара реалном стању већ да је, као и у случају расподеле целокупног становништва према узрасту, последица недостатака у

[310] Извор података за табелу: *Статистика Краљевине Србије*, I/5, стр. LV.

начину груписања података о годинама старости. Велика диспропорција нарочито је уочљива на селу, у старосним групама преко 50. године, у узрастима када је већа вероватноћа заокруживања година старости. Стога сматрамо да класификовање становништва према полу у веће старосне групе може да пружи слику која је приближнија реалном стању. Пре него што то урадимо, приказаћемо сразмерно учешће жена у појединим старосним групама у европским земљама.

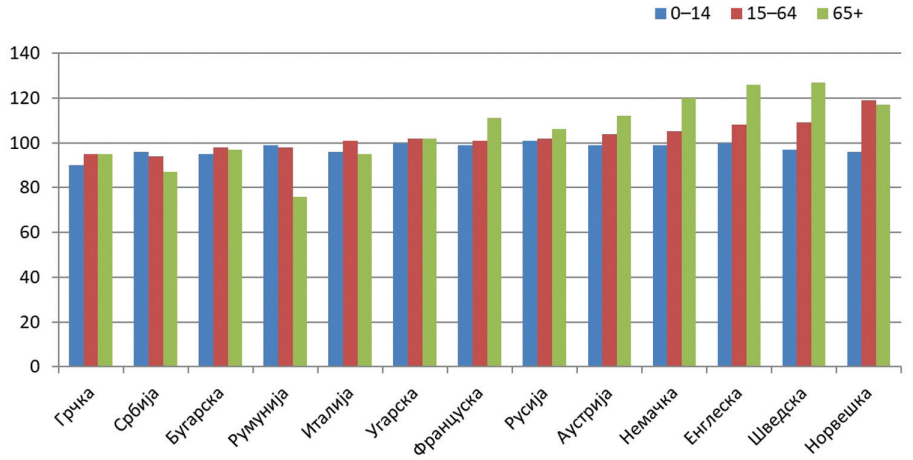

Графикон 39: Стопе феминитета по старосним групама у европским земљама око 1890. године[311]

У земљама западне и северне Европе број жена у укупној популацији био је већи од броја мушкараца. Један од разлога за такву полну структуру биле су миграције у земље новог света, у којима је у већем броју учествовао мушки део популације. У већини тих земаља број мушкараца био је већи од броја жена у узрасту до 15. године, да би у старијим узрастима број жена надмашио број мушкараца. Највећи удео жена у укупној популацији био је у најстаријим узрастима. Разлог томе је, поред миграција, био и већи морталитет мушкараца у старијој доби. Слична старосна структура била је и у Русији, с тим што је у овој земљи учешће жена било веће и у категорији становништва млађег од 15 година.

[311] Извор података за графикон: исто као у графикону бр. 40.

У земљама југоисточне Европе мушкарци су били већинско становништво. У Србији и Румунији број жена у укупној популацији опадао је са повећањем година живота; нарочито велику диспропорцију мушког и женског пола у групи најстаријих становника имала је Румунија.

У наредном графикону податке о старости становништва у Србији груписали смо у четири старосне групе: младо становништво (1–15 година), млађе радно активно становништво (16–45 година), старије радно активно становништво (46–65 година) и становништво преко 66 година старости. Наведене старосне групе разматране су на нивоима расподеле становништва према полу и типу насеља.

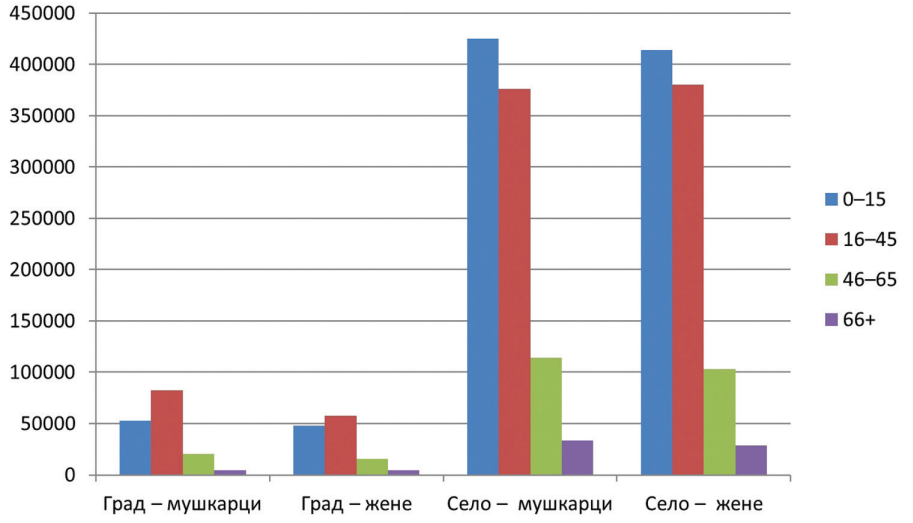

Графикон 40: Расподела становништва Србије на старосне групе према полу и типу насеља 1890. године (у апсолутним износима)[312]

Највећи удео радно активног становништва био је концентрисан у мушком делу популације у градским срединама. Нарочито велико било је учешће млађег радно активног становништва (16–45 година), које је било четири пута бројније од старијег радно активног становништва. Сличне размере учешћа поменутих старосних група, али у мањем распону, биле су присутне и у женском делу градског становништва.

[312] Извор података за графикон: *Статистика Краљевине Србије*, I/5, стр. LIII.

У сеоским срединама најбројније становништво међу припадницима оба пола било је испод 15 година старости. У групи млађег радно активног становништва, која је следила по бројности, веће је било учешће жена него мушкараца. Претпостављамо да су разлог томе биле миграције мушког становништва у градске средине. У старосним групама 45–65 и преко 65 година учешће мушкараца било је нешто веће од учешћа жена. С друге стране, у градским срединама, жене су биле бројније од мушкараца само у најстаријој групи становништва.

На полно-старосну структуру утицао је и морталитет становништва. Поређењем расподеле смртности према полу и узрасту видимо да су у градским срединама морталитету међу одраслим становништвом у већој мери били изложени мушкарци, а у сеоским срединама жене.[313] Ове разлике у морталитету према полу и месту становања биле су последица различитог положаја и улоге жена и мушкараца у градској и сеоској привреди. У граду су радно активно становништво у огромној већини чинили мушкарци; због услова на раду били су изложени већој смртности него жене, чије радне улоге углавном нису превазилазиле оквире породичног домаћинства. У сеоском начину живота и привређивања, жене су биле изложене тежим условима живота и рада, па самим тим и већој смртности него градске жене.

*

Србија је у 19. веку имала велики удео младог становништва и, сразмерно томе, мањи удео одраслог и старог становништва. Наведене демографске одлике сврставале су је у земље са *демографски прогресивним* становништвом. Млада старосна структура била је првенствено

[313] Размере смртности жена и мушкараца у Србији биле су током 70-их и 80-их година 19. века на нивоу европског просека: на 100 умрлих жена долазило је у просеку 107 умрлих мушкараца, видети: Б. Јовановић, *Попис људства у Кнежевини Србији 1874*, 35; *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године*, стр. XLIV–XLV. Први подаци о расподели смртности према полу и узрасту којима располажемо су из 1893. године. У сеоским срединама, морталитет мушкараца био је већи до 15. године живота (65% мушког морталитета дешавало се у овом узрасту, наспрам 60% женског). У фертилном периоду (узраст 16–45) распрострањеност женског морталитета била је већа од мушког (21,5%, наспрам 17%); и по завршетку фертилног периода смртност жена била је већа од смртности мушкараца, али у мањим размерама. У градским срединама у узрасту преко 20 година смртности су били изложени у знатно већој мери мушкарци него жене, видети: *Статистички годишњак Србије*, I (1893), Београд 1895, 77.

последица високих стопа наталитета. Мањем уделу одраслог и старог становништва доприносиле су и високе стопе морталитета. Све до почетка 80-их година 19. века Србија је, као и већина земаља источне и југоисточне Европе, била у предтранзиционој фази демографског развоја. Почетком девете деценије у Србији је отпочела прва фаза демографске транзиције, коју је карактерисало опадање стопа смртности. Стопе наталитета и даље су биле високе, а њихово благо опадање приметно је тек на измаку 19. века. Такви трендови демографског развоја доприносили су одржању младе старосне структуре становништва Србије.

Млада старосна структура неповољно је утицала на привредну структуру и развој, пошто је терет издржавања великог броја становника недораслих за рад падао на сразмерно мали број одраслих, за рад способних становника. Економски ресурси за подизање младих генерација у таквим демографским условима били су ограничени, што се негативно одражавало на њихово стасавање. Кратак животни циклус становништва, велики број младог и мали број одраслог становништва неповољно су утицали и на међугенерацијски процес преношења материјалних и нематеријалних добара у српском друштву.

ДЕМОГРАФСКА НАПРЕГНУТОСТ

До почетка 80-их година 19. века српско друштво се налазило у тзв. предтранзиционој фази демографског развоја. Њене основне одлике биле су високе стопе наталитета – преко 40‰, и морталитета – преко 30‰. Висина стопе морталитета је, услед нестабилних животних услова, у већој мери била подложна осцилацијама него висина стопе наталитета. Велики и непредвидљив морталитет становништва морао је бити компензован још већим наталитетом, што је резултирало високим стопама природног прираштаја, које су се током 60-их и почетком 70-их година кретале око 13‰. На високе стопе природног прираштаја надовезивале су се и високе стопе нупцијалитета – око 11,5‰. Доминантан систем привређивања фаворизовао је рано ступање у брак; због велике смртности, просечно трајање брака било је кратко – 17 година, а склапање поновних бракова удових лица додатно је увећавало стопе нупцијалитета. Високе стопе наталитета и нупцијалитета нису биле праћене и високим стопама брачног фертилитета. Због великог броја склопљених бракова у односу на укупан број становника, просечан број деце рођене у једном браку био је релативно мали: током 60-их и 70-их година износио је, у просеку, 3,7 по брачном пару. Велика смртност становништва у предтранзиционој фази демографског развоја нарочито је погађала одојчад и малу децу. Просечан животни век био је кратак, а велики удео у укупном становништву чинили су млади, за рад недорасли житељи.

Природни прираштај становништва био је географски неуједначен: највише стопе прираштаја имале су области у долини Мораве и на северу земље, док су најниже стопе регистроване у југозападним и југоисточним крајевима Србије. Вредности параметара виталне статистике у новим окрузима нису се знатније разликовале од просечних вредности за целу земљу. У предтранзиционој фази развоја на природно кретање становништва, а првенствено на стопе смртности, највећи утицај вршила је животна средина, односно еколошке карактеристике одређеног

поднебља, док је утицај спољних фактора био минималан; стога су се и регионалне разлике у вредностима појединих демографских параметара, све до почетка 80-их година 19. века, одржавале на готово истом нивоу.

Велики прираштај становништва оствариван је у условима великог броја венчања, рађања и умирања. Наведене одлике демографске структуре српског друштва за резултат су имале кратак и убрзан животни циклус – појединца, породице и друштва у целини. Убрзани животни циклус исцрпљивао је друштво које је своје потенцијале у великој мери трошило на сопствено одржање и репродукцију и стога се константно налазило у стању демографске напрегнутости.

Свако друштво које се суочава са високим стопама морталитета мора да има високе стопе наталитета да би опстало; сви аспекти друштвене организације и друштвеног живота – обичаји, морал, образовање, обрасци склапања брака и формирања породице, привредни односи – усмерени су ка одржању високог наталитета. У таквим демографским условима, функционисање породичног домаћинства, као основне друштвене и економске јединице у доминантно сељачком друштву, било је усмерено на самоодржање и репродукцију. Постојећи демографски оквири пресудно су утицали и на дефинисање мотива деловања и животних приоритета сваког појединца. Кратак животни век и несигурност преживљавања неповољно су се одражавали на његову мотивацију за дугорочно планирање, инвестирање у образовање, промену и унапређење пословних активности.

*

Осим биолошки условљених фактора, на демографску структуру утицали су и спољни фактори, од којих је у раздобљу аутономије најважније било механичко кретање становништва. У њему је преовладавало досељавање, које је деловало на структуру становништва према полу и узрасту: доприносило је претежности мушког пола над женским и повећању броја становника у радно активној доби. Механичко кретање утицало је и на промене у етничкој, верској, професионалној и образовној структури становништва. Исељавање муслиманских житеља, као и досељавање српског православног становништва из суседних држава, допринело је стварању државе која је у великој мери била верски и етнички хомогена. Досељеници су пресудно утицали и на формирање образовне и професионалне структуре урбаних средина, нарочито у првој половини 19. века.

Просечне вредности демографских параметара на нивоу целе земље одражавале су у највећој мери просечне вредности на нивоу руралних области, у којима је у време стицања независности живело око 92% становништва Србије. Засебно посматрана, демографска стуктура градског становништва показивала је извесне специфичности у односу на структуру сеоског житељства: урбане средине имале су већи удео досељеничког, мушког и радно активног становништва, као и другачији образац склапања брака. Те специфичности биле су најизраженије на примеру Београда, као најразвијенијег урбаног средишта. Разлике у демографским карактеристикама сеоског и градског становништва, које су биле уско повезане са разликама у сеоском и градском систему привређивања, указују на међузависност демографског, привредног и целокупног друштвеног развоја.

Захваљујући природном и механичком прираштају становништва, густина насељености Србије се, од времена стицања аутономије до времена стицања независности, удвостручила. Пораст густине насељености утицао је на промене у доминантном начину пољопривредног привређивања – прелаз са сточарства на земљорадњу, али није био довољан за стварање демографског притиска који би подстицајно деловао на дубље промене у привредној структури. Један од показатеља интензитета демографског и привредног развоја био је и релативно мали прираштај градског становништва.

*

Наведене одлике демографске структуре српског друштва у раздобљу постојања аутономне државе, познате су нам захваљујући подацима о становништву које су прикупљали органи државне управе. Информације о својим житељима држава је добијала периодичним извођењем пописа становништва, као и вођењем матичних књига рођених, венчаних и умрлих. На основу података из пописа и матичних књига, средином 19. века објављени су први статистички подаци о становништву, а до почетка балканских ратова штампано је преко стотину публикација које су садржале многобројне и разноврсне демографске податке. Методе пописивања становништва и обраде демографских података, као и праксу њиховог публиковања, српска администрација преузела је из западноевропских земаља. И поред извесних недостатака наведених административних прегнућа, којих нису биле лишене ни администрације других земаља, статистички подаци о становништву Србије по свом

квантитету и квалитету нису много заостајали за оним у развијенијим земљама. Сакупљање статистичких података није, међутим, циљ сам по себи. Начела камерализма и народне економије, владајућих управљачких доктрина у првој, односно другој половини 19. века, налагала су њихово коришћење у сврху креирања политика управљања које би утицале на побољшање демографских „перформанси“ становништва, као најважнијег државног ресурса. Значај статистике становништва за вођење интервентне политике, првенствено у циљу смањења смртности и продужења животног века, повећања броја становника и сл., истицан је и у домаћем дискурсу о становништву, али за време постојања аутономне српске државе, статистика становништва није коришћена у те сврхе. Она је у то време имала првенствено репрезентативну улогу – била је показатељ способности српске администрације да усвоји и овлада савременим управљачким техникама. Из великог корпуса података о становништву, државна управа је, све до почетка 80-их година 19. века, била заинтересована само за оне који су се односили на пореску способност житеља. У тој фази развоја, држава још увек није поседовала капацитете за вођење интервентне демографске политике.

*

Почетком 80-их година 19. века стопе морталитета у Србији почеле су постепено да опадају. Њихово опадање било је праћено смањењем осцилација између најнижих и највиших вредности, смањењем регионалних разлика, као и благим порастом стопа наталитета, што је довело до већих стопа природног прираштаја у односу на претходно раздобље. Наведене демографске промене означиле су почетак прве фазе демографске транзиције у Србији. Према савременим виђењима демографског развоја, почетак демографске транзиције у једном друштву поклапа се са почетком његове модернизације. На природно кретање становништва тада почињу у већој мери да делују фактори државне интервенције – кроз систем здравствене заштите, побољшање санитарних услова и сл, који доприносе опадању смртности и продужењу просечног животног века, као неопходног предуслова друштвеног напретка.

„ЗЕМЉОРАДЊА ХРАЊЕНА КИШОМ“
КАРАКТЕРИСТИКЕ РАЗВОЈА (ПОЉО)ПРИВРЕДЕ И АНАЛИЗА АГРАРНИХ ТЕХНИКА ОЧУВАЊА ПЛОДНОСТИ ЗЕМЉИШТА

Момир Самарџић

„Свима је нама врло добро познато, да наш тежак још непрестано ради земљу по старинском начину, онако, како му је дед и отац радио. Тај начин обрађивања земље, прелази с оца на сина, и он се код тежака на селу, изучава простим гледањем и сопственом радњом. Сасвим је природна ствар, да једна радња, коју човек од прве своје младости, још од малена, непрестано пред очима, има и сам је непрестано ради, мора најпосле да му постане права навика, да му, тако рећи, у крв пређе, да с њим тако срасте, да се доцније тешко и с великом муком може од ње одвикнути, раставити и предузети други начин радње. (...) Код нашег тежака влада то дубоко уверење, да ће он само онда моћи бити сигуран да има леба и да му гладна година неће доћи, ако свом снагом и грбином из петних жила запне око рада; ако осване и омркне на њиви: ако поваздан, скоро без одмора, ради; ако похита те сваки тежачки рад само на време уради, јер то су једини услови, од којих зависи успех у њиховом раду. И према приликама, у којима се находе, право имају што тако мисле.“

Адам Богосављевић

„Земљоделије дакле у думашају моме више зависи од природе него од вештог рада.“

Годишњи извештај за 1878 – Зајечарски срез,
Црноречки округ, АС, МФ-Е, 1878, ЕФ-IX, 1/878.

После две исцрпљујуће ратне године, 1878. је, судећи према извештајима среских и окружних начелника, донела задовољавајуће аграрне приносе. „Сва стрвна жита, баштена поврћа и дуван сабрано је и плод је добар у баштином поврћу и дувану, а у стрвноме житу приличан. Кукуруз, жир, шљиве и виногради баш су добро родили. Особито шљиве

* А. Богосављевић, *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене*, Тежак, 1878, 97.

јер неће се моћи ни сабрати шта га их има“, вероватно не без задовољства писао је начелник Бањског среза почетком јесени 1878.[1] Вести о томе како је „род приличан“,[2] да „засејани усеви добар плод дају“,[3] да је „стање свију врсти беријета врло [...] добро“,[4] да је „родило како боље може бити“,[5] те да „јесењи усеви [...] добру награду дају“,[6] долазиле су из већине срезова државе која је почела да се опоравља од последица рата.[7] Биле су то одличне вести после упозоравајућих извештаја о недостатку хране на селу, који су већ крајем зиме 1878, од фебруара и марта, почели да долазе у Министарство финансија. На озбиљност ситуације посебно је указивала чињеница да је, између осталих, реч била о окрузима који су према квалитету земљишта и количини приноса убрајани у богатије – Смедеревски, Београдски, Пожаревачки, Крагујевачки, Крушевачки. Да боље није било ни у осталим окрузима сведоче, поред извештаја, подаци о стању општинских кошева у Подринском, Ужичком и Ћупријском округу који показују да су, услед давања за војне потребе и позајмљивања народу да преживи до жетве, они били празни или готово испражњени.[8] Жетва јечма у јуну дочекана је с олакшањем, да се „народ захрани“ док не сазри пшеница. „Лањске пшенице и кукуруза нестало је код народа. Храну су махом сви куповали и у њој се је јако оскуђевало, но сад како су рани јечмови приспели, народ их је почео жњети и млети, те ће се оскудица са њиме подмиривати“, јављао је почетком јула сресни начелник Космајског среза.[9]

Основно питање које се намеће после читања не само извештаја о стању пољске привреде у години у којој је Србија постала независна, већ и у деценији пре и годинама после тога, јесте значење синтагме „родило

[1] Начелник Бањског среза начелнику Алексиначког округа, Бања 2. октобра 1878, Архив Србије (=АС), Министарство финансија – Економно одељење (=МФ-Е), 1878, ЕФ-IX, 1/78.

[2] Начелник Качерског среза начелнику Рудничког округа, ?, 29. октобра 1878, исто.

[3] Начелник Смедеревског округа министру финанција, Смедерево 8. септембра 1878, исто.

[4] Начелник Левачког среза Начелству Јагодинског округа, Рековац 18. августа 1878, исто.

[5] Начелник Подгорског среза Начелству Ваљевског округа, Каменица 1. новембра 1878, исто.

[6] Начелник Тамнавског среза Начелству Ваљевског округа, Уб 1. јула 1878, исто.

[7] Извештаји о стању пољске привреде за 1878, исто.

[8] *Преглед стања општинских кошева по окрузима за 1878*, исто. Ужички округ – стање: 2.670, дата храна на зајам: 1.990.450, издато за војне потребе: 853.171 ока; Подрински округ – стање: 0, дата храна на зајам: 1.180.781, издато за војне потребе: 247.905 ока; Ћупријски округ – стање: 1.600, дата храна на зајам: 752.410 ½, издато за војне потребе: 979.729 ½ ока. Ситуација је била нешто боља у Крајинском округу (стање: 355.482, дата храна на зајам: 616.508, издато за војне потребе: 1.021.248 ока), али је окружно начелство поделило 129.132 оке хране сиротињи. Податке о стању општинских кошева послала су само четири поменута округа.

[9] Начелник Космајског среза начелнику Београдског округа, Сопот 1. јула 1878, исто.

како боље може бити“, односно питање параметара према којима се одређује „родна година“ у земљорадњи која би могла да се дефинише као егзистенцијална. Управо егзистенцијална земљорадња представљала је суштинску карактеристику сељачке економије која властити аграрни систем дефинише кроз корелацију броја уста која треба прехранити и броја за тај посао неопходних руку. Руку које обрадом расположивог земљишта треба да задовоље неопходне потребе и испуне очекивања, финансијска пре свега, административног система државе чији се притисак појачава.[10] Једноставан одговор био би да „родна година“ подразумева род који ће омогућити прехрану породице до следеће жетве. И, у српском случају, у време стицања независности, најчешће само то.

На који начин су повезани концепт „родне године“ егзистенцијалне земљорадње и аграрне технике очувања и/или обнове плодности обрађиваног земљишта? Према нашем мишљењу, на суштински начин. Могло би се рећи да они представљају две стране истог новчића. Од шездесетих година 19. века, када, према ставовима израженим у научној историографији, земљорадња преузима примат над сточарством као доминантном привредном активношћу,[11] земљорадничке технике и технологија обраде земље добијају суштински значај у оквирима сељачке економике преживљавања, коју у јавном дискурсу изражава подразумевано значење појма „родна година“. Другим речима, количина аграрних приноса непосредно је условљена техникама и технологијом коришћеним приликом обраде земље. Истовремено, у прединдустријској земљорадњи, посебно у оквиру умерено континенталног климатског појаса, у којем се налазила и Србија, кључне за квантитет приноса биле су аграрне технике и технологије обнове и очувања нивоа нутријената, односно плодности земљишта. У случају Србије, под аграрним техникама рефертилизације подразумевамо угар и плодоред, ђубрење стајским ђубривом и орање. Управо анализа присутности и основних карактеристика поменутих техника у нама најинтересантнијем раздобљу 19. века – седамдесетим годинама, водило нас је ка парафразирању синтагме британског географа Јана Симонса[12] и дефинисању српске земљорадње као „земљорадње храњене кишом“.

---

[10] H. Mendras, *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju društva*, Zagreb 1986, 61–65.

[11] Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Београд 2014, 73–93; М.-Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941: успорени напредак у индустријализацију*, Београд 2004, 57–64; М. Паларе, *Балканске привреде око 1800–1914: еволуција без развоја*, Београд 2010, 41.

[12] I. G. Simmons, *Globalna povijest okoliša: od 10000. pr. Kr. do 2000. n. Kr.*, Zagreb 2010, 75.

При анализи аграрних техника очувања плодности земљишта пошли смо од става да оне не представљају независну варијаблу, већ да су условљене ширим друштвеним процесима, односно процесима чија интерпретација превазилази објашњења утемељена само на разумевању економских фактора. Управо због наведених разлога, у трагању за историјским контекстом, сматрали смо да, насупрот различитим теоријама друштвеног развоја и модернизације утемељеним на процесу индустријализације и развоју тржишне привреде, користан теоријско-методолошки оквир за разумевање динамике развоја српског села и његове економије представља концепт сељачког друштва, односно сељачких друштава, утемељен у делима совјетског теоретичара Александра Чајанова двадесетих година 20. века,[13] а развијан и критикован од шездесетих година 20. века на различитим меридијанима, од Сједињених Америчких Држава и Европе, до Индије у Јапана.[14] При томе нисмо занемарили интелектуалне подстицаје *Историје сељачког друштва* Сретена Вукосављевића,[15] за коју би се могло рећи да настаје управо на трагу руских/совјетских утицаја који указују на неопходност другачије перспективе проучавања села.

У том контексту, посебно интересантне су нам биле тезе Естер Босеруп о демографском расту као независној варијабли која има одлучујући значај на развој пољопривреде.[16] При томе не говоримо о почецима демографске транзиције, као концепту који је превасходно дефинисан у

---

[13] А. В. Чаянов, *Организация крестьянского хозяйства*, Москва 1925; Резултате својих истраживања претходно је објавио у: A. Tschayanoff, *Zur Frage einer Theorie der nichtkapitalistischen Wirtschaftssysteme*, Archiv für Socialwissenschaft und Socialpolitik 51 (1924) 577–613. Целокупна библиографија Чајанова налази се као додатак првом преводу на енглески језик из 1966. у: A. V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, Homewood 1966, 279–296.

[14] Разлог интересовање за Чајановљево дело била је неопходност разумевања постколонијалних држава, с доминантним сељаштвом. Након објављивања превода *Теорије сељачке економије* уследила су истраживања поменутог феномена, уз снажан утицај на антропологију, а 1973. покренут је часопис *Journal of Peasant Studies* који излази и данас. Међу најзначајније истраживаче у почетној фази могли би, између осталих, да издвојимо Теодора Шанина (*The Awkward class: Political Sociology of Peasantry in a Developing Society: Russia 1910–1925*, Claredron Press 1972; *Peasants and Peasant Societies*, Penguin Books 1971), Хенрија Бернштајна (*Underdevelopment and Development: Third World Today*, Penguin Books 1973) и Теодора Бајрса с неколико радова о индијском сељаштву почетком седамдесетих година 20. века.

[15] С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, I–VI, Београд 2012.

[16] E. Boserup, *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*, London 1965, 4.

оквирима анализе почетака индустријализације, о чему пише Александра Вулетић, већ о убрзаном природном и механичком демографском расту у аутономној Кнежевини Србији који претходи демографској транзицији и намеће трансформацију привредне структуре и успон земљорадње као доминантне привредне гране. Подразумевајући да сваки теоријски концепт представља тек оруђе за анализу које омогућава лакшу систематизацију велике количине података и дефинисање путева ка одговорима, а никако затворени систем тврдњи који је неопходно доказати по сваку цену,[17] основне поставке Босеруп нисмо апсолутизовали, али смо сматрали да њене анализе образаца и техника обраде земље представљају не само врло корисно оруђе за разумевање механизама развоја или стагнације аграрних техника рефертилизације и динамике њихове промене у Србији, већ и за разумевање друштвених структура које их одређују, односно за разумевање сељачког друштва и његове економије. Јер, начин и резултати обраде земље нису само питање функција земљишта и његове плодности, као ни само климе и врсте узгајаних биљака, већ и човека, његовог система вредности, његових институција, те, на крају, аграрне технике и технологије као средства преобликовања животне средине у циљу обезбеђења егзистенције, као међусобно повезаних и условљених.

Управо из настојања да се разуме шири друштвени, привредни, па и пољопривредни и земљораднички контекст, произашла је анализа различитих аграрних техника очувања нутријената у обрађиваном земљишту. Сматрамо да је наведене технике могуће посматрати као парадигму развојних специфичности српског села и његове егзистенцијалне земљорадње. Проучавање присутности и карактеристика примене угара, плодореда и ротације усева, типова и техничких карактеристика справа за орање, присутности и начина ђубрења, те са свим овим питањима повезаног третмана стоке као теглеће марве и извора органског ђубрива, у раздобљу у којем Србија постаје независна држава, указује нам на одговоре на питање структурних препрека развоју не само земљорадње у Кнежевини, већ и њене привреде у целини.

[17] J. Кока, *Теорије у историјској науци*, у: J. Кока, *О историјској науци: огледи*, Београд 1994, 111.

У ТРАГАЊУ ЗА КОНТЕКСТОМ

О антропогеографским оквирима привредног развоја: педолошке карактеристике земљишта и процес дефорестације

Пољопривредни пејзаж представља „пејзаж врло високог нивоа антропогеног преобликовања“,[18] посебно ако говоримо о областима вишевековног континуираног култивисања земље, те је историја пољопривреде несумњиво уско повезана са преобликовањем суштинских карактеристика природног окружења. Управо вишеструка повезаност и условљеност природне средине и човека, односно неопходност проучавања друштвених и привредних феномена полазећи од географских специфичности одређеног простора у историјском времену, наметнула су, као теме од посебног значаја, питања утицаја околине на историјске процесе, промене околине узроковане људском делатношћу, те бројне последице које су, дугорочно посматрано, водиле ослобађању човека зависности од природних услова и настанку животне средине као производа човекове делатности.[19]

Ослобађање човека зависности од природних услова било је повезано са Индустријском револуцијом и фосилним горивима као енергетском претпоставком индустријализације. Пре Индустријске револуције, ветар и вода, биљке и животиње, биле су једини извори енергије доступни човеку.[20] Сељачка друштва, односно аграрне економије са пољопривредом базираном на енергији Сунца, која се, попут Србије, налазе у појасу умерено-континенталне климе, са задовољавајућим годишњим нивоом падавина, могуће је назвати „пољопривредама храњеним кишом“, да употребимо синтагму британског географа Јана Симонса, јер, посебно на

[18] I. G. Simmons, *нав. дело*, 70.
[19] J. Donald Hughes, *Što je povijest okoliša?*, Zagreb 2011, 10–14.
[20] V. Smil, *Energy in World History*, Boulder – Oxford 1994, 2–10.

нивоу прединдустријске егзистенцијалне пољопривреде, па самим тим и егзистенцијалне земљорадње која је у нашем фокусу, обрада земљишта не захтева интервенцију у хидролошки циклус, односно вештину господарења водом као претпоставку преживљавања.[21]

Ослањајући се на тезу о вишеструкој повезаности и условљености природне средине и човека, посебно у прединдустријском раздобљу, при проучавању основних карактеристика земљорадње у Србији, односно аграрне технологије српског сељака као средства преобликовања животне средине, полазну тачку представља географски простор као оквир човекове делатности. На еквидистацији од мора која запљускују обале Балканског полуострва, као континентална држава на северном делу полуострва, Кнежевина Србија била је бреговита и планинска земља. Динарски планински масив са југозапада, карпатски са североистока, балкански са истока и родопски са југоистока, део „планинског хаоса“ полуострва, како су оцењивали истраживачи још на почетку 20. века,[22] укрштали су се на територији Србије дајући територији Кнежевине „изглед нешто јаче заталасаног мора“ и често спречавајући појаву већих долина замршеношћу планинског сплета.[23]

Од највиших планинских врхова на јужној граници, рубови планинских система таласасто се спуштају ка северу, док „узане долине, пољца и корутине орошавају шумни, зелено бистри поточићи и речице, које се хитно, често брзацима а кашто и слаповима журе, да се придруже главнијим олуцима воденим, у ширим долинама и пространијим равницама“[24] Јужне, Западне и Велике Мораве, Ибра, Тимока, Нишаве и мањих река, те Дрини, Сави и Дунаву који обележавају границе Кнежевине. Поред, за пољопривреду значајног, различитог нивоа хидрографске разуђености коју је могуће пратити на потезу југозапад – североисток, умерену континенталну климу обележиле су знатне климатске разлике условљне рељефом, односно правцем простирања планинских масива, те је на југозападу могуће осетити утицај медитеранске климатске области, моравска долина отворена је климатским утицајима из средње Европе, док је Тимочка Крајина осећала последице географске одвојености од Поморавља венцима карпатско-балканског масива и отворености ка климатским утицајима који су

[21] I. G. Simmons, *нав. дело*, 63–75.
[22] N. Buxton, *Balkan Geography and Balkan Railways*, The Geographical Journal 32 (1908) 218.
[23] В. Карић, *Србија: опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 8–9.
[24] Исто, 9–10.

долазили са европског Истока.[25] Без обзира на регионалне разлике условљене различитим климатским утицајима, надморском висином, рељефом..., реч је о клими погодној за развој биљног света карактеристичног за умерени климатски појас. Пејзаж Србије седамдесетих година 19. века, са пространим шумама, те њивама и ливадама не само по равницама, већ и по брдима и планинским врховима, представљао је потврду наведеног.

Истовремено, пејзаж Србије седамдесетих година представљао је карактеристичан показатељ антропогеног преобликовања као последице привредног развоја претходних деценија.[26] Становништво Кнежевине бавило се у 19. веку доминантно пољопривредом. Географски положај на размеђу климатских утицаја, те разноврстан и развијен рељеф који је додатно доприносио модификацији и начину распростирања климатских и вегетацијских прилика, представљали су последицу разноврсности услова настанка и развоја земљишта, чинећи територију Кнежевине својеврсном педолошком збирком са петнаестак различитих типова земљишта.[27] Полазећи од Милићевићеве регионалне поделе на Шумадију, Мачву, Браничево, Тимочку Крајину и Рујно, Стари Влах и Рашку као области „предберлинске“ Србије,[28] као области са земљиштем најпогоднијим за интензивну пољопривредну производњу, издвајају се већи или мањи делови шумадијских (Београдски, Смедеревски, Крагујевачки и Јагодински) и мачванских округа (Шабачки и Ваљевски), доминантно или у значајној мери покривени земљиштем које не захтева значајније мелиорацијске радове (смоница, гајњача на лесу, језерским седиментима и алувијалном наносу, лесивирана земљишта, ливадско черноземно и алувијално земљиште...). Земљиште мање прикладно и неприкладно за земљорадњу (дистрично смеђа земљишта) налази се, с повећањем надморске висине (Соколске планине, Рудник и Гледићке планине), на јужним границама поменутих области (део земљишта у Рађевинском и Азбуковачком срезу Подринског округа, Подгорски срез у Баљевском округу и највећи део Рудничког округа). У браничевској области, западни делови Пожаревачког и Ћупријског округа са гајњачом (еутрично смеђе земљиште) у поморавским срезовима и черноземом на

[25] Исто, 51–56; П. Влаховић, *Србија: земља, народ, живот, обичаји*, Београд 2011, 13–20.

[26] М. Самарџић, *(Не)управљање шумом и процес дефорестације Кнежевине Србије (1830–1878) – парадигма функционисања егзистенцијалне земљорадње у сељачком друштву*, у: *Држава и политике управљања (18–20. век)*, Београд 2017, 195–211.

[27] A. Škorić, *Tipovi naših tala*, Zagreb 1977, 115–116.

[28] М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, V–VI.

лесу у околини Пожаревца, на доњем току Млаве, заокружују, с Шумадијом и Мачвом, целину земљишним потенцијалом најплоднијих области у Србији.[29]

Источне срезове браничевских округа и западне срезове Крајинског и Црноречког округа покривају Хомољске планине, као наставак карпатског планинског масива, са тешко проходним планинским гребенима, раздвајајући на тај начин не само зоне климатских утицаја, већ и појасеве плодног земљишта пограничних округа Србије у сливу Тимока.[30] Међутим, међу окрузима Тимочке Крајине (Крајински, Црноречки, Књажевачки и Алексиначки округ) однос површине округа и нивоа плодности земљишта најповољнији је у поморавском Алексиначком округу покривеном гајњачом и смоницом, те потенцијално плодним флувијалним тлом уз Јужну и Велику Мораву, придружујући га групи најплоднијих области у Србији. У ову групу убрајала се и долина Тимока, „чије је земљиште састављено од финих и врло плодних речних наноса муљака“.[31] Насупрот за земљорадњу погодном земљишту, на југу „предберлинске“ Србије, на рубовима динарског планинског масива и граничних гребена Јавора, Голије и Копаоника, налазили су се окрузи у којима доминира за земљорадњу непогодно дистрично смеђе земљиште, са мањим оазама плоднијег тла. Карактеристичан пример представљао је Ужички округ, са плоднијим земљиштем тек у невеликим долинама Ђетиње и Моравице,[32] док су северне границе на току Западне Мораве, односно споју Западне и Јужне Мораве, обезбедиле Чачанском и Крушевачком округу плодније земљиште. Поред тога, насупрот Ибру, чији ток у Чачанском округу није пратило плодно земљиште погодно за земљорадњу, долина Пепељуше и Расине у Крушевачком округу, са еутрично смеђим тлом, те простор споја две Мораве са доминантном смоницом, обезбедиле су основне претпоставке за квалитетну земљорадњу.[33]

Полазећи од става да „за интензивну производњу ратарских култура оранице треба да буду дубоке, хомогене, добре унутрашње дренаже,

[29] A. Škorić, *нав. дело*, 115–125. Педолошка карта Југославије налази се на крају Шкорићеве монографије као прилог.

[30] Д. Милић, *Привредни развој Тимочке крајине после 1833. године*, у: *Тимочка крајина у XIX веку: зборник радова*, Д. Милић (ур.), Књажевац 1988, 59.

[31] М. В. Лутовац, *Неготинска Крајина и Кључ: привредно-географска проучавања*, у: *Пореч, Крајина и Кључ: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (ур.), Београд 2012, 434.

[32] О. Савић, *Географске одлике ужичког подручја*, у: *Историја Титовог Ужица (до 1918)*, I, Титово Ужице – Београд 1989, 17–23.

[33] A. Škorić, *нав. дело*, 115–125.

способне да задржавају много влаге и да добро господаре водом (...), да садрже обиље свих хранива, и то у биљкама приступачном облику, те да су прикладне за механизацију (нагиб, ерозија)“,[34] могло би се рећи да је, у целини посматрано, више од половине територије Кнежевине било могуће убројати у земљиште високог или задовољавајућег нивоа плодности, погодно за ратарске културе, уз примену различитог нивоа и облика мелиорације.

Међутим, већина наведених типова земљишта погодна је за напредовање шумске вегетације, те је Србија у време стицања аутономије била у великој мери покривена шумом.[35] На егзистенцијалном нивоу земљорадње, уз подразумевајућу технологију обраде земље и технику на једнако егзистенцијалном нивоу, „океан српских шума“ био је препрека која је морала да буде савладана. Јер, најквалитетније шумско земљиште, односно шуме са најквалитетнијим дрвећем, обрасле са екстрактивном сточарству најкориснијом, жиродном, шумом, налазиле су се на најквалитетнијем пољоприведном земљишту – често у долинама река, посебно у долини Мораве. Крчење шуме било је за српског сељака нужност. Знатно касније, Сретен Вукосављевић сведочио је о томе да су сељаци приликом деобе или захватања земљишта увек

[34] Исто, 124.

[35] Сведочанства путописаца о шумском богатству Србије најпотпуније су прикупили Јован Јекић (Ј. М. Јекић, *Прилози за историју шумарства у Србији*, Београд 1928, 28–40) и Душан Симеуновић (Д. С. Сименуовић, *Узроци нестајања шума у Србији у XIX веку*, Београд 1957, 41–50). Путујући 1833. од Ниша за Београд, француски песник Алфонс де Ламартин писао је о „океану српских шума“ које се „пружају на све стране у недоглед, остављајући места само за кривудање широког друма“ (А. де Ламартин, *Списи о Србима: изводи из Ламартинових дела*, приредила, превела и предговор написала Јелена Новаковић, Београд 2006, 25), различити аутори оставили су сведочанства о „мрачним“, „крупним“ и „страшним“ шумама (О. Дубислав пл. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 2012, на више места; Ј. Вујић, *Путешествије по Сербији*, Горњи Милановац 1999, на више места), а Сретен Л. Поповић се пола века касније присећао узречице „да је негда такав густиш од шуме, шипрага и џбунова био да ниси могао змију за реп извући“ (С. Л. Поповић, *Путовање по новој Србији (1878 и 1880)*, Београд 1950, 204–205). Ламартинов романтичарски занос, преплетен са субјективношћу његових успомена, делимично је условио каснији доживљај Србије као „велике шумске баште“ са чијим границама готово да се подударају и границе шумских подручја. С друге стране, упоредо са сведочанствима других путника у првим деценијама 19. века и сачуваним историјским изворима, водио је ка закључку да је шумски покривач на територији будуће Кнежевине Србије почетком 19. века обухватао не само планинске ланце, већ и „најниже платформе и долинска дна“, како истиче Јован Цвијић (Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље: основи антропогеографије*, I, Београд 1922, 42).

радије узимали површину која није под шумом. У првој половини 19. века оваква могућност била је ретка. Могло би се рећи да у првим деценијама вазалне кнежевине подизање насеља и привредна делатност нису могли ни почети док се не окрчи шума. Шума је „била мучна препрека стварању радне земље“, како истиче Вукосављевић, а „савладати шуму, било је једно од главних културних дела првих поколења насељеника“.[36]

Душан Симеуновић, аутор научно најрелевантније монографије о процесу дефорестације у 19. веку, као њен примарни фактор истиче демографски раст, који је условио остале факторе – ширење постојећих и формирање нових насеља, повећање обрадивих површина као последица повећане потребе за храном, прелазак са сточарства као доминантне привредне делатности на земљорадњу и сужавање материјалне основе сточарства које повећава притисак на шуму, однос државе, односно непостојање/занемаривање законске регулативе и одсуство организованог управљања шумом... – водећи ка њиховој каснијој међусобној испреплетености и условљености која обележава процес дефорестације током 19. века.[37] Карактеристично за аграрне економије, „надметање између узуфруктуса шуме и потенцијала који има као пољопривредно земљиште у правилу се завршава њеним уклањањем“.[38] Истовремено, сматра се да су, између осталог, управо дефорестација и раст пољопривредне производње у Европи, праћени паљењем као са њима повезаном активношћу, довели средином 19. века до климатских промена и краја тзв. „Малог леденог доба“ у Европи.[39]

Утврђивање површине покривене шумом представљало је један од неиспуњених задатака статистичких служби Кнежевине/Краљевине Србије за време њиховог постојања,[40] те самим тим није могуће

[36] С. В. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, III, *Социологија сељачких радова*, Београд 2012, 32.

[37] Д. С. Симеуновић, *нав. дело*, 52–56.

[38] I. G. Simmons, *нав. дело*, 91–92.

[39] A. Robock, H.-F. Graf, *Effects of pre-industrial human activities on climate*, Chemosphere, vol. 29, № 5 (1994) 1088–1089; P. D. Hughes, *Little Ice Age glaciers in the Balkans: low altitude glaciations enabled by cooler temperatures and local topoclimatic controls*, Earth Surface Processes and Landforms 35 (2010) 232–240; E. Le Roy Ladurie, *Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate since the Year 1000*, London 1972, 288–308.

[40] Објављени извештај Министарства народне привреде из 1906. сведочи да држава у том тренутку нема ни приближне податке о површини покривеној шумом. (*Извештаји поднесени министру народне привреде о раду у 1906 г. (Извештај о раду шумарског одељења)*, Београд 1907; Д. С. Симеуновић, *нав. дело*, 218).

статистички поуздано говорити о динамици нестанка шума у 19. веку. Душан Симеуновић истиче да је процес крчења шума ради добијања обрадивих површина нарочито интензиван од треће до седме деценије, односно да је до стицања независности углавном завршен процес преласка са сточарства на земљорадњу и формирање нових насеља.[41] Парадигматичан пример процеса дефорестације, који је привукао пажњу савременика, представљала је планина Мироч (Крајински округ), на којој је српска влада прво 1855. населила црногорске породице у Петровом селу, а потом 1872. дозволила бугарским избеглицама оснивање села Мирочева на јужној падини планине.[42] Упозоравајући на проблем „сатирања горе“, један савременик је записао: „Од прилике пре 20 година [...] Мироч [је] био грдна, непроходна и целокупна планина са својим огранцима на све стране, дакле ка Брзој Паланци, Кључу (кључком срезу) и Д. Милановцу, скоро до самог Дунава; али онда захвати бејаху јошт реткост у тој планини, а што је најглавније, не беше јоште у средини те планине ни села Мирочева. [...] Мироч је сада скроз испуњен и препуњен све самим захватима, свуда и на све стране крчевине и пољане, њиве и ливаде, а средина и највиши део ове планине, где је село Мирочево, исечен је и окрчен сав. Накратко стање ове планине сада је таково, да би се већ мучно могло што од ње одабрати и готово никаква рачуна не би имала држава, када би и ако би хтела водити какву шумску економију у својој планини. [...] Ко би имао прилике да посматра са ког узвишенијег места планину или шуму, у којој имаде повише такових заватинара, тај би могао свагда а још понајвише с’ пролећа, лети за време великих жега и с’ јесени видети, како се на све стране пуши, као да је сва планина запаљена. То су знаци незауставног крчења горе зарад проширења и увећања захвата њиховог.“[43]

---

[41] Д. С. Симеуновић, *нав. дело*, 123, 156. Путујући кроз Србију шездесетих година 19. века, Феликс Каниц је сликовито забележио да је шумама „објављен рат“: „Овде не говоримо о великим шумским комплексима који су постепено крчени и претварани у оранице. Они су обимом релативно мали у односу на величину оних пустошења које је безумље начинило заштитнику и хранитељу становништва. Ако се посматрају ови континуирани свакодневни напади на српску шуму, не смемо се чудити што Србија, некада земља тако богата шумом, већ сада има области у којима влада несташица дрва или јој то прети у најскорије време.“ (F. Kanitz, *Serbien: historisch-ethnographische Reisestudien*, Leipzig 1868, 601. Исти цитат наводи и: H. Sundhaussen, *Historische Statistik Srbiens 1834–1914: mit europäischen Vergleichsdaten*, München 1989, 219–220).

[42] М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*, Београд 2004, 31, 116.

[43] В. С. Богдановић, *Сатирање горе код нас*, Тежак (1880) 15.

Процењује се да је, услед континуираног повлачења ивице шуме науштрб обрадивог земљишта, почетком седамдесетих година површина шумом непокривеног земљишта била по први пут већа од површине шума. Поред тога, као једна од последица различитог интензитета дефорестације, јавља се неуједначеност распореда шума. Шуме су углавном нестале у речним долинама и плодним равницама севера Србије (Мачва, Посавина, Колубара, Смедеревско Подунавље и Поморавље, Стиг), а крчење је било интензивно и у долинама река у унутрашњости. Махом су девастиране у близини насеља, али је потреба за обрадивим земљиштем допринела крчењу и на удаљенијим местима. С друге стране, наизглед и даље велики проценат пошумљености Србије и седамдесетих година био је последица теже доступности појединих слабо насељених области (Копаоник, Стара планина, Тара...) покривених шумом у државном власништву, односно чињенице да и поред првих стругара које се појављују шездесетих, још увек не можемо да говоримо о организованој експлатацију шумског богатства Кнежевине.[44] Могло би се рећи да се, у одређеној мери, динамика процеса дефорестације подударала с географским карактеристикама Србије, те да су највећи шумски комплекси опстали на њеним јужним границама, у областима са већом надморском висином и, наравно, најређе насељеним.[45]

Средином века пратеће штетне последице дефорестације биле су све уочљивије. Описујући 1862. забрињавајућу ситуацију у Београдском, Ваљевском, Шабачком и Рудничком округу, начелник Министарства финансија закључио је да „по целој Србији [...] и има шуме и нема“ јер „кад се погледа из далека реко би човек да је цела земља самом шумом обрасла; а кад се у шуму уђе онда се види да праве шуме нема“, посебно указујући на све очигледнији проблем дефорестације планинских коса са катастрофалним дугорочним последицама.[46] Широм Србије почеле су да се појављују обешумљене еродиране површине, „голети по којима је органски живот изумро“,[47] „камене пустиње“,[48] како су их називали забринути савременици. Парадигматичан пример средином века била је ерозија великих обрадивих површина у Ужичком округу, у брдовитим

[44] Д. С. Симеуновић, *нав. дело*, 119, 225.

[45] M. Samardžić, M. Bešlin, *Deforestation of the Principality of Serbia: 1830–1878* : *Overview*, Geographica Pannonica vol. 21, Issue 1 (March 2017), 1–6 .

[46] *Српске новине*, бр. 10 (22. јануар); бр. 11 (24. јануар); бр. 12 (26. јануар); бр 13 (29. јануар); бр. 16 (5. фебруар); бр. 17 (7. фебруар 1863). Обимне изводе из извештаја објавио је Јован Јекић (Ј. М. Јекић, *нав. дело*, 28–34).

[47] *Прво Панчићево путовање са лицејцима по Србији*, Београд 1914, 14.

[48] В. Карић, *нав. дело*, 356.

пределима око Дрине.[49] Јосиф Панчић пратио је процесе ерозије од средине педесетих,[50] а 1870, као најкритичније тачке, „оголићене камењаре“, навео „у Рудничкој кликове од старе Бруснице до Брђана, у Чачанској брда између Јадовнијка, Трнаве и Борја на Рашкој, у Параћинској Баба, у Књажевачкој Топишници и брда од Лалинаца и Нишеваца до Подвиса, у Црноречкој Вршка Чука, у Крајинској цело подручје Стола и многа друга места“, додајући да су „ти камењари тако пусти и свакога корисног рашћа у толикој мери лишени, да народ, који ту живи, највећу оскудицу трпи у пашама и потребним шумским производима“.[51] Најзначајнија последица нестанка шума, праћеног ерозијом, биле су поплаве, као „осетљива казна од стране природе за њено опустошење“.[52] Карић је осамдесетих забележио да „данас има крајева планинских, који су, обездрвљени, постали камените пустиње, са којих потоци после јаких киша сносе камен и засипају родна поља и равнице.“[53] Планинске области представљале су области бујица, јер је планинска вода после обилних падавина надолазила брзо, док су равнице представљале сакупљаче вода. Другу половину 19. века обележиле су три велике поплаве – 1864, 1871. и 1896, али су пролећне и јесење бујице и мање поплаве биле редовна појава на коју је српски земљорадник рачунао.

Дакле, када говоримо о човековом утицају на околину у прединдустријским друштвима умереног климатског појаса на различитим географским паралелама, па тако и у Србији, тај утицај је у највећој мери везан управо за напредовање екстензивне земљорадње и неопходност обезбеђења довољне површине за сејање усева потребних за преживљавање. Као што је речено, зависно од географских карактеристика појединих области и погодности за земљорадњу или сточарство, у појединим деловима Србије највећи део шумског покривача до седамдесетих година готово да је нестао, сведочећи о високом степену антропогеног преобликовања. Висок проценат окрченог земљишта у Србији био је последица њеног привредног развоја, с пољопривредом као доминантном привредном граном.

---

[49] Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 195. Наведени случај догодио се 1849.

[50] Панчић је 1856. организовао стручну екскурзију са студентима, а 1863. нова група студената путовала је Србијом. У текстовима који су настали као резултат поменутих путовања на више места се говори о ерозији тла као последици дефорестације. (*Прво Панчићево путовање*, 5–30; К. Поповић, *Пут лицејских питомаца по Србији године 1863: из путних бележака целе експедиције саставио покојни К. Поповић*, Београд 1867, на више места).

[51] Ј. Панчић, *О нашим шумама*, у: Ј. Панчић, *Из природе: мањи списи др Јосифа Панчића*, Београд 1893, 76–77.

[52] С. М., *Маовина*, Тежак (1876) 6.

[53] В. Карић, *нав. дело*, 356.

Структурне претпоставке привредне (не)развијености

„Оно што ми називамо земљом јесте један елеменат природе који је нераскидиво испреплетен са човековим установама. Изоловати га и од њега образовати тржиште био је можда најсудбоноснији од свих подухвата наших предака.“

Карл Полањи[54]

Према стандардима савремених теорија привредног развоја, насталим на искуствима, анализама и разумевању процеса индустријализације током 19. и 20. века, у тренутку када се Србија појавила на међународној политичкој сцени као независна држава, њена привреда била је далеко од развијене. Процес политичког осамостаљења од Османског царства, који је трајао од почетка 19. века, није био праћен променама које би довеле до трансформације прединдустријске, „заостале“ аграрне привреде ка економским структурама утемељеним на развоју мануфактурне производње и даљој индустријализацији или ка континуираном и убрзаном усавршавању пољопривреде као доминантне привредне гране, те њеној комерцијализацији. Иако су, у поређењу с тридесетим годинама, до времена „ратова за ослобођење и независност“ 1876–1878, па и ратова 1912–1918, забележени несумњиви помаци у трансформацији привредне структуре, у поређењу с привредама Западне и Средње Европе њихов темпо био је знатно слабији, те се разлика пре повећавала, него смањивала, водећи Мајкла Палареа, истраживача привредне историје Балкана у 19. веку, ка дефинисању основне тезе о „еволуцији без развоја“, која за последицу има све већи раскорак између најдинамичнијих европских и, у поређењу с њима, неразвијених балканских привреда.[55]

[54] K. Polanji, *Velika transformacija: politička i ekonomska ishodišta našeg vremena*, Beograd 2003, 177.

[55] М. Паларе, *Балканске привреде око 1800–1914: еволуција без развоја*, Београд 2010.

Достигнућа и ограничења привреде на европској периферији – привреда Србије седамдесетих година 19. века

Какав је био степен привредног развоја Србије у време стицања независности? Србија је била превасходно пољопривредна земља, али с доминантним ситним сељачким поседом, неразвијеном пољопривредном производњом и ниском продуктивношћу, о чему ће касније бити више речи. Повољан географски положај на граници двају царстава искоришћен је за развој извозне трговине, пре свега за извоз стоке, док је најзначајнији спољнотрговински партнер била суседна Хабзбуршка монархија (од 1867. Аустро-Угарска) на чије тржиште је 1843–1875. било усмерено просечно 80,46% извоза, у вредности која је у наведеном раздобљу порасла четири пута (од 8.959.651 франка 1843. на 35.014.874 франка 1875).[56]

Без обзира на специфичности имовинске земљопоседничке структуре са ситним сељачким поседом, која је искључила могућност тзв. „другог кметства“, тј. рефеудализације увођењем капиталистичког начина производње у пољопривреду, карактеристичне за аграрне привреде европског истока и југоистока услед њиховог укључивања у светски капиталистички систем,[57] као „модерни светски систем“ који превазилази концепт територијалних ограничења светских царстава,[58] спољнотрговинска

[56] С. Ђ. Милошевић, *Спољна трговина Србије од 1843–1875 године*, Београд 1902, 6–24, 34–55; H. Sundhaussen, *нав. дело*, 339–356; J. Lampe, *Financial Structure and the Economic Development of Serbia 1878-1912*, University of Wiskonsin, 1971, рукопис докторске дисертације, 90–91. Најважнији извозни производ биле су свиње, с нешто мање од 50% укупног извоза у Монархију, док је преко северне границе ишло и у просеку више од 50% извезене рогате марве. Од друге половине шездесетих видљиве су промене у структури извоза. У односу на занемарљивих 0,5% током педесетих година, извоз житарица у последњој деценији пред ратове прелази 10% (1866–1875. 10,35%), док се, као нови производ појављује шљива која у првој половини седамдесетих достиже изненађујућих 6,3% извоза у Монархију. Значај повећања извоза житарица и шљива посебно долази до изражаја уколико се има у виду да је укупна вредност извоза у раздобљу 1866–1870, односно 1871–1875, увећана два, односно 2,5 пута у односу на 1856–1860.

[57] P. Gunst, *Agrarian Systems of Central and Eastern Europe*, u: The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century, D. Chirot (ed.), Berkeley – Los Angeles – London 1989, 53–83; J. Kochanowicz, *The Polish Economy and the Evolution of Dependency*, исто, 92–125; D. Chirot, *Social Change in a Peripheral Society: The Creation of a Balkan Colony*, New York – San Francisco – London 1976, 89–165.

[58] I. Wallerstein, *Suvremeni svjetski sistem*, Zagreb 1986, 13–19; isti, *Uvod u teoriju svjetskog sistema*, Cetinje 2005, 45–54.

усмереност на извоз сировина, а пре свега стоке, јасно су сведочили да је Србија била саставни део процеса постепене инкорпорације османског Балкана, који почиње у другој половини 18. века, односно његове периферизације услед привредне трансформације која је водила ка позиционирању и нових националних држава као сировинске базе за даљи успон западноевропске и средњеевропске индустрије.[59] Другим речима, у контексту трагања за путевима свеукупног развоја после стварања државе, привредни развој Србије био је у великој мери условљен геостратешким положајем и процесима развоја светске привреде.

С друге стране, анализирајући развој српске привреде на парадигматичан начин долазе до изражаја не само ограничења класичне теорије модернизације, као „партикуларног западног модела сазнања са универзалистичким претензијама“,[60] већ и различитих концепција „развијања неразвијености“ карактеристичних за депендистичке теорије као дериват теорије светског система, настале на анализи процеса деколонизације и развоја Трећег света после Другог светског рата. Фокусирана на фазе привредног раста кроз које свака економија мора да прође да би достигла ниво развијености западних евроатлантских економија, класична теорија модернизације занемаривала је не само међународни контекст као могућу препреку модернизације, већ и дубоке унутрашње структурне факторе који су могли да спречавају привредни развој.[61] Међутим, теорије светског система, односно теорије зависности као њен саставни део, подразумевајући међународни контекст који води ка периферизацији унутар модерног светског капиталистичког система, занемаривале су анализу међуодноса економског раста и унутрашњих структурних препрека које су их је водиле ка закључку да је зависност унутар система резултат неуспешног одговора на спољашњи изазов,

[59] I. Wallerstein, H. Decdeli, R. Kasaba, *The incorporation of the Ottoman Empire into the world-economy*, u: The Ottoman Empire and the World Economy, H. İslamoğlu İnan (ed.), Cambridge 2004, 88–95; R. Kasaba, *The Ottoman Empire and the world economy: the nineteenth century*, New York 1988, 4–6, 35–36; I. Wallerstein, *The Modern World-System III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840s*, Berkeley 1989, 149–157.

[60] M. Bešlin, *Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968–1972: između „revolucionarnog kursa“ i reformskih težnji*, Novi Sad 2014, рукопис докторске дисертације, 22; M. Rakita, *Prilog kritici teorija modernizacije i tranzitologije u društvenim naukama*, u: *Izgubljeno u tranziciji: kritička analiza procesa društvene transformacije*, A. Veselinović, P. Atanacković, Ž. Klarić (ur.), Beograd 2011, 17–18.

[61] A. Martineli, *Modernizam: proces modernizacije*, Podgorica 2010, 35–36.

занемарујући да низак ниво привредног развоја може да буде не само последица зависности, већ и њен узрок.[62]

Наиме, када говоримо о успону спољнотрговинског биланса Србије у раздобљу пре стицања независности, константан раст извоза и почеци промене његове структуре са стоке ка житарицама дају пренаглашену представу о убрзању привредног развоја. Раније поменути значај пораста вредности извоза од готово четири пута у раздобљу 1843–1875. треба да буде прихваћен с резервом, јер је, упоредо с постепеним опадањем сточног фонда од средине 19. века, истовремено дошло до снажног демографског раста,[63] праћеног постепеним прелазом са сточарства, као најзначајније привредне гране, на земљорадњу, услед неопходности увећања екстензивно обрађиваних површина као одговора на демографски притисак. Процес дефорестације и смањење броја пашњака неопходних за узгој свиња и рогате марве, као и незаинтересованост сељака за производњу веће количине сточне хране, као претпоставке развоја сточарства, додатно су угрожавали узгој стоке као стратешки значајне привредне делатности. Самим тим, могло би се рећи да наведене околности (демографски раст, динамика увећања сточног фонда...) управо указују на структурне препреке убрзанијег успона спољнотрговинске размене засноване на извозу стоке и, што је посебно значајно, указују да квантитативни раст извоза ипак није био довољан да подстакне снажнији привредни преображај. Државама које су, у поређењу са западноевропским привредама, заостајале у привредном развоју, укључивање у светско тржиште могло је да буде од користи само уколико би раст спољнотрговинске размене произвео *spin off* ефекат, односно изазвао промене у другим гранама привреде. Трансформацију целокупне привредне структуре могла је да изазове само ланчана реакција која би донела низ динамичних промена, међу којима се налазио како подстицај за развој индустрије, тако и агротехничке промене које би водиле ка преласку са екстензивне на интензивну пољопривредну производњу.[64]

Насупрот томе, упркос настојањима државе која су посебно дошла до изражаја почетком педесетих и почетком седамдесетих година 19. века,[65]

---

[62] D. Chirot, T. D. Hall, *World-System Theory*, Annual Review of Sociology 8 (1982) 97–103; R. Brenner, *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Past and Present 70 (1976) 61.

[63] У раздобљу 1834–1874. број становника повећао се са 678.192 на 1.353.890. (H. Sundhaussen, *нав. дело*, 80).

[64] М. Ж. Чалић, *нав. дело*, 57–64, 112–114, 417–419.

[65] Крајем четрдесетих и почетком педесетих година 19. века могуће је уочити интензивније настојање усмерено ка бржем привредном развоју. Присуство нове концепције привредног развоја резултирало је отварањем тополивнице, топионице и топчидерске

у време стицања независности једино индустријско предузеће у Србији била је тополивница у Крагујевцу, подигнута и финансирана државним новцем, док су се вишедеценијска настојања на покретању одрживе експлоатације рудног богатства Србије до седамдесетих показала неуспешним. Упркос незанемарљивом рудном богатству и интересовању како страног, тако и домаћег капитала за улагање у српске руднике, у раздобљу од средине века до стицања независности рударство је у већини случајева достизало маргинални степен рентабилности уложеног капитала, а рудно богатство је понекад исцрпљивано нерационалним методама рада. Парадигматичан је случај Мајданпека, рудника у источној Србији богатог рудама бакра, гвожђа, олова, злата и сребра, у који је држава од 1849. безуспешно улагала значајна средства настојећи да изгради топионички центар за развој српске индустрије.[66]

Раније указивање на изостанак *spin off* ефекта као пожељне последице раста спољнотрговнске размене и с њим повезане ланчане реакције која би довела до трансформације привредне структуре, отвара суштинско питање домета егзогених структурних препрека привредног развоја, односно условљености међународним контекстом, геостратешком констелацијом и привредном конјуктуром, те додатно проблематизује неоствареност развојних подстицаја наглашавањем ендогених фактора привредног развоја полазећи од значаја и међуодноса развијености спољашњег и унутрашњег тржишта за свеукупни привредни развој. Српска историографија поклонила је посебну пажњу успону извозне спољне трговине и значају који она има за приведни развој, занемарујући чињеницу да се степен привредног развоја једне државе превасходно огледа у развијености унутрашњег

чохаре, као првих индустријских погона у Србији, праћених отварањем пољопривредне школе на топчидерској економији, изградњом првих парних млинова, оснивањем државне ергеле и другим подухватима усмереним ка динамизацији привредног живота Кнежевине. Слично се поновило крајем шездесетих и почетком седамдесетих година. Успон либерала на власт био је праћен настојањима и на пољу индустријализације, оснивању новчаних завода, интензивирању питања изградње железнице... (Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд 1981, 100–101, 152–154, 197–198, 249, 259–260; Д. Милић, *Илија Гарашанин и привреда Србије*, у: Илија Гарашанин (1812–1874): зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења, В. Стојанчевић (ур.), Београд, 1991, 368–374; С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд, 1990, 93–95; исти, *Влада Милана Обреновића*, I, Београд 1990, 107–113).

[66] Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, на више места.

тржишта,[67] односно да „развијена привреда представља кохерентну целину коју чине различити сектори који међусобно врше значајне размене“.[68] Међутим, напредовање спољне трговине нити је подразумевало развијеност унутрашњег тржишта, нити је неизоставно водило ка његовом развоју. Управо непостојање јединственог унутрашњег тржишта, односно националног (државног) тржишта као неопходне везе између унутрашњег, локалног, тржишта и спољне трговине било је јасан показатељ неразвијености тржишног система у Србији.[69]

Са неразвијеношћу унутрашњег тржишта, односно са стоком као најзначајнијим спољнотрговинским артиклом, била је повезана и неразвијеност саобраћајне инфраструктуре, јер је привредни подстицај западног тржишта могао у пуној мери да буде искоришћен само уколико је, поред међународне саобраћајне везе, довољно разграната била и мрежа путева у унутрашњости, истовремено и предуслов и последица развијеног унутрашњег тржишта. Међутим, упркос настојањима владе и законским прописима, како бројем километара, тако и квалитетом, стање инфраструктуре било је лоше.[70] Уопштено посматрано, развој саобраћајне

[67] У том смислу, карактеристичан је пример Велике Британије као државе која је доживела најупечатљивију привредну трансформацију током 19. века. Према наводима Ивана Беренда, једног од најугледнијих европских економских историчара данас, „током XIX века, Британија је извозила само 5% до 9% свог укупног производа“, да би се та бројка касније повећала на 10% до 12%. Не занемарујући чињеницу да је вредност британског извоза током 19. века, до Првог светског рата, порасла 30 пута, десегавши вредност од 40% националног прихода, Беренд истиче да је домаће тржиште имало доминантну улогу. (I. T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku: ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*, Beograd 2009, 19–20).

[68] S. Amin, *Akumulacija kapitala u svjetskim razmjerima: kritika teorije nerazvijenosti*, Beograd 1978, 19.

[69] K. Polanji, *нав. дело*, 69–71.

[70] Прве законске мере о начину грађења путева донете су 1848, а затим 1852. и 1860, са нагласком на уређењу и одржавању најважнијих трговачких друмова са прогонима и прокопима важним за сточну трговину, а значајнији помак у домену саобраћајне политике остварен је тек законским мерама шездесетих година – *Законом о сувоземним јавним друмовима* из 1864. и правилима које је донело Министарство грађевина о преуређењу постојећих и начину грађења нових друмова из 1866. Међутим, напредак је био спор, а велика несразмера између законом прописаног и оствареног била је очигледна. Путеви су и даље били у лошем стању, а током кишне сезоне често непроходни. О стању саобраћајница педесетих година 19. века најбоље сведочи чињеница да је 1857, услед лошег стања саобраћајница, био онемогућен долазак сељака у Београд, што је довело до значајног поскупљења намирница. (*Сборникъ законâ и уредбâ, и уредбены указа, изданы' у Княжеству Србскомъ одъ 1-огъ Януара 1847 до конца Декемвра 1848*, IV, Београд, 1849, 206–207; *Сборникъ закона' и уредба', и уредбенны' указа' изданы' у Княжеству Србіи. (Одъ почетка 1851. до конца*

инфраструктуре био је одраз периферног положаја извозника производа (стока) за који није била неопходна разграната мрежа квалитетних путева, те саобраћајна инфраструктура није ни била у могућности да одигра улогу интегративног привредног фактора. Повећање извоза аграрних производа (житарице, шљиве) у последњој деценији пре Велике источне кризе могуће је посматрати као специфичан одраз постепеног побољшања саобраћајне инфраструктуре, посебно када је реч о трговини шљивама, јер је шљива узгајана на просторима који су били теже приступачни од житородних области, али је овај процес био спор и недовољан.[71] Податак који истиче Паларе, да су почетком седамдесетих година неке од најплоднијих области у долини Велике Мораве биле одсечене од тржишта, иако је у близини пролазио Цариградски пут, говори довољно о проблемима пред којима се налазила српска трговина,[72] а неуспешно је завршен и покушај да се јефтин транспорт обезбеди сплаварењем Моравом.[73] Поменути случај с областима уз Мораву значајан је јер показује у коликој мери је унутрашње тржиште у Србији било подељено и неповезано, упућујући на закључак да постојећа саобраћајна инфраструктура није могла одиграти улогу интегративног фактора који би допринео повезивању унутрашњости с главним трговачким путевима, те да је један од најважнијих услова за превазилажење поменутих недостатака била изградња мреже путева која би допринела развоју унутрашњег тржишта као предуслову бржег привредног развоја Србије, а затим и повезивање унутрашњости са пограничним извозним средиштима.[74]

Самим тим, излазак на међународно тржиште и брз успон трговине стоком могли су само делимично да надокнаде недостатке који су произлазили из неразвијености унутрашњег тржишта и ниске

1852. године.), VI, Београд, 1853, 113–115; Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији*, 122–124; isti, *Železnički saobraćaj kao faktor privrednog razvoja Srbije u XIX. veku*, Acta historico oeconomica Iugoslaviae V (1978) 171–173; В. Миленковић, *Економска историја Београда до светског рата*, Београд 1932, 24, 125–126).

[71] М. Паларе, *нав. дело*, 108–120.

[72] Исто, 90.

[73] А. Алексић, *Морава, њено садање стање и могућност пловидбе*, Гласник Српског ученог друштва XI (1879) 72–80; М. Илић, *Моравска клисура међу Овчаром и Кабларом*, Гласник Српског ученог друштва XLII (1875) 18–21.

[74] М. Самарџић, *Суочавање с модернизацијским изазовом: британски инфраструктурни* пројекти на Балкану 1851–1852. и Србија, Истраживања 22 (2011) 255–260; исти, *Пројекат трансбалканске железнице и политика Србије у време уставобранитеља 1851–1858*, Српске студије 3 (2012) 313–320.

продуктивности, те нису могли да доведу до промена које би се одразиле на трансформацију привреде у целини. Најзначајнија последица, с трајним утицајем на историју Србије све до Првог светског рата, било је везивање српске привреде, као извозника сировина и увозника индустријских производа, за привреду Хабзбуршке монархије. Дугорочно посматрано, укључење у међународну трговину било је значајно, јер је развој привредних веза неизоставно покретао процесе који су подстицали капиталистички преображај у самој Србији, али су „неповољни услови размене и једнострана извозна структура“, као и везаност за тржиште полупериферије, какво је било аустријско, умањили позитивне последице успона спољнотрговинске размене, ограничавајући могућности и динамику привредног развоја Србије.[75]

Истражујући ендогене структурне препреке привредног развоја, немачка историчарка Мари-Жанин Чалић истакла је низ елемената који обележавају специфичан пут Србије у *модерну*, почевши од очувања система сеоске породичне привреде кроз породичну задругу, и проналазећи структурне препреке у повезаности и међуусловљености културних традиција, друштвено-економске структуре и законских смерница, те апострофирајући одговорност државе, односно колебљиве политике у области друштвене реформе, образовања и социјалне политике.[76] У државама које су, у поређењу са привредама Западне и Средње Европе, заостајале у привредном развоју, улога државе била је од изузетног значаја, јер је пут у *модерну* требало да буде утрт одозго, реформским законодавством. Држава је била та која је требало да створи институционални оквир који погодује привредном расту и да успостави законске и институционалне предуслове капитализма. У српском случају, реформско законодавство одиграло је улогу супротну од жељене, јер је држава законима штитила земљишни минимум везујући сељака за нерентабилан посед, о чему ће касније бити више речи, а сличан је био случај и са другим областима привреде.[77]

Бројни законски прописи су на различитим пољима створили ситуацију у којој су поједине привредне гране блокирале једна другу, указујући тиме на непостојање комуникације или маргиналан утицај и размену између различитих сектора као на показатеље непостојања кохерентности карактеристичне за развијеније привреде. Имајући у виду

[75] М. Ж. Чалић, *нав. дело*, 48–64, 112–113; I. Berend, G. Ránki, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780–1914*, Zagreb 1996, 102–103.
[76] М. Ж. Чалић, *нав. дело*, 417–429.
[77] Исто, 42–48.

ограничења слободе занатства и домаће трговине, ниво индустријског раста, као и аграрну друштвену структуру и законом заштићени, самодовољан, мален сељачки посед, оријентисан на производњу свега што је било неопходно за опстанак домаћинства, неупућен у напредак постигнут у техници обраде земље и незаинтересован за тржишну производњу, не изненађује раније поменута неразвијеност унутрашњег тржишта. Иако од средине 19. века новчана размена све више потискује натуралну, а развој тржишта постепено поткопава постојећи друштвени поредак, реформско законодавство није постигло жељени ефекат, а усвојени закони нису били довољни да подстакну одлучујући искорак на путу ка свеобухватној привредној и друштвеној модернизацији, несумњиво међусобно условљеним.[78] Анализирајући привреде европске периферије, Иван Беренд и Ђерђ Ранки закључили су да, „имајући у виду да делотворност државне интервенције овиси о сложеним домаћим и спољним факторима, те да државна активност сама по себи не може да убрза привредни раст заостале државе, не треба да чуди што је државна интервенција у привреди балканских држава била великим делом неделотворна“. У Србији нису постојали објективни услови, односно умерен ниво заосталости, одређена привредна делатност и тржишне снаге, те друштвени оквир отворен за промене.[79] Без довољно унутрашњих снага способних да изврше привредни преображај, суочена са ограничењима која је наметао њен међународни положај, Србија је у освит независности била држава са неразвијеном привредом, једностраном структуром извоза и, као извозница сировина и увозница индустријских производа, била готово у потпуности везана за аустријско тржиште.[80] Модернизацијски пут који је прошла у 19. веку показао се, према Берендовом мишљењу, као „потпуни ћорсокак“.[81]

[78] Исто, 36–38.

[79] I. Berend, G. Ránki, *нав. дело*, 101; I. Berend, G. Ránki, *East Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, Budapest 1977, 22–28.

[80] M. Samardžić, *Roads to Europe: Serbian Politics and the Railway Issue 1878–1881*, Pisa 2010, 20.

[81] I. T. Berend, *An Econimic History of Nineteenth-Century Europe: Diversity and Industrialization*, Cambridge 2013, 8–9.

Сељачко друштво као аналитички концепт
за разумевање пољопривреде у Србији у 19. веку

При разматрању српског пута у *модерну*, односно при анализи спорог процеса трансформације прединдустријске аграрне привреде ка економским структурама утемељеним на развоју мануфактурне производње и даљој индустријализацији или ка континуираном и убрзаном усавршавању пољопривреде, истраживачи су често истицали континуирано велики проценат сеоског становништва (1874. 89,8%), који је Србију стављао на последње место у Европи према проценту непољопривредног становништва на почетку 20. века.[82] Трагајући за узроцима поменуте појаве, али и, уопштено посматрано, детерминантама социјалног динамизма српског друштва у 19. веку, различити аутори више од века указују на породичну задругу. Ослањајући се на литерарно наслеђе које сеже од Вука Стефановића Караџића до Сретена Вукосављевића као најпознатијег истраживача српског села у међуратном раздобљу, Мари-Жанин Чалић управо је специфичности развојног пута Србије, односно „међузависност друштвених реформи, аграрне продуктивности и прихода пољопривредног становништва“ као његових историјских корена, доказивала кроз наглашавање структурних препрека насталих услед очувања начина обраде земље у оквиру породичне задруге – проширене породице, „животне, радне заједнице и

[82] H. Sundhaussen, *нав. дело*, 99, 102. *Табела 10: Градско и сеоско становништво у поређењу са европским 1900. и 1910.* И статистици која Србију ставља на последње место по броју урбаног становништва, односно на прво по броју сеоског становништва, могло би се приговорити да прецењује урбану популацију. Наиме, законом из 1866. статус вароши или варошице није био условљен начином привређивања већине становништва, већ административним потребама државне управе, а овај принцип остао је доминантан и следећих деценија током раста броја вароши и варошица. Насеље које су благонаклони статистичари класификовали као „варошко“ од села је најчешће раздвајала само чињеница да се у њему налазило административно средиште среза или округа, а никако начин привређивања већине становништва (15 од 48 вароши или варошица према попису из 1874. имало је мање од хиљаду становника), те се намеће закључак да је, мерено оновременим европским стандардима, број сеоског, односно становништва које је егзистенцију обезбеђивало примарно од пољопривреде, у време стицања независности, али и почетком 20. века, био значајно изнад 90%, односно значајно изнад просека који је Србију позиционирао као најруралнију државу европског континента. А у случају да покушавамо да добијемо урбану популацију Србије без Београда, овај проценат је додатно опадао за 2–3%. H. Sundhaussen, нав. дело, 65–66; М.-Ж. Чалић, *нав. дело*, 58–61, 67–69; М. Паларе, *нав. дело*, 87–103; J. R. Lampe, *нав. дело*, 11–16; Д. Ђорђевић, *Србија и српско друштво 1880-тих година*, Историјски часопис XXIX–XXX (1983) 414.

заједнице добара, засноване на сродству, под патријархалним ауторитетом изабраног старешине“ за коју је била карактеристична „недељива заједничка имовина, колективни начин привређивања, као и потпуна правна заједница задругара“.[83] Према мишљењу Чалић, реч је о систему отпорном на притисак промењивих економских услова који је онемогућио аграрну револуцију као претпоставку привредног развоја, те, самим тим, условио сталну спорост раста како непољопривредног, тако и пољопривредног сектора и изостанак ланчане реакције која би подстакла развој и пољопривреде и осталих привредних грана.[84]

Међутим, не негирајући постојање система отпорног на притисак промењивих економских услова, које сматрамо несумњивим, али истовремено и не усвајајући *a priori* ставове истраживача који указују на „традиционално друштвено уређење“ као на препреку модернизације, неопходно је истаћи да истраживања структуре сеоског домаћинства и породице у Србији Александре Вулетић указују на чињеницу, које су српски статистичари у 19. веку били свесни, да задруга као доминантан облик сеоског домаћинства у Србији у 19. веку не постоји, те да више од осам деценија статистичких мерења указује да значајнија диспропорција постоји у просторној, него у хронолошкој перспективи.[85] Могло би се рећи да су током историјског постојања вазалне Кнежевине Србије најмногољуднија била домаћинства у западној, а најмалобројнија у источној Србији, да су области централне Србије имале, у поређењу с њима, просечан број чланова домаћинства.[86] Но, без обзира на разлике у броју чланова домаћинства, статистички показатељи већ приликом првог пописа 1834. указали су да је статистички просек броја брачних парова у једној кући 1,1, те да овај просек постепено расте током 19. века, док је пописом из 1874. установљено да у једној кући у Србији, укључујући и задруге као присутан, али ређи облик сеоског домаћинства, живи просечно 1,06 породица.[87] Александра Вулетић закључује да „статистички показатељи о броју чланова и структури домаћинства више

[83] М.-Ж. Чалић, *нав. дело*, 36.

[84] Исто, 38–41.

[85] Док је у раздобљу 1834–1910. могуће уочити континуитет, односно мања статистичка померања величине домаћинства која јасно указују да није било значајнијих промена просечног броја његових чланова, значајније су биле регионалне разлике, које су такође показале хронолошку константност.

[86] А. Вулетић, *Колико душа живи у једној кући? Број чланова сеоског домаћинства у Србији 1834–1910*, Српске студије 3 (2012) 224–229. Обратити пажњу на Табелу 5 (*Просечан број чланова сеоског домаћинства у Србији на нивоу округа*).

[87] Исто, 232–237. Табеле 7 и 8.

указују на конзервираност друштвених односа него на њихову промену“, односно указују на континуитет примарне породице насупрот представи о доминантној породичној задрузи која је у процесу распадања.[88]

Непостојање задруге као доминантног облика сеоског домаћинства и, самим тим, оквира привредног живота на селу, проблематизује тврдњу Мари-Жанин Чалић да је „колективна својина [...] гушила сваки подстрек за интензивном економијом која производи вишак, пошто је добитак дељен на велики број глава, те је раст по глави у сваком случају низак“.[89] Поменута констатација начелно је тачна када је реч о проучавању улоге породичних задруга, али ситуација у којој смо суочени с одсуством задруге као аналитичке категорије подразумева промену перспективе. Анализирајући попис из 1874. Богољуб Јовановић закључио је да је величина домаћинства у Србији била у оквирима европског просека.[90] Истовремено, истраживања развоја породице у Западној Европи показују да примарна породица постоји пре почетка процеса индустријализације, тако да распадање великих породица и убрзање привредног развој и индустријализација нису били међусобно условљени процеси.[91] Пошто породична задруга у Србији не постоји, подразумева се да ни у српском случају није могуће даље инсистирање на опстанку задруге као препреци, односно њеном распаду као претпоставци привредног развоја. Поред тога, важно је имати у виду да истраживања породице у Западној Европи говоре о домаћинству и породици као о релативно отпорном и издржљивом стуктурном елементу унутар генезе индустријског капитализма,[92] па је тим пре о томе могуће говорити унутар нефлесибилних аграрних система европског истока и југоистока.

Дефинишући посебност пута Западне Европе који ће водити настанку *модерне*, односно позиционирању Европе у светској историји и стварању

[88] Исто, 241.

[89] М.-Ж. Чалић, *нав. дело*, 37

[90] А. Вулетић, *нав. дело*, 231; Б. Јовановић, *Попис људства у Кнежевини Србији 1874 године*, Београд 1881, 23–25. У истом смислу говорио је и Владимир Јакшић анализирајући претходни попис из 1866. (*Пописъ людства Србіє у години 1866*, у: Државописъ Србіє, III, Београд 1869, 101).

[91] H. Medick, *The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism*, Social History, vol 1, № 3 (October 1976) 292–293.

[92] P. Laslett, *Mean household size in England since the sixteenth century*, u: Household and family in past times: comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe, P. Laslett, R. Wall (eds.), Cambridge 1972, 125–129.

капиталистичког светског система, Ерик Џонс истиче да је у Европи у којој доминира пољопривреда убрзан привредни развој подразумевао продор тржишних механизама у тај сектор производње, водећи организационим променама које су подстицале ширење продуктивнијих пољопривредних метода. Истовремено, приметио је да је, како се иде према европском истоку, дисолуција нефлексибилних аграрних система долазила све касније и све више је зависила од деловања централне власти.[93] Џонсово указивање на значај тржишта типично је за литературу која се бави привредним развојем Европе у модерно доба и суштински је тачно. Међутим, његова типичност нам је значајна јер указује да је перспектива из које се посматра како привреда прединдустријске Западне Европе, тако и привреде европских држава које су имале специфичнију и спорију развојну динамику, у суштини перспектива тржишне привреде која подразумева организовање производње ради профита. Дакле, реч је о нивоу привредног развоја карактеристичном за државе с развијеном привредом, па самим тим и развијеном пољопривредном производњом, на којима, између осталог, почива перцепција традиционалне друштвене структуре и њене трансформације, при чему је „при проучавањима трансформације традиционалних друштвених структура у модерне нагласак стављан на ове друге, често са (позитивним) вредносним предзнаком“.[94]

Не негирајући тезе о друштвеној условљености ограничења привредног развоја, као и с ограничењима повезано дефинисање „традиционалног друштвеног уређења“, сматрамо да је за његово разумевање неопходан другачији херменеутички приступ, изван перспективе тржишне привреде и на њој заснованог концепта развијености/неразвијености као доминантне парадигме. „У модерној теорији националне економије, постало је уобичајено да се о свим економским феноменима мисли искључиво према мерилима капиталистичке економије“, те се сви елементи економске теорије (земљишна рента, капитал, цене...) дефинишу у функцији система заснованог на плаћеном раду и који тежи максималном профиту, док се „сви други (некапиталистички) типови економског живота оцењују као неважни или у процесу изумирања“, суштински је дефинисао карактеристике тржишног система један од његових критичара Александар Чајанов, родоначеник концепта сељачког

[93] E. Jones, *The European miracle: environments, economies and geopolitics in the history of Europe and Asia*, Cambridge 2003³, 102.

[94] С. Шљукић, М. Шљукић, *Земља и људи: сељаштво и друштвена структура*, Нови Сад 2012, 25.

друштва.[95] Под утицајем Чајанова, после Другог светског рата истраживачи сељаштво доживљавају као друштвени ентитет који је резултат историјских процеса, са четири суштинске и међусобно повезане карактеристике: сељачким поседом као основном мултифункционалном јединицом друштвене организације, земљорадњом и сточарством као основом преживљавања, специфичном културом уско повезаном с начином живота у оквирима невеликих руралних заједница и потчињеност спољашњем ауторитету.[96] Овакав аналитички приступ подразумева посматрање сељачке пољопривреде „одоздо“, оперативном логиком сељачког земљишног поседа, а не из перспективе националног или међународног тока робе и капитала. Алтернативни приступ дефинише сељачку економију кроз стратегију преживљавања, односно као „процес подвргавања репродуктивној динамици“,[97] суштински различит од капиталистичког управљања поседом заснованим на производњи за тржиште.

Сељачка економија суштински је сегмент сељачких друштава, односно, у ужем смислу, сељачких колективитета, обликованих услед деловања разноврсних географских, историјских, економских и друштвених околности (клима, рељеф, начин присвајања земљишта, систем култура...) које су им дале печат и одредиле њихову специфичност. Теоретичар сељаштва Анри Мандра дефинисао је пет суштинских елемената сељачких друштава: (1) поседују релативну, никад потпуну, аутономију у односу на глобално друштво, која се огледа у економији, друштвеним односима, култури...; (2) унутар села централно место има тзв. домаћинска група која је истовремено и произвођачка и потрошачка, те постоји синкретизам сеоског живота; (3) сељачки колективитет је тип друштва међусобног познавања у којем влада јединствена идеологија

[95] A. V. Chayanov, *On the Theory of Non-Capitalist Economic Systems*, u: A. V. Chayanov, *On the Theory of Peasant Economy*, Homewood 1966, 1. Чајановљев теоријски концепт сељачког друштва налазио је исходиште у више од пола века настојања руских мислилаца од средине 19. века да одговоре на проблеме руског друштва у његовом трагању за властитим путем трансформације и модернизације. Према мишљењу Данијела Торнера, Чајанов је синтетизовао теоријске идеје својих претходника и даље их развијао на оригиналан начин. (D. Thorner, *Chayanov's Concept of Peasant Economy*, u: A. V. Chayanov, *On the Theory of Peasant Economy*, xii).

[96] T. Shanin, *The Nature and Logic of the Peasant Economy*, 1, *A Generalisation*, The Journal of Peasant Studies 1:2 (1973) 63–64.

[97] T. Ingold, *Growing plants and raising animals: an anthropological perspective on domestication*, u: *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*, D. R. Harris (ed.), London 1996, 12–15.

живота на основу које се формира посебност сваког од сељачких колективитета; (4) глобално друштво комуницира са сељачким посредством посредника, односно појединаца или институција у позицији моћи, који се налазе на рубовима оба друштва; (5) сељачка економија коју карактерише аутаркичност и која служи за репродукцију домаћинске групе и сеоског колективитета, при чему сељак одржава контакте са тржиштем, али се на њему појављује само повремено са вишковима, с намером да прибави поједине производе које не може сам да произведе, односно да дође до новца за плаћање пореза и других финансијских обавеза које му намеће глобално друштво.[98]

Иако Мандра истиче хомогеност и културну аутономију као две битне карактеристике сељачког колективитета, јер се сељачко друштво самодефинише кроз одређену визију света, систем вредности, те кодекс понашања и техничких знања,[99] у његовој идеалнотипској подели, као схематизованом оквиру за анализу, посебно је важно истаћи значај концепта сељачке економије, јер управо на њој у великој мери почива перцепција сељачког друштва као аутономног. „Испоручити спољашња давања и задовољити унутрашње потребе захваљујући својим рукама и расположивом земљишту то је једноставна једначина“ сељачке економије, сматра Мандра, јер сељак следи логику самосталног снабдевања која подразумева усаглашеност производње, дистрибуције и потрошње материјалних добара, односно аграрног система и режима прехране, те је основна брига сељака одржавање система, очување његовог начина живота и континуитета породице.[100]

Другим речима, сељачки економски систем погрешно је анализирати из перспективе и категорија тржишне економије, јер се земља, стока и алат не доживљавају као капитал, већ као средство за живот, док се рад махом не плаћа јер је домаћинство заједница у којој се физичка снага користи ради обезбеђења егзистенције – пољопривреда сељачког друштва је егзистенцијална пољопривреда.[101] Враћајући се на Полањијеве речи цитиране на почетку поглавља, о судбоносном значају успостављања везе између земље и тржишта,[102] сматрамо да централно место за разумевање динамике сељачког друштва и његове економије

[98] V. Puljiz, *Teorija seljaštva Henrija Mandrasa* – uvod u: H. Mandras, *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva*, Zagreb 1986, 10–13.
[99] H. Mandras, *нав. дело*, 137.
[100] Исто, 61–65; H. Medick, *нав. дело*, 298.
[101] H. Mandras, *нав. дело*, 66–67.
[102] K. Polanji, *нав. дело*, 177.

треба да заузима анализа изазова које доноси притисак тржишне економије и одговора које сељачка економија даје, а који неизоставно воде ка постепеној трансформацији и све већој зависности, јер губитком аграрне базе, производња и потрошња постају фактори зависни од тржишта.[103] Поред тога, применом концепта сељачког друштва и сељачке економије питање постојања или непостојања породичне задруге као оквира и претпоставке очувања аутаркичности сељачког поседа губи на значају, јер није задруга препрека продора тржишних механизама, већ сељачко друштво, као оквир унутар којег егзистирају и задруге као саставни део комплексног међуодноса домаћинстава примарних породица, породичне задруге и сродничких група унутар села као примарног облика сељачког колективитета.[104]

Специфичности српског сељачког друштва, односно бројних локалних сељачких колективитета као микрокосмоса у којем се одвија живот сељака, биле су последица аграрне реформе, често у српској историографији називане „социјалном револуцијом“,[105] али револуцијом која није била праћена променама које би довеле до брзог развоја пољопривреде и трансформације аграрне привредне структуре, те би се њен револуционарни карактер пре могао дефинисати у односу на претходно стање него на позитивне дугорочне последице. Као последица оваквог развоја политичке борбе за ослобођење од османске власти, створена је држава ситних земљопоседника, са социјалном структуром која је средином 19. века, посматрана из европске перспективе, доживљавана као „суштински бескласни систем“ са „само једном класом, слабо раслојеним сељаштвом“.[106] О сличној перцепцији крајем 19. века сведочи британски путописац Херберт Вивијан, који је, импресиониран егалитарном друштвено-економском структуром, назвао Србију „рајем сиромашног човека“.[107]

Већ је било речи о томе да је дисолуција нефлексибилних аграрних система у слабије развијеним и неразвијеним државама подразумевала

[103] H. Medick, *нав. дело*, 297.

[104] E. A. Hammel, *Chayanov revisited: A model for the economics of complex kin units*, Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, vol. 102, issue 19 (2005) 7043–7046.

[105] Р. Љушић, *Тумачења Српске револуције у историографији 19. и 20. века*, Београд 1992.

[106] G. Stokes, *The Social Origins of East European Politics*, u: The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century, D. Chirot (ed.), University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1989, 235–236.

[107] Х. Вивијан, *Србија: рај сиромашних*, Београд 2010.

значајну улогу државе која је требало да обезбеди институционални оквир за продор тржишних механизама у пољопривреду, подстичући ширење продуктивнијих пољопривредних метода. У српском случају, савезник у отпору притиску закона тржишта на сељачку економију била је држава која је од 1836. покушавала законски да заштити егзистенцијални минимум српског сељака, постепено га редефинишући и повећавајући. Кући, окућници, пару волова и једној крави (1836) додата је 1861. површина од два дана орања и плуг, да би 1873. биле усвојене измене *Закона о грађанско-судском поступку*, познате као *Закон од шест дана орања*, одређујући нови егзистенцијални минимум.[108] Последице су биле све интензивније уситњавање земљишног поседа и везивање сељака за нерентабилан посед, као и успоравање концентрације поседа у рукама средњих и крупних поседника као један од путева агротехничког унапређења његове обраде.[109] Истовремено је допринело конзервирању постојеће друштвене структуре, слабљењу притиска робно-новчане привреде на сељачку економију и онемогућило бржи развој пољопривреде неопходан за трансформацију аграрне и развој модерне, тржишно оријентисане привредне структуре. Питање очувања благостања српског села, које је требало да кроз институцију народне војске изнесе борбу за ослобођење од османске власти, и, с друге стране, привредни развој који је подразумевао растакање традиционалне социјалне структуре српског села и његових егзистенцијалних економских механизама, показали су се, у раздобљу пре стицања независности, као питање решавања квадратуре круга.[110]

Самим тим, вишедеценијски континуитет високог процента сељаштва који је Србију чинио најруралнијом државом европског континента, са ситним сељачким поседом и примарном породицом као доминантним обликом сеоског домаћинства, не само да чине концепт сељачког друштва и сељачке економије прихватљивим оквиром за анализу српског села и његове пољопривреде у 19. веку, већ представљају незаобилазни сегмент при покушају разумевања аграрних техника на српском селу.

---

[108] J. Петровић, *Окуђје или заштита земљорадничког минимума*, Београд 1930, 87–99.

[109] М.-Ж. Чалић, *нав. дело*, 40–41.

[110] M. Samardžić, *Peoples Welfare as National Security: Serbian Liberals and Discourses on Economic Development*, u: E. Davidova, *Wealth in the Ottoman and Post-Ottoman Balkans: A Socio-Economic History*, London – New York 2016, 227–228.

Структурна трансформација пољопривреде и успон земљорадње – одговор сељачке економије на демографски притисак

Антропогеографске карактеристике Кнежевине, те климатски услови погодни за развој биљног света – који нити су захтевали интервенцију у хидролошки циклус, нити су подразумевали господарење воденим токовима као претпоставку бављења пољопривредом – представљају део предуслова за дефинисање земљорадничке свакодневице српског сељака као „земљорадње храњене кишом“, суштинске претпоставке континуитета егзистенције сељачког друштва и његове економије. У превасходно пољопривредној земљи с неразвијеном пољопривредном производњом и ниском продуктивношћу, најзначајнију структурну промену, која постаје очигледна током шездесетих и седамдесетих година, представљао је успон земљорадње и, у већини округа, њено преузимање примата у односу на сточарство као раније доминантну област српске пољопривреде.

Како савременици, тако и каснији истраживачи, одлучујућу улогу у овом процесу приписали су демографском притиску, односно израженој динамици повећања броја становника у Кнежевини у деценијама после стицања аутономије – од 666.856 1834. до 1.353.890 1874, уз просечну густину која је са 17,9/1000 1834, порасла на 35,8/1000 1874.[111] Поређења с другим европским државама која доноси Владимир Јовановић у *Статистичком прегледу нашег привредног и друштвеног стања* указују на значајне разлике између Србије и привредно најразвијенијих европских држава у којима се процес демографске транзиције, о којем је говорила Александра Вулетић, већ увелико одвијао.[112] С друге стране, пописи становништва из седамдесетих година 19. века потврђују на европском југоистоку параметре сличне Србији и показују спорију динамику демографског раста у односу на индустријализоване привреде

[111] Л. Цвијетић, *Попис становништва и имовине у Србији 1834. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 13 (1984) 114; *Попис људства Србије у години 1874-ој*, у: *Државопис Србије*, IX, Београд 1879, 146–147; H. Sundhaussen, *нав. дело*, 80.

[112] В. Јовановић, *Статистички преглед нашег привредног и друштвеног стања, са обзиром на привредно и друштвено стање других држава*, Гласник Српског ученог друштва L (1881) 170–172.

европског запада. Несумњиво је да концепт демографске транзиције, који је везан за демографске предуслове индустријализације, не одговара анализи ситуације у којој се Србија нашла у време успона земљорадње од средине 19. века, али сматрамо да је једнако несумњиво да су прединдустријска аграрна друштва осетљивија на проблеме демографског раста који лако ремети равнотежу снабдевања производима неопходним за прехрану становништва и намеће потребу за променом, односно, у српском случају, за повећањем обрадивих површина и променом начина живота и исхране.

Настојећи да избегнемо анализу кроз призму развојних категорија тржишне привреде, поставља се питање утицаја који демографски притисак и успон земљорадње остављају на систем резистентан на притисак промењивих економских услова, какав је сељачка економија дефинисана кроз стратегију преживљавања. И ту, наравно, треба почети од самог земљорадничког земљишног поседа, његове структуре и распореда усева, који су, као што истиче Бојана Миљковић Катић, представљали факторе с одлучујућим утицајем на производне могућности домаћинства,[113] те, самим тим, чинили и оквир за разумевање аграрних техника и технолошког нивоа обраде земље у контексту континуитета и трансформације привредне структуре.

Земљораднички земљишни посед – континуитет ситнопоседништва

Дефинисање Србије као земље ситног сељачког поседа представља опште место у историографској литератури. Према првом попису обрађеног земљишта из 1834, Лепосава Цвијетић је закључила да је на једног становника просечно долазило 0,6 плугова ораница, 0,7 коса ливада и 0,24 мотике винограда, односно, примењујући одредбе *Закона о мерама* из 1873, 0,34 ha њива, 0,15 ha ливада и 0,014 ha винограда – укупно 0,50 ha по становнику.[114] Пописом из 1867. забележено је 0,89 дана орања, 0,52 коса ливада и 0,34 мотика винограда, односно 0,51 ha њива, 0,11 ha ливада и 0,2 ha винограда – укупно 0,64 ha по становнику,[115]

[113] Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 99.
[114] Л. Цвијетић, *нав. дело*, 17.
[115] *Пописъ обрађевина у Србіи у години 1867*, у: Државописъ Србіє, V, Београд 1871, 114–115.

док је пописом из 1889, рачунајући само територију „предберлинске“ Србије и параметре из пописа 1867,[116] забележено 0,34 ha њива, 0,12 ha ливада и 0,02 ha винограда – укупно 0,48 ha по становнику.[117]

Приликом оцењивања како значаја, тако и обима смањења обрађених површина у односу на број становника, треба узети у обзир различите факторе, од различитог начина дефинисања обима „плуга ораница“/ „дана орања“, „коса траве“ и „мотика винограда“ и немогућности прецизног дефинисања превођења оваквог начина мерења,[118] до чињенице да се у време пописа 1889. незанемарив број становника Србије бавио неаграрним делатностима (подразумевајући у том броју и

[116] С намером да резултати пописа из 1889. што верније одражавају принцип рачунања из пописа 1867, од укупне површине обрађеног земљишта одузели смо шљивике, који нису пописани 1867, као и вредност 1/8 обрађеног земљишта које је пописивач 1889. додао као процењену величину земљишта под угаром које није могло да буде описано (о феномену „угара“ више у следећем поглављу). Поред тога, из обрачуна су искључени и пашњаци, јер су у попису из 1867. наведене само ливаде. Имајући у виду велику разлику између ливада 1867. и ливада и пашњака 1889, закључили смо да 1867. под ливадама нису били обрачунати и пашњаци, те да је овакав приступ најобјективнији.

[117] *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1889. године*, у: Статистика Краљевине Србије, III, Београд 1894, 184–187.

[118] Према мишљењу најпреданијег истраживача поменутог феномена Милана Влајинца, „и најпозванији представници државне управе и привредне струке у Србији нису били задуго сагласни и доследни“ у начину процене величине површине која се одређивала као „дан орања“, те не изненађују различити наводи и начини рачунања у самим статистикама. (М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова*, II, Београд 1964, 248). Приликом објављивања резултата пописа из 1867, Владимир Јакшић је пошао од тога да дан орања обухвата 0,365 ha, коса ливада 0,218 ha, а мотика винограда 0,058 ha. (В. Јакшић, нав. дело, 5). После бурне расправе, Народна скупштина је 1873. усвојила *Закон о мерама*, према којем је „дан орања“ процењен на 0,575 ha, односно изједначен је с аустријским катастарским јутром. (*Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србији у 1873/4*, 26, Београд 1874, 20). Међутим, усвојена законска регулатива није истовремено значила и превласт новог система мерења. Почетком деведесетих година, у време објављивања резултата пописа обрађене земље из 1889, примењиван је другачији стандард, према којем су „дан орања“ „плуг земље“, „јутро земље“ или „коса траве“ обухватали 0,4 ha, „ралица земље 0,25 ha, док је мотика земље била 0,08 ha (*Пољопривредни календар за преступну 1892 (са више слика)*, Београд 1891, 87–88), те су на овој основи рађена и поређења пописа из 1867. и 1889. Међутим, на основу Влајинчевог излагања, могло би се закључити да историјски извори потврђују да су савременици били свесни проблема при одређивању површине „дана орања“, те су овим називима исти појединци обележавали њиве које су биле различите површине уколико би био примењен хектар као мера. Ослањање на ову врсту аргументације водило би ка претпоставци да је овакав архаичан начин рачунања површине био бољи, односно да је уважавао регионалне разлике у квалитету земљишта и типу оруђа за орање (и не само у томе), а не само површину која је обрађивана. (М. Влајинац, *нав. дело*, 248–250).

чланове њихових породица издржаваних кроз остваривање прихода делатношћу унутар других грана привреде). Према статистици из 1889, сеоских домаћина који су били власници земље било је 83,30%,[119] те би се уважавањем оваквог критеријума површина земљишта по становнику кретала нешто ближе просеку из 1867.

Међутим, управо наведени параметар указује да Србију као земљу ситног сељачког поседа не дефинише површина обрађеног земљишта по становнику, већ структура земљишног поседа, односно његова величина. Анализирајући попис из 1834. који је објавила Лепосава Цвијетић, Бојана Миљковић Катић закључила је да је просечан посед, без шљивика, обухватао 3,21 ha, док је 1867. једна кућа располагала са 3,83 ha обрадивог земљишта.[120] Наведене вредности представљале су резултат прорачуна насталог на основу односа броја кућа и обрадивих површина. Тек приликом пописа обрађеног земљишта 1889. први пут је детаљније статистички исказана величина земљишног поседа у Србији. За области „предберлинске“ Србије тада су прикупљени следећи подаци:

[119] *Попис обрађене земље 1889*, стр. IV. Укупан проценат домаћина који су били власници земље био је 73,88%. Прорачун је дат за територију целокупне Србије, али се у попису истиче да не постоји значајнија разлика између територије која је била део Србије пре 1878. и припојених округа (74,25%:72,13%). Другим речима, и проценат наведен у основном тексту могуће је спустити за око 1%, чиме би се добила најближа процена процента власника земљишта 1889. Домаћина који су се бавили земљорадњом (на целокупној територији), али су обрађивали туђу земљу, било је 6,58%.

[120] Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 94–96.

Површина имања у хектарима / Окрузи[121]:	0–1,00	1,01–1,50	**0–1,50**	1,51–2,00	2,01–3,00	3,01–3,50	**0–3,50**	3,51–4,00	4,01–5,00	5,01–10,00	10,01–15,00	15,01–20,00	20,01–30,00	30,01–40,00	40,01–50,00	50+	Укупно:
Ваљевски	1.164	785	**1.949**	770	1.442	658	**4.819**	579	1.059	2.814	979	417	319	119	46	50	11.201
Крагујевачки	1.973	1.409	**3.382**	1.254	2.308	1.031	**7.975**	957	1.570	3.854	1.097	352	193	35	10	5	16.048
Крајински	1.842	1.375	**3.217**	1.372	2.567	1.087	**8.243**	986	1.355	1.968	200	36	13	-	1	-	12.802
Крушевачки	2.593	2.006	**4.599**	1.995	3.627	1.362	**11.583**	1.070	1.689	3.082	457	115	61	2	4	2	18.065
Моравски	2.511	1.770	**4.281**	1.951	3.174	1.418	**10.824**	1.232	2.109	4.591	1.078	290	138	38	16	6	20.322
Подрински	1.366	1.114	**2.480**	1.097	2.233	1.062	**6.872**	932	1.728	5.018	1.812	609	402	110	30	47	17.560
Подунавски	1.618	1.266	**2.884**	1.288	2.943	1.390	**8.505**	1.315	2.445	6.779	2.063	681	369	85	31	23	22.296
Пожаревачки	2.450	1.935	**4.385**	2.022	4.448	1.952	**12.807**	1.737	3.159	6.955	1.447	321	121	30	5	2	26.584
Руднички	3.732	2.436	**6.168**	2.273	3.749	1.304	**13.494**	1.215	1.767	3.313	538	159	66	16	7	4	20.579
Тимочки	765	786	**1.551**	1.014	2.128	982	**5.675**	876	1.433	2.674	428	76	44	6	3	2	11.217
Ужички	4.056	2.581	**6.637**	2.180	3.252	1.027	**13.096**	738	1.083	1.628	299	87	28	5	2	1	16.967
Црноречки	1.033	737	**1.770**	905	1.871	792	**5.338**	732	1.224	2.331	391	83	18	5	1	-	10.123
	25.103	18.200	**43.303**	18.121	33.742	14.065	**109.231**	12.369	20.621	45.007	10.789	3.226	1.772	451	156	142	203.764
Проценат	12,32	8,93	**21,25**	8,89	16,60	6,90	**53,60**	6,07	10,12	22,09	5,30	1,58	0,87	0,22	0,08	0,07	100.00

Табела 1: Земљишни посед у Србији (територија пре 1878) према попису 1889 – величина и број[122]

Две истакнуте колоне (0–1,50 и 0–3,50) представљају оквире претпостављеног земљорадничког минимума и оптимума. Наиме, полазећи од законодавних решења и праксе приликом додељивања земље досељеницима у Србију, Бојана Миљковић Катић закључила је да је површину од два дана орања, дефинисану указом кнеза Милоша из 1836, могуће усвојити као земљораднички минимум приликом решавања питања оквира егзистенцијалних могућности земљишног поседа у Србији. С друге стране, шест дана орања као оптимална величина земљишног поседа наметала се као логична претпоставка на основу у

[121] Приликом административне реформе после доношења Устава 1888, усвојен је 1890. нови закон о административној подели Краљевине Србије према којем су у оквирима пре 1878. остали Ваљевски, Крагујевачки, Пожаревачки, Ужички, Крајински и Црноречки округ, спајањем Београдског и Смедеревског настао је Подунавски округ, спајањем Рудничког и Чачанског настао је нови Руднички округ, спајањем Јагодинског и Ћупријског настао је Моравски округ, нови Крушевачки округ настао је спајањем старог Крушевачког и дела Алексиначког, док је остатак Алексиначког округа са некадашњим Књажевачким чинио нови Тимочки округ. (*Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954*, Београд 1955, 25–26). У наведеном делу аутори су пропустили да помену да је нови Подрински округ настао спајањем Подринског и Шабачког округа.

[122] *Статистички годишњак Краљевине Србије*, II (1894–1895), Београд 1895, 182. Иако је попис урађен 1889, статистички подаци су први пут објављени тек 1895, те је због тога статистика изнета не према административној подели у време пописа, већ у време објављивања, чиме је поређење отежано у одређеној мери.

претходном поглављу помињаних скупштинских решења из 1861. и 1873,[123] те на основу *Уредбе о насељавању избеглица из Турске* од 17. априла 1861, према којој је предвиђено да се насељеничким породицама има дати од два до шест дана орања, зависно од броја чланова породице, али без прецизирања односа броја чланова и величине парцела.[124]

Ако при анализи величине земљишног поседа користимо наведене параметре, као и одредбе *Закона о мерама* из 1873, прикупљени подаци показују да се 21,25% сељачких поседа налазило испод или на граници егзистенцијалног минимума, а да више од половине поседа (53,60%) није имало површину већу од шест дана орања колико је процењено као оптимум за обезбеђење егзистенције. Ситуација би била нешто боља (46,70%) уколико би као оквир за рачунање оптималног поседа узели пет дана орања, пошто се у законским одредбама из 1873. један дан орања односио на кућу и окућницу, те би се могло закључити да је влада сматрала да је пет дана орања обрадивих површина егзистенцијални оптимум, али овакве и сличне игре бројкама не мењају суштину – половина сељачких породица имала је малене земљишне поседе уз помоћ којих је једва обезбеђивала егзистенцију. Ни са остатком ситуација није била много боља. Према попису из 1889, имања до 5 ha чинила су 69,79%, док су имања до 10 ha обухватала читавих 91,88%.

Површина имања у хектарима / Окрузи :	0-1,00	1,01-1,50	**0-1,50**	1,51-2,00	2,01-3,00	3,01-3,50	**0-3,50**	3,51-4,00	4,01-5,00	5,01-10,00	10,01-15,00	15,01-20,00	20,01-30,00	30,01-40,00	40,01-50,00	50+	Укупно:
Ваљевски	10,39	7,01	**17,40**	6,87	12,88	5,87	**43,02**	5,17	9,46	25,12	8,74	3,72	2,85	1,06	0,41	0,45	100,00
Подрински	7,78	6,34	**14,12**	6,25	12,71	6,05	**39,13**	5,31	9,84	28,57	10,32	3,47	2,29	0,63	0,17	0,27	100,00
Крагујевачки	12,30	8,78	**21,08**	7,82	14,38	6,42	**49,70**	5,96	9,78	24,02	6,84	2,19	1,20	0,22	0,06	0,03	100,00
Крушевачки	14,36	11,10	**25,46**	11,04	20,08	7,54	**64,12**	5,92	9,35	17,06	2,53	0,64	0,34	0,01	0,02	0,01	100,00
Моравски	12,35	8,71	**21,06**	9,60	15,62	6,98	**53,26**	6,06	10,38	22,59	5,30	1,43	0,68	0,19	0,08	0,03	100,00
Подунавски	7,26	5,67	**12,93**	5,78	13,20	6,23	**38,14**	5,90	10,97	30,41	9,25	3,05	1,66	0,38	0,14	0,10	100,00
Пожаревачки	9,22	7,28	**16,50**	7,61	16,73	7,34	**48,18**	6,53	11,88	26,16	5,44	1,21	0,46	0,11	0,02	0,01	100,00
Руднички	18,13	11,84	**29,97**	11,05	18,22	6,34	**65,58**	5,90	8,59	16,10	2,61	0,77	0,32	0,08	0,03	0,02	100,00
Ужички	23,90	15,21	**39,11**	12,85	19,17	6,05	**77,18**	4,35	6,38	9,60	1,76	0,51	0,17	0,03	0,01	0,01	100,00
Крајински	14,39	10,74	**25,13**	10,72	20,05	8,49	**64,39**	7,70	10,59	15,37	1,56	0,28	0,10	-	0,01	-	100,00
Тимочки	6,82	7,01	**13,83**	9,04	18,97	8,75	**50,59**	7,81	12,77	23,84	3,82	0,68	0,39	0,05	0,03	0,02	100,00
Црноречки	10,21	7,28	**17,49**	8,94	18,48	7,82	**52,73**	7,23	12,09	23,03	3,86	0,82	0,18	0,05	0,01	-	100,00

Табела 2: Земљишни посед у Србији (територија пре 1878) према попису 1889 – процентуална заступљеност

[123] Законом је забрањена продаја „пет дана земље [...] била земља чиста, под гором, воћем или виноградом, заједно са необраним њеним плодом, исто тако кућа са зградама и плацем од једног дана орања“. (*Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији изданих у 1873/4 години*, 14).

[124] Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 97–98; М. Јагодић, *нав. дело*, 67–68.

Наравно, подаци на државном нивоу не одражавају регионалне разлике, које нису биле занемарљиве. Најмањи проценат мањих земљишних поседа забележен је у северним и северозападним окрузима, с најквалитетнијим земљиштем и најразвијенијом пољопривредном производњом и земљорадњом. Насупрот Ваљевском, Подринском (Подрински и Шабачки) и Подунавском (Београдски и Смедеревски) округу, чији су се проценти поседа испод 3,50 ha (шест дана орања) кретали око 40%, на другом крају су били југозападни окрузи. Док је у Рудничком округу (Руднички и Чачански) 65,58% поседа имало површину до 3,50 ha, у Ужичком округу је овај проценат био знатно виши – 77,18%, да би у оба округа поседи површине до 10 ha чинили значајно преко 90% – у Рудничком 96,17%, а у Ужичком 97,51%. Највећи поседи били су такође концентрисани у северозападним и северним окрузима – од укупно 298 поседа већих од 40 ha, у Ваљевском и Подринском округу налазила су се 173,[125] у Подунавском још 54 (укупно 76,17%), да би у остатку Србије био пописан 71 посед већи од 40 ha. Међутим, сматрамо да су за анализу сељачког друштва и његових аграрних техника велика имања на северозападу мање значајна од огромне већине поседа који су се кретали неколико хектара изнад или испод процењеног егзистенцијалног минимума. Разлог томе је чињеница коју истиче Бојана Миљковић Катић, да су власници великих земљишних комплекса били богати варошки трговци, чиновници или чак и занатлије, те да су се ови поседи најчешће налазили у близини градских насеља у којима су живели власници.[126] Могло би се закључити да су сељачка имања у просеку била већа у окрузима с развијенијом земљорадњом, те да је на одређен начин управо примат земљорадње над сточарством одредио њихове карактеристике од којих је једна била величина земљишног поседа. С друге стране, не треба занемарити чињеницу да су окрузи у којима је забележен већи просечан земљишни посед, односно већи број већих поседа, истовремено били окрузи с квалитетнијим земљиштем, те, у суштини, просто нумеричко поређење просечне

[125] Могуће је претпоставити да су се у новом Подринском округу велики поседи налазили на територији некадашњег Шабачког округа, у којем је и иначе био забележен највећи просечан посед у Србији према проценама Бојане Миљковић Катић за 1867. (4,79 ha), док су се на територији некадашњег Подринског округа налазили срезови (Рађевачки и Азбуковачки) с брдско-планинским рељефом, а просечна величина поседа 1867. износила је 3,05 ha.

[126] Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 99.

величине поседа не одражава у довољној мери разлике које су постојале између појединих делова Србије. Разлике су биле веће.

Као пример разлике могли би да послуже резултати етнолошких истраживања крајем 19. и почетком 20. века. Истражујући лепенички крај у Крагујевачком округу Тодор Радивојевић забележио је да свако лепеничко село има довољно обрадиве земље,[127] да породице просечно броје шест чланова, те да је просечна величина поседа 6,14 ha (4,82 ha њива и 1,32 ha ливада), „а то је таман довољно, да се кућа може исхранити и пристојно живети, пошто је земља добре родности (већином II и III реда)“.[128] Недалеко, у љубићком крају, на граници Рудничког и Чачанског округа, Радомир Илић је у исто време[129] забележио да је „земља добре родности“, те да „једној породици да осредње живи треба 6–8 ha земље, 2 вола, 2 краве, 20–30 оваца и које свињче“.[130] Нити лепенички, нити љубићки крај нису убрајани у области с најквалитетнијим земљиштем карактеристичним за равничарска и таласаста поречја Саве, Дунава и Велике Мораве, али је разлика у односу на ситуацију у Заглавку, у Књажевачком срезу, била изразита. Реч је била о планинском, кршевитом и брдовитом крају, с већом равницом само у долини Трговишког Тимока, у којем је, управо због карактеристика рељефа непогодног за земљорадњу, и почетком 20. века сточарство било доминантна привредна грана. Према истраживањима Маринка Станојевића, у појединим селима земљиште је било тако неплодно да „овакве земље не би било довољно ни 60 ралица“ да се прехрани просечна, десеточлана породица, док је у селима у којима је земљиште било родније него просечно за заглавски крај, процењивао да је неопходно „око 25 ралица земље“.[131] Наведени примери нису једини, али су довољно илустративни да упуте на закључак да процењивање земљорадничког минимума или оптимума представља аналитички проблем при чијем промишљању је неопходно узети у обзир неколико варијабли, од статистичких параметара који се односе не само на обрађену површину, већ и на величину породице која одређује

[127] Истраживања су обављена у раздобљу 1898–1903.

[128] Т. Радивојевић, *Лепеница: антропогеографска истраживања*, у: *Лепеница: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2010, 89.

[129] Текст први пут објављен 1903.

[130] Р. М. Илић, *О Љубићским селима*, у: *Руднички округ, Рудничка Морава: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2011, 404.

[131] М. Т. Станојевић, *Заглавак: антропогеографска проучавања*, у: *Тимок, Заглавак, Буџак, Сврљиг: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2012, 256–276.

егзистенцијални минимум, до педолошких карактеристика земљишта од којих су зависили приноси неопходни за прехрану једне сељачке породице.

округ	**Просечна величина поседа**		
	1834.[132]	**1867.**[133]	**1889.**[134]
Ваљевски	5,07	5,08	4,79
Подрински	2,83	3,92	5,08
Крагујевачки	2,67	3,97	3,72
Моравски	2,11	3,24	3,80
Подунавски	4,05	4,03	5,02
Пожаревачки	3,56	2,93	4,17
Руднички	2,60	2,61	2,52
Ужички	4,40	3,25	2,20
Крајински	2,05	3,31	3,32
Црноречки	3,56	4,45	3,74

Табела 3: Просечна величина поседа 1834–1867–1889.[135]

Враћајући се на питање величине земљишног поседа, могуће је уочити да, упркос регионалним разликама, анализа наведеног проблема, а посебно поређење просечне величине земљишног поседа 1834, 1867. и 1889. (табела 3), ипак указује на један изузетно значајан континуитет – одржање ситног сељачког поседа током 19. века.[136] Иако је могуће

[132] Подаци преузети из: Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 94.

[133] Исто, 95–96.

[134] Процена рађена на основу података преузетих из: *Статистички годишњак Краљевине Србије*, II, 182. У обзир је узет број поседа из Табеле 1, те засејана површина, ливаде и виногради. Наведени принцип усвојен је ради лакшег поређења, јер је за 1834. и 1867. била реч о истим врстама својине. У попису из 1889. налазе се, између осталог и пашњаци који су из колективне својине прешли у приватну, као и воћњаци, те су површине сељачких поседа биле нешто веће него што је овде наведено.

[135] При поређењу су узети у обзир само окрузи чије се границе нису мењале у наведеном раздобљу, осим кроз спајање или раздвајање целокупних територија округа. Процена је рађена према обиму округа 1889, те су и за 1834. и 1867. урачунате површине које су чиниле округе 1889, иако су у неколико случајева постојали окрузи с истим именом, али мање површине. На пример, под Подринским округом 1834. и 1867. подразумевамо Подрински и Шабачки округ да би поређење с 1889. било могуће. Исти случај је и са Рудничким округом у који је и 1867. урачунат и Чачански округ.

[136] Слична ситуација била је и према попису 1897. (M. Isić, *Sitnoposedništvo kao kočnica ekonomske modernizacije Srbije u prvoj polovini XX veka*, u: Srbija u modernizacijskim procesima XX veka, L. Perović, M. Obradović, D. Stojanović (ur.), Beograd 1994, 101–102).

претпоставити да поменута табела не даје прецизне податке о разликама током више од пола века егзистенције српске државе, услед различитих параметара приликом пописа, обучености пописивача и осталих уобичајених проблема у првим деценијама организације статистичке службе, величина сељачког земљишног поседа представљала је оквир који је одређивао начине функционисања сељачког друштва и његове економије, чија егзистенцијална суштина је посебно долазила до изражаја уколико се имају у виду аграрне технике и технологија обраде земљишта које су коришћене у земљорадњи, о чему ће касније бити речи. Постепени пораст просечног земљорадничког поседа у појединим окрузима, односно деловима округа, био је превасходно последица преласка на земљорадњу као доминантну привредну делатност, а просечан посед највише се увећао управо у окрузима с најплоднијим земљиштем за које извори и говоре о повећаном интензитету земљорадње – Шабачком, Ваљевском, Београдском, Смедеревском. Упоредо с тим, повећање је било повезано и с растом површина засејаних пшеницом, о чему ће касније бити више речи. Но, без обзира на раније помињану концентрацију већих поседа у рукама људи чија примарна делатност није била везана за пољопривреду, уз производњу за тржиште, односно појаву и постепено јачање тржишно оријентисане земљорадње у северозападним и северним окрузима, доминантно ситнопоседништво превасходно сведочи о и даље преовлађујућој некомерцијалној аграрној производњи, односно производњи за властите потребе, као најзначајнијој карактеристици сељачке економије.

Анализирајући однос величине поседа 1834. и 1867. Бојана Миљковић Катић закључила је да је повећање поседа до оптималне величине у већини округа најзначајнији резултат развоја пољопривреде у прве две трећине 19. века. Поређењем просечне величине сељачког поседа 1867. и 1889. могуће је уочити учвршћење поменутог тренда, јер су окрузи с обрађеним површинама испод егзистенцијалног оптимума (чак и када га проценимо на пет дана орања – 2,88 ha) били окрузи с брдско-планинским рељефом и изразито сточарским карактеристикама привреде – Ужички, Руднички и Чачански, а слично би било могуће рећи и за округе на граници стандарда – Крагујевачки, Крајински и Црноречки. Намеће се питање у коликој мери је сељак уопште био заинтересован за значајније повећање земљишног поседа који није могао сам да обради уз постојећи ниво примењиваних аграрних техника. Помињана некомерцијална суштина понашања већине сељака говорила би у прилог негативног одговора.

Структура земљорадничког земљишног поседа и врсте усева – између трансформације и континуитета

Развој пољопривреде у пола века од стицања аутономије, односно процес транзиције са сточарства на земљорадњу, обележила је трансформација структуре земљишног поседа. Интензивна дефорестација довела је до знатног повећања површина коришћених у пољопривреди, односно пре свега у земљорадњи. Превасходно се радило о повећању површина под ораницама, али су процес обележавале регионалне специфичности, како демографске, тако и оне условљене рељефом и квалитетом земљишта. Истраживања Бојане Миљковић Катић показују да је у раздобљу од тридесетих до шездесетих година 19. века у областима с плоднијим земљиштем, истовремено и гушће насељеним, прелазак на земљорадњу напредовао брже, те су континуирано увећаване обрађиване површине. Међутим, изражен раст обрађиваних површина забележен је и у брдским и планинским областима са земљиштем слабијег квалитета, у којима је сточараство било најдоминантније. При томе су проценти увећања овде били већи него у равничарским областима.[137] Узроци су свакако били вишеструки, али и међусобно повезани – од мање површине раније обрађиване, која је омогућавала проценуално израженији раст, до чињенице да је реч о неквалитетнијем земљишту које подразумева обраду веће површине да би се добили идентични жетвени приноси, као што смо могли да видимо на примеру Заглавка. И, наравно, упркос наизглед великим процентима, у областима попут Ужичког, Рудничког, Чачанског округа или округа источне Србије, сточарство је и даље остало доминантна привредна грана, уз све значајнији удео земљорадње који се континуирано повећава.

[137] Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 87–88.

Округ	1867.	1867.	1889.	1888.	разлика		ha/1000	
	обрађене површине	број становника	обрађене површине	број становника	обрађене површине	број становника	1867.	1889.
Алексиначки	20.550,60	48.136	26.389,73	74.531	+5.839,13	+26.395	426,93	354,08
Београдски	27.512,20	63.880	36.397,51	99.261	+8.885,31	+35.381	430,69	366,68
Ваљевски	29.987,52	83.483	34.008,25	110.093	+4.020,73	+26.610	359,20	308,90
Јагодински	20.153,80	62.184	29.928,36	76.391	+9.777,56	+14.207	324,10	391,91
Књажевачки	30.289,29	55.079	26.607,91	67.575	-3.681,38	+12.496	549,92	393,75
Крагујевачки	35.939,68	98.141	42.861,00	133.125	+6.921,32	+34.984	366,20	322,04
Крајински	31.379,80	70.324	27.611,93	89.032	-3.767,87	+18.708	446,22	310,13
Крушевачки	19.860,72	67.439	26.323,01	90.003	+6.462,20	+22.564	294,50	292,47
Подрински	7.788,18	48.827	21.421,48	67.880	+13.633,30	+19.053	159,51	315,58
Пожаревачки	45.595,80	140.790	85.884,68	198.850	+40.288,98	+58.060	323,86	431,90
Руднички	7.783,64	47.467	12.456,49	62.871	+4.672,85	+15.404	163,98	198,13
Смедеревски	23.834,60	60.077	44.951,84	99.397	+21.117,24	+39.320	396,73	452,25
Ћупријски	17.971,76	55.888	27.456,97	76.001	+9.485,21	+20.113	321,57	361,27
Ужички	17.445,87	104.377	22.267,68	135.052	+4.821,81	+30.675	167,14	164,88
Црноречки	23.262,32	53.284	21.811,92	67.839	-1.451,40	+14.555	436,57	321,22
Чачански	7.234,15	57.937	17.057,75	83.577	+9.823,60	+25.640	124,86	204,10
Шабачки	27.938,56	73.619	47.768,63	101.986	+19.830,07	+28.367	379,50	468,38
УКУПНО	**394.528,49**	**1.190.932**	**551.205,14**	**1.633.464**	**+156.676,65**	**+442.532**	**331,28**	**337,46**

Табела 4: Однос обрађених површина и броја становника 1867–1889.[138]

Истовремено, истраживања Бојане Миљковић Катић потврђују ставове које су износили већ статистичари у 19. веку, о релативном повећању обрађиваних површина услед повећања броја становника, праћених опадањем површина под ливадама већ средином века, те поређење пописа 1847. и 1867. показује смањење површине под њивама за око 15%, а под ливадама за око 30%.[139] Поменути тренд настављен је и у следећем раздобљу јер поређења која се наводе у уводу пописа обрађених површина из 1889. показују готово идентичну просечну обрађену површину по становнику – насупрот 331,28 ha 1867. 337,46 ha

[138] Подаци су преузети из: *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1889. године*, XLI. У време објављивања резултата пописа примењивани начин прерачунавања дана орања у хектаре није био онај који је усвојен *Законом о мерама* из 1873. од 0,575 ha за дан орања, већ 40 ари, односно 0,40 ha за дан орања, тј. „плуг земље“, а 0,25 ha за „ралицу земље“. О тада актуелном начину прерачунавања видети у: *Пољопривредни календар за преступну 1892*, 87–88.

[139] Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 89 – Графикон 3: *Апсолутно и релативно повећање обрадивих површина у Србији 1834–1867. године*.

1889. (не рачунајући Београд), док површине под ливадама услед успона земљорадње опадају и апсолутно и релативно.

округ:	**1867.**	**1889.**	**разлика**	
			количина	**проценат**
Алексиначки	9.074,24	5.963,82	- 3.110,42	- 34,28%
Београдски	19.447,36	16.746,85	- 2.700,51	- 13,89%
Ваљевски	20.336,20	18.432,88	- 1.903,32	- 9,35%
Јагодински	8.245,16	5.728,98	- 2.516,18	- 30,52%
Кньажевачки	5.321,70	5.070,74	- 250,96	- 4,72%
Крагујевачки	18.353,32	13.641,71	- 4.711,61	- 25,67%
Крајински	14.435,80	10.342,59	- 4.093,21	- 28,15%
Крушевачки	11.200,72	8.474,36	- 2.726,36	- 24,34%
Подрински	4.660,93	10.442,31	+5.781,38	+124,04%
Пожаревачки	34.215,28	20.601,72	- 13.613,56	- 39,79%
Руднички	7.271,30	9.653,87	+2.382,57	+32,86%
Смедеревски	18.011,92	9.179,16	- 8.832,76	- 49,04%
Ћупријски	14.469,64	9.118,18	- 5.351,46	- 36,98%
Ужички	11.328,65	15.084,20	+3.755,55	+33,15%
Црноречки	16.196,52	13.429,94	- 2.766,58	- 17,08%
Чачански	6.718,10	11.352,22	+4.634,12	+68,98%
Шабачки	14.167,88	8.483,66	- 5.684,22	- 40,12%
УКУПНО	**233.454,72**	**191.747,12**	**- 41.707,60**	**- 17,87%**

Табела 5: Површина под ливадама 1867. и 1889.[140]

С друге стране, ако поредимо само однос засејаних површина и ливада 1867. и 1889. добијамо следећи однос:

[140] *Попис обрађевина у Србіи у години 1867*, 115; *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1889. године*, XXXVII. Ради усаглашавања поређења с начином на који је оно вршено приликом објављивања резултата пописа 1889, „косу ливаде“ из пописа 1867. рачунали смо 0,4 ha.

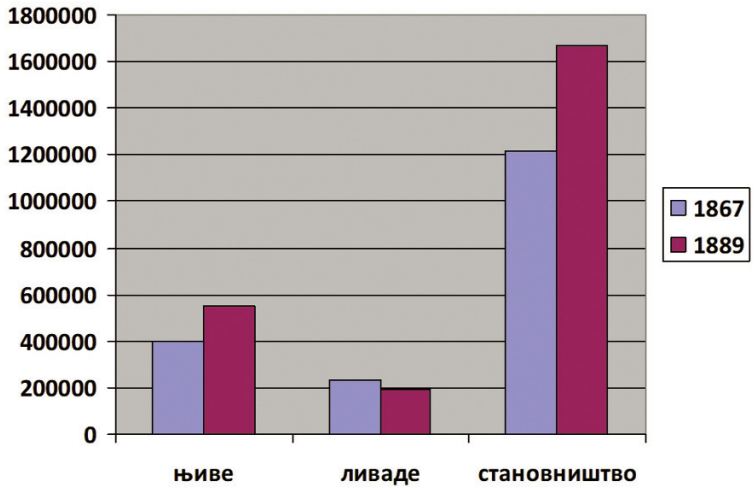

Графикон 1: Однос засејаних површина и ливада 1867. и 1889.[141]

Као што истиче Паларе, ширење обрађиваних површина и потрошње усева нису успели да одрже корак с порастом становништва, а посебно је значајна чињеница да се смањење површине по глави становника одиграло пре свега у најразвијенијим, северозападним окрузима.[142] Другим речима, ако пођемо од претпоставке да је демографски притисак довео до успона земљорадње и повећања обрадивих површина, последице поменутог повећања кретале су се, у најбољем случају, у границама ранијих просека, тј. у оквирима обезбеђења преживљавања. Не занемарујући чињеницу о укључењу невеликог броја, посебно несељачке популације, у трговину аграрним производима и окретање тржишној привреди од шездесетих година 19. века, сматрамо да је егзистенцијална сељачка економија и даље остала један од континуитета. Нити је већи број сељака производио више да би развој унутрашње трговине и тржишни вишкови покренули развој села, нити су они који су се укључили у извозну трговину, односно производњу за извозну трговину, остваривали толике профите да би био произведен *spin off* ефекат кроз улагање у друге секторе привреде или развој земљорадње на тржишним принципима, о чему смо говорили раније.

[141] *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1889. године*, XLII–XLIII, XLVIII–XLIX.
[142] М. Паларе, *нав. дело*, 122.

Но, без обзира на раније помињане континуитете, сеоски посед претрпео је од тридесетих година до стицања независности значајну трансформацију. Демографски раст и успон земљорадње наметнули су неопходност дефинисања питања власништва све мање површина расположивих за пољопривредну производњу, а последица је била промена у структури приватног сељачког поседа. Полазећи од резултата два пописа шездесетих година – 1862–1863. и 1867, Бојана Миљковић Катић закључује да се у овом раздобљу процес ширења обрадивих површина успорава, односно готово зауставља, при чему је од посебног значаја била чињеница да је, према проценама о којима смо говорили у претходном поглављу, просечна површина земљишног поседа достигла егзистенцијални оптимум.[143] Томе у прилог ишли су и ранији наводи о успоравању процеса ширења њива и ливада.

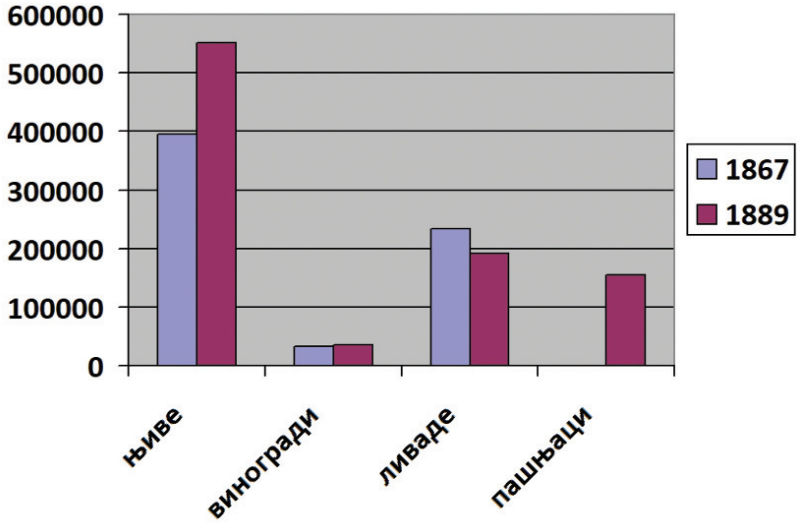

Графикон 2: Однос различитих делова земљишног поседа 1867–1889.[144]

С друге стране, у попису 1889. појављује се ставка „пашњаци“, као део приватног сељачког власништва с великим површинама. Реч је о наставку тренда условљеног успоном земљорадње. Попис 1862–1863. забележио

[143] Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 83.
[144] *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1889. године*, XLII–XLIII, XLVIII–XLIX.

је тенденцију претварања у приватно земљиште делова сеоског атара раније коришћеног за заједничке потребе, те су као приватно власништво регистровани браници, чаири, утрине и торови. Пошто су сви наведени појмови везани за контролисани узгој стоке, односно узгој изван општег система колективне испаше који је у различитим деловима Србије истрајао до краја 19. века, нема сумње да је наведена трансформација била условљена претварањем великих површина некадашњег колективног земљишта у обрадиве површине, чиме је био угрожен систем екстензивног сточарства. Са овим процесом било је повезано и смањење површина ливада, али и појава пашњака као приватне својине у попису 1889. Наведеним закључцима у прилог би ишао и пописом забележни однос ливада и пашњака по окрузима. У екстензивном систему узгоја рогате марве, најважнија и често једина храна током зимских месеци било је сено, те су ливаде представљале неизоставни део сељачког поседа, па чак и оног који би био искључиво усмерен на земљорадњу услед неопходности прехране теглеће марве и обезбеђења ђубрива (најчешће торењем) за све „посније“ оранице. У брдско-планинским крајевима, са сточарством као доминантном привредном граном и слабијом заступљеношћу земљорадње, уз истовремено слабију густоћу насељености, претварање пашњака у приватно власништво није било неопходно, или је било мање неопходно, него што је то био случај у земљорадничким областима са све мањом површином на којој је била могућа колективна испаша стоке од пролећа до касне јесени. Трансформација заједничких утрина у сеоском атару у пашњаке у приватном власништву није истовремено значила и прелазак на стајски узгој стоке, о чему ће касније бити речи – иако би се могло рећи да је била реч о првом кораку у процесу који ће у Србији трајати читав век – али је повећање обрађиваних површина наметало неопходност реорганизације екстензивног сточарства на утринама и у оквиру система потеса.

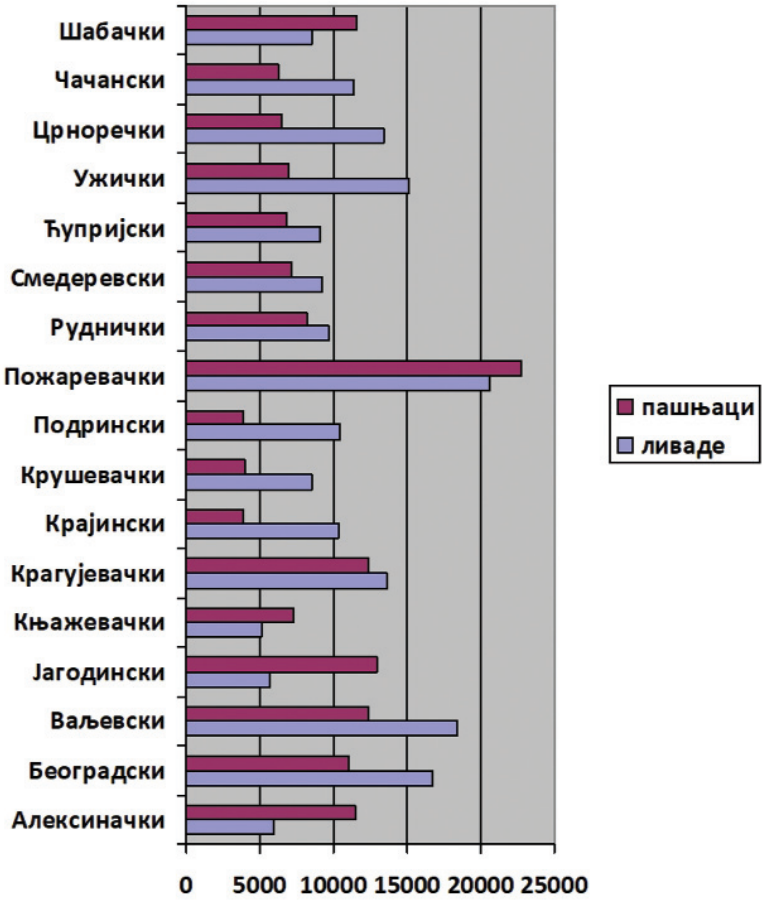

Графикон 3: Однос ливада и пашњака по окрузима[145]

С друге стране, управо је отпорност на трансформацију система потеса допринела континуитету структуре усева. Упркос настојањима владе, формализованим 1866. *Законом о потесима*, различита савремена сведочанства из седамдесетих година 19. века[146] указују управо на

[145] *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1889. године*, 187.

[146] Путујући долином Мораве 1878. Сретен Л. Поповић забележио је: „Највише сам се радовао када сам видео да нема више оних врљика и заграда, него је све упољено, као да је њива једног човека.“ (С. Л. Поповић, *Путовање по новој Србији*, 227). Његове речи навеле су Бојану Миљковић Катић на закључак да је до 1878. нестало ограђивање у пољопривредно развијенијим деловима Србије. (Б. Миљковић Катић, нав. дело, 92).

континуитет присуства ограђених делова сеоског атара као меру заштите од екстензивно узгајане стоке. Управо је неопходност уклапања типа усева и времена сетве – односно уједначеног распореда сетве и жетве у оквиру једног потеса, чиме би било омогућено „отварање ограде“ стоци ради исхране на стрњу и гнојење земљишта „торењем“ – могуће тумачити као узрок, или бар један од узрока, континуитета структуре усева у Србији током целокупног 19. века. Изразита монокултура кукуруза до шездесетих година 19. века, те континуитет монокултуре кукуруза уз успон узгоја пшенице у плоднијим окрузима уз Саву и Дунав седамдесетих и осамдесетих година, представљају основну карактеристику земљорадње у Србији. За сељачко друштво сејање кукуруза било је много значајније од пшенице, јер је комерцијално коришћење за узгој и товљење свиња било мање значајан разлог монокултуре кукуруза, док је неупоредиво значајније било његово место у свакодневној сељачкој исхрани. Насупрот томе, значај успона узгоја пшенице био је превасходно комерцијалан, што је лако уочити њеним присуством не само у окрузима с плоднијим земљиштем, што није било без значаја имајући у виду брзину којом је пшеница исцрпљивала земљишне нутријенте, већ превасходно у окрузима инфраструктурно боље повезаним, те ближим аустријском тржишту.

Несумњиво да је процес био у току и да је, имајући у виду да систем потеса настаје у контексту сточарске привреде, он брже напредовао у оним областима у којима се брже развијала земљорадња, али петнаестодневни и месечни извештаји среских и окружних начелника Министарству финансија током седамдесетих година 19. века, и даље сведоче о масовној употреби потеса. Интересантан је опис који је оставио француски војни изасланик у Србији 1877. капетан д’ Ормесон, путујући од Лознице према Ужицу: „Готово сва поља су ограђена: било вертикалним кољем, било живом или сувом врзином, било плотом, направљеним од дрвених летви које се стављају хоризонтално једна на другу. На граници територије сваке општине постављена је непрекидна дрвена ограда, са капијом од летава на путу, коју сваки пролазник треба да затвори иза себе. Циљ овог строгог затварања јесте да се спречи да стока једне општине оде на пашу на територију суседне општине.“ (Д. Вуксановић-Анић, *Са капетаном д’ Ормесоном 1877. 22 дана у двоколицама кроз Србију*, Београд 1980, 32).

	1867.	1889.	разлика	
			количина	проценат
кукуруз	184.759,39	268.423,43	83.664,04	+45,28%
пшеница	103.589,01	162.466,04	59.177,03	+57,13%
раж	13.829,28	13.510,92	- 318,36	- 2,30%
јечам	24.173,80	33.064,28	8.900,48	+36,82%
овас	21.701,60	41.271,78	19.570,18	+90,18%
крупник	17.328,19	6.691,10	- 10.637,09	- 61,39%
хељда	912,33	1.256,23	+343,90	+37,70%
просо	263,33	383,46	120,13	+45,62%
лан	1.463,31	581,81	- 881,50	- 60,24%
конопља	13.463,12	5.222,48	- 8.240,64	- 61,21%
дуван	1.641,68	1.668,59	+26,91	+1,61%
УКУПНО	**383.125,04**	**534.540,12**	**+151.415,08**	**+ 39,52**

Табела 6: Однос врста усева засејаних 1867. и 1889.

Поређење пописа обрађених површина 1867. и 1889. показује континуитет доминације две најзначајније ратарске културе – кукуруза и пшенице, који 1867. чине 72,97%, а 1889. 78,14% засејаних површина. До осамдесетих година 19. века монокултуру кукуруза из прве половине века заменила је још приметнија доминацији две житарице. Мајкл Паларе истиче да се од 1867. до 1900. не повећавају приноси усева у Србији,[147] те је један од одговора на демографски притисак, несумњиво најзначајнији, било ширење обрадивих површина. У ситуацији у којој је кукуруз био најзначајнија житарица за прехрану сељаштва, повећање површина засејаних кукурузом за 45,28% не представља значајније повећање ако имамо на уму да се број становника увећао за око 40% (до 1888. тај проценат је био 37,54%). Поред тога, укупан проценат повећања обрадивих површина (39,52%) кретао се такође у оквирима повећања броја становника.

Другим речима, производња је и даље била на егзистенцијалном нивоу обезбеђења исхране сељаштва. Извештаји из седамдесетих година 19. века сведоче да приноси кукуруза нису били довољни да би се попунили општински кошеви из којих су сељаци позајмили кукуруз претходних година, те да недостатак хране у позно пролеће, при чему се пре свега мисли на кукуруз за прављење хлеба, није био реткост.[148]

[147] М. Паларе, *нав. дело*, 135.

[148] Наши наводи с почетка текста упућују да је оваква ситуација била забележена у богатијим окрузима.

Општински кошеви нису били пуни у време ратова 1876–1878, да би били испражњени за потребе војске, већ су и иначе били празни, готово празни или, у ређим случајевима, с нешто већим залихама, па је за војне потребе узето оно што је преостало. Истовремено, повећање узгоја пшенице приметно је превасходно у окрузима из којих је она највише и извожена – Шабачком, Пожаревачком и Смедеревском округу, док је раж остала на истом нивоу. Иако је тачно да је и коришћење пшеничног брашна за хлеб полако улазило у употребу, основни извор хлебног зрна за српског сељака била је још дуго стабљика кукуруза.

Основна претпоставка за превазилажење односа повећања површина засејаних кукурузом, па и хлебним житарицама уопште, с једне стране, и броја становника, с друге стране, било је повећање приноса. Но, задовољавајуће повећање приноса, које би пратило демографски раст и водило ка производњи која би обезбедила задовољавајуће вишкове за тржиште као претпоставке потенцијалног *spin off* ефекта како на саму земљорадњу, тако и на остале привредне делатности, захтевало је значајне промене у начину обраде земље, промене у вишедеценијским, могло би се рећи и вишевековним, аграрним техникама и технологијама обраде. Поред тога, наведено је наметао и сам успон земљорадње који се манифестовао кроз повећање површина под пшеницом, јер је пшеница била изузетно захтевна житарица која је брзо исцрпљивала и најплодније земљиште. Естер Босеруп наводи да се у позадини сваког значајнијег техничког напретка и увођења нових аграрних техника у предмодерним друштвима налазио демографски притисак.[149] Неопходност проверавања ове тезе поставља питање у коликој су мери демографски притисак и успон земљорадње кроз своје различите појавне облике утицали на промене и усавршавање аграрних техника. Односно, у коликој мери су утицали на усавршавање најзначајнијих аграрних техника, оних које су се тицале очувања или обнове нивоа плодности земљишта као најзначајније претпоставке повећања аграрних приноса.

[149] E. Boserup, *нав. дело*, 4.

АГРАРНЕ ТЕХНИКЕ ОЧУВАЊА НИВОА ПЛОДНОСТИ

„Под именом ‘земљорад’ у ужем смислу данас назива се онај део пољске привреде, који се занима са обрађивањем земље, са природом и особинама биљака и са најбољим начином њиховога сејања, неговања, прибирања и употребе. Ако хоћемо да нам земљорад добро напредује, ваља нам пре свега добро познати орању земљу како је ваља за усев приправљати и обрађивати; ваља знати живот и начин исхране биљака, сакупљање, производњу и употребу ђубрета; равнотежу између изцрпљења земље учињену сејањем усева и између надокнаде биљних хранећих материја (пољско привредну статику), ваља познавати најбоље, најкорисније и најсавршеније земљорадничке справе и алате и умети их разумно употребљавати; усеве добро сејати и правилно их надгледати, најбољим начином прибирати их, овршити, чувати, употребити итд. Најпосле ваља познавати најбоље начине газдовања или различите системе газдовања, као мјенимо и слободно газдовање, трећачење итд.“

Гаја М. Матић

Промене које су се догодиле у пољопривредним праксама у претходним миленијумима истраживачи на пољу друштвено-хуманистичких наука најчешће сажимају под јединственим појмом „пољопривредне револуције“. Током претходних деценија, савремена наука дефинисала је различите приступе проучавању поменутих процеса, који су истовремено утицали и на дефинисање карактеристичних појава, броја и хронолошких оквира „пољопривредних револуција“, али је такође оспорена и оправданост коришћења појма „револуције“ за унапређење различитих аграрних техника и технологија обраде земље, имајући у виду да су оне постојале понекад и хиљадама година пре него што је њихова

[*] Гаја М. Матић, *Грађа за пољопривредни речник*, Београд 1885, 78–79.

масовнија употреба довела до убрзаног развоја земљорадње.[150] На тај начин до изражаја је дошао значај друштвене условљености усвајања одређених новина, јер је управо друштвени притисак представљао контекст у оквиру којег се одређена пољопривредна техника наметала и постајала део рутине егзистенцијалних сељачких економија предмодерног доба.[151] У концепту супротстављеном Малтусовом мишљењу о променама аграрних техника као предуслову демографског раста – односно тези о суштинској нееластичности опскрбе храном као одлучујућем фактору који детерминише темпо раста становништва, те, самим тим, као зависној варијабли одређеној претходним променама у пољопривредној производњи условљеној променама аграрних техника и њиховом применом – Естер Босеруп дефинисала је тезу о демографском расту као независној варијабли која представља кључни фактор развоја пољопривреде, односно образаца и техника обраде земље.[152] Слично би се могла тумачити и теза Тима Инголда о „пољопривреди као процесу подвргавања репродуктивној динамици“.[153] Самим тим, демографски раст представљао би кључни фактор за разумевање развоја образаца и техника обраде земље, док би усавршавање аграрних техника имало далекосежне последице не само на начин привређивања, већ и на развој људског друштва у целини, представљајући суштински део одговора друштва на изазове промењивих егзистенцијалних услова.[154]

Када је реч о земљорадничким техникама, у аграрним системима егзистенцијалне земљорадње основно је било питање одржавања нивоа плодности обрађиваног земљишта, а орање, прихрањивање земљишта ђубривом органског порекла и ротација представљали су његову основу. Према наводима Јана Симонса, прединдустријске технике прихрањивања земљишта обухватале су компостирање, малчирање и додавање материјала као што су кречњак, шкољке и блато из речних корита.[155] Суштину проблема представљало је очување нивоа азота. У

[150] C. E. Stevens, *Agriculture and Rural Life in the Later Roman Empire*, u: The Cambridge Economic History of Europe. Volume I: The Agrarian Life of the Middle Ages, M. M. Postan (ed.), Cambridge 1966², 92–106; C. Parain, *The Evolution of Agricultural Technique*, u: The Cambridge Economic History of Europe. Volume I, 125–136; M. Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale Française*, Paris 1955², 217–223.

[151] F. Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, 1, *Struktura svakodnevice: moguće i nemoguće*, Beograd 2007, 404.

[152] E. Boserup, *нав. дело*, 4–5.

[153] T. Ingold, *нав. дело*, 12–15.

[154] F. Brodel, *нав. дело*, 404–408.

[155] I. G. Simmons, *нав. дело*, 75–76.

средњовековној, као и Европи раног модерног доба, овај проблем решаван је остављањем земље на угар, увођењем плодореда, фиксирањем азота махунаркама и новим лиснатим културама попут репе, блитве и, нешто касније, детелине, као и додавањем животињског измета, чија се количина повећава преласком на торење и стајски узгој, водећи постепеном укидању угара.[156] Под „пољопривредном револуцијом“ 18. века управо се подразумевају промене које почињу у Низоземској и Енглеској од 17. века, које доприносе све учесталијем сејању легуминоза, репе и осталог крмног биља, све већој концентрацији стоке преласком на интензивно сточарство, чиме долази до изражаја значај везе између све интензивније обраде плодног земљишта и стајског узгоја стоке. Повећани приходи су постигнути кроз ефикаснију обраду земље, кроз континуирано усавршавање плуга, те кроз већу употребу ђубрива, чиме је подигнут ниво азота у земљишту. Следећи корак било је увођење вештачких ђубрива и пестицида од средине 19. века, као и појава различитих врста пољоприведних машина и њихова све интензивнија употреба.[157]

Прелазак са екстензивног на интензиван начин обраде земље био је постепен, уз подразумевајућу различиту регионалну динамику, условљену и демографским притиском, сагласно тезама Естер Босеруп. Постепено, увођењем различитих техника одржавања нивоа плодности земљишта, долази до скраћивања и нестанка угара у другој половини 18. века у Западној Европи и до његове замене ротацијом усева и интензивним ђубрењем. Контролисање и повећање плодности земљишта, као основне претпоставке продуктивности, довело је у Западној Европи пре почетка индустријализације до почетка трансформације егзистенцијалне у тржишну земљорадњу, обележавајући и почетак краја сељачког друштва и његове економије засноване на принципу самодовољности.[158] Све интензивнија примена поменутих иновација не само да је подигла аграрну производњу, већ је омогућила постепено ослобађање радне снаге за друге секторе економије, отварајући простор за убрзани привредни развој.

Све наведено отвара пре свега питање степена присутности, локалних специфичности и динамике развоја земљорадничких техника и технологије очувања задовољавајућег нивоа плодности земљишта и његове обраде на српском селу, као и нивоа на којем су се оне налазиле

[156] M. Overton, *Agricultural Revolution in England: the Transformation of the Agrarian Economy 1500–1850*, Cambridge 1996, 6–11.

[157] J. Simpson, *Spanish Agriculture: the long Siesta, 1765–1965*, Cambridge 2002², 14.

[158] I. G. Simmons, *нав. дело*, 97–98.

у време када Србија стиче независност. Под техникама очувања плодности подразумевамо систем угара и с њим повезан плодоред, ђубрење обрађиваног земљишта, те орање, као технику повезану управо са сејањем житарица.

Угар и плодоред – између земљорадничке теорије и праксе

Поменуте аграрне технике усмерене ка очувању нутријената, а посебно угар, примењиване су и у Кнежевини Србији, као и у осталим деловима Европе, с регионалним и локалним специфичностима, посебно када је реч о раздобљу увођења нових аграрних техника и напуштању угара. Естер Босеруп дефинисала је три облика угара. Под шумским угаром подразумева се уклањање шуме после чега се земљиште сеје годину-две, а потом се земља оставља да одмори, „на угар“, довољно дуго да шума поврати земљиште, односно најмање двадесет до двадесет пет година. Други облик угара подразумева крчење површине покривене жбуњем и ситнијом шумском вегетацијом уз раздобље обраде које варира од годину-две до шест до осам година, при чему је и раздобље угара знатно краће и креће се од шест до десет година. Поменуте облике угара могуће је посматрати и као целину, при чему се користи назив дуги угар. Насупрот томе, трећа врста угара назива се кратки угар јер раздобље обнове нутријената траје годину дана или само неколико година, свакако краће од дугог угара, те за то време на раније обрађиваној површини не може да израсте ништа осим траве. Начелно посматрано, угаром би било могуће назвати и површине које су засејане сваке године, али само једном годишње, али би се назив угар могао користити за раздобље од неколико месеци између жетве и следеће сетве, док би најинтензивнији начин обраде земљишта, уз сејање више усева током једне сезоне, подразумевао и одсуство одмора земљишта ради обнове нивоа нутријената, те, самим тим, и одсуство угара у било којем облику.[159]

Наведена класификација представља покушај дефинисања основних фаза развоја предмодерне земљорадње, али суштински указују на место угара у традиционалној земљорадњи, односно на уску повезаност

[159] E. Boserup, *нав. дело*, 8–10.

између система угара и техника повећања плодности чији развој је представљао претпоставку његовог нестанка из ротације усева. Погрешно би било посматрати угар само као аграрну технику обрађивања једне њиве у оквиру класично дефинисаног двопољног или тропољног (па и четворопољног или вишепољног) система обраде земљишта уз подразумевајућу обраду, пре свега орање, њиве која тренутно „одмара“. Према наводима Слихера ван Бата, у различитим деловима западне Европе у 17. и 18. веку забележено је једанаест различитих система обраде земље, уз подразумевајућу разлику и у примени угара, од дугог угара до његовог нестанка услед увођења крмног биља у ротацију.[160] Поред тога, насупрот подели земљишта на обрађивано и необрађивано, карактеристичној за развијену, тржишно оријентисану земљорадњу, од суштинског значаја за разумевање функционисања прединдустријске земљорадње јесте усвајање концепта фреквентности обраде, јер трајна поља не постоје, већ суштину успешног газдовања представља ротирање засејаних површина и њихово остављање на угар, при чему на развој аграрних техника указује управо скраћивање раздобља током којег одређена површина остаје незасејена – „поугари се“.[161]

У српској историографији угар се најчешће кратко дефинише као остављање обрадивог земљишта незасејаног током сетвене сезоне, односно, према наводима Бојане Миљковић Катић, као „остављање дела њива без усева ради одмора током једне или више година“.[162] Наведена дефиниција не имплицира, али ни не искључује, подразумевајући третман земљишта као предуслов плодности следеће сезоне, већ предвиђа и остављање земљишта као ливаде или пашњака, за потребе екстензивног узгоја стоке. Иако овакав поступак није подразумевао дугогодишње остављање некад обрађиване површине које би водило ка рефорестацији, разлика између приступа у којем брзо ротирате обрађивано земљиште и водите рачуна о подизању нивоа нутријената и оног у којем остављате да природа уради тај посао ипак је суштинска. И, према нашем мишљењу, она указује на разлике у нивоу развијености обраде земљишта, односно аграрних техника, на одређеном простору, при чему те разлике не морају да одражавају (и најчешће то и не чине) разлике између држава, већ говоримо о разликама у оквирима једне

[160] B. H. Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe: A. D. 500 – 1850*, London 1963, 244.

[161] E. Boserup, *нав. дело*, 5–6, 17.

[162] Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 355. Речник мера и мање познатих појмова.

државне територије са различитим географским, климатским, педолошким, привредним карактеристикама.[163]

Имајући у виду низак ниво пољопривредне производње, примењиване аграрне технике и технологију обраде земље, подразумева се да српској земљорадничкој литератури у 19. веку концепт угара није био непознат, али се отвара не само питање начина његовог дефинисања, већ и различитих облика примене, па и присуства. „Угар је [...] кад земљодјелац на својој њиви посеје једну годину пшеницу озимицу [...]; друге године н. пр. руметин, јечам, овас, или други који усјев, који се с прољећа сије, па кад овај усјев скине, а он не сије треће године ништа, него кад скине усјев од друге године, одма пооре, пак је остави да тако преко зиме у великим грудвама презими, да је мраз раздроби и да се зимње влаге напоји; - с прољећа, чим вријеме допусти, треба други пут да је преоре, а трећи пут мора је узорати пред сејидбу саму“, записао је у уџбенику за будуће земљораднике Ђорђе Радић, доктор агрономије и професор у Земљоделско-шумарској школи у Пожаревцу.[164] „Свак зна шта је угар, и сваки ће по томе увидети, да само онај може земљу на угару оставити, који има толико друге земље, да је нужним усевом засеје и да може да чека, док му ред на угар дође“, тврдио је истовремено један од аутора текстова у *Тежаку*.[165] Но, да ли заиста „свак зна шта је угар“, да ли он за српског сељака значи остављање обрадивог земљишта незасејаног једну или више година, те да ли га и на који начин примењује?

Недоумице о суштини угара биле су присутне у српској литератури седамдесетих година 19. века. „Угар је то, кад њиву своју оставиш преко целог пролећа и лета незасејану, пак ју за то време гнојењем и орањем за идући зимни усев приуготовиш. Ово је мали угар; велики је пак угар оно, кад њиву од јесени до јесени, дакле целу годину незасејану оставиш,

---

[163] M. Samardžić, *Koncept ugara u Kneževini Srbiji – između zemljoradničke teorije i prakse*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu XLI–2 (2016) 163.

[164] Ђ. Радић, *Мала земљодјелска читанка за српске народне школе*, Панчево 1876², 12. После првог неуспеха са покретањем Земљоделске школе 1853. на експерименталном имању на Топчидеру, двогодишње практичне школе са идејом да се ученицима пренесу практична знања о обради земље и узгоју стоке (школа затворена 1859), влада је 1872. отворила Земљоделско-шумарску школу у Пожаревцу са идејом да то буде четворогодишња школа која би давала и више теоријског образовања и обучавала будуће управнике државних имања (С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 111–112; С. Петровић *Сто година пољопривредних школа у Србији 1853–1953*, Београд 1956, 41–44, 130–136).

[165] *Да-ли је баш тако нужно остављати угар, и не би-ли се он могао другим начином заменути*, Тежак (1873) 180–181.

ал за то време једаред нађубриш и два-три пута преореш“,[166] објашњавао је у *Тежаку* стручњак, можда управо Радић, као аутор бројних текстова о овој теми. „У правом смислу речи, а не као код нас, под угаром подразумева се онај начин обрађивања земље, при коме се њива остави не засејана преко целог пролећа и лета, па се ђубрењем, орањем и дрљањем приуготовљава за зимње сејање“, дефинисао је угар („у правом смислу речи, а не као код нас“) Гаја Матић у постхумно објављеној *Грађи за пољопривредни речник*. Тврдио је да се, при томе, разликују потпун, чист или црни угар (земља се обрађује током целе године), зелени угар или полу-угар (земља од жетве, преко зиме и пролећа остаје необрађена и служи као пашњак, па се оре у јуну или јулу), те светојовански угар (разликује се од зеленог угара по томе што се од сетве до орања по земљишту посеје нека биљка за попашу).[167] Насупрот наведеним стручним мишљењима, у Тимочкој Крајини су, према тврдњама Адама Богосављевића, угаром називали земљу на којој је претходне године сејан кукуруз.[168] Међутим, класичне дефиниције угара као целосезонског одмора земљишта уз подразумевајућу обраду ради подизања нивоа нутријената, с једне, и Богосављевићеви описи земљорадње у Тимочкој Крајини, с друге стране, представљали су тек крајности чију примену историјски извори не потврђују као доминантну.[169]

Основну претпоставку угара представљао је вишепољни систем обраде плодног земљишта. Систем господарења обрадивим земљиштем у Кнежевини Србији српска историографија означила је као двопољни и тропољни, односно као доминантно двопољни систем господарења у време кнеза Милоша,[170] који је до седамдесетих година прерастао у доминантно тропољни.[171] Истраживачима је, међутим, било јасно да српска пракса одступа од теоријских образаца ротирања обрађеног земљишта и земљишта остављеног на угар. Према наводима Радоша Љушића, тридесетих година 19. века, у систему кукуруз–угар или, ређе, кукуруз–пшеница–угар, земљиште остављено на угар најчешће је запарложено, те су значајно умањиване агробиолошке користи оваквог

[166] *О угару*, Тежак (1870) 5.
[167] Гаја М. Матић, *Грађа за пољопривредни речник*, Београд 1885, 190.
[168] А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде?*, Тежак (1875) 107–108.
[169] M. Samardžić, *Koncept ugara u Kneževini Srbiji*, 164–165.
[170] Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986, 90; О. Срдановић-Барић, *Српска аграрна револуција и пољопривреда од Кочине крајине до краја прве владе Кнеза Милоша (1788–1839)*, Београд 1980, 149–150.
[171] Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 107.

система,[172] а до седамдесетих година ништа се суштински није изменило.[173] Према наводима Бојане Миљковић Катић, у уставобранитељско време, као и шездесетих година 19. века, „нега њива под угаром сводила би се на уклањање корова, јер је орање тих њива сматрано штетним“.[174] Изостанак агротехничке праксе орања и ђубрења угара водио је изостанку агробиолошких предности самог поступка, односно, суштински, како изостанку класичног кратког угара, тако и тропољног система господарења. „Наше се газде понајвише називају трећацима[175], а не трећаче, т. ј. нераде онако, као што неизмјеними закони трећачења зактевају“, гласио је *Тежаков* резиме агротехничке стварности српског села.[176] Враћајући се на ранију тезу да је основну претпоставку класичног кратког угара чинио вишепољни систем земљорадње, могуће је, обрнуто, заправо рећи да је основну претпоставку трећачења представљало постојање кратког угара, јер ако не постоји обичај остављања обрадиве површине незасејане целе сетвене сезоне, уз подразумевајуће третирање земљишта ради повећања плодности, онда тропољни систем не постоји. У нама познатим изворима из седамдесетих година 19. века овакав начин обраде земље се не помиње.

С друге стране, речи „угар“, „угарење“, „угарити“, често се појављују у савременој литератури и историјским изворима. Шта је онда угар за српског сељака? На тренутном нивоу развоја аграрних техника егзистенцијалне земљорадње српског сељака, помињање угара најчешће је подразумевало јесење орање за пролетњу сетву, односно сваку врсту орања које није непосредно праћено сејањем, већ је подразумевало изложеност земљишта атмосферским приликама одређено време пре другог орања и сетве. Дакле, за српског сељака угар ни у ком случају није подразумевао остављање њиве незасејане током сетвене сезоне уз подразумевајућу обраду с циљем повећања плодности.[177] Један од значајнијих проблема земљорадње на српском селу, па самим тим и проблем с којим се суочавало Економно одељење Министарства финансија седамдесетих година 19. века у настојању да учини искорак у унапређењу земљорадње, управо је било одсуство праксе јесењег орања

[172] Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 90.
[173] Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 106.
[174] Исто.
[175] Назив „трећачење“ који се користи у српској литератури односи се на примену тропољног система господарења.
[176] *О угару*, Тежак (1870) 7.
[177] M. Samardžić, *Koncept ugara u Kneževini Srbiji*, 166–167.

за пролетње усеве, односно уопште праксе вишекратног орања њива као агротехничке мере повећања нивоа нутријената. „Наши сељаци још никако не увиђају важност ваљаног орања“, већ „ору под семе само једанпут, ретко двапута, а три пута као што биље захтева, а да се ваљано развије и роди – никада“,[178] упозоравали су стручњаци, указујући да се на српском селу „обично за сваки усев само једанпут оре, и то у пролеће (односно јесен) пред само сејање“.[179] Иако су указивали да критикују пре свега ситне земљопоседнике, „који ору још непрестано као што су им прадедови орали“,[180] управо у овој чињеници и јесте била суштина проблема имајући у виду доминантно присуство ситног сељачког поседа у Србији, те самим тим и очување континуитета егзистенцијалне земљорадње која је тек маргинално усвојила институцију вишекратног орања обрадивог земљишта.

Поменуто тумачење угара присутно је како у аграрној литератури, тако и у извештајима о стању пољске привреде који су долазили у Министарство финансија. Од првог, фебруарског, броја 1869. *Тежак* је саветовао сељаку да у том месецу „угари земљу за летњу шеницу и јечам“,[181] у августу опет да „треба и угар приправити за сејање озимице“,[182] док се о угарењу превасходно говорило када је била реч о јесењем орању за пролетње усеве. Међутим, чини се да су овакви савети налазили на слаб одзив. У сачуваним двонедељним и месечним извештајима о стању пољске привреде од краја шездесетих до почетка осамдесетих година 19. века угарење њива, али у виду раније дефинисаног „српског угара“, помиње се врло ретко. Као парадигматичан пример могли би поменути извештаје за 1877. у којима се угарење, односно јесење орање за пролећну сетву помиње у свега четири од 177 извештаја.[183]

Свесно проблема са којим се суочавало, Министарство финансија је у августу 1872. финансирало штампање неколико хиљада примерака *Поуке земљеделцима*, проследило по неколико примерака свакој сеоској општини, а посебним расписом нагласило представницима локалних власти да је неопходно указивати сељацима на значај јесењег орања за пролетњу сетву, посебно за сетву кукуруза.[184] „Наши земљорадници не

[178] *Јесење орање*, Тежак (1870) 3.
[179] Р С. Бојић, *Орање и плуг*, Тежак (1874) 87–88.
[180] *Јесење орање*, Тежак (1870) 2.
[181] *Рад у месецу Фебруару*, Тежак (1869) 2.
[182] [Ђ. Радић], *Тежакова цјел*, Тежак (1869) 161.
[183] Извештаји о стању пољске привреде за 1877, АС, МФ-Е, 1877, ЕФ-IX, Р№ 1/877.
[184] *Распис министра финансије свима окружним начелништвима, Београд 7. августа 1872*, Тежак (1872) 149.

ору и не приправљају своје њиве пре сејања, као што би то за боље успевање и богатије рађање нужно било. Редак је код нас земљорадник, који за озимицу, ил за кукуруз, два пута пре сејања оре; а три пута, као што би требало – нико. Понајвише се оре једанпут само, и то онда, кад се већ оће семе да посеје. Тако радећи, не можемо се никад доброј жетви надати“, писало је на почетку *Поуке*.[185] Орање непосредно пред сетву, без обзира да ли је била реч о јесењим или пролетњим усевима, било је уобичајена пракса на српском селу, унапред умањујући приходе услед смањеног нивоа нутријената као последице неизложености земљишта деловању атмосферских утицаја, али и ђубрења које би уследило после првог орања. Напомена у *Поуци* да је „редак [...] који земљорадник у нас, који њиву своју под кукуруз ђубри (гноји); зато треба да настоји, да му се њива довољно ране из ваздуха напије“,[186] додатно је наглашавала значај вишекратног орања услед недовољно присутне праксе повећања нутријената у земљишту ђубрењем. У ситуацији у којој су примењиване аграрне технике подразумевале орање само једном, и то непосредно пред сејање, јесење орање за пролетњу сетву, као „један начин од најпростијег и најпримитивнијег ваљда гнојења земље“,[187] као и свако орање које није непосредно претходило сејању, представљало је значајну агротехничку меру која је требало да допринесе расту аграрних приноса, посебно имајући у виду да је најзначајнији земљораднички производ и седамдесетих година био кукуруз.

Упоредо са инсистирањем на јесењем орању за пролетњу сетву, Министарство је захтевало и извештај о успеху ових препорука, односно о „поугареном“ земљишту у јесен 1872. Објављени подаци (Табела 7) представљају парадигматичан показатељ агротехничке стварности српског села, односно заступљености српске верзије угара као једног од облика подизања нивоа нутријената у обрадивом земљишту.

[185] *Поука земљеделцима*, Тежак (1872) 149.
[186] Исто, 150.
[187] Пешић, *Дописи о пољопривреди нашој, Са Космаја*, Тежак (1878) 59.

Име округа/среза	дана орања засејано	дана орања поугарено	Име округа/среза	дана орања засејано	дана орања поугарено
Алексиначки округ			Моравски срез	1.686	-
варош Алексинац	600	40	Млавски срез	6.000	-
Ражањски срез	6.077	405	Звишки срез	71	36
Бањски срез	8.200	350	Голубачки срез	3.010	249
Бугарморавски срез	1.940	795	Рамски срез	9.269	885
Укупно:	16.817	795	Омољски срез	-	-
Београдски округ			Укупно:	28.826	1.260
Врачарски срез	3.937	237	**Руднички округ**		
Посавски срез	9.954	344	Моравски срез	1.757	325
Грочански срез	5.689	386	Качерски срез	2.131	-
Космајски срез	6.825	550	Црногорски срез	2.391	220
Колубарски срез	3.903	132	Укупно:	6.279	545
Укупно:	30.308	1.649	**Смедеревски округ**		
Ваљевски округ			Јасенички срез	17.712	3.325
Посавски срез	7.348	30	Подунавски срез	13.004	3.864
Колубарски срез	4.361	11	Орашачки срез	14.470	1.164
Тамнавски срез	8.768	-	Укупно:	45.186	8.353
Подгорски срез	3.850	-	**Црноречки округ**		
Ваљевски срез	6.410	926	варош Зајечар	1.000	-
Ваљевска општина	90	10	Зајечарски срез	3.440	237
Укупно:	30.827	977	Бољевачки срез	562	260
Крагујевачки округ			Укупно:	5.002	497
Крагујевачки срез	3.235	385	**Чачански округ**		
Лепенички срез	12.265	-	Трнавски срез	320	-
Јасенички срез	8.861	10	Драгачевски срез	345	-
Гружански срез	282	50	Карановачки срез	295	590
Укупно:	24.643	445	Студенички срез	450	-
Кньажевачки округ			Укупно:	1.410	590
Сврљишки срез	13.099	875	**Ужички округ**		
Заглавски срез	12.715	3.230	Пожешки срез	908	215
Тимочки срез	9.832	54	Црногорски срез	1.439	-
Укупно:	35.746	4.159	Златиборски срез	2.247	1.732
Крушевачки округ			Ариљски срез	740	-
Крушевачки срез	3.987	100	Моравички срез	123	-
Јошанички срез	680	310	Рачански срез	4.191	10
Кознички срез	2.500	385	Укупно:	9.648	1.957
Трстенички срез	399	20	**Шабачки округ**		
Укупно:	7.566	815	Мачвански срез	44.288	2.746
Крајински округ			Посавотамнавски срез	11.139	26
Крајински срез	11.177	2.974	Поцерски срез	6.808	-
Брзопаланачки срез	8.186	-	Укупно:	62.235	2.772
Кључки срез	4.130	-	**Ћупријски округ**		
Поречкоречки срез	582	-	Параћински срез	1.241	1.020
Укупно:	24.075	2.974	Ресавски срез	-	-
Подрински округ			Деспотовачки срез	-	-
Јадрански срез	1.896	-	Укупно:	1.241	1.020
Рађевски срез	1.585	-	**Јагодински округ**		
Азбуковачки срез	2.300	-	Левачки срез	1.716	188
Укупно:			Темнићки срез	6.260	1.740
Пожаревачки округ			Белички срез	1.618	20
варош Пожаревац	1.500	-	Укупно:	9.594	1.948
Пожаревачки срез	7.290	90	**УКУПНО**	**344.814**	**30.756**

Табела 7: „Поугарено“ земљиште у јесен 1872. – земљиште поорано у јесен 1872. за пролетњу сетву 1873.[188]

[188] М[илован] С[пасић], *Извештај економни, о засејаном и поугареном земљишту 1872. године*, Тежак (1873) 47–49.

Табела представља тек оквирне податке, како због очигледних примера заокруживања бројева, тако и због навода пописивача да засејану површину треба увећати бар за трећину – уместо 344.814 да буде 459.752 дана орања.[189] Наведени подаци су несумњиво предимензионирани када је реч о површини засејаној јесењим усевима. Према попису обрађевина 1867, јесењим усевима житарица засејана је површина од 317.484,6 дана орања, од укупне житарицама засејане површине од 999.149 дана орања – дакле, 31,78%,[190] те би се пет година касније вероватнијим чинила процена која би се кретала у оквирима поменутих 344.814 дана орања, неувећаних за претпостављену трећину. С друге стране, већ површно процентуално поређење с подацима пописа 1867. указује на суштину проблема у вези с јесењим „угарењем“ за пролетње усеве. У аграрној привреди која у раздобљу 1867–1889. показује континуитет доминације кукуруза као најзначајније врсте житарице,[191] подаци о „угарењу“, односно о јесењем орању за пролетње усеве само незнатне обрадиве површине[192] управо је указивао на суштински проблем о којем је било речи и у *Поуци* Министарства финансија – изостанак праксе вишекратног орања обрадивих површина као подразумевајуће агротехничке мере за повећање плодности и аграрних приноса. „Оставе своју њиву целе јесени и зиме неузорану, па тек с’ пролећа за кукуруз преоравају, или може бити само једанпут ору“, резимирао је *Тежак* суштину већ у једном од својих првих бројева.[193]

До почетка Велике источне кризе и ратних заплета који су уследили, значај јесењег орања био је континуирано тема *Тежака*, а Министарство је подсећало окружна и среска начелства да је неопходно „да се народ обавести о важности јесењих усева и угарењу за пролетње усеве“,[194] те да „што више и што пре јесење усеве сеје и за пролетње угари“, позивајући се на *Поуку*.[195] На основу годишњих извештаја начелника могуће је

[189] Исто, 48.

[190] *Пописъ обрађевина у Србіи у години 1867*, 114–115.

[191] *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1889. године*, XLVIII. У пописима обрађевина 1867. и 1889. проценат обрадивих површина засејаних кукурузом креће се између 50 и 51%.

[192] Увећана за претпостављену трећину она би износила 41.008 дана орања – отприлике 1/13 укупне претпостављене површине засејане кукурузом, имајући у виду да ова површина већ 1867. прелази пола милиона дана орања.

[193] *Јесење орање*, Тежак (1870) 2.

[194] *Распис заступника министра финансије, свима окружним и среским начелницима, Београд 27. августа 1873*, Тежак (1873) 161.

[195] *Распис министра финансије свима окружним и срезким начелницима, Београд 6. фебруара 1874*, Тежак (1874) 50.

претпоставити да препоруке нису остале без последица. Из Посавског среза (Београдски округ) долазиле су вести да „почиње народ угарити земљу за кукуруз, видећи које из практике које пак слушајући налоге власти своје, боље користи отуда“,[196] из Крагујевачког округа да „распис господина Министра финансија о угарењу није остао без успеха; јер има доста њих домаћина, који су почели да угаре, а и само их искључиво на то подсећава, пошто засејан усев на угареној земљи слабо кад издаје“,[197] док су из шабачког краја писали *Тежаку* да „до скора је цела маса народа нашег са свим назадно своја поља обрађивала, и то тако, да од трудног рада свог ни пола плода недобије, [...] но од неко доба, може се рећи једна петина или шестина, на овом крају, окренула се на боље у обделавању своих поља“.[198] Већ из цитираних извора могуће је закључити да су промене биле постепене и да јесење орање за пролећне усеве, или орање два пута пре сејања, седамдесетих година 19. века и даље није било доминантно присутно. Заправо, у појединим деловима Србије уопште није било присутно. „У овом крају немају адета пред зиму поорати тешке земље и изложити их преко зиме благодети мраза и осталих атмосферских уплива“, јављали су с Космаја 1878.[199] Слично је у различитим крајевима Србије било могуће приметити и у следећој деценији.[200] Међутим, могло би се закључити да је у деценији пре ратова 1876–1878. некакав напредак ипак постигнут.

Подразумевајући постојање тропољног система и класичног кратког угара у Србији у другој половини 19. века, Олга Срдановић Барић сматрала је да је њихово усвајање било својеврсна последица демографског притиска праћеног повећањем приноса и производње хране, чиме је напуштена пракса остављања земљишта у залежај или парлог. Под залежајем се подразумевало напуштање земљишта током дужег временског периода које је водило природној обнови његове плодности, док је парлог, као најзаосталији поступак одмарања земљишта, подразумевао једногодишње или вишегодишње напуштање обраде исцрпљеног земљишта, односно његово претварање у земљиште

[196] Годишњи извештај Посавског среза (Београдски округ) за 1873, АС, МФ-Е, 1874, ЕФ XII, Р№ 1/874.

[197] Месечни извештај Крагујевачког среза (Крагујевачки округ) за август 1874, исто.

[198] *Извештаји о стању летине у нашој отаџбини, Шабац, 13 Јуна 1878. год.*, Тежак (1878) 31.

[199] Пешић, *Дописи о пољопривреди нашој, Са Космаја*, Тежак (1878) 59.

[200] М. А. Рајковић, *Пољска привреда у Гружи*, Тежак (1885) 38. „Ору своје њиве само по један пут, ретко по два пут а о трећем орању нема ни помена.“

за испашу, умањујући позитивне ефекте услед набијања земљишта и извлачења влаге из земљишта због раста корова.[201] Међутим, историјски извори и оновремена периодика упућују на континуитет и отпорност наведеног обрасца. Приликом пописа обрађевина 1867. покушај пописивања „угара и испуста под именом пашњака познатих независно од сенокоса“ завршен је неуспешно јер, како је навео Владимир Јакшић у каснијој анализи пописа, „кад се на њима орало није управо се поуздано и неможе знати ни од самих собственика од које су истинске величине“.[202] Као саставни део статистичких пописа, земљиште под угаром појављује се тек у попису од 1893, када се први пут појављује и детелина (у рубрици с ливадама),[203] а извештаји министарстава с почетка 20. века сведоче да се земљиште и даље „врло рђаво обрађује, оре се већином само једанпут пред сејање и обично врло плитко; ретко се и слабо ђубри, а и ђубре се неправилно прикупља и рђаво чува, па рђаво и употребљава“.[204]

После анализе пописа из 1867, Јакшићев закључак био је да, две деценије после пописа из 1847, земљорадња у Србији показује лошије резултате,[205] а један од аутора у *Тежаку* упозоравао је у првој половини седамдесетих година на опадање приноса услед лошег газдовања.[206] Насупрот европским трендовима који су говорили о постепеном напуштању угара услед усавршавања плодореда и увођења нових лиснатих култура, односно крмног биља, попут репе, блитве и детелине, те од средине 19. века интензивирањем праксе коришћења минералног уз стајско ђубриво, седамдесетих година 19. века у Србији класичан кратки угар, у оквиру јасно дефинисаног тропољног или вишепољног система, још увек није ни постао део агротехничке праксе.

Насупрот томе, сачувана су сведочанства о једној од примитивнијих верзија угара, у областима на планини Мироч, о којој је већ било речи, и на којој је процес дефорестације био у току. „Карактеристично је, што се по овим брдовитим местима а особито у планини где је скоро искрчено или се крчи гора, – и не оре никако, него се све мотиком прекопава, јер су све сами пањеви, па се около тих пањева сеје кукуруз. Па код тих људи

[201] О. Срдановић Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 150–151.
[202] В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, Гласник Српског ученог друштва XLI (1875) 94–95.
[203] *Статистички годишњак Краљевине Србије*, I (1893), Београд 1895, 92–93.
[204] *Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у том правцу*, Београд 1907, 75.
[205] В. Јакшић, *нав. дело*, 96–97.
[206] Р. С. Бојић, *Пољопривредна писма*, Тежак (1873) 37.

ретко се и чује „оре“, него све „копа“. Пошто са једног таковог места дрвљем и шибљем обраслог, посеку веће грмове и букве, протрсе остало шибље и све то запале те изгори; на дрва се ту слабо кад и обазире, да ли би она могла за што послужити, него све то ватра прождре. Више пута веће дебљине дрва и шупља готово обично потпале још онако неосечена те изгору. – Пошто се на тај начин мало прочисти, онда се прекопава и то са мотиком. Мотике за овај посао особитог су кроја, више су клинасте и врло јаке како у ушицама тако и у листу и резу, тако да се њима комотно и слободно удара у доста дебеле жиле и пресецају их па се после ваде напоље. Овде дакле све мотика ради, њом се оре њом сеје, њом загрће и окопава; наравно да се тим начином не може велики простор ни засејати, али у таквим се случајевима човек ограничава на онолико колико му је најнужније за израну, а помаже у неколико и то, што је земља као шумска млого издашнија, почем је врло плодна и богата на ранљивим материјама биљским. Трудан је и тежак овај начин зараде леба...“[207]

Цитирани опис био је карактеристичан за претходне деценије, обележене интензивном дефорестацијом, представљајући почетну фазу коришћења још неокрченог земљишта,[208] док је на окрченом земљишту било неопходно осмислити другачији образац угара, прилагођен како изостанку његовог агротехничког третмана орањем, тако и, у највећем броју случајева, подизањем нивоа плодности коришћењем органског ђубрива, о чему ће бити речи у следећем поглављу. На основу наведеног јасно је да систем кукуруз–угар, доминантан у првим деценијама аутономије, о којем говори Љушић,[209] или кукуруз–пшеница–угар, чији успон је могуће уочити од шездесетих година, представља део обрасца коришћења земљишта који не подразумева његову поделу на обрађивано и необрађивано, већ су оне део истог система у којем обрадиве површине мењају намену у намери да се подигну, или пре одрже на истом нивоу, аграрни приноси без икаквог иновативног приступа проблему којег су били свесни – континуитету опадања плодности земљишта.

Могло би се рећи да је српску верзију кратког угара представљао образац ораница–ливада–пашњак, уз различиту динамику измене, условљену различитим факторима – регионалним карактеристикама рељефа, педолошким особинама земљишта, мери присуства ђубрења, као и врсти усева. Сви наведени фактори представљали су оквир за читав

[207] Б., *Допис с Мироча (од 21. марта.)*, Тежак (1876) 83.

[208] Б. Миљковић-Катић, *нав. дело*, 69; С. Л. Поповић, *Путовање по Новој Србији (1878. и 1880)*, Београд 1950, 214.

[209] Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 90.

спектар разноврсних приступа проблему очувања нивоа плодности. У вези с последњим, постепеном изменом врста усева, описујући земљорадњу у Неготинској Крајини и Кључу и промене које су уследиле после 1867. Милисав Лутовац је забележио да „док је жито гајено само за домаћу потрошњу, преовлађивао је кукуруз, који су пратили у плодореду јара пшеница, крупник и јечам“, али „откако је почела трговина житом, озима пшеница потискује све поменуте усеве сем кукуруза“, док „потпуно нестаје крупник, а појављује се овас на исцрпеном а делом и на влажном земљишту“.[210] Ротација засејано–незасејано земљиште се брже одвијала у брдским областима са слабијим квалитетом земљишта које се брже исцрпљивало, посебно ако је на њему била сејана пшеница као нутритивно изузетно захтевна житарица. Лутовац је забележио да су на брдским земљиштима и планинским странама у Крајини и Кључу житарице сејане две до три године, а да је потом земљиште претварано у ливаду или пашњак.[211] Слично је забележио Боривоје Милојевић за Рађевину и Јадар: „Изузевши поменуту раван и поља [долина реке Јадар и Лозничко поље – М. С.], остале површине се једне године засеју, друге су године под пашњацима, а треће под ливадама.“[212] Крајем 19. века, приликом истраживања горњег и средњег тока Колубаре с притокама, Љубомир Павловић приметио је следеће: „У засејавању њива има извесних правила. Требежи и крчевине увек се први пут употребљавају за сејање кукуруза, па се то понови по више година, докле се земља „не замори“. „Заморена“ земља се засеје пшеницом и после се „одмара“. Одмор траје неколико година, обично 2–3 године, и тад је она пасник, ако нема ливадске траве или ливада, аки има ливадску траву на себи. После одмора настаје опет исти ред...“[213]

У областима с плоднијим земљиштем наведени процес одвијао се спорије, али континуирано. Његово убрзавање било је условљено почецима комерцијализације земљорадње и повећања сејања пшенице, јер је она брже исцрпљивала земљиште, што је, с једне стране, утицало на повећање засејаних површина, а с друге стране, ротација обрађено–необрађено земљиште, односно земљиште остављено на угару („да се

[210] М. В. Лутовац, *Неготинска Крајина и Кључ*, 426.

[211] Исто, 415.

[212] Б. Милојевић, *Рађевина и Јадар: антропогеографска испитивања*, у: Средње Подриње, Јадар и Рађевина: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2011, 40–41.

[213] Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина: антропогеографска проматрања*, у: Колубара и Подгорина: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2011, 78.

заледини да се одмори“),[214] одвијала се брже. У наведеном су се налазили узроци поменутог неуспеха Владимира Јакшића да 1867. анализира површине под угаром. Но, о његовој свести о карактеристикама кратког угара у Србији сведочи истовремено помињање „угара и испуста под именом пашњака познатих независно од сенокоса“ за које је закључио да их је немогуће анализирати услед непрецизних података о томе када су уопште били оранице, колико их је и колика им је површина.[215] Поред тога, напомена Станоја Мијатовића да „кад ливаде много ослабе, разоравају се а ливаде се друге какве јаче њиве“,[216] проблематизује питање нутритивних капацитета самих заливађених површина и земљорадничког обрасца према којем претварање ораница у ливаде представља део процеса обнове плодности, односно део концепта угара примењиваног у Кнежевини.

Изостанак класичног кратког угара није морао неизоставно да представља недостатак, али је подразумевао развијеност осталих аграрних техника за повећање нивоа нутријената у земљишту. Другим речима, претпостављао је усавршавање плодореда и поступка ротације усева, односно увођење система господарења који је у стручној литератури седамдесетих година најчешће називан „мјенимо газдовање“. Међутим, његово увођење подразумевало је свест о различитом хемијском саставу и нивоу нутријената у биљкама, од силицијумске киселине (пшеница, раж, овас, јечам...) до калијума (кукуруз, репа...) и креча (детелина, пасуљ...), као и њихову равномерну смену, условљену регионалним географским, климатским и педолошким карактеристикама, те типом усева. „Главно је правило код мјенимог газдовања то, да никад два једнака, или бар сродна усева, а гди је могуће ни два црпећа класата усева, једно за другим не долазе, него у мени са окопавином, маунастим биљем, или пак са зеленом пићом“.[217]

Слични савети обележили су стручну литературу почетком седамдесетих, уз бројне варијанте како у распореду култура, тако и у трајању циклуса, али „мјенимо газдовање“, као систем господарења, у Србији није било могуће услед ограниченог броја ратарских култура, односно изостанка праксе сејања крмног биља које је представљало неизоставну

[214] П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, у: Гружа: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2010, 288.

[215] В. Јакшић, *нав. дело*, 94–95.

[216] Ст. М. Мијатовић, *Ресава*, у: Поморавље Велике Мораве, Ресава, Кучај: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2012, 173.

[217] *Мјенимо газдовање*, Тежак (1870) 26.

претпоставку успешног газдовања. „Сеју се ова жита: кукуруз, пшеница, јечам и овас“, забележио је Петровић за Гружу. „Сејање жита је наизменично: једне године се посеје кукуруз, а идуће пшеница или јечам. Кад се њива испости, тада се за годину или две заледини да се одмори.“[218] У Неготинској Крајини и Кључу Лутовац помиње кукуруз, пшеницу, јечам и крупник, уз постепено повећање пшенице и нестанак осталих житарица осим кукуруза, док у Крагујевачкој Јасеници Јеремија М. Павловић говори о ротацији пшеница–кукуруз, осим у речним долинама у којима је присутна монокултура кукуруза.[219] Истовремено, Риста Николић, описујући околину Београда почетком 20. века забележио је подељеност обрађеног земљишта у две целине, два потеса, у којима се наизменично сеју кукуруз и пшеница.[220] Закључак о континуитету ротације кукуруз–пшеница или узастопном сејању кукуруза у плодним речним долинама могуће је извести већ на основу статистичких параметара о којима је било речи, а који сведоче о монокултури кукуруза у првим деценијама аутономије, уз значајнији раст пшенице од шездесетих који је водио изразитој доминацији збира поменутих житарица у попису 1889.

Споро увођење промена у ротацију усева у значајној мери је зависило и од препрека које је постављао целокупан начин организације сељачке економије. Сретен Вукосављевић приметио је да „као сељак појединац, и село има свој план и распоред газдинства“, те да сељачка „економија има своја правила по којима се мора управљати“.[221] У деценијама после стицања аутономије екстензивно сточарство као доминантна привредна грана подразумевало је заштиту обрађених површина у оквиру система потеса, о чему је већ било речи. Другим речима, заједничка испаша условљавала је постојање заједничког плодореда. Одржавање система заједничког плодореда подразумевало је његово очување на базичним житарицама неопходним за преживљавање – кукурузу и пшеници. Потески систем није омогућавао да у исто време, у оквиру истог потеса, сејете зимске и пролетње усеве, јер би, на пример, у случају сејања пшенице озимице и кукуруза у истом потесу то подразумевало затвореност потеса за исхрану стоке практично током целе године. „Ја

[218] П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, 288.

[219] Ј. М. Павловић, *Живот и обичаји народни у крагујевачкој Јасеници у Шумадији*, у: Јасеница: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2011, 297.

[220] Р. Т. Николић, *Околина Београда*, у: Околина Београда и Смедерева: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2011, 83.

[221] С. Вукосављевић, *Социологија сељачких радова*, 186.

сам тврдог и непоколебљивог убеђења, да је установа потеса (а с њом и ограда) хинески зид за напредак земљорадње у Србији“, писао је Р. Бојић 1882. „Кад би тај зид проболи, кад би ту установу укинули, наша би земљорадња данула душом. Онај дан кад се то учини, биће златним словима у историји нашег напретка, записан.“[222]

Систем потеса представљао је снажну препреку и за увођење у плодоред крмног биља и детелине, као биљака које су избацивањем угара суштински промениле обрасце функционисања пољопривреде широм Европе. У „земљорадничкој књижевности“, да тако назовемо текстове на српском језику посвећене земљорадњи и њеном усавршавању објављиване у различитим периодичним издањима, брошурама и уџбеницима, посебно је истицан значај детелине, вероватно услед процене да би управо она најбоље одговарала значајно сточарски усмереној пољопривреди у време преласка на земљорадњу. Афирмативни текстови периодично су се појављивали на страницама *Тежака*, а у упитнику за годишњи извештај Економног одељења Министарства финансија постојало је издвојено питање о присуству детелине у земљорадничком циклусу. Међутим, одговори који су стизали у Министарство били су махом негативни („детелину нико не сеје“) или се сремски и окружни начелници нису ни осврталн на питање, одговарајући само на она која су била релевантна за срез/округ.[223] Детелина се тек узгредно помиње у појединим извештајима. „Детелину сејало двоје“,[224] „детелину сејало је више њих у добар је успех бијо“,[225] „на два три места у овоме хатару видео сам засејане и детелине“,[226] подаци су који превасходно говоре о одсуству сејања детелине као земљорадничке праксе. Уопштено посматрано, могло би се рећи да су

[222] Р. Бојић, *Неколико речи о плодореду*, Тежак (1882) 523.

[223] Годишњи извештаји за 1878. из Зајечарског среза (Црноречки округ), Суда општине зајечарске (Црноречки округ), Качерског среза (Руднички округ), Црногорског среза (Руднички округ), Азбуковачки срез (Подрински округ), Начелство округа рудничког, Студенички срез (Чачански округ), Суд општине чачанске (Чачански округ), Карановачки срез (Чачански округ), Драгачевски срез (Чачански округ), АС, МФ-Е, 1879, ЕФ VII, Р№ 68/1879; Годишњи извештаји за 1873. из Зајечарског среза (Црноречки округ), Начелства округа Црноречког, Тамнавског среза (Шабачки округ), Посавског среза (Београдски округ), Крајинског среза (Крајински округ), Брзопаланачког среза (Крајински округ), Начелства округа смедеревског, Ресавског среза (Ћупријски округ), Поречког среза (Крајински округ), АС, МФ-Е, 1874, ЕФ XII, Р№ 1/874.

[224] Годишњи извештај Параћинског среза (Ћупријски округ) за 1873, АС, МФ-Е, 1874, ЕФ XII, Р№ 1/874.

[225] Годишњи извештај Суда општине шабачке (Шабачки округ) за 1873, исто.

[226] Тежак (1878) 57.

сви наведени напори не само шездесетих и седамдесетих година, већ и у другој половини 19. века, постигли врло ограничен успех. Бојана Миљковић Катић истиче да приликом пописа 1867. површине под крмним биљем нису уопште регистроване, наводећи на закључак да оно није уопште узгајано,[227] а идентична ситуација била је и приликом пописа 1889 – о лиснатим културама попут детелине, репе или блитве и даље није било помена.[228] У суштини, претходни цитати о детелини сведоче да детелина јесте била присутна, али тек маргинално, односно у толикој мери да је била статистички небитна. Сматрамо да је узроке могуће тражити управо у егзистенцијалном концепту сељачке економије, у којем су промене условљене потребама. Без обзира на савете савремених стручњака, чини се да сејање детелине за српског сељака није имало значај увођења нове биљке у плодоред као начин нестанка угара, јер класичан угар ни не постоји, већ обезбеђење извора прехране за стоку због смањења ливадских и пашњачких површина услед успона земљорадње и повећавања обрађиваних површина. „У оскудици ливада са природном травом почели су у последње време сејати детелину (нарочито у Доњој Ресави)“, забележио је почетком 20. века Станоје Мијатовић.[229] Но, седамдесетих година 19. века ова врста економског притиска није постојала.

За разлику од детелине, од биљака које су могле да допринесу повећању нивоа азота у земљишту у попису се појављује пасуљ. Међутим, пописи из 1867. и 1889. показују да је пасуљ доминантно узгајан уз друге усеве, најчешће кукуруз, а ретко самостално. Шездесетих година његов узгој био је статистички маргиналан и прикључен је осталим варивима, да би подаци из пописа 1889.[230] само потврдили

[227] Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 104.

[228] Као што је већ поменуто, детелина се први пут појављује у попису из 1893. у групи са ливадама. Према тим подацима, на 348.611,36 ha ливада долазило је 2.359,90 ha површина засејаних детелином – дакле, значајно мање од 1 %. (*Статистички годишњак*, I, 106).

[229] С. М. Мијатовић, *Ресава*, 173. Слично је за Качер после Првог светског рата забележио Јеремија М. Павловић. „У Г. Качеру детелина се не сеје а у Доњем тек је почела.“ (J. M. Павловић, *Качер и Качерци: етнолошка испитивања*, у: Качер: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2010, 166). Обрађене површине брже су се увећавале у равничарским областима, раније се јављао проблем исхране стоке, те се раније јављала и пракса сејања детелине.

[230] Пасуљ је укупно засејан на 118.524,03 ha, што је чинило 9,96% засејаних површина, али је од наведеног процента само 0,23% било засејано посебно, док је осталих 9,73% била површина на којој су били и други усеви, вероватно доминантно кукуруз. Попис из 1889. показао је да је у оквиру „предберлинских“ граница 10,56% обрађеног земљишта – вероватно доминантно под кукурузом – било засејано и пасуљем. (*Попис обрађене земље 1889*, 186–189).

немогућност његовог значајнијег доприноса очувању плодности земљишта. Тиме су незнатно умањене негативне последице монокултуре кукуруза у појединим окрузима, али, услед ограниченог броја сејаних култура, није могло да буде речи о систему господарења који би превасходно имао у виду очување нивоа нутријената ротацијом ратарских култура.

Дакле, могло би се рећи да поређење података из пописа 1867. и 1889. указује на континуитет доминације кукуруза, раст производње пшенице и овса, те статистички наизглед значајна, али суштински занемарљива, померања у производњи осталих житарица и индустријских биљака, имајући у виду њихову невелику количину како 1867, тако и 1889.[231] Попис обрађеног земљишта, односно ратарских култура, јасно указује на разлоге немогућности „мјенимог газдовања“ – културе које је српски сељак сејао/садио нису омогућавале „затварање круга“ ротацијом биљака чији би узгој резултирао задовољавајућим нивоом очувања нутријената у земљишту. Насупрот „научном плодореду“, који је подразумевао укидање или маргинализацију угара, те укључење крмног биља у ротацију, агротехничку стварност српског села, уз регионалне специфичности, чинила је ротација кукуруза и осталих житарица (пшеница, овас, јечам, раж), а најчешће пшенице, без обзира на начин ротације, уз одсуство класичног кратког угара, односно честу праксу остављања истрошеног земљишта да се „запарложи“, „заледини, „одмори“, као облику угара, и низак технолошки ниво обраде земљишта који је под угарењем подразумевао вишекратно орање, а не остављање дела њива без усева ради одмора током једне или више година. Наведено је пре свега сведочило о непостојању тропољног или вишепољног система, а никако о присуству система господарења утемељеног на савременим принципима обраде земље. Последице – све лошије резултате земљорадње која је и онако била на егзистенцијалном нивоу – уочили су већ савременици.[232]

[231] *Попис обрађене земље 1889*, XL–XLIX.

[232] В. Јакшић, *нав. дело*, 96–97; Р. С. Бојић, *Пољопривредна писма*, Тежак (1873) 37.

Ђубрење

„Покажи ми твоје ђубриште,
па ћу ти рећи какав си газда.“

Народна пословица

Као што је раније поменуто, прединдустријске технике прихрањивања земљишта обухватале су компостирање, малчирање и додавање материјала као што су кречњак, шкољке и блато из речних корита, односно минералног ђубрива.[233] Међутим, употреба животињског измета као средства подизања нивоа нутријената, те повећање његове количине преласком с торења на стајски узгој, била је једна од одлучујућих претпоставки постепеног укидања угара као агротехничке мере, праћена постепеним увођењем минералних ђубрива у Западној Европи у другој половини 19. века.

О присутности ђубрења стајским ђубривом

Наратив о неопходности одржавања нутритивних вредности пољопривредног земљишта био је у Кнежевини присутан од времена прве Милошеве владавине, вероватно под утицајем Срба из Хабзбуршке монархије у Милошевој администрацији. Од *Дужности економа*, које Олга Срдановић Барић назива „државним нацртом, планом и програмом укупне дириговане земаљске производње“,[234] написаних у камералистичком духу и вероватно под утицајем Мразовићевог упутства о динамици сељачких радова из 1822,[235] ђубрење као агротехничка мера очувања плодности континуирано је присутна у „земљорадничкој књижевности“.

Насупрот значају који је у савременим текстовима придаван ђубрењу, савременици и каснија историографија јасно су уочили непостојање

[233] I. G. Simmons, *нав. дело*, 75–76.

[234] О. Срдановић Барић, *Српска аграрна револуција*, 246.

[235] Авраам отъ Мразовичь, *Руководство къ польскому и домаѣему строенію или Пропись что Селянинъ свакогъ месеца при нивахъ, ливадахъ, скотоводству, вїноградѣхъ, башчахъ и домоводству радити има*, Будин 1822.

праксе одржавања нивоа нутритивних вредности обрађиваног земљишта коришћењем стајског ђубрива. У том смислу, могло би се рећи да није могуће уочити значајнију разлику између Благојевићевих анализа земљорадње у средњевоковној Србији и начина обраде земљишта у Србији у 19. веку.[236] Није извесно на основу чега Љушић, пишући о земљорадњи у Кнежевини Србији тридесетих година 19. века, тврди да је земља „ђубрена нешто више од краја кнежеве владавине, према његовим строгим наредбама“,[237] док Олга Срдановић Бараћ, према термину „торина“ у Вуковом *Рјечнику* и народној традицији, закључује да је, у оквиру система потеса, преграђивањем појединих делова на којима је стока пасла неколико дана – торењем, те померањем „торине“, српском сељаку био познат значај коришћења животињског измета, као и да је сличан случај у баштованству представљало коришћење измета живине.[238] Истраживања Бојане Миљковић Катић указују на доминантно одсуство праксе ђубрења, како у уставобранитељско време, тако и у деценији која је следила,[239] док је крајем осамдесетих Мита Петровић забележио да „и данас има још доста ратара, који никако не ђубре, него само цеде земљу“.[240]

Истражујући готово пола века развоја земљорадње у Србији, Бојана Миљковић Катић уочила је да се ђубрење њива врло ретко помиње у архивским изворима, те да се „стиче утисак да њиве у Србији скоро уопште нису ђубрене све до краја шездесетих година, а још мање су ђубрене ливаде“.[241] Не доводећи у питање доминантно одсуство праксе ђубрења у Србији како шездесетих, тако и седамдесетих година 19. века, неопходно је нагласити да су и у примени ове аграрне технике постојале регионалне разлике, условљене степеном развијености аграрне производње уопште. Ако бисмо пошли од резултата анализа развоја концепта тржишне пољопривреде у Западној Европи, могли би да претпоставимо да је појаву праксе ђубрења пре било могуће очекивати у окрузима на северу, с плоднијим земљиштем и структуром усева која се све више окреће производњи за тржиште, како кукуруза за товљење

[236] М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973.

[237] Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 90. Могуће је претпоставити да је реч о закључку изведеном на основу упутстава у *Дужностима економа* из 1837. Извесно је да је у баштама кнеза Милоша ђубре заиста коришћено. (Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 105).

[238] О. Срдановић Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 154–155.

[239] Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 105–106.

[240] М. Петровић, *О поправљању земље*, Нови Сад 1889, 32.

[241] Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 105.

свиња, тако и пшенице за извоз. У извештају из Пожаревачког округа почетком 1864. помиње се да сељаци, „видевши из године у годину да их марљив рад и темељно обрађивање обогаћују и награђују, вредније раде и бацају више семена у земљу“, те да су оранице добро ђубрене „па чак и слабије њиве могу донети плод“.[242] Наупрот цитираном извештају на који се позива Мајкл Паларе, годишњи извештаји за 1864. подношени Министарству финансија показују континуитет коришћења традиционалних аграрних техника, при чему се присуство ђубрења уопште не помиње, а исти случај је и с годишњим извештајима за 1863, осим оног који је цитирао Паларе.[243]

Слично наведеном, могло би се рећи да текстови у „земљорадничкој књижевности“, као и архивски извори из седамдесетих година 19. века, потврђују тезу о одсуству ђубрења стајским ђубривом у појединим областима и маргиналној присутности у већини. У извештају с Космаја из 1878. наводи се да „у овом крају нико земљу не гноји, управо овди се и незна, за ту земљоделску радњу што се гнојење зове“, „овди се, ни ђубре не скупља, нити се зна гди је то место што се зове Ђубрењак“, те да „као год што не гноје, тако исто не гноје ливаде, винограде, воће, у опште ништа, све је то остављено само себи, [...] шта више овде се ни за купус не гноји“.[244] Поред указивања на регионалне разлике, наведени цитати, као и историографија, покрећу низ питања везаних за примену ове изузетно значајне агротехничке мере, како уопште, тако и седамдесетих година 19. века. За почетак, у коликој мери савремени извори потврђују тезу о доминантном одсуству праксе ђубрења, на коју указује извештај с Космаја из 1878.

У обимном тексту посвећеном овој проблематици, објављеном 1875, Вића Радовановић и В. С. Богдановић пошли су од тога да „код нас се слабо ко обзирао, а и сад обзире на то, да је потреба своју њиву да ђубри“.[245] „Свак живи зна, да њива наторена боље рађа од оне што није наторена, па ипак нико се небрине о томе да ону рану, којом своју стоку израњује, добије опет у форми ђубрета“, а „ако ко има мало ђубрета то је тек случајно добио, и употребиће га само онда, ако има коју њиву близу ана“, писао је почетком 1870. Адам Богосављевић за крај око његове родне Копривнице (Крајински округ). Алувијално земљиште у

[242] М. Паларе, *нав. дело*, 147.

[243] Годишњи извештаји по струци економној за 1864, АС, МФ-Е, 1865, ЕФ-VII, Р№ 8/865; Годишњи извештаји по струци економној за 1863, АС, МФ-Е, 1864, ЕФ-VI, Р№ 7/864.

[244] *Дописи о пољоприведи нашој: са Космаја*, Тежак (1878) 59.

[245] *Нешто о ђубрету и ђубрењу*, Тежак (1875) 73.

долини Тимока, последица речних наноса и промена тока реке, као и присутна смоница, убрајани су међу плодније у Кнежевини, али су, према Богосављевићевим наводима, и у овим крајевима почеле да се осећају последице монокултуре кукуруза („ми смо нашу земљу појели“).[246] „Толико силно ђубре лежи по нашим селима разбацано, не употребљено, ми смемо слободно рећи: толико грдно злато лежи по нашој земљи, и нема веште руке да га покупи [...] на жалост, у нас се још једнако чује одговор земљорадникова: није обичај да ђубримо!“, тврдио је Гаја Матић у лето 1879.[247] Истовремено, у обимном тексту у дванаест наставака, посвећеном унапређењу земљорадње, Богосављевић је тврдио да „наши сељаци, не само што у форми ђубрета не враћају својој њиви потпуно све оне делове биљне хране, које су из земље узели, пребирајући с ње род, него млогим њивама ама баш ништа и не враћају“.[248] Поменути, и њима слични, наводи у литератури најчешће су општег карактера и указују на доминантну тенденцију, док је у дописима из појединих крајева могуће уочити податке и о ђубрењу. На пример, „врло ретко да који сељак ђубри своје земље“ и „у нас се земља не ђубри“ ставови су у различитим дописима из истог, Колубарског, среза (Ваљевски округ) саопштени у размаку од четири године, при чему се конкретно наводе села, односно општине о којима је реч.[249]

Потенцијално најкориснији извор за ову проблематику представљају петнаестодневни и месечни извештаји начелника срезова о стању пољских радова. У литератури се лето, после убирања усева, као и зимски месеци, наводе као време у којем су српски сељаци ђубрили своје њиве. Извештаји среских начелстава делимично потврђују ове наводе, јер се „вучење ђубрета на њиве“ помиње готово искључиво у зимским месецима – најчешће у јануару, потом у фебруару или децембру, а најређе у новембру или марту. Иначе, зимски месеци били су најповољније раздобље за извожење стајског ђубрива на њиве како због мањег обима послова, посебно земљорадничких, тако и због снега који је омогућавао извожење стајњака саоницама.[250] Међутим, међу

[246] А. Богосављевић, *Допис*, Тежак (1870) 110.

[247] Г. М. М[атић]., *Поглед на овогодишњу жетву*, Тежак (1879) 182.

[248] А. Б[огосављевић], *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене*, Тежак (1879) 39.

[249] *Дописи о пољопривреди нашој: о пољо-привреди у околини Врачевићској (ср. Колубар. окр. Ваљев.)*, Тежак (1879) 31; *Прикупљање података о стању наше пољске привреде*, Тежак (1882) 642.

[250] С. М. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови Срба сељака у Левчу и Темнићу*, у: Левач и Темнић: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2012, 749; С. М. Мијатовић, *Ресава*, 419.

хиљадама сачуваних извештаја, чак и када је реч о зимским месецима, ретки су они у којима се помиње ова врста активности.

Може ли на оваквој изворној основи да се говори о расту примене ђубрења као аграрне технике током седамдесетих година 19. века? Уз извесна ограничења сматрамо да је могуће. Чак и када занемаримо субјективне факторе који су произилазили како из перцепције, тако и из степена могућности среског начелника или чиновника да имају целовит увид у делатност која се одвија свакодневно километрима или десетинама километара од управног средишта,[251] различите године имају и различит степен очуваности извештаја, те није могуће дати целовит одговор који би се темељио на деценији праћења извештаја. У извештајима из 1874, као године из које је већина извештаја (око 700) сачувана, ђубрење се помиње само шест пута – дакле у мање од 1 % извештаја. Међу малобројним окрузима у којима сељаци, према извештајима из 1874, ђубре своје њиве налазили су се Пожаревачки (1),[252] Алексиначки (2),[253] Крајински (2)[254] и Крушевачки (1) округ.[255] Међу мање бројним извештајима за 1873, поред Крушевачког (2)[256] нашао се и Јагодински (1) округ,[257] док је, на пример, у извештајима из 1877. и 1878. забележен само по један податак о ђубрењу њива – у Подринском,[258] односно Пожаревачком округу.[259] Међутим, на потенцијални проблем у вези с поузданошћу оваквих података указује годишњи извештај за 1873. начелника Ресавског среза у којем се помиње да су „многи одпочели да ђубре своје њиве“,[260] а да се при томе Ресавски срез ни у петнаесто-

[251] С друге стране, несумњиво је да је већина аутора који су на страницама *Тежака* писали о одсуству ђубрења имала знатно мањи лични увид у ситуацију од среских управних власти.

[252] Месечни извештај за јануар 1874. из Рамског среза (Пожаревачки округ), АС, МФ-Е, 1874, ЕФ-XII, Р№ 1/874.

[253] Месечни извештаји за новембар 1874. из Алексиначко-ражањског и Бањског среза (Алексиначки округ), исто.

[254] Месечни извештаји за јануар и фебруар 1874. Суда општине неготинске (Крајински срез), исто.

[255] Месечни извештај за децембар 1874. Суда општине крушевачке (Крушевачки округ), исто.

[256] Месечни извештаји за децембар 1872. и фебруар 1873. Суда општине крушевачке, АС, МФ-Е, 1873, ЕФ-III, Р№ 105/873.

[257] Месечни извештај за децембар 1872. из Беличког среза (Јагодински округ), исто.

[258] Месечни извештај за јануар 1877. Суда општине лозничке (Подрински округ), АС, МФ-Е, 1877, ЕФ-IX, Р№ 1/873.

[259] Месечни извештај за фебруар 1878. из Млавског среза (Пожаревачки округ), АС, МФ-Е, 1878, ЕФ- IX, Р№ 1//878.

[260] Годишњи извештај за 1873. из Ресавског среза (Ћупријски округ), АС, МФ-Е, 1874, ЕФ-XII, Р№ 1/874.

дневним/месечним извештајима за 1873, ни у петнаестодневним/месечним извештајима за 1874. не помиње као срез у којем сељаци извозе ђубре на њиве.

У покушају да дођемо до одговора на питање о расту примене ђубрења као аграрне технике током седамдесетих година 19. века податке из извештаја за 1874. можемо да упоредимо с подацима из извештаја за 1879. За прву целовиту календарску годину независне Србије сачуван је значајно мањи број извештаја (190), али се ђубрење њива помиње 14 пута, што је више од 7%. Половина забележених података потиче из Пожаревачког округа,[261] следе Подрински округ (3),[262] те Чачански,[263] Крагујевачки[264] и Црноречки округ[265] са по једним извештајем у којем се помиње ова врста активности сељака. Реч је о несумњиво значајној разлици у поређењу с мање од 1 % пет година раније. Уз раније поменута ограничења, на основу поменутих параметара могао би се извести закључак о присутнијој примени ђубрења као аграрне технике. Међутим, упоредна анализа података не само из 1874, већ из раздобља пре стицања независности, и 1879. показује једну много значајнију карактеристику. У првој половини седамдесетих година већина извештаја у којима се помиње ђубрење њива потицала је из среских и окружних средишта, из вароши и варошица, и извештаје су подносили општински судови – Суд општине лозничке, Суд општине крушевачке, Суд општине неготинске.

Већ је било речи о томе да је већини среских и окружних седишта урбани статус давао управо место у административном уређењу државе, те да је значајан удео становништва у варошима и варошицама само номинално могао да се назове урбаним јер се бавио земљорадњом. Аутори у *Тежаку* указивали су на чињеницу да у овом раздобљу бављење земљорадњом и истовремено држање стоке није подразумевало свест о значају који прикупљање сточног измета има за унапређење земљорадње, већ да је у контексту егзистенцијалних карактеристика

[261] Месечни извештаји за децембар 1878. и јануар и фебруар 1879. из Звиждског среза; месечни извештаји за децембар 1878. и јануар и фебруар 1879. из Рамског среза; месечни извештај за фебруар 1879. из Голубачког среза, АС, МФ-Е, 1879, ЕФ-VII, Р№ 68/879.

[262] Петнаестодневни извештај за другу половину новембра и месечни извештај за децембар 1879. Суда општине лозничке; петнаестодневни извештај за фебруар 1879. из Рађевског среза; месечни извештај за фебруар 1879. из Азбуковачког среза, АС, МФ-Е, 1879, ЕФ-VII, Р№ 68/879.

[263] Месечни извештај за фебруар 1879. из Драгачевског среза, исто.

[264] Месечни извештај за март 1879. из Јасеничког среза, исто.

[265] Месечни извештај за јануар 1879. из Бољевачког среза, исто.

сељачког друштва било неопходно бавити се и земљорадњом и сточарством у случају да приходи једне од ових привредних грана подбаце. „Сточарство је управо једно осигуравање противу несигурне земљорадње,“ писао је Адам Богосављевић у *Тежаку*.[266] Међутим, начин живота варошког становништва, с бављењем земљорадњом и услугама транспорта које су наметале држање већег броја коња, подразумевао је држање стоке у условима који су често искључивали екстензиван узгој. Другим речима, специфичне околности наметнуле су неопходност обезбеђења објеката за држање стоке, односно условиле су појаву стајског узгоја који је као логичан исход имао и гомилање веће количине стајског ђубрива. На тај начин створене су претпоставке за ђубрење њива које су биле у власништву варошког становништва, у непосредној близини насеља. Једини сачувани извештај из 1877. у којем се помиње ђубрење био је из Лознице,[267] од три извештаја из 1873, два су била из Крушевца,[268] док се трећи односио на Белички срез (Јагодински округ) са седиштем у окружном средишту Јагодини.[269] Од извештаја из 1874. оба извештаја из Крајинског округа односила су се на Неготин,[270] док је трећи био из Крушевца.[271]

С друге стране, од извештаја из 1879. само су два била из окружног средишта – Лознице,[272] док су сви остали указивали на присуство ђубрења њива и изван административних средишта. Половина података односила се на Пожаревачки округ из којег су начелници Звиждског и Рамског среза у децембру 1878, те јануару и фебруару 1879. извештавали о ђубрењу њива,[273] а начелник Голубачког среза у фебруару 1879.[274] Ако томе додамо и извештај из фебруара 1878. о ђубрењу њива у Млавском

[266] А. Б[огосављевић], *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене*, Тежак (1879) 95.

[267] Месечни извештај за јануар 1877. Суда општине лозничке (Подрински округ), АС, МФ-Е, 1877, ЕФ-IX, Р№ 1/873.

[268] Месечни извештаји за децембар 1872. и фебруар 1873. Суда општине крушевачке, АС, МФ-Е, 1873, ЕФ-III, Р№ 105/873.

[269] Месечни извештај за децембар 1872. из Беличког среза (Јагодински округ), исто.

[270] Месечни извештаји за јануар и фебруар 1874. Суда општине неготинске (Крајински срез), АС, МФ-Е, 1874, ЕФ-XII, Р№ 1/874.

[271] Месечни извештај за децембар 1874. Суда општине крушевачке (Крушевачки округ), исто.

[272] Петнаестодневни извештај за другу половину новембра и месечни извештај за децембар 1879. Суда општине лозничке, АС, МФ-Е, 1879, ЕФ-VII, Р№ 68/879.

[273] Месечни извештаји за децембар 1878. и јануар и фебруар 1879. из Звиждског среза; месечни извештаји за децембар 1878. и јануар и фебруар 1879. из Рамског среза, исто.

[274] Месечни извештај за фебруар 1879. из Голубачког среза, исто.

срезу,[275] намеће се закључак да је у овом раздобљу Пожаревачки округ предњачио у односу на остале у примени ђубрења као агротехничке мере повећања плодности обрађиваног земљишта. Из Подринског округа, поред окружне вароши Лознице, извештаји су помињали ђубрење њива у Азбуковачком и Рађевском срезу,[276] из Крагујевачког округа у Јасеничком срезу,[277] из Црноречког округа у Бољевачком срезу,[278] те из Чачанског округа у Драгачевском срезу.[279]

Поређење извештаја упућује на закључак о расту примене стајског ђубрива током седамдесетих година, али, према нашем мишљењу, не указује на значајније напредовање процеса комерцијализације земљорадње, већ пре на континуитет егзистенцијалне земљорадње сељачког друштва. Срезови у којима се помиње активност сељака на повећавању или одржавању нивоа плодности земљишта ђубрењем нису, или углавном нису, срезови с плоднијим и квалитетнијим земљиштем, већ они у којима су педолошке карактеристике тла биле неповољне за аграрну производњу. Звиждски, Рамски, Голубачки, Рађевски, Азбуковачки, Бољевачки, Драгачевски срез, као простори на којима се помиње ђубрење, били су махом или у значајној мери области брдског рељефа уз подразумевајуће доминантно земљиште слабије плодности. Путујући 1882. Тимочком Крајином, непознати аутор поделио је у *Тежаку*, између осталог, своје утиске о Заглавку и Сврљигу: „У целом крају, који се сматра као продужење Балкана и геолошки припада тамо је земљиште кршевито и неподесно за земљорадњу. Људи се тамо заиста боре очајнички са природом, исто онако као и у неким крајевима ужичким. Па још кад се узме, с каквим алатима обрађују земљу, како немају никакви путова, онда се у правом смислу може рећи, да је природа према њима мачија и да су они њој потчињени. У пределу тимочком и то у Заглавку и Сврљигу у пет, шест кућа једва ће се наћи пар волова или кравица ситних кржљавих, с којима се служе заједнички више њих за теглење и орање. [...] Осим тога, како је земљиште неродно, они су ђубрењем, које су

[275] Месечни извештај за фебруар 1878. из Млавског среза, АС, МФ-Е, 1878, ЕФ- IX, Р№ 1//878.

[276] Петнаестодневни извештај за другу половину новембра и месечни извештај за децембар 1879. Суда општине лозничке; петнаестодневни извештај за фебруар 1879. из Рађевског среза; месечни извештај за фебруар 1879. из Азбуковачког среза, АС, МФ-Е, 1879, ЕФ-VII, Р№ 68/879.

[277] Месечни извештај за март 1879. из Јасеничког среза, исто.

[278] Месечни извештај за јануар 1879. из Бољевачког среза, исто.

[279] Месечни извештај за фебруар 1879. из Драгачевског среза, исто.

добијали од стоке, рачунали навек, да ће имати бар толико хране од своје земље да се могу изранити.“ Уопштено посматрано, за источне крајеве Србије, који су брдско-планинског рељефа, забележио је да више ђубре њиве него што је то обичај у западној Србији.[280] Наведене путописне белешке сажимале су на парадигматичан начин не само проблематику ђубрења земљишта, већ и целокупног концепта егзистецијалне земљорадње. „Имати бар толико хране од своје земље да се могу изранити“, суштина је животне филозофије „културе преживљавања“, док је присутност ђубрења била последица неопходности да се преживљавање омогући. На сличан закључак упућивала би и чињеница да се присутност ђубрења помиње доминантно у срезовима са земљиштем слабијег квалитета, односно у срезовима у којима демографски притисак и раст земљорадње намећу неопходност чешће интервенције ради одржања нивоа плодности земљишта или бар успоравање опадања, пре него што се оно поново заливади у ротацији српске верзије земљорадничког плодореда. И раније помињани Палареов цитат о ђубрењу у Пожаревачком округу, једини у свим сачуваним годишњим извештајима за три округа (Крајински, Пожаревачки и Крагујевачки), односио се на Рамски срез, потврђујући раније наводе.[281] С друге стране, чини се да извори упућују на претпоставку, да је ђубрење било мање присутно у областима с плоднијим земљиштем, у којима је доступна површина потенцијално обрадивог земљишта била довољно велика да ни почеци процеса комерцијализације земљорадње и сејање пшенице као нутритивно захтевне житарице не утиче значајније на појаву свести о стоци као једној од значајнијих карика у ланцу аграрне производње.

Поред чињенице да нема помена ђубрења у појединим окрузима, попут Ужичког и Рудничког с још увек значајним уделом сточарства као привредне гране, могло би се закључити да и наизглед битан пораст броја извештаја у којима се помиње ђубрење суштински сведочи о његовом одсуству као доминантне технике очувања нивоа нутријената у земљишту. Зашто? Количина ђубрива које је могуће добити од стоке зависи превасходно од три фактора: количине хране, методе храњења и ефикасности прикупљања животињских излучевина,[282] при чему је

[280] Д., *Наши дописи*, Тежак (1882) 429–430.

[281] Годишњи извештаји по струци економној за 1863. – Рамски срез (Пожаревачки округ), АС, МФ-Е, 1864, ЕФ-VI, Р№ 7/864.

[282] K. H. Murwira, M. J. Swift, P. G. H. Frost, *Animal soil interactions: Manure as a key resource in sustainable agriculture*, u: *Proceedings of the Livestock and Sustainable Nutrient Cycling in Mixed Farming Systems in sub-Saharan Africa*, Addis-Ababa 1993, 141.

ефикасност прикупљања непосредно условљена методама исхране, односно условима држања стоке. Другим речима, основна претпоставка ефикасног прикупљања ђубрива је присутност стајског узгоја стоке. А све наведено проблематизује питање неге стоке и присутности стајског узгоја у Кнежевини седамдесетих година 19. века.

О могућностима прикупљања стајског ђубрива: нега стоке и присутност стајског узгоја

„Наши тежаци – са малим изузетком – недрже своју теглећу марву, н. пр. волове – јер на коњма слабо ору – зими у шталама, или простим кошарама, него полажу целом чопору говеда око гувана на отвореним мјестима и то плеву и сламу и тим их ране преко зиме. На зимском снежном и студеном времену, у јутру и у вече говеда док поједу и пола погазе од просуте им по равни сламе, штоно реч, покамане се од зиме при хладним мразовитим ветровима, или вејавици снежној онда пак остављају своја сместишта и бјеже под веће дрвеће, или стреје каквих зграда и траже заклона од зимске стуже. Маторије особито теглећи волови, док у оваком стању и положају проведу зиму, испрозебају и као смрт измршаве а у часни пост почну на ногама малаксавати и заваљивати се, те их њине сајбије подижу и нешто прирањују док каљац неприспе. Сад их пуштају да се напасу и младом травом оснаже, па кад мало живахну почну их у плуг ватати и орбу одпочну: но док све ово буде, ступи се већ дубоко у пролетње дане, кад је са усјевима задоцњено.“[283] Цитирани допис из Шапца, сачињен у време када се у Берлину одлучивало о државној независности Србије, сведочио је о потпуном одсуству не само стајског узгоја, већ било какве бриге о домаћој стоци, а посебно за земљорадњу најважнијој теглећој марви. Да није реч о усамљеном случају потврђивао је сличан допис из Крушевца, неколико месеци касније: „У околини овој сточарство је запуштено као и свуда – готово веома хрђаво. За стоку немају удесних арова, не тимаре волове и краве, нити имају обичај да их зобе лети од раног пролећа па до позне јесени и саме зиме терају на пашу, тек гди било. Зими полажу на снегу и вејавици, ноћу, гди који, затварају у каљаве и мрачне кошаре: с тога су и

[283] *Извештаји о стању летине у нашој отаџбини, Шабац 13. јуна 1878*, Тежак (1878) 38–39.

говеда и коњи врло кржљави, ретко да има из овога краја добрих волова и коња.“[284] У још једном карактеристичном опису, Адам Богосављевић наводи да је „главна мана и погрешка наших тежака, при одгајивању стоке та, што необраћају свуколику пажњу на стоку, да је на време добро нахране и напоје, него чим се кукуруз обере он коњу и кобили с главе скине улар, волу конопац с рогова, па их одбије у свет бели, да иду куд их ноге носе а очи воде, нинајмање се небринући да ли ће она наћи довољно хране, дали неће коме учинити какву штету. Управо изгледа као да су једва чекали, да своју стоку као једну беду с врата скину и да им души мало лакне“.[285] Неколико година касније проблем је и даље био присутан: „Наши земљоделци врло немарно хране стоку у опште, а да у томе погледу нарочито зими, најмање пажње поклањају, - ван сваке је сумње. Толико пута, ваљда је примећено [...] да стока тумара по пољу, готово преко целе зиме, кад падне иње, када је снег до колена и кад се ледена кора наватала по трави. У таквим приликама често ће се пута и то видети, да се говече или коњ чисто не види од иња: управо тако изгледа, да се не може распознати: да ли је говече, да ли је коњ.“[286]

Шездесете и седамдесете године 19. века представљале су раздобље које обележава постепени прелазак са сточарства, као најзначајније привредне гране, на земљорадњу, при чему у оба случаја говоримо о концепту који је подразумевао екстензивно бављење овим привредним гранама. Егзистенцијална земљорадња без раширене употребе агротехничких мера повећања плодности, уз демографски раст и све већи удео пшенице у аграрној производњи, подразумевала је обезбеђење нових обрадивих површина. Крчење шума, иако присутно, било је, као физички најзахтевније, последња опција, док су се обрадиве површине шириле на рачун пашњака, односно, пре свега општинских утрина као заједничког земљишта на којем је село напасало стоку. Области на северу земље и дуж моравске долине, с плоднијим земљиштем, раније су осетиле притисак нових услова него брдске и планинске области на југу и југозападу и истоку, али су га и лакше подносиле, управо због веће расположивости обрадивих површина.

Резултати истраживања Бојане Миљковић Катић за уставобранитељско раздобље и шездесете године,[287] те наведени цитати из седамдесетих и

[284] *Дописи о пољопривреди нашој, Из Крушевца*, Тежак (1878) 116.
[285] А. Б[огосављевић], *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене*, Тежак (1879) 102.
[286] Светислав, *Зимње хранење стоке*, Тежак (1885) 678.
[287] Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 179–180.

осамдесетих година, указују на континуитет. Уз ситан сељачки посед, без узгоја крмног биља као основе исхране стоке, интензивно сточарство у Србији није било могуће све до дубоко у другој половини 20. века. Концепт стајског узгоја стоке у другој половини 19. века подразумевао је комбиновање испаше и стајске неге. Међутим, у време стицања независности и овакав третман стоке био је маргинално присутан. Према истраживањима Миљковић Катић, „у највећем делу земље стока је до почетка седамдесетих година још увек не само лети, већ и зими боравила на пашњацима, хранећи се кукурузовином и преосталом травом, лисником и окресинама, а “мало мекиња и соли” добијала је ретко, најчешће када би од глади већ толико ослабила да јој је претило угинуће“.[288]

Прелазак са сточарства на земљорадњу као доминантну привредну грану од суштинског је значаја за разумевање динамике развоја стајског узгоја стоке као процеса који почиње у овом раздобљу и, с различитом динамиком у различитим областима, траје деценијама. Већ је Сретен Вукосављевић указао да процес насељавања тече упоредо са развојем привреде, односно да развој насеља, па и сваког домаћинства посебно, представља последицу процеса прилагођавања промени привредне структуре.[289] Успон земљорадње био је праћен не само подизањем нових зграда за потребе смештаја људске хране, већ и хране за стоку. Крчење шума и повећање обрадивих површина науштрб ливада и пашњака у развијенијим аграрним областима, поред тога што је континуирано померало пасишта и доприносило стварању различитих објеката намењених држању стоке (салаши, трла, појате, државе...) у атарима села, смањивало је и базу за исхрану стоке и, самим тим, повећавало значај ливада, односно прикупљања сена, као важног извора прехране током зиме. Прикупљање и складиштење хране за стоку, која постаје све потребнија и све скупља, постаје све значајније, храна се преноси ближе насеобинама, а нове зграде подижу се врло често уз салаше, а не у селима, доприносећи постепено настанку нових насеља. У егзистенцијалној пољопривреди сељачког друштва, у тренутку преласка на земљорадњу као доминантну привредну грану, обезбеђење хране за стоку за следећу годину основна је брига сеоског домаћинства. О континуираној бризи владе о овом питању сведочи и чињеница да је

[288] Исто.

[289] С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, 2, *Социологија становања*, Београд 2012, 31.

тема обезбеђења хране за стоку на врху питања у упитнику Економног одељења Министарства финансија среским и окружним начелствима, и то не само у годишњим, већ и у петнаестодневно/месечним извештајима.

Суштински део овог процеса јесте и почетак стајског узгоја стоке као претпоставке прикупљања животињских излучевина као ђубрива за подизање аграрних приноса. Српско пољопривредно друштво настојало је да преко текстова на страницама *Тежака* промовише стајски узгој стоке, односно указивало је на значај изградње добрих штала за узгој. „Ми смо нашу стоку занемарили, напустили, ми смо је савршено њеној природи оставили, укратко, ми нашу стоку мучимо и цедимо а не хранимо и не негујемо је. Ми поступамо са нашом стоком, као год и са земљом, њу оремо, засејавамо и жњемо, а оно што смо од ње узели никако натраг не дајемо, – ми је нађубримо“, резимирао је суштину из Хохенхајма (Немачка), с једне од најугледнијих пољопривредних академија у Европи, Л. Р. Јовановић.[290] Поред цитираног текста, посвећеног држању и нези домаће стоке, у првој деценији *Тежака* периодично су излазили слични текстови који су дефинисали „абецеду“ стајског узгоја стоке – штале од чврстог материјала, циркулација ваздуха, довољно светлости, сувоћа, пространост...[291]

С друге стране, реалност узгоја и неге стоке у Кнежевини била је другачија. „По варошима, оставља се грађење штала на вољу предузимача (па ови ма какови били) и то само наравно за коње, а за краве, волове – нико и не мисли штале да подиже. О стајама сеоским нећемо ни да говоримо: мрачни и хладни ћумези познати под именом арови, кочине, кошаре, обори, трљаци, овчаре, свињци – не вреде да о њима води човек икакова рачуна, оне се праве тако, тек да има стока над главом парче крова. Те све зграде дакле стоје испод сваке критике – на њима нема ништа што би се дотерати могло“, писао је Живко Шокорац пред почетак рата 1876.[292] Дакле, „арови, кочине, кошаре, обори, трљаци,

[290] Л. Р. Јовановић, *Држање и нега наше домаће стоке*, Тежак (1873) 70.

[291] *О зимном рањењу наше стоке*, Тежак (1869) 223–226; Л. Ђ., *Нешто о шталама*, Тежак (1870) 156–157; Р., *Како стоку преко зиме да ранимо?*, Тежак (1872) 37–38; Р., *Како треба да је штала за овце уређена*, Тежак (1872) 147; С. Бајаловић, *Нешто о зградама у којима се гаји домаћа животиња*, Тежак (1873) 137–140; Р., *Како да побољшамо наше сточарство?*, Тежак (1874) 9–11, 17–18; Ж. Шокорац, *На што се ваља обзирати при подизању стаја за домаћу стоку*, Тежак (1876) 66–67, 74; А. Николић, *За унапређење нашег овчарства*, Тежак (1882) 225–231, (мемоар министру финансија).

[292] Ж. Шокорац, *На што се ваља обзирати при подизању стаја за домаћу стоку*, Тежак (1876) 66–67.

овчаре, свињци“, које помиње Шокорац, представљали су зачетке стајског узгоја у транзиционој фази у којој је земљорадња преузимала примат над сточарством у појединим областима. Мало је сведочанстава о њиховом положају, изгледу и присутности седамдесетих година, као претпоставци прикупљања будућег ђубрива. Ипак, антропогеографска истраживања која су спровели Цвијић и његови ученици оставила су довољно сведочанстава о стању у последњој деценији 19. и почетком 20. века, која указују на трендове развоја и у претходним деценијама.[293]

Успон екстензивне земљорадње, односно процес повећања обрадивих површина крчењем шума, те науштрб ливада и пашњака, од суштинског је значаја приликом разматрања различитих начина узгоја стоке и зачетака стајског узгоја као претпоставке прикупљања будућег ђубрива. Разлози за то најмање су двоструки – с једне стране, претварање ливада и пашњака у оранице смањивало је базу за исхрану стоке, док су, с друге стране, континуирана дефорестација у претходним деценијама и повећање површине ораница управо биле последице одсуства значајнијих настојања да се „поправи“ обрађивано земљиште, те да се рационалнијим радом повећају приноси. Прелазак на стајски узгој стоке представљао је потенцијално решење које је водило ка интензивнијој обради земљишта кроз веће коришћење стајског ђубрива, али би се могло рећи да је транзиција ка стајском узгоју пре била узгредна последица процеса повећања обрадивих површина и преласка са сточарства на земљорадњу као доминантнију карактеристику сељачке економије, а никако резултат свесног избора.[294] И свакако не на начин којем су се надали различити пољопривредни стручњаци окупљени око Српског пољопривредног друштва.

У монографији о Колубари и Подгорини, областима које обухватају централне и јужне делове Ваљевског округа с различитим карактеристикама терена, од планинског и брдског до речних долина и равница, али погодним за сточарство, Љубомир Павловић дефинисао је четири начина узгоја стоке. Први начин био је везан уз узгој говеда у селима у долинама река у којима се налазе ограђене ливаде и пашњаци на којима пасу говеда током године. Посебна пажња била је посвећена теладима, која се чувају у кошарама, најчешће на самим њивама, јер „свако село

[293] Стеван З. Иванић, *Шумадија XIX века*, у: Шумадија, Шумадијска Колубара: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2011, 266–285.

[294] У томе би вероватно требало тражити разлоге вишедеценијског трајања процеса преласка на стајски узгој који у појединим крајевима траје све до после Другог светског рата.

око ових река има у свакој њиви по једну овакву кошару, која је или привремена или стална и увек на искрају њиве“. Преко зиме стока је боравила у кошарама, при чему су говеда или проводила зиму на једном месту, или су премештана са њиве на њиву. Други начин сточарења био је везан уз долине реке Рабас и Колубаре и подразумевао је посебне њиве које су коришћене за узгој стоке, поглавито говеда, на којима су се налазиле колибе, тј. комплекс зграда који су чиниле кућа и, поред различитих мањих грађевина, кошаре за стоку. Стока је на овим њивама, односно колибама, боравила током целе године, ако је њива била удаљена од села, или од почетка маја до почетка новембра, након чега се премештала у кошаре око куће. Трећи начин сточарења био је везан за љишка и маљенска села која су у долинама речица које су се сливале са Маљена и у долини Колубаре имала стална имања на која се гонила стока чим окопни снег и остајала до маја, након чега се враћала у село и напасала по пашњацима и испустима у близини. Такође су постојали уз село посебни комплекси, често називани и станови, који су били покретни, и које су, поред осталих грађевина, чинили торови, обори и кочаци за стоку. Овакав начин био је карактеристичан за брдска села подигнута на крашком терену (више од половине села у овим областима). Четврти начин био је везан за планинска села у којима је, за разлику од претходних случајева, сточарство, односно овчарство, било основна привредна делатност. Када у долини окопни снег, обично крајем фебруара, овце су гоњене у долине да се напасају на, често закупљеним, ливадама и враћале се кад окопни снег у планинским селима, најчешће у мају. Око два месеца овце су потом напасане на сеоским пашњацима, испустима и утринама, да би уследио „изгон на катуне“, односно одлазак на планину до Михољдана, након чега се стока „сјављује кућама и распоређује по њивама и кошарама, где ће и зимовати“.[295]

Павловићева истраживања из 1896, као и резултати рада осталих истраживача с краја деведесетих година 19. века, и прве деценије 20. века, те каснијих аутора који су се реферирали на старија сазнања и вишедеценијски континуитет појава о којима су писали, уз подразумевајуће разлике у амплитуди сточарских кретања условљених, између осталог, географским карактеристикама одређених простора, указују на сличности, односно заједничке карактеристике у приступу узгоју стоке које су нам значајне при дефинисању одговора на проблеме везане уз разматрање узрока наводне доминантне одсутности ђубрења њива у

[295] Љ. Павловић, *нав. дело*, 112–119.

Кнежевини Србији. У прва три Павловићева описа начина сточарења у ваљевском крају уочљива је једна заједничка карактеристика – боравак стоке на њивама на релативној удаљености од села и присуство на њивама објеката за склањање стоке. Слично је било у већем делу Кнежевине.

Услед демографског притиска и повећане потребе за храном, пашњаци око села претварани су у обрадиво земљиште, те у ливаде намењене косидби. Овај простор, синор, био је одвојен од пашњака, односно сеоске утрине оградом (царином) која није дозвољавала стоци улаз док не прође жетва/берба и косидба сена. Упркос одредбама већ помињаног *Закона о потесима*, који је управо представљао својеврстан знак преваге земљорадње над сточарством и предвиђао уклањање ограда, извори из седамдесетих година 19. века пре сведоче о његовом доминантном присуству него о поштовању одлука владе.[296] Међутим, увећање површине обрађеног земљишта с једне стране је померало пашњаке и средишта екстензивног сточарства према вишим надморским висинама, док је с друге стране могуће уочити почетке процеса стављања узгоја стоке у функцију развоја земљорадње. Иако је стока и у областима у којима земљорадња добија примат и даље остала покретна, смањење амплитуде сточарских кретања услед развоја земљорадње водило је ка држању стоке у објектима на њивама/уз њиве или око куће, повећавајући могућност прикупљања животињских излучевина као претпоставке ђубрења.

Не занемарујући разлике које су постојале у изгледу ових објеката по њивама и ливадама, могло би се рећи да је у областима Србије источно од Мораве најчешће коришћени израз „салаш“, ређе „тор“, у тимочком крају „држава“, док је западно од Мораве најприсутнији назив „трло“, ређе „стан“, „појата“ или „колиба“. Међутим, од самог назива за нашу тему много су значајнији њихов изглед и функција, односно изглед и функција објеката који су били њихов саставни део, а који су служили за негу и чување стоке. Бојана Миљковић Катић истиче да се у појединим деловима Кнежевине, чак и у оним с развијеним говедарством, као стандард стајског узгоја условно може сматрати кошара.[297] Извори и литература указују да су седамдесетих година зидане штале биле реткост, иако су, за простор умерено континенталне климе, оне представљале

[296] Антропогеографска истраживања објављена у оквиру едиције *Насеља српских земаља* показује да су у појединим деловима Србије потеси постојали све до Првог светског рата.

[297] Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 180.

стандард узгоја.[298] Истовремено, и тамо где су биле присутне, најчешће су коришћене само за држање коња[299] или, ређе, и у најбољем случају, за држање коња, теглеће марве неопходне за пољске радове и крава с теладима.[300] Иако нису представљале задовољавајући стандард за климатске карактеристике Кнежевине из перспективе пољопривредних стручњака, кошаре су биле најквалитетнији објекти коришћени за крупну стоку деценијама након стицања државне независности. Реч је била о једноставним грађевинама са зидовима само од плетера, понекад од плетера облепљеног говеђом балегом или, ређе, о зидовима од чатме,[301] покривеним најчешће кровином,[302] али су забележени и примитивнији облици конструкције.[303]

Под различитим називима широм Кнежевине – „појата“, „трло“, „плетара“, „тоблар“, „талпињача“, „заплотњача“, „платињача“ – крили су се објекти у којима је боравила стока (рогата марва, овце, козе), сличних карактеристика као кошара, саграђени од најдоступнијих, и за изградњу

[298] Л. Р. Јовановић, *Држање и нега наше домаће стоке*, Тежак (1873) 70.

[299] И сам израз „штала“, иако касније, најчешће је коришћен само за објекте у којима су се налазили коњи. У овом раздобљу уобичајен је назив „јар“ или „ар“.

[300] В. Николић-Стојанчевић, *Рађевина и Јадар у необјављеним рукописима Цвијићевих сарадника*, у: Средње Подриње, Јадар и Рађевина, Б. Челиковић (прир.), 294; П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, 297; М. Ј. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, у: Поморавље Велике Мораве, Ресава, Кучај: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2012, 26.

[301] Чатма – зид од прућа или летава облепљен иловачом.

[302] Кровина – слама, трска, трава и сл. материјал који се употребљава за покривање кровне конструкције колиба, стаја, кућа и др.

[303] М. Ј. Миладиновић, *нав. дело*, 26; Јован Ердељановић, *Доње Драгачево: антрополошка проучавања*, у: Драгачево: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2010, 73; М. С. Филиповић, *Таково*, у: Таково: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2010, 97, М. Станојевић, Тимок, у: Тимок, Заглавак, Буџак, Сврљиг: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2012, 28; М. Т. Станојевић, *Заглавак*, 220–221; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, у: Поречу, Крајина и Кључ: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2012, 51; М. Драгић, *Гружа: антропогеографска испитивања*, у: Гружа, Б. Челиковић (прир.), 44; Т. Радивојевић, *нав. дело*, 161; Р. М. Илић, *О љубићским селима: антропогеографска проучавања*, у: Руднички округ, Рудничка Морава: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2011, 413; Љ. Јовановић, *Млава: антропогеографска проучавања*, у: Млава, Хомоље, Звижд: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2012, 32. У делу о селу Јарменовцима Сребрица Кнежевић и Милка Јовановић наводе да су кошаре грађене „тако што преко две рачвасте сохе ставе греду“, а „затим прислањају са једне и друге стране мотке, да би добили колибу на две воде“, па „тај костур прекрију грањем и папрати“. (С. Кнежевић, М. Јовановић, *Јарменовци*, у: Качер, Б. Челиковић (прир.), 449).

најмање захтевних, материјала, док је најзначајнију разлику представљао облик – четвороугаони, округли, елипсасти.[304] Уз њих се најчешће налазио тор,[305] простор ограђен врљикама или прошћем у којем је стока боравила највећи део времена.[306] На нивоу на којем су интензивнији облици сточарства подразумевали комбиновану исхрану и у кошарама и на испаши, а никако континуирани целодневни боравак, стока је и у зимском раздобљу значајан део времена често проводила изван поменутих објеката, а једна од најчешће помињаних активности сељака у извештајима среских и окружних начелника током зимских месеци било је „полагање стоци“, односно бацање сена, кукурузовине, сламе, лисника... Врло често на отвореном.[307] Кошаре су за сиромашније породице у овом раздобљу понекад представљале недостижан стандард узгоја стоке. Према једном опису из Лепенице (Крагујевачки округ) крајем 19. века, „сиротиња уместо кошара прави за говеда напусте на качари, па их оплете чатмом и олепи блатом, или везују говеда за греде под вењаком“.[308] Надстрешица од кровине, која лежи на моткама и сохама,[309] најчешће називана вењак, помиње се на имањима као део инвентара имања уз кошаре, торове итд, али нису ретки описи који упућују на закључак да је врло често вењак био једина грађевина која је служила стоци као заклон од невремена или летње жеге.[310]

---

[304] Д. Антонијевић, *Алексиначко Поморавље*, у: Алексиначко Поморавље, Бања и Голак: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2013, 293–294; В. Николић-Стојанчевић, *нав. дело*, 260–261; С. М. Мијатовић, *Ресава*, 397–399; Ј. Ердељановић, *Доње Драгачево*, 73; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 55; Ст. М. Мијатовић, *Белица*, у: Јагодински округ, Белица: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2012, 296, 299; М. Драгић, *нав. дело*, 44; П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, 296; М. Т. Ракић, *нав. дело*, 39–40; С. М. Милосављевић, *Српски народни обичаји из среза Хомољског*, у: Млава, Хомоље, Звижд, Б. Челиковић (прир.), 727; М. Ј. Миладиновић, *нав. дело*, 26; Љ. Поповић, *нав. дело*, 111–112.

[305] Најчешће је коришћен назив тор, али се појављују и другачији називи – трљак, трло, али су ови називи коришћени и за именовање целокупног комплекса зграда.

[306] М. Драгић, *нав. дело*, 44; М. С. Филиповић, *Таково*, 97; М. Т. Станојевић, *Заглавак*, 225; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 55; Ст. М. Мијатовић, *Белица*, 296, С. Кнежевић, М. Јовановић, *нав. дело*, 449; А. Лазић, *Природа и привредни извори Хомоља*, у: Млава, Хомоље, Звижд, Б. Челиковић (прир.), 265.

[307] Напомене о „полагању стоци“ опште су место у извештајима о стању пољске привреде у зимским месецима који су стизали из срезова и округа у Економно одељење Министарства финансија.

[308] Т. Радивојевић, *нав. дело*, 161.

[309] Соха – рачвасто дрво које служи као подупирач.

[310] П. Ж. Петровић, *Шумадиска Колубара*, у: Шумадија, Б. Челиковић (прир.), 324. М. Драгић, *нав. дело*, 44. М. С. Филиповић, *Таково*, 97; Д. Антонијевић, *нав. дело*, 55; Т. Радивојевић,

Скица 1: Кошара од плота – преузето из:
П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, 298.

Скица 2: Кошара од камена – преузето из:
П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, 298.

нав. дело, 164; Риста Т. Николић, *Околина Београда: антропогеографска испитивања*, у: Околина Београда и Смедерева: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2011, 44; С. М. Мијатовић, *Ресава*, 398.

Изглед објеката, о чему је било речи, представља један сегмент неопходан за анализу могућности прикупљања животињских излучевина као претпоставке ђубрења. Други сегмент представља положај објеката за узгој. Разматрање овог проблема део је анализе ширег процеса еволуције и трансформације насеља као последице привредног развоја, односно, у овом случају, демографског притиска и постепеног преласка са сточарства на земљорадњу, уз подразумевајуће локалне разлике, попут карактеристика земљишта, које су условиле динамику преласка, те, самим тим, и динамику трансформације насеља.[311] Појате, трла, станови, државе..., као комплекси зграда настали на поседима изван села, али унутар сеоског атара, махом су настајали током процеса успона сточарства, да би током шездесетих и седамдесетих година, у почетној фази преласка са сточарства на земљорадњу као диминантни облик привређивања, у областима у којима се овај процес брже одвијао постепено мењали своју улогу и стављали се у функцију земљорадње. Овакви комплекси постају карактеристичан део пејзажа обрадивих површина, налазећи се често на њиховим рубовима, попримајући негде привремен, негде сталан карактер, а чести су били случајеви заснивања сталних насеља на оваквим местима услед деобе породица. С карактеристикама објеката у селу, с кућом за становање која је најчешће представљала тек старији тип сеоске куће, а врло често обележени већим бројем помоћних објеката који упућују на закључак да је динамика земљорадничких радова током радних месеци везивала сељаке за ове објекте у већој мери него кућа на окућници у селу, ови комплекси зграда били су врло често оквир унутар којег се одвијао узгој стоке. Најекстремнији пример представљају „државе“ и „салаши“ у источној Србији, на којима су, према каснијим сведочанствима, сељаци зидали боље куће него на селу, живели на њима већи део године, а у селу имали само кућу, без помоћних зграда, коју су посећивали о славама, благданима, односно према потреби, или су на „државама“/“салашима“ боравили лети, а у селу зими, при чему је стока остајала изван насеља.[312] У појединим областима богатији сељаци имали су по неколико оваквих комплекса, услед разуђености поседа и жеље да стока буде што ближе обрадивим површинама, ради ђубрења, и границама синора, односно утринама и заградама у шумама или изван њих на којима је стока

[311] Т. Р. Ђорђевић, *Економија и еволуција насеља*, Гласник Српског географског друштва 1 (1912) 32–39.

[312] М. Станојевић, *Тимок*, 28–30; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 50–57.

напасана током већег дела дана и дужег дела године.[313] На овај начин најлакше је остваривана динамика исхране стоке која је, зависно од доба године и стања и типа усева, подразумевала померање ливада – пашњак – њива с које је покупљен усев, односно, када је реч о зимској исхрани, „полагање стоци“ која се налази најближе прикупљеној сточној храни. Наравно, објекти за узгој стоке налазили су се и у селима, на окућницама, најчешће на најудаљенијем месту, али је најчешћи случај био комбиновани узгој на комплексима изван села, на којима је стока боравила већи део године, и на окућници, где је стока боравила зими.[314] Преобраћање комплекса на њивама у стална насеља водило је повећању стајског узгоја на окућници, док се управо узгој на окућници током целе године сматрао јасним знаком потпуне превласти земљорадње.[315]

Враћајући се на почетак анализе третмана стоке као претпоставке прикупљања органског ђубрива, могло би се закључити да можемо да говоримо о три доминантна типа – (1) потпуном одсуству стајског узгоја при чему је стока и зими боравила на отвореном по њивама или на окућници, (2) објектима за узгој стоке изван насеља, у близини обрадивих површина, те (3) објектима на окућници. Сваки од наведених приступа утицао је на могућности и начин прикупљања излучевина, ако га је уопште било, као и на њихов третман и примену. Етнографска литература с краја 19. и почетка 20. века, али и из каснијег раздобља, начином на који говори о сеоској привреди, те посебно о сточарству и третману стоке, упућује на закључак да ђубрење, односно прикупљање животињских излучевина, није било активност којој је придавана значајнија пажња.[316]

---

[313] М. Т. Станојевић, *Заглавак*, 220–226; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 56–57; Љ. Јовановић, *нав. дело*, 35; А. Лазић, *нав. дело*, 265.

[314] Наравно, у литератури се помињу и другачији приступи, јер је све зависило од карактеристика терена и близине обрадивих површина. Према извештајима који сведоче о пољопривреди у Јадру и Рађевини у првој деценији 20. века, један домаћин је најчешће имао више кошара по њивама и тамо зими држао стоку ради лакше исхране, док би током лета орања стока била ближе кући ради лакшег обављања радова. Када се заврше послови, волови су терани у планину, на испашу.

[315] С. М. Мијатовић, *Белица*, 296; Ј. Ердељановић, *Доње Драгачево*, 73–77; К. Јовановић, *Горње Драгачево*, у: Драгачево, Б. Челиковић (прир.), 291–294; Б. М. Дробњаковић, *Јасеница: антропогеографска испитивања*, у: Јасеница: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2011, 34; В. Николић-Стојанчевић, *нав. дело*, 261; Р. М. Илић, *нав. дело*, 413.

[316] П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, 294. У наведеном тексту о Гружи, аутор говори о различитим типовима стоке и потребама које различите врсте стоке подмирују, да би тек на крају поменуо да стока „осим ових користи, служи и за гнојење њива“.

У суштини, овакви наводи у каснијој литератури представљали су потврду перцепције аутора из седамдесетих да сељаци нису свесни значаја који држање стоке има за земљорадњу.[317]

Према наводима у литератури, ђубре је у кошарама, односно у торовима поред њих, гомилано у средини тора или је избацивано поред, док прављење посебног ђубришта није било уобичајено.[318] У тексту из 1875. аутори наводе да у Србији нема довољно кошара као претпоставке стајског узгоја, те да је стока напољу и зими, чак и тамо где има кошара. „Нити се ко брине за ђубре ни за здравље стоке“, те се „зато може наћи у гдекојим кошарама ђубре од неколико година, исушено, убуђало, са нешто мало минералних делова, а од амонијака и осталих тако важних делова ни трага“. Истовремено, „у опће нигде готово код нас нема уређених ђубрењака, па и где су увидели у неколико потребу ђубрета, скупљају га на гомиле, па остављају тако изложено сунцу, ваздуху, киши и свакојаким непогодама, док им се не укаже прилика и потреба, да га на њиву изнесу“.[319]

Погрешан третман стајског ђубрива представља једну од доминантних тема различитих текстова, али су много значајнија питања његове количине и начина коришћења. Имајући у виду доминантно екстензиван узгој стоке, који је и у свом најинтензивнијем облику најчешће подразумевао целодневни боравак стоке на отвореном и испашу по ливадама, пашњацима и обрађеним њивама, намеће се закључак да су могућности прикупљања веће количине стајског ђубрива биле ограничене. „Нико неможе за 4-5 год. да добије толико ђубрета, да би мого само један дан орања наторити а ман се даље“, тврдио је 1870. Адам Богосављевић.[320] Чини се да су са овим малим количинама стајског ђубрива пре свега ђубрене најближе обрадиве површине. Када је реч о ђубрењацима на окућницама, првенствено су ђубрене башче и њиве уз окућницу.[321] У нешто каснијем сведочанству о Ресави, Станоје Мијатовић тврдио је да је удаљеност била одлучујуће мерило при избору њиве за ђубрење. „Овде се ђубре износи на оближња имања, у која се лакше долази, без обзира на то, да ли су то слабије или јаче земље. Тако има њива и ливада, које

[317] А. Б[огосављевић], *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене*, Тежак (1879) 95.

[318] С. М. Мијатовић, Т. Бушетић, *нав. дело*, 749, 766; С. М. Мијатовић, *Ресава*, 399; Душан М. Спасић, *О грађењу ђубришта и поступању с ђубретом на њему*, Тежак (1882) 361–363.

[319] *Нешто о ђубрету и ђубрењу*, Тежак (1875) 98.

[320] А. Богосављевић, *Допис*, Тежак (1870) 110.

[321] Милоје Т. Ракић, *Качер: антропогеографска проучавања*, у: Качер, Б. Челиковић (прир.), 39.

се редовно ђубри, а има их, које нису никада нађубрене."[322] Држање стоке у кошарама и сличним помоћним зградама на имањима изван села омогућавало је ипак и ђубрење удаљенијих њива у оквирима сеоског атара. Управо Мијатовић је у тексту о Ресави оставио сведочанства о бројним и даље присутним трлима и прикупљању стајског ђубрива у торовима, на средини или поред, „које се после преко зиме одатле разноси на слаба имања"[323] Међутим, чак и овако маргинално присуство аграрне технике ђубрења на које нам указују извештаји среских начелника и литерарни извори, било је додатно проблематизовано сведочанствима о погрешном третману стајског ђубрива на самим њивама. Извори махом бележе два приступа – ђубре је или изношено на њиву и месецима остављано у гомилицама,[324] или је изношено непосредно пре сејања и заоравано уместо да се раније извезе на њиву, рашири, заоре и остави.[325]

С друге стране, управо је екстензиван узгој стоке, који је и у свом најинтензивнијем облику најчешће подразумевао целодневни боравак стоке на отвореном и испашу по ливадама, пашњацима и обрађеним њивама, представљао оквир који је омогућавао да најдоминантнији облик повећања нивоа нутријената у земљишту животињским излучевинама како седамдесетих, тако и деценијама касније, буде „торење". Потески систем обраде земљишта у сеоском атару био је присутан у Србији све до Првог светског рата, а седамдесетих је био доминантан. О спорости промена довољно говоре сведочанства да су дрвене ограде које су одвајале потесе од остатка сеоског атара постојале деценијама након што је *Законом о потесима* из 1866. предвиђено њихово уклањање и замена живом оградом или копањем канала.[326]

[322] С. М. Мијатовић, *Ресава*, 419.

[323] Исто, 416.

[324] Ј. М. Павловић, *нав. дело*, 164; С. Обрадовић, *Извештаји о стању летине у нашој отаџбини, Шабац 13 Јуна 1878 год*, Тежак (1878) 39.

[325] [Ђ.] Р[адић], *Како треба да поступамо с ђубретом на њиви?*, Тежак (1874) 122; *О гнојењу*, Тежак (1870) 126–128; [Ђ.] Радић, *О дозревању земље за усеве*, Тежак (1882) 59; Б. Р., *Гајење овса*, Тежак (1882) 630–631.

[326] Један од значајних доказа доминантног присуства ограда на потесима били су петнаестодневни/месечни извештаји среских начелника (АС, МФ-Е, Извештаји о стању пољских радова 1869–1881. под различитим сигнатурама у свакој од наведених година). У њима се редовно помиње набављање материјала и поправљање ограда (понекад се експлицитно помиње да је реч о потеским оградама, док се углавном подразумева) као активност сељака током зимских месеци. Етнографска литература с краја 19. и почетка 20. века помиње постојање или недавно укидање ограда на потесима и постојање система потеса почетком 20. века. (К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*,

Време између „пуштања у поље“ (Митровдан, Крстовдан, Михољдан, Аранђеловдан) и „затварања поља“ (Ђурђевдан, Јеремијиндан, Спасовдан) стока је проводила налазећи испашу по њивама са којих су скинути усеви. Бројна трла/појате/станови/колибе/салаши налазили су се унутар потеса, омогућавајући стоци боравак у кошарама и око њих током зимских месеци. Док је стока током пролећа и лета, после „затварања поља“, пасла на ливадама и сеоским утринама (у случају да није терана „у планину“, а говеда најчешће нису), односно чаирима и „заградама“, и гнојила их, од октобра/новембра до априла/маја боравила је на сеоским њивама или поред њих, гнојећи их. Начин да се контролише и максимизује овај поступак било је „торење“.[327]

О различитим техникама „торења“[328] сачувана су сведочанства с краја 19. и почетка 20. века. Најједноставнији начин подразумевао је држање тора одређено време на њиви, односно на једном њеном делу, док је сложенија техника „торења“ подразумевала померање и сеобу целокупног трла/стана/појате/колибе. Динамика је зависила од броја

137; Р. Т. Николић, *нав. дело*, 83). У истраживању о Гружи, објављеном после Другог светског рата, Петар. Ж. Петровић о оградама наводи: „Оне се подижу око њива, башта и зграда, да усев и зграде заштите од штете које наносе пролазници и стока. Њиве и баште се ограђују од путева живом оградом (шибљем и трњем). [...] Има њива и ливада које се ограђују „врзином“, тј. посеченим трњем које се натиче на оштро коље. Покретна ограда од тесаних букових или храстових стабала се назива „врљике“. Њима се ограђују или преграђују ливаде. [...] Данас [објављено 1948. – М. С.] су се врљике одржале још понегде у планинским селима, а до прошлих ратова (1912 г.) било их је и у околини Крагујевац. (П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, 341). Наведени цитат управо представља сведочанство о веома спором процесу уклањања потеских ограда и нестанку потеског система у Шумадији. У истом смислу могли би се тумачити и наводи Јеремије Павловића да „остала имања (особито чајири) ограђена су врљикама [...] које у Краг. Јасеници већ ишчезавају. (Ј. М. Павловић, нав. дело, 316). Постојање сеоских потеса у Јадру и Рађевини у првој деценији 20. века, односно податак да су „сеоски атар сачињавали потеси“, помиње се и у извештајима Цвијићевих сарадника које је објавила Видосава Николић-Стојанчевић. (В. Николић-Стојанчевић, *нав. дело*, 264).

[327] М. С. Филиповић, *Таково*, 27–30; Д. Антонијевић, *нав. дело*, 293–294; С. Вујадиновић, *Пореч: привредно-географске одлике и саобраћајне везе*, у: Пореч, Крајина и Кључ, Б. Челиковић (прир.), 533–534; М. Драгић, *нав. дело*, 37; П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, 297; Т. Радивојевић, *нав. дело*, 161–164; Ј. М. Павловић, *нав. дело*, 298–303; Ј. Ердељановић, *Етнолошка грађа о Шумадинцима*, 141–142; П. Ж. Петровић, *Шумадиска Колубара*, 383–384; М. Т. Ракић, *нав. дело*, 21–22; С. Кнежевић, М. Јовановић, *нав. дело*, 413; Б. Милојевић, *нав. дело*, 40–46; Љ. Поповић, *нав. дело*, 116–119; А. Богосављевић, *Допис*, Тежак (1870) 109–110.

[328] У Ваљевском округу, или бар у једном његовом делу, коришћен је израз „натирање“ (Љ. Павловић, *нав. дело*, 79).

стоке и потреба за ђубрењем њиве. Уобичајено је било померање тора после недељу или две дана, ако је било мање стоке онда после месец дана, а домаћини који нису имали довољно стоке померали су торове само једном до два пута током процеса торења.[329] Овакав начин вероватно је био условљен добом године и удаљеношћу од села. Други начин био је подизање тора и само кошаре коју би, имајући у виду материјал од које је сачињена, било лако померати према потреби.[330] Трећа могућност било је померање целокупног комплекса зграда. Иако су ови комплекси (трло/стан/појата/колиба/држава) на имањима изван села често били трајног карактера, при чему су их имућнији сељаци имали по неколико због распршености њива широм сеоског атара, чини се да померање целокупног комплекса није било неуобичајено.[331] У појединим деловима Србије могућност померања подразумевана је приликом изградње, те су објекти преношени са њиве на њиву на врндељима или гредама. Објекти су остајали на њивама зависно од потребе – годину или више, док не би било процењено да је њива нађубрена.[332] Према наводима Љубомира Павловића „овај начин ђубрења, мада је најспорији, сматра се као најбољи, јер после њега њива се сматра као крчевина и способна за рад дужи низ времена“.[333] На сличан начин ђубрене су и ливаде, ако су ђубрене. Сељаци су на делове ливаде где је била слабија трава „полагали стоци“, те на тај начин настојали да их „поправе“.[334] Без обзира на то која техника и која површина је била у питању, нема сумње да је „торење“ представљало доминантан облик подизања плодности све „поснијег“ земљишта у Кнежевини.

---

[329] Љ. Павловић, *нав. дело*, 79; П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, 298; М. Т. Станојевић, *Заглавак*, 226; Т. Радивојевић, *нав. дело*, 162.

[330] С. М. Мијатовић, *Ресава*, 372.

[331] В. Николић-Стојанчевић, *нав. дело*, 259; М. Т. Станојевић, *Заглавак*, 224–225; Д. Антонијевић, *нав. дело*, 292–293; Т. Радивојевић, *нав. дело*, 162–164. Њихов карактер понекад је одређивао и назив. У Заглавку, у источној Србији, појата је могла да буде привремени објекат који се помера према потреби, док су државе биле непокретна станишта. (М. Т. Станојевић, *Заглавак*, 224).

[332] Љ. Павловић, *нав. дело*, 116.

[333] Исто, 79.

[334] Ст. М. Мијатовић, *Ресава*, 419.

Орање – типови оруђа и карактеристике орања као аграрне технике

„Све части су вашегъ плуга неудесне; преко мѣре дебеле, и несоразмѣрне величине, коє све причинява, да є плугъ тежій, и да више снаге потребує, да се съ ньиме оре. Тако се кодъ васъ послѣ видити може да се на осамъ и десетъ волова оре, гдѣ други люди на два вола или на два коня посао свршую. Іоштъ кадъ се догоди, да у пролеће сѣна нема, па се на трави оре, онда по гдѣкои домаћинъ колико има волова, толико вата, само да узоре. И опетъ кадъ се погледи на поступанѣ, како гдѣкои волове држе, згрозити се морашь кадъ видишь...“

Атанасије Николић[335]

„У утакмици с осталим народима, српски народ место брзометки бије бој са... кремењачама и трешњевим топовима: место савременог плуга, са ралицом. И прљкајући са ралицом за један пед земљу, Србија хоће да се трпа у ред образованих и просвећених, културних држава. Рад са ралицом то је само прљкање, а прљкањем се не подиже народно благостање које нам је свима на устима. Од народног благостања зависе сва остала државна и народносна питања Српства које једнако још узалуд упире своје очи у Пијемонат Српства, а тај Пијемонт и данас прљка ралицом, да подиже темељ моћи и снаге државе српске, да подиже народно благостање. Питање о плугу, питање о ралици то је, као и многа друга важна привредна питања, не чисто пољопривредно, већ питање друштвено, питање културно, државно питање.“

Светозар Гавриловић[336]

Као што је већ поменуто, у аграрним системима егзистенцијалне земљорадње орање је представљало једну од основних техника одржавања и обнове нивоа плодности обрађиваног земљишта. Његову суштину чинило је превртање земљишта, те су у контакт с ваздухом долазили доњи, плоднији и слабије искоришћени делови обрађиваних површина чиме су поспешивани биолошки и хемијски процеси који су

[335] А. Николић, *Искусный землѣдѣлацъ Чича Срећко и нѣгови совѣти србскимъ селяцыма у домоводству, землѣдѣлію, скотоводству, пчеловодству и свилодѣлію*, II, Бѣоград 1844, 10.

[336] С. Гавриловић, *Плуг: основно оруђе за добру обраду земље*, Београд, б.г., IV–V.

водили ка повећању плодности. Динамика развоја аграрне технологије, посебно њеног најзначајнијег оруђа – справа за орање, представља и оквир за разумевање динимике аграрне цивилизације, односно сељачких друштава на њиховом путу трансформације, ка увођењу тржишних механизама у пољопривреду и ка Индустријској револуцији. Попут система угара и коришћења органског ђубрива, анализа примене различитих справа за орање, те квантитета и третмана теглеће марве, без које овај процес није био могућ, представљају оквир за разумевање развојне динамике земљорадње у Кнежевини Србији.

Имајући у виду раније наглашавање да концепт сељачког друштва и његове економије преживљавања подразумева различите приоритете од оних које подразумева тржишна економија, поређења са Западном и Средњом Европом у овом раздобљу можда су сувишна и могу анализу орања као аграрне технике, као и различитих аспеката с орањем повезаних проблема, да воде у погрешном смеру. Међутим, без обзира на то, важно је истаћи да током 19. века разлике у примени техничких достигнућа везаних за земљорадњу нису биле (само) последица раздобља током којег је Балканско полуострво било под османском влашћу. Ако говоримо о орању и примени плуга, према савременим истраживањима, у тренутку када су пале под османску власт, балканске земље су у примени ове аграрне технике већ заостајале готово два века за средњовековним краљевствима европског запада.[337] Примена квалитетног плуга, с асиметричним раоником који омогућава дубље орање, представљала је суштинску претпоставку привредног развоја земаља западне, северне и средње Европе, јер су доминантни типови земљишта на овим просторима могли бити квалитетно искоришћени за земљорадњу само при дубоком орању, што пре изума тешког плуга с металним раоником, који улази у масовнију примену од 12. века, није било могуће.[338] Заправо, према мишљењу појединих аутора, управо је примена овог плуга и његово ширење представљало основу за каснији политички успон Западне Европе, те, самим тим, и њену светску

[337] М. Благојевић, *нав. дело*, 35–59. На територији средњовековне Србије плуг се појављује крајем 14. века, односно у најбољем случају у другој половини 14. века. С друге стране, масовнија употреба плуга у Западној Европи део је тзв. „пољопривредне револуције 12. века“.

[338] Око 1000. године 80% Европе била је густа шума. Три века касније, услед примене металног плуга, односно као последица процеса крчења земљишта и дефорестације услед ширења примене новог плуга, европско пространство било је отворено за земљорадњу.

доминацију. С друге стране, карактеристике земљишта на европском југу и југоистоку омогућавале су задовољавајуће приносе и применом земљорадничких оруђа слабијег квалитета, од рала до различитих типова дрвеног плуга, који су на Балкану остали у употреби од раздобља пре османских освајања до, у појединим крајевима, стварања социјалистичке Југославије.[339]

Оруђа за орање: типови и основне карактеристике

Начин и квалитет орања били су непосредно одређени типовима и квалитетом орућих справа. Подела на рало и плуг била је најгрубља, али и најважнија, јер је одређивала кључне техничке карактеристике – симетричан или асиметричан положај лемеша, тј. раоника (део који оре земљу). Рала су била увек дрвена, а једини метални (гвоздени) део био је симетрични раоник, те је, самим тим, земља приликом орања равномерно разгртана на леву и десну страну. На основу етнолошких истраживања оруђа за орање у 19. и 20. веку Благојевић је сачинио језгровит опис карактеристичнијих типова рала „централног“ типа, како су истраживачи назвали рала распрострањена на централном Балкану: „Најважнији делови из којих је састављено рало централног типа имају следеће називе: раоник или ралник, гредељ, ручица, козлац, поставак [касније користи израз плаз, као уобичајен запоменути део рала „рубног“ типа, која су карактеристична за периферне области Балкана – М. С.] и заворањ. [...] Сваки од поменутих делова има своју намену. Ручица служи орачу да би придржавао рало и управљао њиме. На њен доњи део наставља се плаз [...], који клизи по земљи. Често су ручица и плаз израђени од једног комада дрвета и такав се део тада зове ралица. Плаз [...] служи да се на њега причврсти раоник [...], који на општем плану има облик равнокраког металног троугла, на чијим се крацима налазе оштрице. Обе оштрице се спајају и чине врх троугла, који је окренут у правцу орања. Трећа страна металног троугла завршава се продужетком прстенастог облика, којим је раоник причвршћен уз плаз. [...] Гредељ [...] јесте подужа дрвена гредица, односно облица која се углављује у плаз или ручицу или, пак, у сам угао који заклапају између себе плаз и ручица.

[339] Благојевић, *нав. дело*, 35–59. Благојевићева монографија објављена је 1973. Аутор у њој помиње да је још увек могуће видети рало у појединим крајевима Србије.

На другом крају и при врху гредеља налази се клин којим се јарам причвршћује уз гредељ. Овај клин назива се заворањ [...]. Козлац [...] је у ствари краћа гредица која окомито пролази кроз гредељ [...] и углављује се у плаз [...]. Њиме може да се одреди дубина орања, јер се на горњем делу козлаца налази неколико рупица кроз које се провлачи клин изнад гредеља. Када се клин прометне кроз горње рупице, повећава се угао који заклапају плаз и гредељ, па се на тај начин омогућава већа дубина орања. [...] Код рала дубина орања може да се регулише и на друге начине.[340]

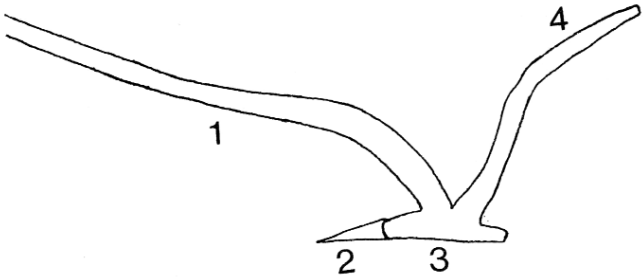

Сл. 2. — *Двострано рало:* 1 — гредељ (оје), 2 — раонк (лемеш), 3 — плаз, 4 — ручица

Скица 3: Двострано рало – преузето из:
М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 37.

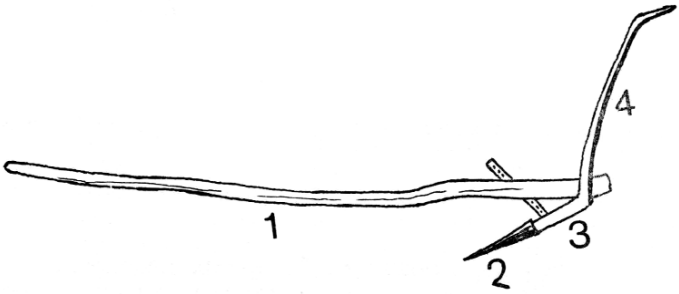

Сл. 3. — *Тространо рало:* 1 — гредељ (оје), 2 — раоник (лемеш), 3 — плаз, 4 — ручица, 5 — козлац

Скица 4: Тространо рало – преузето из:
М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 38.

[340] М. Благојевић, *нав. дело*, 37–39.

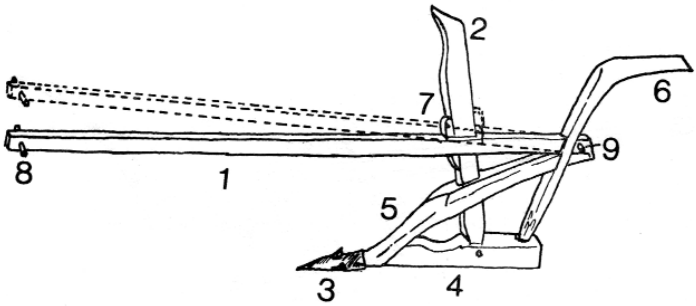

Сл. 4. — *Четворострано рало*: 1 — гредељ (оје), 2 — козлац, 3 — раоник (лемеш), 4 — плаз, 5 — даска (коса гредица), 6 — ручица, 7 — срченик (мали козлачњак), 8 — клин (заворањ), 9 — клинчић који учвршћује оје у ручици

Скица 5: Четворострано рало – преузето из:
М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 39.

Поред плитке бразде као последице техничких карактеристика рала, додатан недостатак оваквог орања било је слабо мешање, односно превртање земље, јер симетричан раоник није имао ни дубину ни способност превртања земље неопходну за премештање нутријената из дубине земље на површину, као суштину целокупног поступка орања. Међутим, управо због ових карактеристика рало је било орућа справа која је била најпогоднија за брдске терене са плићим земљиштем. Остали разлози били су везани за његову тежину и покретљивост – био је лакши од дрвеног плуга и краћи јер није имао колечку – те је за вучу било неопходно мање јармова волова, што је олакшавало целокупан процес на често невеликим брдским парцелама. У најархаичнијем облику, који се помиње и у Србији у првој половини 19. века, рало није имало ни метални раоник, већ се орало плазом, делом на који се иначе причвршћивао метални раоник.

Плуг коришћен у Србији у 19. веку такође је био дрвен. Најчешће су само раоник и цртало били од гвожђа. Према Благојевићевом опису, карактеристичан изглед био је следећи: „Асиметрични раоник може се замислити као правоугли гвоздени троугао на чијој је хипотенузи постављена оштрица, док се остале две стране у мањој или већој мери ослањају на плаз. Овакав раоник подсеца земљу и носи је обавезно само на једну страну, а не лево и десно као раоник рала. Осим тога, плуг има

и још два веома важна додатка. Први од њих је „даска“ (дрвена или метална), постављена између плаза и гредеља, и омогућава да се подсечени слој земље преврне на једну страну и лепо слаже у бразде. Други значајан додатак представља предње сечиво, тзв. „цртало“, које просеца земљу испред раоника и омогућава му да захвата и подсеца одређену ширину тла. Иначе правилно подсецање, превртање земље и слагање бразде без цртала не би било могуће, без обзира на то што плуг има асиметричан раоник и даску. Увек би једна количина земље коју захвати раоник прелазила на супротну страну од жељене, а орање би било знатно теже и спорије. Колица код плуга имају вишеструку улогу. [...] [Н]а њих [се] ослања гредељ, помоћу њих може се одмерити дубина орања, а затим, што је такође важно, она омогућава подеснији начин упрезања.“[341] Суштинска разлика у односу на рало била је у конструкцији – асиметрични раоник, орећа колица, „даска“ – дрвена преграда између гредеља и плаза, те цртало испред раоника. Док су орећа колица чинила плуг лакшим за вучу, олакшавала упрезање и омогућавала подешавање дубине орања, остали поменути делови били су у функцији превртања земље на једну страну и њеног слагања у бразде.

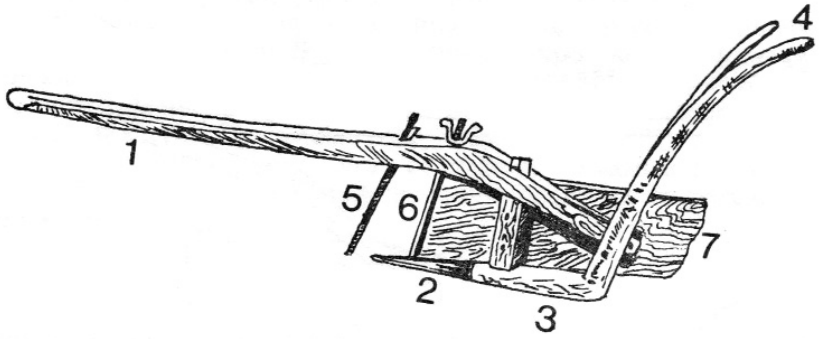

Сл. 5. — *Плуг:* 1 — гредељ, 2 — раоник (лемеш), 3 — плаз, 4 — ручице, 5 — цртало, 6 — козлац, 7 — даска

Скица 6: Дрвени плуг – преузето из:
М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 40.

[341] М. Благојевић, *нав. дело*, 40–41.

Описана подела била је тек начелне природе и у различитим деловима Кнежевине биле су присутне локалне варијанте наведених модела. Могло би се рећи да је, на одређени начин, најначелнију регионалну поделу рала дефинисао Ђорђе Радић у својој *Науци о земљодјелству* разликујући два типа – брдски и долински, док их је Благојевић поделио на двострана, тространa и четворострана, зависно од конструкције, при чему се „двостраним ралом сматра [...] оруђе код којег не постоји козлац, а гредељ је углављен у плаз или, пак, у сам угао који заклапају ручица и плаз“, „тространo рало има козлац, а гредељ је причвршћен на исти начин као и код двостраног рала“, док „код четвроространог рала гредељ је углављен у ручицу, а постоји и козлац“.[342]

Рала и плугови „централног“ типа које је описао Бранимир Братанић, на основу којих је Благојевић регресивном методом покушавао да размишља о справама за орање у позном средњем веку, били су, када је реч о ралима, пореклом из Рађевине, Белице и Сврљига, док су плуг и делови плугова били из околине Београда.[343] Већ Братанићева истраживања на основу маленог узорка од четири рала, једног целовито сачуваног плуга и неколико делова плугова, указују на конкретније регионалне разлике у типовима орућих справа. Слично томе, сведочанства из друге половине 19. века и с почетка 20. века говоре о различитим типовима орућих справа, а њихови описи указују не само на разлике уобичајене у оквиру поделе на рало или плуг, већ и на прелазне облике између рала и дрвеног плуга. Када је о ралима реч, поменули смо да је њихова примена у овом раздобљу била везана за брдске терене, односно један њихов део, имајући у виду доминантно брдско-планински рељеф Кнежевине с плоднијим равничарским земљиштем у долинама великих река. Према путописном сведочанству из 1870, „човек се зачудити мора, кад види кукуруз у таковој страни, по којој наш варошанин једва би без икаквог посла ишао“, јер се ралом ору и најврлетнија места.[344] Међутим, иако је врло често примена рала на брдским теренима подразумевала земљиште слабијег квалитета и плиће, ово није увек био случај.

Карактеристичан пример за оба навода био је таковски крај у Рудничком округу. За Руднички округ карактеристични су различити типови и квалитет земљишта, од плодне смонице и гајњаче до подзола,

[342] Ђ. Радић, *Наука о земљодјелству*, I, *Опште и посебно ратарство*, Београд 1879, 30; М. Благојевић, *нав. дело*, 38.

[343] B. Bratanić, *Oraće sprave centralnog dijela Balkanskog poluostrva*, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901–1951, Београд 1953, 42–52.

[344] Р. Алексић, *Путне белешке*, Тежак (1870) 205.

односно дистрично смеђег земљишта слабијег квалитета карактеристичног за брдско-планинске просторе. У описима технике орања у таковском крају помиње се коришћење рала све до почетка 20. века, док су плугови, и то полугвоздени, домаће израде, ушли у употребу најраније деведесетих година 19. века. У делу о Такову, Миленко Филиповић помиње да се орало ралом и „прљем“, при чему је разлика била у облику и раду раоника. Према његовом опису, „раоник у рала има пера окренута горе, и та пера чине, уз помоћ орачевих ногу и руку (којима накриви рало), да се земља преврће кад се оре, а раоник у прља нема пера него само пара земљу“.[345] Другим речима, под „прљем“ се подразумевало оно што смо према стандардима и техници орања назвали ралом, док се под ралом подразумевала справа за орање која је била унапређена верзија стандардног рала, с рубовима раоника заобљеним према горе, подражавајући изглед асиметричног раоника плуга, при чему је орач положајем тела и техником орања покушавао да добије ефекат орања плугом превртањем бразде на једну страну.[346] Упркос овим настојањима, резултати су били скромни. Разлог је била смоница, као „тешка земља“, да се послужимо изразом који је у 19. веку био уобичајен за чврста земљишта, с високим процентом влажности и глине, те, самим тим, и тешка за обраду примитивним оруђима. Смоницу, посебно када је у њој присутан значајнији проценат глине, није било могуће обрађивати плитким орањем, а ралом, чак ни с прилагођеним, на крајевима заобљеним раоником који подражава асиметричност, није било могуће постићи дубину орања која би донела задовољавајуће приносе. Према Филиповићевом опису, ралом и прљем се орало с најмање два, а често и с три јарма волова, што је било уобичајено за орање плугом, а подразумевала се помоћ неколико сељака (чак до пет или шест, ако је било три јарма волова) уз сваку орућу справу – по један човек уз сваки јарам, један који је притезао гредељ, један који је држао ручицу, па чак и један који је требало да поправља рало, које се, наводно, често кварило. Тек од осамдесетих и деведесетих година 19. века, с увођењем полугвозденог плуга, дошло је до повећања приноса.[347]

[345] М. С. Филиповић, *Таково*, 38.

[346] У опису се не налазе детаљи о изгледу рала, али би на основу описа раоника могло да се претпостави да је „прљ“ можда рало четворостране конструкције које помиње Благојевић, јер се на његовој скици овог типа рала виде „пера“ на раонику. (Види горе Благојевићеву скицу четвоространог рала).

[347] М. С. Филиповић, *Таково*, 24, 38; исти, *Таковци: етнолошка посматрања*, у: Таково: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2010, 337; С. Кнежевић, М. Јовановић, *нав. дело*, 400.

Слична ситуација била је у Гружи. Петар Ж. Петровић забележио је још средином 20. века да се оре ралом и плугом, при чему је стари начин орања био само ралом.[348] Према попису из 1866. у Гружанском срезу доминантно је било присутно рало, а могуће је претпоставити да је слична ситуација била и приликом првог следећег пописа 1893.[349] Према једном опису из 1885, у Гружи „кад ору, ору врло плитко и највише са ралицама, ретко који домаћин да тај посао врши са плугом јер у појединим селима мучно да човек може наћи више од 2-3 плуга и то дрвена а о гвозденом плугу, дрљачи и ваљку нећу ни да спомињем, пошто у целом срезу не може се наћи више од 5 плугова и 2-3 дрљаче“.[350] Код Петровића су забележени описи рала и сачуване скице. „Има две врсте ралица. Примитивнија врста ралице је она која се до наших дана [књига објављена 1948. – М. С.] задржала у селима под Рудником. Њу гради сам народ и она има ове делове: гредељ (а), рукуницу (б), плаз (в), козалац (г) и раоник (д). У осталој Гружи се употребљава унеколико усавршенија ралица, коју су градиле дрводеље (колари, грађевинари и др.). Она има више делова него претходна ралица: гредељ (а), рукуницу (задњу, б), ручицу (предњу, в), поставак или плаз (г), лопарицу (д), козалац (ђ) и раоник. Ове врсте рала имају исти облик раоника, само је код прве врсте био мањи. Уз рало иде још и овај прибор: „орачица“, а то је врста куке, помоћу које се спаја „гужва“. Гужва је од павити (дивље лозе). Она спаја орачицу за гредељ. Дрвени клин спаја орачицу за јарам. „Крчелама“ се продужава гредељ кад се запрега „четвори“, тј. кад се упрежу два пара волова да вуку рало. „Оритак“ је врста мале лопатице, која служи за чишћење раоника.“[351] Петровићеви описи и скице одговарају Радићевој подели типова рала на брдски и долински тип, при чему је, на основу скица, извесно да је, према Благојевићевој класификацији, реч о тространом, односно четвоространом типу рала.

---

[348] П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, 286.

[349] У попису из 1866. наведени су подаци по селима и по срезовима, те је приметно да је у Гружанском срезу (Крагујевачки округ) најнеповољнији однос рало – плуг (1536:486), при чему се радило о више од половине пописаних рала у округу. (*Пописъ кућевне стоке у Србіи у години 1866*, у: Државописъ Србіє, IV, Бѣоград 1870, 30–33) Објављени подаци у Статистичком годишњаку Краљевине Србије из 1893. садрже само податке према окрузима, те је могуће само изнети претпоставку о континуитету присуства (у целом округу забележено је 7.808 плугова и 2.196 рала), док овакве претпоставке потврђују литерарни извори. (*Статистички годишњак Краљевине Србије*, I, 91).

[350] М. А. Рајковић, *Пољска привреда у Гружи*, Тежак (1885) 38–39.

[351] П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, 286–287.

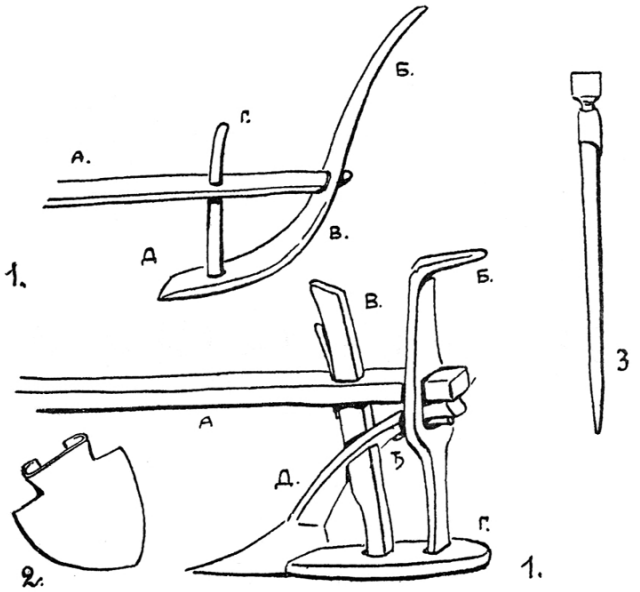

Сл. 2. — Старији и млађи тип ралица: ралица (1), раоник (2) и оритак (3) (Цртеж О. Бенсон).

Скица 7: Типови рала у Гружи – преузето из П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, 287.

Када је реч о плуговима, према Братанићевом мишљењу, могуће је говорити о једном основном моделу, који представља најраширенији тип плуга код Јужних Словена (Скица 6).[352] Реч је о најархаичнијем типу плуга, који се у појединим деловима Србије задржао до краја 19. века и у литератури и изворима често био називан „старински“. Овај тип плуга био је робустан, тежак, с основом од ручица до плаза коју је чинио један комад дрвета, вероватно због техничких немогућности повезивања делова справе који појединачно трпе огроман притисак, посебно када је реч о разоравању ледина или крчевина. У карактеристичном опису овог типа плуга, Јеремија М. Павловић је забележио: „Градили су се од природне јапије.[353] Тражило се нарочито криво дрвеће за две ручице, које су се у доњем делу могле претесати у даске. Из десне ручице ударено усправно дрво (звано козлац) ишло је у гредељ, и за њега се

[352] B. Bratanić, *нав. дело*, 51.

[353] Јапија – дрво које је кориштено за грађевинске радове, грађевинско дрво.

прикивала даска за одбијање бразде. Пред козлацем био је цртак. Гужве, са којима се везивао гредељ за колечке, биле су од брестова прућа“.[354]

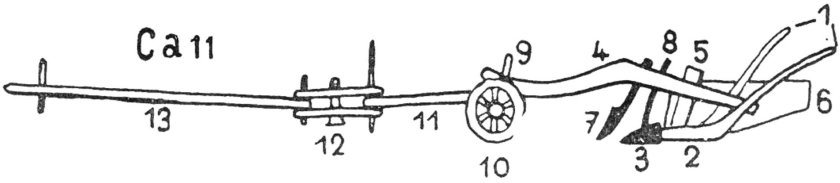

Скица 8: Модел најраширенијег типа плуга код Јужних Словена
према Бранисла̑ву Братанићу – преузето из:
B. Bratanić, *Oraće sprave centralnog dijela Balkanskog poluostrva*, 43.

Подразумева се да је доминантан тип плуга мењан током 19. века, да су у другој половини 19. века постојали нешто лакши и сложенији модели и различити локални типови плугова који су пратили основни модел. У приручнику за земљораднике, Ђорђе Радић разликовао је две врсте дрвених плугова у Србији седамдесетих година 19. века, које он назива „пањак“ и „србљак“, без објашњења етимологије назива, предисторије и карактеристика типова, тек наглашавајући да је разлика само у конструкцији начина на који се гредељ спаја с плазом.[355]

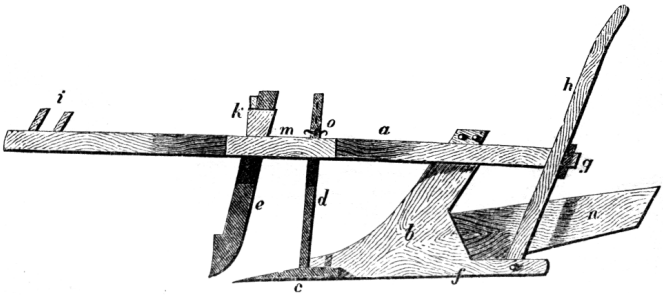

Скица 9: Плуг „Пањак“ – преузето из:
Ђ. Радић, *Наука о земљодјелству*, 31.

[354] J. M. Павловић, *Живот и обичаји народни у крагујевачкој Јасеници*, 321.

[355] Ђ. Радић, *Наука о земљодјелству*, 31–32. „Србљак“ има козлац (део који у окомитом положају спаја гредељ и плаз), док на „пањаку“ постоји истоимени део (пањ, пањак или трупина) који чини целину са плазом (в. скице 7 и 8). Реч је о једном од најважнијих делова сваког плуга који преноси снагу теглеће стоке преко гредеља на плаз и раоник и због тога трпи велики притисак. (Ђ. Радић, *Плуг од постанка њговог до данас: с' додатком: Зашто се код нас слабо новии плугови уводе?*, Нови Сад 1861, 22–23).

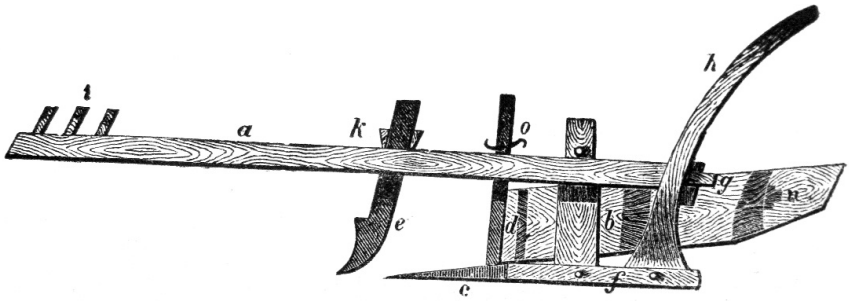

Скица 10: Плуг „Србљак“ – преузето из:
Ђ. Радић, *Наука о земљодјелству*, 32.

Већ површно поређење претходних скица (Братанићеве и Радићевих), као и фотографије плугова из околине Обреновца и Тополе које Братанић доноси,[356] указује на еволуцију плуга током 19. века, уз и даље присутан „старински“ плуг. Међутим, упркос чињеници да је реч о нешто лакшим и сложенијим моделима, попут „пањака“ и „србљака“, и даље можемо да говоримо о орећим справама које карактерише велика тежина и техничке карактеристике које захтевају велику вучну снагу. Према опису с почетка осамдесетих година 19. века, у Колубарском срезу Ваљевског округа, срезу с развијеном земљорадњом, изглед плугова био је следећи: „Плугови су дрвени и састоје се из дрвених гредеља, које се ужљеби у леву ручицу, крај леве ручице долази десна и оне се утврде, једном од два прста дебелом и за шаку широком даском, која се зове „козлац“ на исте се набије гвозден раоник који се утврди реченим „козалцем“ и гвозденим цимером. Козлац и цимер држи раоник и пролазе кроз рупу у гредељу прожљебљену. Пред цимером и раоником за једну добру педаљ а кроз гредељ пролази „цртало“ (гвоздено). Овај гредељ мете на дрвену осовину и закачи се за клин, који стоји на врх гредеља и који се зове „пурак“ са гвозденим ил од лозе „гужвом“. На осовини долазе два мала точка „колечке“. Даље у осовини су утврђене две подугачке дрвене дашчице (: сврачине) затим 3 ојнице са по један хват дугачке и на сваком крају ојнице долазе по један јарам. Ојнице су са дрвеним клином утврђене за јармове. Три јарма са по два вола, и кад се тако уреди онда се оре.“[357]

[356] Плуг из Конатице код Обреновца налазио се у Етнографском музеју у Београду, а модел плуга из Тополе налазио се у Етнографском музеју у Загребу. (B. Bratanić, *нав. дело*, 44, 51).
[357] *Прикупљање података о стању наше пољске привреде*, Тежак (1882) 641–642.

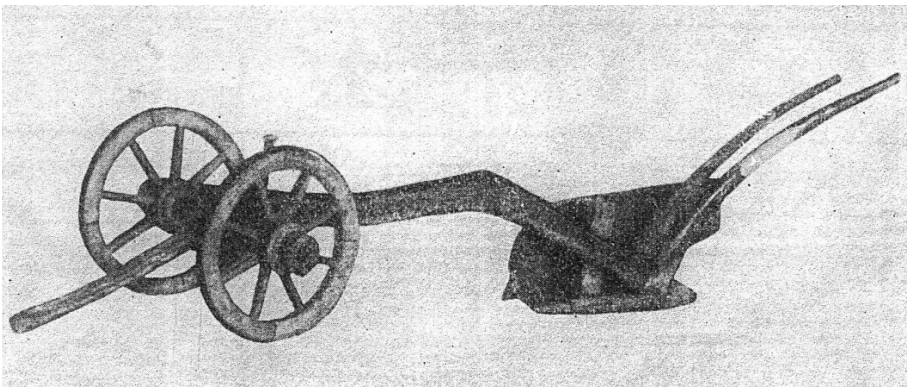

Скица 11: Модел плуга из околине Обреновца – преузето из:
B. Bratanić, *Oraće sprave centralnog dijela Balkanskog poluostrva*, 44.

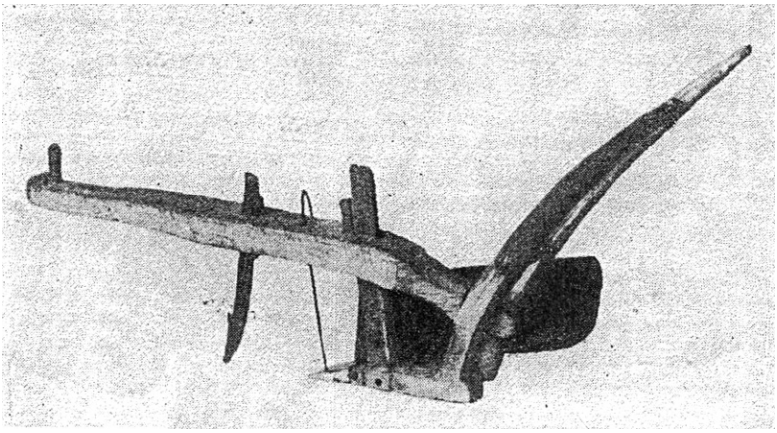

Скица 12: Модел плуга из околине Тополе – преузето из:
B. Bratanić, *Oraće sprave centralnog dijela Balkanskog poluostrva*, 51.

Тезу о регионалним специфичностима и различитим типовима у оквиру једног модела потврђује и податак да је поред рала и плуга постојало и оруђе под именом „плужица“ или „суплужица“. У својој подели справа за орање на централном Балкану, Братанић уз рало и плуг, наводи и плужицу.[358] Основно је питање разлика између плужице, с једне, и рала и плуга, с друге стране. Етнолошки материјал прикупљен

[358] B. Bratanić, *нав. дело*, 42.

крајем 19. века и у првој половини 20. века упућује на закључак да је и у вези с плужицом могуће уочити регионалне разлике. Ако као најкориснији полазни оквир за анализу усвојимо тезу да рало дефинише симетричан раоник, а дрвени плуг асиметричан раоник, даска, цртало и колечка, у неколико различитих описа плужице могуће је уочити различита одступања.

У сачуваном опису из Груже, говорећи о плуговима Петар Ж. Петровић помиње да је „најстарији дрвени плуг или „плужица“, „слична ралу, али с том разликом, што [...] има позади „ногаре“ за придржавање, гвоздени „цртак“ за сечење бразде, „џемгало“ (дрвену даску) за превртање бразде и гвоздени „дочек“ на једном ногару, на који се ослања плуг кад се не оре“, те да „има кратак гредељ и наставља се помоћу крчела на ојницу“.[359] Дакле, није реч о плугу, већ о орећој справи која има цртало и даску, али не и колечке, док облик раоника није наведен, али поређење с ралом упућује на претпоставку о симетричном раонику.[360] Описујући оруђе којима се користе сељаци у Левчу и Темнићу, Станоје М. Мијатовић и Тодор М. Бушетић наводе да плуг „има две ручице, гвозден плаз, лопарицу, цртак (који је углављен у цимберу и служи место козлаца), гредељ, колица (или колечка) и гвоздену гужву“, те да му је раоник асиметричан, док се плужица разликује само по томе што нема колечку, већ дужи гредељ, као претпоставку за везивање волова у одсуству колечке.[361] На готово идентичан начин плужицу је дефинисао и Братанић.[362] Слично Петровићу, истражујући Алексиначко Поморавље, Драгослав Антонијевић је закључио да се од четрдесетих до осамдесетих година 19. века на овом простору користио „дрвени плуг „дрвењак“ или, како се зове још у народу овог краја, „суплужица“. (Скица 13) Антонијевић наводи недостатак колечке и цртала као разлику између плуга и суплужице, док скица показује и недостатак даске, чиме би суплужицу у алексиначком Поморављу од тространог рала разликовао само асиметричан раоник. Упоредо је, али не од четрдесетих година, коришћена унапређена верзија суплужице, нешто сложеније конструкције, јер је на

[359] П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, 287–288.

[360] У извештају о стању пољске привреде у Гружи из 1885. помиње се постојање „плужнице“, али је аутор текста у *Тежаку* закључио да „то није ништа друго до лак дрвен плуг без колечака“. (*Прикупљање података о стању наше пољске привреде: пољска привреда у Гружи*, Тежак (1885) 39).

[361] С. М. Мијатовић, Т. М. Бушетић, *нав. дело*, 705.

[362] B. Bratanić, *нав. дело*, 53. „С дугим ојем [гредељом – М. С.], као рало, иначе несиметричне грађе (као плуг, али обично без цртала).“

предњем делу гредеља уграђен точкић који је омогућавао лакше и брже кретање и олакшавао орање.[363] (Скица 14)

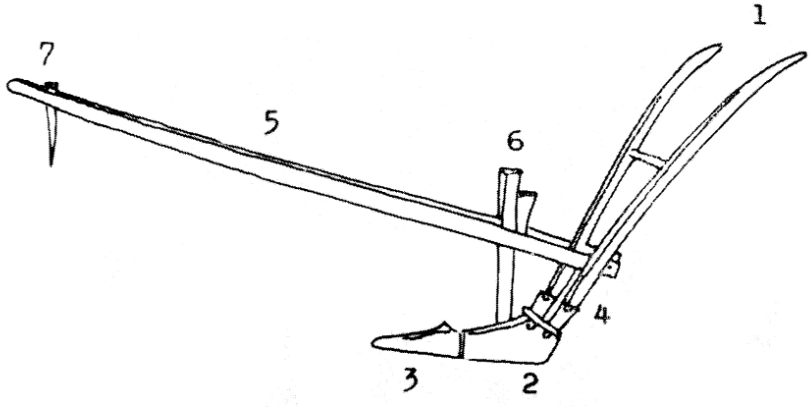

Скица 13: „Суплужица“ из Алексиначког Поморавља – преузето из:
Д. Антонијевић, *Алексиначко Поморавље*, Београд 1971, прилози: слика 8.

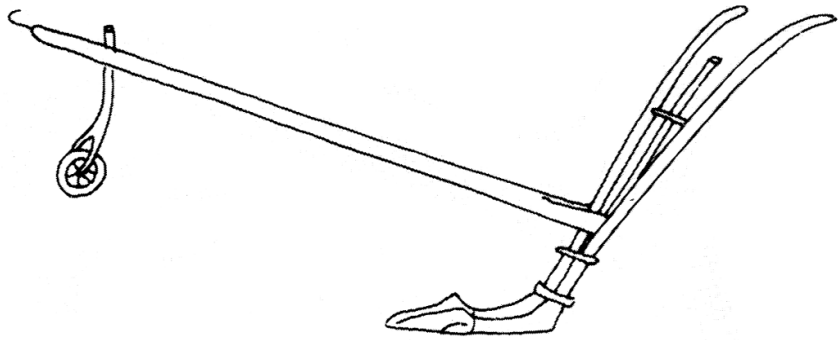

Скица 14: Плуг из Алексиначког Поморавља – преузето из:
Д. Антонијевић, *Алексиначко Поморавље*, прилози: слика 9.

[363] Д. Антонијевић, *нав. дело*, 31–32. Братанић наводи да је унапређена верзија плужице коришћена и у првој половини 20. века. „Друге плужице бит ће дијелом модернизиране, с дрвеним ручицама и ојем [гредељом – М. С.], а жељезним куповним радним дијеловима (т. зв. главом). Орање таквом плужицом (с равни ојем) видио сам год. 1934. усред града Крагујевца, при чему је орач имао помагача, који се свом снагом наслањао на оје изнад лемеша [гредељ изнад раоника – М. С.] и тако пријечио, да плужица не искочи из земље.“ (B. Bratanić, *нав. дело*, 54; нар. 58).

Три наведена примера, која описују оруђа истог или сличног назива, а различитих техничких карактеристика, на парадигматичан начин представљају како проблематику орућих справа у Србији, тако и могућности њихове анализе. При томе се распон оруђа коришћеног за орање креће од једноставих брдских двостраних и тространих рала, те четвоространих рала која „перима“ на раонику и конструкцијом козлаца покушавају да подражавају функције асиметричног раоника и даске, преко плужица различитих карактеристика, ближих ралу или плугу, до бројних типова дрвеног плуга, од старијих, једноставније конструкције и веће масе, до лакших, сложеније конструкције, с неколико основних карактеристика које дефинишу плуг. Као што је то пре пола века у својој студији о средњовековној технологији и друштвеним променама истакао Лин Вајт, показало се да је плуг оруђе с великим бројем варијација које није могуће дефинисати само кроз уобичајено инсистирање на симетричном и асиметричном раонику.[364] Могло би се рећи да су бројне познате варијације основних типова, уз подразумевајуће постојање великог броја оних које нису сачуване, биле последица различитих утицаја, педолошких карактеристика земљишта и рељефа, начина усвајања технологије..., суштински одражавајући специфичности сељачког друштва, односно бројних сељачких заједница као микрокосмоса у којем се одвија живот сељака, прилагођавајући се условима које му одређује природно окружење.

Статистички подаци као оквир за анализу:
попис рала и плугова из 1866.

Поменуте специфичности не долазе до изражаја у државним пописима орућих справа. Но, поменути недостатак резултат је вероватно чињенице да оне нити су биле познате, нити се знало колико их је и какве су. Поред тога, не би требало занемарити ни могућности и знање самих пописивача да уоче разлике, као ни претпоставку да су саопштени подаци одражавали перцепцију самих сељака. Све наведено указује на низ проблема с којима се суочава анализа оруђа за орање у Србији. Међутим,

[364] L. White Jr., *Medieval Technology and Social Change*, New York 1974, 45. У извођењу оваквих закључака Вајт је користио и резултате Братанићевих истраживања.

при тренутном стању развијености аграрне производње, као и статистичке службе у Србији, од превасходног значаја је било доћи до оквирних података о броју орећих справа. Основно је питање доминантне присутности одређеног типа справе за орање у различитим деловима Србије. Када је о томе реч, могло би се рећи да начелно попис из 1866. даје слику која се најчешће подудара с каснијим описима у литератури.

Округ/срез	Плугови	Рала	Број кућа	Просек по кући[365]
Алексиначки округ				
Алексиначко-ражањски срез	884	836	2.932	0,44
Бугар-моравски срез	737	29	2.013	0,37
Бањски срез	152	1.769	2.001	0,52
Укупно:	**1.773**	**2.634**	**6.946**	**0,44**
Београдски округ				
Врачарски срез	892	-	1.560	0,57
Грочански срез	786	-	1.955	0,40
Колубарски срез	672	-	2.063	0,33
Космајски срез	859	-	2.226	0,39
Посавски срез	766	-	1.925	0,40
Укупно:	**3.975**	**-**	**9.729**	**0,41**
Ваљевски округ				
Колубарски срез	1.120	-	2.618	0,43
Подгорски срез	1.241	-	2.581	0,48
Посавски срез	570	-	1.593	0,36
Тамнавски срез	1.093	-	3.209	0,34
Укупно:	**4.024**	**-**	**10.001**	**0,40**
Књажевачки округ				
Сврљишки срез	60	2.350	2.043	0,60
Тимочко-заглавски срез	138	4.396	4.959	0,47
Укупно:	**198**	**6.746**	**7.002**	**0,51**
Крагујевачки округ				
Крагујевачки срез	692	1.224	3.834	0,34
Гружански срез	486	1.536	3.871	0,32
Лепенички срез	1.605	150	4.281	0,39
Јасенички срез	899	27	2.955	0,31
Укупно:	**3.682**	**2.937**	**14.941**	**0,34**
Крајински округ				
Крајински срез	1.577	-	4.253	0,37
Кључки срез	618	19	2.435	0,26
Поречко-речки срез	512	-	1.435	0,36
Брзо-паланачки срез	1.061	-	3.924	0,27
Укупно:	**3.768**	**19**	**12.047**	**0,31**
Крушевачки округ				
Кознички срез	2	-	2.506	
Крушевачки срез	1.512	-	3.978	
Трстенички срез	104	-	2.086	
Јошанички срез	-	-	1.354	
Укупно:	**1.618**	**4.926**[366]	**9.924**	**0,41**

[365] Приликом обраде података у Статистичком одељењу Министарства финансија вредност ралице процењена је на половину вредности плуга (*Пописъ кућевне стоке у Србіи у години 1866*, 140), те су на овој основи рађене процене просека. Важно је истаћи да просек по окрузима и укупан просек нису резултат збира просека по срезовима за округе, односно по окрузима за укупан просек, већ резултат просека цифри насталих сабирањем броја рала и плугова по срезовима, односно по окрузима.

[366] Пописна комисија пропустила је да зебележи број ралица, па је овде реч о статистичкој процени. (*Пописъ кућевне стоке у Србіи у години 1866*, 108).

Округ/срез	Плугови	Рала	Број кућа	Просек по кући
Подрински округ				
Азбуковачки срез	124	-	1.796	
Јадрански срез	1.079	-	3.029	
Рађевски срез	311	802	1.912	
Укупно:	**1.514**	**2.126**[367]	**6.737**	**0,38**
Пожаревачки округ				
Пожаревачки срез	1.667	-	4279	0,39
Моравски срез	1.193	-	4.036	0,30
Рамски срез	1.315	-	3.597	0,37
Млавски срез	1.296	-	4.882	0,27
Голубачки срез	703	-	2.111	0,33
Хомољски срез	757	-	2.372	0,32
Звиждски срез	506	-	2.253	0,22
Укупно:	**7.437**	**-**	**23.530**	**0,32**
Руднички округ				
Црногорски срез	471	-	2.236	0,21
Качерски срез	471	881	1.865	0,49
Моравски срез	529	1.740	3.336	0,42
Укупно:	**1.471**	**2.621**	**7.437**	**0,37**
Смедеревски округ				
Подунавски срез	1.568	-	3.955	0,40
Јасенички срез	1.973	-	5.214	0,38
Укупно:	**3.541**	-	**9.169**	**0,39**
Ужички округ				
Моравички срез	16	1.189	2.376	0,26
Златиборски срез	24	1.943	2.682	0,37
Ариљски срез	91	1.065	1.774	0,35
Рачански срез	12	1.521	2.184	0,35
Пожешки срез	210	1.187	2.769	0,29
Црногорски срез	124	2.080	2.563	0,45
Укупно:	**477**	**8.985**	**14.348**	**0,35**
Црноречки округ				
Бољевачки срез	1.862	-	4.247	0,44
Зајечарски срез	1.831	-	4.534	0,40
Укупно:	**3.693**	-	**8.781**	**0,42**
Чачански округ				
Драгачевски срез	532	1.797	3.428	0,42
Карановачки срез	45	1.371	3.352	0,22
Студенички срез	-	831	1.539	0,27
Трнавски срез	274	543	1.835	0,30
Укупно:	**851**	**4.542**	**10.154**	**0,31**
Шабачки округ				
Мачвански срез	1.620	-	3.881	0,42
Поцерски срез	792	-	2.579	0,31
Посавско-тамнавски срез	818	-	2.603	0,31
Укупно:	**3.231**	**-**	**9.063**	**0,36**
Јагодински округ				
Левачки срез	390	24	3.501	0,11
Белички срез	1.184	-	3.107	0,38
Темнићки срез	1.717	-	4.392	0,39
Укупно:	**3.291**	**24**	**11.000**	**0,30**
Ћупријски округ				
Ресавски срез	2.160	-	5.588	0,39
Параћински срез	1.133	-	3.494	0,32
Укупно:	**3.293**	**-**	**9.082**	**0,36**

Табела 8: Број плугова и рала у сеоским домаћинствима
према попису кућевне стоке 1866/просек по кући[368]

[367] Пописна комисија пропустила је да зебележи број ралица, па је овде реч о статистичкој процени. (Исто).

[368] *Пописъ кућевне стоке у Србiи у години 1866*, 4–103; *Пописъ людства Србiє у години 1866*, 49–99.

Резултати у значајној мери представљају одраз два параметра – географских карактеристика терена и квалитета обрађиваног земљишта. У деловима Кнежевине које смо раније помињали као области са земљиштем најпогоднијим за интензивну пољопривредну производњу (значајни делови шумадијских, мачванских и поморавских округа) коришћен је, према резултатима пописа, само плуг. Истовремено, махом је реч о просторима који се налазе на нижим надморским висинама, односно припадају плодним поречјима. Реч је о Шабачком, Ваљевском, Београдском, Смедеревском, Пожаревачком, Јагодинском и Ћупријском округу, или њиховим деловима, у којима, осим 24 рала у Јагодинском округу у односу на 3.320 плугова, пописивачи нису забележили ниједно рало.

У окрузима у којима су биле присутне значаније разлике у надморској висини, односно у онима које карактерише комбинација земљишта различитог квалитета, упоредо су били присутни плуг и рало (Алексиначки, Крагујевачки, Крушевачки и Подрински округ). Карактеристичан је пример Алексиначког округа. У Бугар-моравском и Алексиначко-ражањском срезу, који обухаватају у већем или значајном делу земљиште покривено смоницом и гајњачом, те потенцијално плодним флувијалним тлом уз Јужну и Велику Мораву, плугови су били присутнији него у брдско-планинском Бањском срезу, где је један плуг ишао на више од једанаест рала (152:1.769 = 1:11,64). Разлика је, такође, била присутна и између првопоменутих срезова. Мален број рала у Бугар-моравском срезу, у којем је на 25 плугова долазило једно рало (737:29 = 1:25,41), односно само 3,79 % од укупног броја орућих справа, вероватно је био условљен положајем среза на источној обали Јужне Мораве према Крушевачком округу и споју са Западном Моравом, док је подједнак број плугова и рала (884:836) у Алексиначко-ражањском срезу представљао последицу брдско-планинског рељефа као доминантнијег у оном делу среза који ће административним променама крајем 1878. бити издвојен као Ражањски срез.[369] Не треба, при томе, занемарити чињеницу да ранија анализа орућих справа указује на значајан потенцијални проблем у вези с оваквом расподелом орућих справа, јер Антонијевић наводи да је у Алексиначком Поморављу дрвени плуг заправо била плужица у две своје варијанте, те да је први плуг, према стандардима дефинисања плуга, био тзв. „полусаковац“, полудрвени/

[369] *Административно-територијалне промене*, 15. Алексиначко-ражањски срез подељен је на Алексиначки и Ражањски срез одлуком Народне скупштине од 26. децембра 1878.

полугвоздени плуг који су производили локалне занатлије и који се појављује осамдесетих година 19. века.[370]

На другом крају Србије, у Подринском округу, махом се ралом орало у Азбуковачком и Рађевском срезу (802:301),[371] с брдским земљиштем слабијег квалитета, док је на територији Јадранском среза, у долини Дрине, више коришћен плуг. „По рађевском и азбуковачком [срезу] ору ралицом, коју вуку два вола, то није могуће плуг довући, јер су велике стрмени“, док „дуж Дрине њеном равницом плугом се служе“, забележио је и Р. Алексић у путним белешкама 1870. године.[372] Број од 1.512 плугова у Крушевачком срезу вероватно је одраз раније помињаног распореда плодног земљишта у Крушевачком округу, с долинама Пепељуше и Расине с еутрично смеђим земљиштем и простором споја две Мораве с доминантном смоницом, док је у срезовима на обронцима Малог и Великог Јастребца и Копаоника рало било доминантна орања справа.[373] Сличан је био однос и у Крагујевачком и Рудничком округу.

Статистички најнеповољнији однос броја орањих справа у корист рала забележен је у Чачанском, Ужичком и Књажевачком округу. Прва два налазила су се на рубовима динарског планинског масива и граничних гребена Јавора, Голије и Копаоника, с доминантно за земљорадњу непогодним дистричним смеђим земљиштем, с мањим оазама плоднијег тла. У Ужичком округу плодније земљиште налазило се само у невеликим долинама Ђетиње и Моравице, а највећа раван била је у околини Пожеге,[374] те би у томе вероватно требало тражити разлоге

[370] Д. Антонијевић, *нав. дело*, 229–230.

[371] Приликом пописивања, пописна комисија пропустила је да зебележи број ралица у Азбуковачком и Јадранском срезу, док су у Рађевском срезу пописана 802 рала, те је укупно 2.126 рала на територији округа статистичка процена за коју у објављеном материјалу није објашњена методологија. На разлику у доминантној присутности плуга или рала између Азбуковачког и Рађевског среза, с једне, и Јадранског среза, с друге стране, упућују резултати пописа плугова – Јадрански срез 1.079, Азбуковачки срез 124, а Рађевски срез 311 плугова.

[372] Р. Алексић, *Путне белешке*, Тежак (1870) 205.

[373] За Крушевачки округ није могуће чинити даља поређења, пошто пописивачи нису добро обавили свој посао. Рала нису уопште пописана, те је Статистичко одељење изашло с проценом од 4.926 рала. У Јошаничком срезу нису пописани ни плугови, а исто се догодило и у Козничком срезу, пошто је бројка од два плуга у целом срезу мало вероватна. Једина озбиљнија цифра до које су дошли пописивачи било је 1.512 плугова у Крушевачком срезу, али сматрамо да би и њу требало узети с опрезом, имајући у виду приступ пописивача целокупном процесу. Насупрот статистичкој процени о ралима, процена броја плугова у овом округу није учињена, иако ни попис плугова није урађен у целини.

[374] М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 582.

значајно већег броја плугова у Пожешком срезу у односу на осталих шест, при чему и у овом случају говоримо о знатно мањем броју плугова у односу на рала (210:1.187). У изразито брдско-планинском крају, са сточарством као најзначајнијом привредном граном, те екстензивном узгоју стоке прилагођеном егзистенцијалној динамици сталних и покретних насеобина, не изненађује изразита диспропорција између броја плугова и рала на територији целокупног округа (477:8.985). У селима Чачанског округа поменута диспропорција била је мања (851:4.542), вероватно услед већег обима обрадивих површина, посебно у равници у којој се налазио и сам Чачак, а која се протезала, како то описује Милан Ђ. Милићевић, „од подножја Овчара па између Мораве и Јелице до ушћа Ибра у Мораву испод Карановца“, при чему „дужина те равнице може имати 8-9 сатâ, а ширина је како где, по један сат, до између Мораве и планине“.[375] На оваквом географском простору подразумева се да су различите надморске висине, односно различите карактеристике терена и земљишта погодног за земљорадњу биле присутне унутар самих срезова. Драгачевски срез, обухватао је део поменуте равнице, али и брдске области према југу. Док су у „доњем“ делу среза коришћени плуг и рало, у „горњем“, брдовитом пределу, углавном су коришћена рала још почетком 20. века, а у време пописа 1866. вероватно искључиво.[376]

Окрузи источне Србије, Тимочке Крајине, међу којима је и трећепоменути округ с највећим бројем рала – Књажевачки, представљају посебно интересантну аналитичку целину. „У Крајни се оре само плугом, а у Црноречком и Књажевачком округу, ралицом“, забележио је 1875. Адам Богосављевић.[377] Ако упоредимо његове наводе с пописом из 1866, они се подударају када је реч о Крајинском и Књажевачком округу, јер је у првом пописано само 19 рала у односу на 3.768 плугова, а у другом само 198 плугова у односу на 6.746 рала. Међутим, насупрот Богосављевићевим тврдњама за Црноречки округ, пописивачи су забележили искључиво плугове, уместо искључиво рала – њих 3.693, односно 3.873, ако рачунамо и окружно средиште Зајечар у којем се, очигледно, становништво у значајној мери бавило земљорадњом.[378]

[375] Исто, 648.

[376] К. Јовановић, *Горње Драгачево*, 276.

[377] А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде*, Тежак (1875) 113.

[378] Ако поредимо укупан број орућих справа с бројем орућих справа у окружној вароши, Зајечар је окружно средиште с највећим процентом орућих справа, односно плугова у овом случају.

Имајући у виду целокупан контекст сељачког друштва и динамике промена аграрних техника и технологија, тешко би било поверовати и да су у року од девет година (1866–1875) сви сељаци заменили рала плуговима као савременијим оруђима, а извесно је да се супротан процес замене плугова ралима није могао догодити. Решавању проблема у потпуности не помаже ни поређење с првим следећим пописом орућих справа двадесет и седам година касније – 1893. Готово три деценије касније Крајински и Књажевачки (1893. Тимочки) округ показивали су исте трендове – однос плуг–рало у првом је био 7.642:64,[379] а у другом 1.920:9.314.[380] Другим речима, можемо да говоримо о тренду повећања броја орућих справа у односу на раст броја становника,[381] несумњиво и о повећању процента гвоздених плугова у односу на дрвене, као општем тренду, иако ово није могуће видети из пописа, као и, у случају Књажевачког округа, постепеном увођењу плуга уместо рала.

С друге стране, попис орућих справа у Црноречком округу 1893. показује присуство 4.752 плуга и 2.390 рала,[382] што доводи у питање и резултат пописа из 1866. и Богосављевићеве наводе. Ако 1866. заиста није било рала у округу, тешко је поверовати да би их три деценије касније било више од две хиљаде, док податак о готово пет хиљада плугова оспорава Богосављевићеве наводе о присуству само рала. Ако као пример динамике унапређења аграрних технологија, у овом случају справа за орање, узмемо Књажевачки округ, с готово искључиво ралима 1866. и доминантно ралима 1893,[383] однос у Црноречком округу 1893. несумњиво показује другачије

[379] Овим не занемарујемо чињеницу да границе округа 1866. и 1893. нису биле исте, али реч је била о смањењу округа, те не можемо да говоримо о утицају срезова који 1866. нису били део Крајинског округа на однос броја орућих справа. О томе би се могло говорити само у случају увећања округа у односу на 1866.

[380] *Статистички годишњак Краљевине Србије*, I, 91.

[381] Примењујући стандарде Статистичког одељења о израчунавању просека рачунањем два рала као једног плуга, долазимо до податка да је нпр. у Крајинском округу 1866. један плуг долазио на 37 становника (1:36,94), док је, примењујући податке о попису из 1890, ситуација 1893. показивала несумњиво повећање броја орућих справа по глави становника (1:29,68).

[382] *Статистички годишњак Краљевине Србије*, I, 91. Према *Закону о административној подели земље* из 1890. округ је остао у истим границама, те су подаци релевантни за поређење. (*Административно-територијалне промене*, 25–27).

[383] Оваквим поређењем не занемарујемо чињеницу да је административном реформом 1890. формиран Тимочки округ који је, поред старих срезова, чинио и нови, Бањски срез некадашњег Алексиначког округа. За брдско-планинске делове ранијег Алексиначког округа карактеристично је било рало (према попису из 1866. у Бањском срезу забележено је 152 плуга и 1.769 рала), тако да промена у обиму округа суштински не утиче на нашу оцену.

тенденције. Пре би могло да се говори о значајном присуству и рала и плугова 1866, при чему је током деценија дошло до дисбаланса у корист савременијег оруђа. Томе у прилог говорио би и положај Црноречког округа, као прелазног простора између округа с плуговима на северу и округа с ралима на југу. Овакав закључак мање је споран када је у питању Богосављевић, јер његова перцепција стања могла је да буде парцијална, али се намеће питање релевантности целокупних пописних података из 1866, ако је заиста учињен овакав пропуст.

У прилог тези о коришћењу и плуга и/или рала ишле би и географске карактеристике земљишта. У сведочанствима с краја 19. и почетка 20. века с простора Књажевачког/Тимочког округа помињу се и даље рала. Путујући по Заглавку (Тимочко-заглавски срез) 1903. Маринко Т. Станојевић је забележио да је „земљиште подједнако одасвуд брдовито и подесније за сточарење него ли за обраду земље“, да је „атар сеоски код неких села врло мален, особито код нижих, те отуда немају довољно, и због релативно јаче насељености, земљишта ни за обрађивање а још мање за стоку“, те да је, изузев долине Трговишког Тимока и његових притока, земља „каменита, те и врло неродна“, „танка, плитка, те је најмања киша спере и снесе у реку“. Због свега тога „плуг се, као реткост, може видети само у нижим селима“, а „место плуга употребљава се дрвена ралица (рало)“, јер „плуг се тешко може и употребити овде, пошто је земља врло танка, 1–2 педа (педља – М. С.)“.[384] Рељеф Сврљишког среза подударао се с Тимочко-заглавским, иако су педолошке карактеристике земљишта биле повољније,[385] те је континуитет присуства рала у Књажевачком округу могуће објаснити његовим техничким карактеристикама и погодношћу за обраду плитких брдовитих земљишта источне Србије.

Могло би се рећи да је у окрузима северно од Књажевачког, у Црноречком и Крајинском, однос рала и плуга пратио ширење тимочке долине. Тимочки басен у целини био је богат плодним земљиштем – ритском црницом, черноземом, гајњачом, а посебно смоницом, док је алувијално земљиште, настало наносима набујалог Тимока у пролеће и јесен,[386] било посебно погодно за узгој кукуруза, житарице по којој је тимочка долина била позната и која је, према наводима Адама

[384] М. Т. Станојевић, *Заглавак*, 178–179.

[385] Goran J. Dugalić, Boško A. Gajić, *Pedologija*, Kragujevac 2012, 211.

[386] М. Лутовац, *Неготинска Крајина и Кључ*, 414–415. Према наводима Дугалића и Гајића, у басену Тимока гајњача је заузимала око 11.000, смоница око 120.000, док је алувијално земљиште (флувисол) настало од речних наноса заузимало око 42.000 хектара. G. J. Dugalić, B. A. Gajić, *нав. дело*, 219, 236.

Богосављевића, понекад сејана и без претходног орања.[387] „Ма да црноречки округ има вид морских таласа, које представљају издигнута брда, ипак су међу овима прекрасне и плодне доље“, писао је у другој половини 19. века Стеван Мачај.[388] Док се у планинским деловима округа становништво претежно бавило екстензивним сточарством, и то узгојем ситне стоке,[389] Тимочка долина, најшира код окружног средишта Зајечара, заједно с долинама притока представљала је простор с најплоднијим земљиштем у Црноречком округу,[390] односно простор у којем је, ако прихватимо да су спорни и Богосављевићеви наводи и попис из 1866, и шездесетих и седамдесетих година 19. века плуг био присутнији од рала, док су рала била доминантно присутна у брдским областима округа.

С друге стране, као што је већ поменуто, оба пописа (1866. и 1893) су потврдила искључиво присуство плугова у Крајинском округу. Један од разлога свакако је и већа површина квалитетног земљишта за земљорадњу. Поред долине Тимока о којој је било речи, чији се најплоднији део налази у Крајинском округу, с алувијалним проширењима величине један до два километра и брдским странама које се негде благо, негде окомито спуштају у речну долину, плодно земљиште лежало је у Подунављу, у Кључу, од Брзе Паланке до Ђердапске клисуре, док је посебно значајна била равница у којој се налазило окружно средиште Неготин.[391] Земљиште настало речним наносима, гајњача и смоница прошаране црницом били су погодни за коришћење плуга. Поред различитих врста усева, значајна површина у округу, на брдским странама, била је покривена виноградима. Остаје, међутим, питање како је могуће да се у округу чији се источни делови налазе на значајним надморским висинама, користи само плуг. Сматрамо да је део одговора могуће потражити кроз анализу насељености појединих срезова и доминантну привредну активност. У поређењу с Књажевачким и Црноречким округом, Крајински округ имао је већи број становника,[392]

[387] А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде*, Тежак (1875) 107.

[388] С. Мачај, *Црноречки округ*, у: Црна река: насеља, порекло становништва,обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2012, 443.

[389] М. Станојевић, *Црна река: антропогеографски прилози*, у: Црна река, Б. Челиковић (прир.), 35–62.

[390] С. Мачај, *нав. дело*, 443.

[391] М. Лутовац, *Неготинска Крајина и Кључ*, 410–411.

[392] Према попису становништва 1874. у Књажевачком округу живело је 62.917, у Црноречком округу 58.434, а у Крајинском округу 76.017 становника. (*Попис људства Србије у години 1874-ој*, 146–147).

али је површином био већи од укупне површине друга два округа заједно,[393] те је проценат његове насељености био знатно нижи. Поред тога, према попису становништва од 1874, у самом округу уочљива је диспропорција у насељености између Поречко-речког (8.228) и Кључког среза (12.881), с једне стране, и Брзопаланачког (23.176) и Крајинског среза (25.948), с друге стране.[394]

Међутим, нити наведена разлика у броју становника, нити разлика у географским карактеристикама и квалитету земљишта, није значајније утицала на проценат обрађених површина по срезовима. Значајна разлика у подацима о површинама засејаним усевима у срезовима Крајинског округа 1867. (Кључки срез 10.935, Крајински срез 23.633,3, Поречко-речки срез 5.410,4, Брзопаланачки срез 17.812,8 дана орања)[395] била је, пре свега, последица различите насељености, сведочећи о егзистенцијалној земљорадњи у којој се обрађује онолико колико је неопходно за преживљавање. Најизразитија разлика, и даље не исувише изражена у односу на остале срезове, била је присутна у најслабије насељеном, Поречко-речком, срезу, чија привреда, према мишљењу Стевана Вујадиновића деценијама касније, „посматрана у целини, има планински карактер“, с мало алувијалног земљишта уз Дунав и Поречку реку, уз подзол на површима, родан само уз ђубрење („ако се не гноји, земљиште је овде доста посно“), при чему је род ипак пропадао ако није била кишна, односно влажнија, година, па чак и када је сејана сорта кукуруза која брзо сазрева.[396]

---

[393] Према подацима објављеним у *Статистичком годишњаку Краљевине Србије* 1893. Крајински округ обухватао је 1890. 3.208 km², Црноречки округ 1.639,5 km², а Тимочки округ 2.041,8 km² (*Статистички годишњак Краљевине Србије*, I (1893), 14). Према административној реформи 1890. Тимочки округ обухватао је и некадашњи Бањски срез Алексиначког округа (*Административно-територијалне промене*, 25–29), те није могуће вршити поређење према површинама измереним 1890, јер су наведене само површине округа, а не и срезова. Приликом следеће административне реформе измењена је и структура свих округа источне Србије, али су подаци из 1896. забележили површине срезова, те се наводи да је Бањски срез имао површину од 561,3 km². (*Статистички годишњак Краљевине Србије*, III (1896–1897), Београд 1900, 17). Ако прихватимо овај податак као релевантан за 1890. и за ранији период, можемо да закључимо да је површина Књажевачког округа, пре реформе 1890, била 1.480,5 km², те да је укупна повшина Књажевачког и Црноречког округа пре реформи била 3.120 km², док је Крајински округ имао 3.208,7 km². Дакле, био је већи од првопоменутих округа заједно.

[394] *Попис људства Србије у години 1874-ој*, 138–139.

[395] *Пописъ обрађевина у Србіи у години 1867*, 112–115.

[396] С. Вујадиновић, *нав. дело*, 517–525. Вујадиновић користи израз „брзак“ за сорту кукуруза која је сазревала за три месеца. Можда је реч о сорти „Краљ Филип“, која је сазревала за 90 до 96 дана и која је интензивније почела да се користи у Србији после

Другим речима, земљорадња је била готово равномерно присутна у свим срезовима, без обзира на изразитији брдско-планински карактер или на значајније присуство плодних површина, те, самим тим, искључиво присуство плугова није могуће објашњавати, с једне стране, сточарском привредом у брдско-планинским крајевима с дистричним земљиштем и, с друге стране, земљорадњом у приобаљу и равницама с плодним земљиштем. Подразумева се да су слабији приноси у брдско-планинским областима пажњу становништва усмеравали ка сточарству као најзначајнијој привредној грани, док су у равничарским пределима приноси с истих површина били знатно већи, а земљорадња је била најзначајнија привредна грана. Но, све наведено очигледно није утицало на коришћена оруђа за орање, пошто је плуг био готово искључиво присутан и у областима које у већем делу Србије карактерише присуство рала.

У раније помињаном тексту Адам Богосављевић такође је забележио да „Власи у Подунављу, махом ору железним плугом, једно, што им је земља муљак, те се лако оре, а друго, близу су Неготина, где могу лако своје плугове оправљати“, док „остала села у Крајни, што не леже у дунавској равници, ору дрвеним плугом“.[397] Његови наводи намећу питање у коликој мери су коришћене аграрне технике, односно плуг као доминантно присутно земљорадничко оруђе, биле последица специфичне географске одвојености Тимочке Крајине од остатка Србије, етничке структуре становништва Крајинског округа[398] и отворености за утицаје из плодне влашке низије којом доминирају ситни сељачки поседи и велики земљишни поседи румунске аристократије, уз коришћење дрвених и гвоздених плугова.[399] Но, на овај начин дефинисан проблем отвара низ других истраживачких питања која превазилазе

великих поплава 1864. и 1871, као одлично решење у ситуацији у којој су сељаци остали без усева, најчешће кукуруза који је сејан у долинама река. У ову сврху коришћена је и италијанска сорта „Чинкватино“. На тај начин било је могуће ефикасно превазићи последице мајских или јунских поплава. Наравно, било је потребно време за одомаћење нове сорте, као и, за почетак, за набављање довољне количине семена. (Ђ. Радић, *Све о кукурузу*, Београд 1872, 9–11).

[397] А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде*, Тежак (1875) 113.

[398] Према пописима становништва из 1866. и 1884. већинско становништво Крајинског округа било је влашко – 1866. од 70.293 становника 42.852 је било „влашке народности“ (60,96%), док су 1884. од 83.549 становника округа 52.019 класификовани као „Румуни“ (62,26%). У Црноречком округу слика је била нешто другачија – 1866. од 53.284 становника 26.056 било је „влашке народности“ (48,90%), док је 1884. од 64.080 становника 29.351 класификован као „Румун“ (45,80%). (*Државописъ Србіє*, III, Бѣоград 1869, 100; *Државопис Србије*, XVI, Београд 1889, 264–267).

[399] D. Chirot, *нав. дело*, 141–144.

оквире наше студије. На сличан начин немогуће је одговорити на питање о типовима дрвених плугова, јер је из ранијег излагања јасно да су се они разликовали и да су неки били ближе ралу, али су се класификовали као плугови. У суштини, извесно је да је целокупан попис имао мањкавости, на које су указали и сами пописивачи,[400] те се може сматрати спорним у конкретним бројевима,[401] као и у начину на који су чиновници Статистичког одељења прерачунавали рала у плугове, али показао је основну тенденцију континуитета коришћења архаичних типова оруђа која се споро мењала.

Без обзира на сва ограничења и начелне мањкавости пописа, посебно када је реч о начину прерачунавања и вредновања рала у односу на плуг[402] и о „заборавности“ пописивача, основну тенденцију приказују и процене просека броја оруђа за орање по селима Кнежевине. Прорачун према систему „два рала за један плуг“ приказао је сличан просечан распоред који је говорио да отприлике свака трећа кућа у селу има свој плуг. Наравно, реална ситуација била је нешто комплекснија и разликовала се од среза до среза и од округа до округа, посебно имајући у виду значајан број рала. Јер, када упоредимо број рала у окрузима у којима је оно доминантно присутно или једино оруђе, приметно је да су у појединим срезовима просечне бројке знатно веће и крећу се око једног рала по кући (нпр. однос рало:кућа у Бањском срезу био је 1.769:2.001, у Сврљишком срезу 2.350:2.043, у Тимочко-заглавском 4.396:4.959), док је у изразито сточарским областима попут Ужичког округа просек ипак значајно нижи као последица бављења великог дела становништва сточарством (нпр. Моравички срез однос рало:кућа био је

[400] *Државописъ Србіє*, IV, Бѣоград 1870, 108.

[401] На пример, Црногорски срез (Руднички округ) има значајно мањи просек оруђа за орање по кући него остала два среза истог округа, а при попису забележени су искључиво плугови, а ниједно рало, што је за планински крај врло необично. Насупрот томе, у остала два среза, поред сличног броја плугова, пописан је и велики број рала, значајно већи од броја плугова (Качерски срез 471:881; Моравски срез 529:1.740). Имајући у виду да је реч о срезовима сличних карактеристика рељефа, намеће се закључак да је и овде вероватно начињен пропуст приликом пописа. Слично би се могло претпоставити и за Левачки срез (Јагодински округ).

[402] Као што смо већ напоменули, процењено је да два рала вреде колико један плуг. Оваквој процени могуће је ставити неколико примедаба, независно од чињенице да су постојали и различити типови плуга, као и различити типови земљишта на којима је плуг коришћен, од педолошког састава до карактеристика рељефа. Сличан случај био је и са ралима, која су, поред тога, коришћена доминантно на брдско-планинском терену, имала лошије техничке карактеристике које су утицале на брзину и квалитете орања, те је најчешће коришћена мања вучна снага која је успоравала сам процес.

1.189:2.376, у Златиборском срезу 1.943:2.682, у Рачанском срезу 1.521:2.184 итд).

Намеће се питање да ли је наведени број оруђа био премали, односно да ли су сељаци имали недовољан број оруђа. Описујући земљорадњу у Неготинској Крајини, Адам Богосављевић је тврдио да је „редак, у стотине два три, који има свој плуг и сам себи оре, него се спрежу по двојица, тројица“.[403] Међутим, суштину наведеног цитата не представља тврдња да само два до три процента сељака има плуг, јер смо видели да то није тачно, већ да само толико њих има плуг и може самостално да организује орање. У првом делу је било речи о томе да је у Србији доминантна инокосна породица, насупрот честим тврдњама у деветнаестовековној и каснијој литератури о доминацији задружне породице и јадиковању над њеним наводним пропадањем, те једна кућа често није била у могућности да самостално организује посао орања. У ту сврху настала је једна од најзначајнијих институција српског сељачког друштва – „спрега“, односно договор с рођацима и/или комшијама о међусобној помоћи за успешно обављање орања на свим њивама породица укључених у „спрегу“. Имајући на уму техничке карактеристике српских дрвених плугова, као и количину неопходне теглеће марве коју је требало све време надзирати, може се рећи да је одговор на питање с почетка пасуса о потенцијално недовољном броју справа за орање несумњиво негативан. Јер, ако је за орање у појединим ситуацијама и деловима Србије било неопходно и до пет и шест јармова волова, а најчешће свакако три јарма, просек од једног плуга на три сељачке куће био је, у суштини, оптималан. С друге стране, орање ралом захтевало је и мање теглеће марве и мање радне снаге, те су веће бројке оруђа, као и већи просек по кући, одражавале ову чињеницу. За орање ралом у брдским и планинским крајевима могла је да буде довољна снага и вештина чак и инокосне породице.

Гвоздени плуг: почетак продора савременијег оруђа

Раније наведен Богосављевићев цитат о Власима у Тимочкој Крајини такође намеће питање присуства гвоздених плугова међу статистикама орућих справа. Гвоздени плугови се као засебна статистичка јединица не

[403] А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде*, Тежак (1875) 107.

појављују у српским статистикама у 19. веку,[404] док су сачувана бројна сведочанства о коришћењу дрвеног плуга и рала дубоко у 20. веку. Међутим, друга половина 19. века јесте раздобље промоције коришћења савршенијег оруђа за орање и његовог постепеног усвајања. Основно питање јесте када овај процес почиње, односно каква је ситуација седамдесетих година 19. века.

Ретка су сведочанства, попут Богосављевићевог, објављеног 1870, па поновљеног 1875, у којем се помиње коришћење гвоздених плугова.[405] Његови наводи били су тачни, јер је у годишњем извештају за 1863. начелник Крајинског среза обавестио Министарство финансија да су сељаци у његовом срезу 1862. купили гвоздене плугове увезене из Хабзбуршке монархије.[406] У дописима Тежаку с Космаја 1878. помиње се да се „по гди гди виђа гвоздени плуг“,[407] а из Ресаве су 1879. јављали да „гвоздени плугови почињу се већ одомаћивати“.[408] Могло би се рећи да су у време пописа орућих справа 1866. гвоздени плугови били реткост изван Топчидерске економије. У *Годишњем извештају о раду Економног одељења* Министарства финансија за 1868, у делу о земљорадњи, наводи се да се гвоздени плугови користе само у северним окрузима, уз Саву и Дунав.[409] Док је крајем четрдесетих и почетком педесетих година Атанасије Николић, кроз свој алијас Чича Срећка, покушавао да утиче на усавршавање дрвеног плуга и начина орања,[410] крај шездесетих и почетак седамдесетих представљају почетак снажније активности државе на промовисању гвозденог плуга као дела напора усмерених ка унапређењу пољопривредне производње.

---

[404] У *Статистичком годишњаку Краљевине Србије* за 1893. помињу се „плугови“, да би се одредница „гвоздени и дрвени плугови“ појавила приликом уношења нових података за 1897. у *Статистичком годишњаку Краљевине Србије* за 1896–1897. После статистичког годишњака за 1898–1899, који понавља податке за 1897, ова ставка нестаје из статистичких публикација.

[405] А. Богосављевић, *Допис*, Тежак (1870) 110; исти, *Како наши тежаци раде*, Тежак (1875) 113. У првом тексту помиње да и сам користи гвоздени плуг, на чуђење својих сељана.

[406] Годишњи извештај по струци економној за 1863 – Крајински срез (Крајински округ), АС, МФ-Е, 1864, ЕФ-VI, Р№ 7/864.

[407] Пешић, *Дописи о пољопривреди нашој: са Космаја*, Тежак (1878) 59.

[408] *Дописи о пољопривреди нашој: пољопривреда у Ресави*, Тежак (1879) 188.

[409] О. Срдановић-Бараћ, *Улога српског пољопривредног друштва и Тежака у развитку пољопривреде Србије*, Зборник радова Пољопривредног факултета 473 (1969) 5.

[410] А. Николић, *Искусный землѣдѣлацъ Чича Срећко и нѣгови совѣти србскимъ селяцыма у домоводству, землѣдѣлію, скотоводству, пчеловодству и свилодѣлію*, II, Бѣоград 1844.

Поред различитих законских предлога од којих се очекивало да утичу на промене радних навика и начин извођења пољопривредних радова, од посебног значаја је оснивање *Друштва за пољску привреду* 1869. године. Приликом оснивања, као један од основних задатака Друштва предвиђено је унапређење земљорадње кроз упознавање с тренутним стањем и предузимањем мера за побољшање, попут промовисања савремених земљорадничких оруђа и њихове производње у Србији, те приређивање изложби и награђивање најбољих.[411] У убрзо покренутом листу *Тежак*, промовисање гвозденог плуга деценијама је представљало једну од најзначајнијих тема, уз бројне скице различитих модела и описе њихових карактеристика.[412] У намери да подстакне сељаке да купују гвоздене плугове, Друштво је преко *Тежака* нудило својим члановима услуге посредовања при куповини, уз ослобађање од царине.[413] Поред тога, од посебног значаја биле су изложбе пољопривредних производа, „излог пољско-привредни домаћи производа и рукотворина“, које је Друштво почело да организује од 1870, на којима су главне награде биле пољопривредне машине, а на првом месту, као најважнија награда, гвоздени плугови. На четири изложбе, колико је одржано до почетка устанка у Херцеговини 1875, подељено је око осамдесет гвоздених плугова.[414] На првој изложби у Крагујевцу појавили су се и дрвени плугови

[411] *Устав „Друштва за пољску привреду“*, Тежак (1872) 165; О. Срдановић-Барић, *Улога српског пољопривредног друштва*, 20–21.

[412] О значају који је придаван овом питању сведочи и податак да је серија предавања на Великој школи („пољско-привредно јавно предавање“) о проблемима пољопривреде у Србији почела 11. јануара 1870. предавањем Ђорђа Радића о орању и справама за орање. (Тежак (1870) 59).

[413] *На знање*, Тежак (1869) 245–246. Нудили су пет различитих типова плугова, за различите типове земље – „за дубоко орање“, „за тешку, збијену земљу“, „за лакшу, мање збијену земљу“, „за лаку, трошну земљу“ и „за брдовите и стрмените њиве“, укључујући очеличени раоник и цртало, те колечке.

[414] Прва изложба одржана је у Крагујевцу 27. септембра 1870. (подељен непознат број плугова), други такође у Топчидеру 26. септембра 1871. (22 плуга), трећи 24. септембра 1873. у Крагујевцу (20 плугова), а четврти 29. септембра 1874. (17 плугова) поново у Топчидеру. (*Извештај о првом излогу српских производа, који је од 27. Септембра до 1. Октобра о. г. у Крагујевцу држан*, Тежак (1870) 245–270; *Награде раздате на II. излогу земаљских производа и рукотворина 26. Септембра 1871. год. најбољим излагачима, који радише на унапређењу земљодјелства, пчеларства, воћарства, виноградарства, домаће индустрије и подизању стоке у Србији*, Тежак (1871) 182–186; *Награде раздате на III. излогу пољско-привредних усева и домаћих рукотворина, у Крагујевцу – најбољим излагачима*, Тежак (1872) 181–185; *Награде раздате, на IV. излогу земаљских производа и домаћих рукотворина отвореном 29. Септембра о. г., најбољим излагачима који радише на унапређењу појединих грана пољске привреде*

као експонат,[415] али се не помињу касније, јер је намера организатора била промовисање савременијег пољопривредног алата.[416] Већ следеће године посебно је награђен Стеван Јовановић из Стојника (Крагујевачки округ) за ручно израђени гвоздени плуг,[417] а три године касније Казнени завод у Београду за израду пољопривредних оруђа, међу којима и за гвоздени плуг.[418]

У годишњем извештају о раду Друштва за пољску привреду за 1874. помињу се изузетне заслуге друштва које је од „1870 па до сада распрострло (...) по народу приличан број већих справа земљоделских (...) и саврешених алата као што су: плугови од кована гвожђа, који се већ и код нас праве, дочим пре сем нашег дрвењака другог плуга слабо је народ познавао“.[419] Нема сумње да су напори Друштва били значајни и да је направљен искорак у покушају да се промовише савршеније оруђе за орање, али ширење нове технологије било је захтеван и дуготрајан процес за који су биле неопходне деценије. Архивски извори из

и домаће индустрије, Тежак (1875) 2–5). Прва изложба била је предвиђена за Топчидер, али је премештена у Крагујевац, у којем је у то време заседала Народна скупштина. Разлог је била жеља да се за промовисање идеје искористи прилика коју је представљало окупљање великог броја људи у време заседања Скупштине. Претпостављамо да је на првој изложби подељен сличан број плугова као и на осталим, јер је и укупан фонд награда био сличан. Резултат тога је претпоставка о укупно осамдесет плугова.

[415] *Извештај о првом излогу српских производа*, 261.

[416] У извештају Ђорђа Радића с прве изложбе налази се интересантан опис тестирања гвозених плугова: „Дођоше г. г. наместници, министри и сав остали сакупљени народ на ливаду, где волови већ у плуговима ујармљени бијаше, који су за орање опредјељени били. Кад сам ја плугове удесио и браздити почео са *бурговим* (од кованог гвожђа) и *видачевим плуговима* (од ливеног гвожђа), узе од мене г. наместник Мил. Блазнавац најпре један, пак онда други плуг у руке и орао је, да се и он сам увери који је од ког бољи, и који би се народу нашем препоручити могао; после г. намјестника орали су и сељаци, – и сви смо нашли: да су у орању самом оба плуга добра, ал’ да се видачевом мора замерити, што је од ливеног гвожђа, пак нашим околностима неодговара дотле, док се делови његови од ливеног гвожђа не преиначе у ковано гвожђе, као што су плугови бургови, јер случајно пребијен део од ливеног гвожђа, нема наш сељак нигде прилике да оправи, пак мора као непотребан цео плуг под шупу бацити.“ (*Извештај о првом излогу српских производа*, 268). Сматрамо да целокупан опис на парадигматичан начин указује на различите аспекте нивоа аграрних техника о којима говоримо у овом тексту – од дефинисања тренутног места које дрвено, а не гвоздено оруђе има на српском селу, до различитих проблема с којима се суочавало увођење новог оруђа.

[417] *Награде раздате на II. излогу земаљских производа*, 184.

[418] *Награде раздате, на IV. излогу земаљских производа*, 4.

[419] *Извештај о радњи Друштва за пољску привреду у год. 1874*, Тежак (1875) 30–31.

седамдесетих и осамдесетих година 19. века потврђују овакве наводе. У упитнику за годишњи извештај о стању пољске привреде Економног одељења Министарства финансија, одмах после питања о врсти усева и стању ливада и пашњака, налазило се питање „Каквим се справама служе земљеделци и од куд их набављају? Опажа ли се какав напредак у набавци савршенијих справа?“. Извештаји среских и окружних начелника, као и дописи у *Тежаку*, из седамдесетих и осамдесетих година 19. века указују на континуитет „препотопског плуга“,[420] али и на присуство гвоздених плугова које су сељаци недавно почели да набављају. У неколико карактеристичних одговора на упитник Министарства, начелници су наводили следеће: сељаци „плугове дрвене сами израђују, раонике купујемо аустријске [...] остали алати израђују се овде по старом систему“;[421] „служе се уобичајеним досаданим народним алатима [...] фабрикате за земљорадњу ови још нико досада не употребљава“;[422] „земљеделци служе се са дрвеним плуговима које сами праве“;[423] „служе се простим справама које сами праве“;[424] „плугом који сами оправљају, осим што купе раоник и цртало“;[425] дрвеним „плуг[ом] за орање и ми га између себе правимо“;[426] „наши земљеделци земљу обделавају на онај исти начин, који су упознали од својих старих“;[427] „што се тиче начина рада, као и оруђа земљоделских и сада се употребљавају она иста која су употребљавана пре толико година“;[428] „народ земљу обделава по свом обичном начину и са обичним алатима сејући семе, које стоји одвајкада“;[429] „што се тиче оруђа и начина на који народ своје тежачке послове свршује, он се и сада доста придржава својих

[420] *Неколико речи о увођењу бољих алата и плодореда код нас у Србији*, Тежак (1882) 521.

[421] Годишњи извештај о стању пољске привреде за 1879. годину у општини шеваричкој (Мачвански срез, Шабачки округ), АС, МФ-Е, 1879, ЕФ-VII, Р№ 68/879.

[422] Годишњи извештај о стању пољске привреде за 1879. годину у општини дубничкој (Ресавски срез, Ћупријски округ), исто.

[423] Годишњи извештај о стању пољске привреде за 1879. годину у општини ломничкој (Деспотовачки срез, Ћупријски округ), исто.

[424] Годишњи извештај о стању пољске привреде за 1879. годину у општини камијевској (?) (Рамски срез, Пожаревачки округ), исто.

[425] Годишњи извештај о стању пољске привреде за 1879. годину у општини рабровској (Рамски срез, Пожаревачки округ), исто.

[426] Годишњи извештај о стању пољске привреде за 1879. годину у општини петковачкој, (Поцерски срез, Шабачки округ), исто.

[427] Годишњи извештај за 1873 – Црноречки округ, АС, МФ-Е, 1874, ЕФ-XII, Р№ 1/874.

[428] Годишњи извештај за 1873 – Ресавски срез (Ћупријски округ), исто.

[429] Годишњи извештај за 1878 – Црногорски срез (Руднички округ), АС, МФ-Е, 1879, ЕФ-VII, Р№ 68/789.

досадашњих – насљедник – обичаја, и тако као што је овамошњи предјел, по већој части врлетан и кршевит и сада оре ралицом само у неким местима гди има равница, са плугом оре“,[430] итд. Имајући у виду да су статитички подаци, као и савремена и каснија сведочанства, показали да су дрвени плуг и рало најприсутније земљорадничко оруђе, не изненађује оваква врста навода из различитих делова Србије. „Узаман је сва трудба, све књиге и поуке, сви повремени списи о земљорадњи и сточарству, наш сељак остаје при старом обработавању земље и онакав ће остати све дотле, докле другчије – боље радити неузмора“, тврдио је начелник Азбуковачког среза.[431]

Међутим, без обзира што највећи број извора показује да је „начин земљеделија обичан, прост“[432] и да „упражњава се све по старом начину“,[433] у појединим окрузима седамдесетих година 19. века уочљива је и истовремена појава савременијег оруђа, а пре свега гвоздених плугова. Наравно, пошто говоримо о постепеном продору нове технологије ретки су помени искључивог коришћења гвозденог плуга, попут оног у цитираном тексту Адама Богосављевића или у једном од извештаја из Подунавског среза (Смедеревски округ) у којем се тврди да у општини скобаљској „служе се гвозденим плуговима које набављају у Аустро-Угарској“,[434] при чему би и овакве експлицитне наводе требало прихватити са резервом. Много чешћи су извештаји у којима се помиње да се сељаци „служе [...] скоро сви са простим справама које сами израђују или их сами набављају, но има 3-4 куће које су набавиле плугове“ из Аустро-Угарске[435] или да се „служе [...] справама које се овде праве, а нешто и плуговима званим „немачким““.[436] Речи начелника

[430] Годишњи извештај за 1873 – Ужички округ, АС, МФ-Е, 1874, ЕФ-XII, Р№ 1/874.

[431] Годишњи извештај за 1878 – Азбуковачки срез (Подрински округ), АС, МФ-Е, 1879, ЕФ-VII, Р№ 68/789.

[432] Годишњи извештај за 1878 – Суд општине зајечарске (Црноречки округ), исто.

[433] Годишњи извештај за 1878 – Трнавски срез (Чачански округ), исто; годишњи извештај за 1878 – Карановачки срез (Чачански округ), исто.

[434] Годишњи извештај о стању пољске привреде за 1879. у општини скобаљској (Подунавски срез, Смедеревски округ), АС, МФ-Е, 1879, ЕФ-VII, Р№ 68/789.

[435] Годишњи извештај о стању пољске привреде за 1879. у општини островској (Рамски срез, Пожаревачки округ), исто. Слично и у извештају из општине раванске у Мачванском срезу. (Годишњи извештај о стању пољске привреде за 1879. у општини раванској (Мачвански срез, Шабачки округ), исто.

[436] Годишњи извештај о стању пољске привреде за 1879. у општини свилајначкој (Ресавски срез, Ћупријски округ), исто. Слично и у извештају из општине луковачке у истом срезу. (Годишњи извештај о стању пољске привреде за 1879. у општини луковачкој (Ресавски срез, Ћупријски округ, исто)).

Смедеревског округа, како „истина наши земљеделци немају добре земљеделске алате за боље и брзо обдјелавање земље, али опет се увиђа да сувишним заузимањем и употребом бољих и удесних земљоделских алата, наш народ у земљеделију напредује, јер може (...) видити лакши плуг, ветрењачу и други нови алата“,[437] одражавају актуелну ситуацију на селу – доминантно присуство дрвених плугова и постепено повећавање броја гвоздених. При томе не треба занемарити чињеницу да је повећање броја гвоздених плугова било и последица почетка домаће производње.[438]

Најбољи, готово једини, начин за унапређење аграрних техника на српском селу био је кроз практичну примену која би довела до њиховог постепеног прихватања, јер прагматични сељаци, после најчешће негативног првог става према агротехничким иновацијама, који се често помиње у деветнаестовековним изворима и литератури, нису били противни прихватању нових техника када се оне покажу као добре. Међутим, посматрајући ову проблематику из перспективе сељачког друштва и његове егзистенцијалне земљорадње, могло би се рећи да је перцепција сељака као некога ко одлучно одбија било какве иновације, која је честа појава у деветнаестовековној литератури и изворима, у значајној мери перцепција образоване елите и државне администрације. Сретен Вукосављевић сматрао је да „сељак не осећа да не могу старо и

[437] Годишњи извештај за 1873 – Смедеревски округ, АС, МФ-Е, 1874, ЕФ-XII, Р№ 1/874. „Увелико се опажа да се народ привољева бољем начину свог обичног рада у обделавању земље.“ (Годишњи извештај за 1873 – Тамнавски срез Шабачког округа, АС, МФ-Е, 1874, ЕФ-XII, Р№ 1/874; Сличан извештај дошао је и од Суда општине Шабац. (Годишњи извештај за 1874 – Суд општине Шабац, исто)).

[438] Поменули смо да је *Друштво за пољску привреду* посебно награђивало иницијативе за самосталну производњу, а о локалној иницијативи постоје повремена сведочанства у извештајима Економном одељењу. (Годишњи извештај о стању пољске привреде за 1879. у општини свилајначкој (Ресавски срез, Ћупријски округ, АС, МФ-Е, 1879, ЕФ-VII, Р№ 68/789) – овде је реч о селу Стојник, вероватно о Стевану Јовановићу који је награђен на другој изложби пољопривредних производа 1871. због производње гвозденог плуга). Гвоздени плугови домаће производње који се праве у Стојнику помињу се и у дописима у Тежаку. (Пешић, *Допис са Космаја*, Тежак (1879) 72). У другом извештају из Ресаве 1879. помиње се да има неколико локалних мајстора „у најближим варошима“ који праве и продају гвоздене плугове. (*Дописи о пољопривреди нашој: пољопривреда у Ресави*, Тежак (1879) 188). О значају који је имала појава људи који могу да направе гвоздени плуг сведочи и чињеница да је памћено и име човека који је први направио, па чак и само купио и донео први гвоздени плуг у неки крај. На пример, у тексту о Јерменовцима, у Качеру, Сребра Кнежевић и Милка Јовановић наводе да је први плуг у селу набавио Трифун Пантић после 1886. и платио га 30 динара. (С. Кнежевић, М. Јовановић, *нав. дело*, 400).

ново“, да „није начелно присталица ни новачења уопште ни новог нечега конкретног“, али „тако није присталица ни старог“, већ је „само послушан заповестима потребе“.[439] Према нашем мишљењу, управо „послушност заповестима потребе“ у значајној мери дефинише став сељака према увођењу нових технологија, па и гвозденог плуга. У егзистенцијалној земљорадњи, која је у значајним деловима Србије подразумевала производњу за преживљавање до следеће године и често ништа више од тога, свака непромишљена промена могла је водити ка катастрофалним последицама. У једном врло интересантном пасусу текста „Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене“ Адам Богосављевић је забележио: „Непрестано упињање, издирање и мучење у раду, као и непрестано страховање и брига за насушним хлебом, чини, те наш тежак, и ако би поверовао у науку која му се казује, *он ипак неможе и несме, јер нема кад, да се упушта, да чини пробе и опите* [истакао А. Б.]. Он врло добро зна, да му и његов познати начин обрађивања земље, који зактева голем труд и муку, често ништа непомаже, а како може веровати, да ће му боље помоћи један начин, њему сасвим непознат, који, како му се казује, зактева мање муке и зноја! Намерно правити пробе и опите, то могу чинити само они људи који су нешто учили и имају вере у оно што им се казује, људи, који су прилично од глади и обезбражени и који имају доста залудног времена на расположењу, а никако наш тежак, оваки каки је сад, који се дан и ноћ мучи и брине само да не остане без хлеба. Прост наш тежак само оно хоће да усвоји и прими, што својим рођеним очима види да је добро, и што може тако рећи, рукама да опипа.“[440] Оваква перспектива суштинска је за разумевање става српског сељака према променама у аграрној технологији. С друге стране, управо целокупан привредни контекст преласка са сточарства на земљорадњу као доминантну привредну активност од шездесетих година 19. века и повећања удела пшенице у приносима и њене производње за тржиште и извоз у областима с квалитетнијим земљиштем, водили су ка постепеној промени перспективе сељака.

Када је реч о гвозденом плугу и препрекама његовом бржем увођењу, литерарни извори указују на неколико додатних проблема који су успоравали овај процес. Лоша искуства с коришћењем гвозденог плуга

[439] С. В. Вукосављевић, *Социологија становања*, 17 – цитат преузет из предговора Радомира Лукића.

[440] А. Б[огосављевић], *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене*, Тежак (1878) 105–106. Текст је објављиван неколико месеци и има дванаест наставака.

била су један од чешће навођених разлога неповерења сељака. У великом броју различитих типова и модела гвоздених плугова неколицине индустријских произвођача, најчешће с територије Аустро-Угарске, намењених коришћењу на земљишту различитих карактеристика и квалитета, није било могуће купити плуг који би могао бити универзално примењив. Различите педолошке карактеристике земљишта Кнежевине подразумевале су и коришћење различитих модела, те без претходног обавештавања и знања о типу земљишта није било тешко купити неодговарајући модел. Ни настојање препродаваца да зараде што више није било за занемаривање, па су појединци набављали јефтиније, те самим тим и неквалитетније моделе, који су се лакше кварили и ломили.[441] Ако томе додамо незадовољавајући квалитет претходне обраде земљишта дрвеним оруђем, о чему ће касније бити речи, последица је било често одустајање сељака од гвоздених плугова услед честог пуцања раоника. За српског сељака било је због тога посебно важно питање могућности оправке. За почетак, то је подразумевало куповину плуга од кованог, а не од ливеног гвожђа,[442] а потом и близину мајстора који је могао овакав плуг да поправи.[443] Иако је дрвени плуг и рало било непрестано неопходно намештати и поправљати,[444] сељаку навиклом на ову врсту проблема то није било тешко. И код дрвених алатки, за поправку металних делова био је неопходан мајстор, док је приликом куповине гвозденог плуга овај проблем додатно долазио до изражаја. Индивидуални напори на изради гвоздених плугова и тенденција усавршавања њихове поправке коју је могуће уочити током седамдесетих година 19. века, постепено су стварали претпоставке за ширење савременијег оруђа за орање.

Препреке увођењу нових аграрних технологија и техника, па и савременом оруђу за орање, влада је намеравала да превазиђе и кроз образовање. У Економном одељењу Министарства финансија надали су се да ће школовање млађих генерација сељачке деце допринети ширењу

[441] *Замените ваше неваљале плугове са бољима*, Тежак (1869) 197–198.

[442] Приликом оцене квалитета различитих типова гвозденог плуга у *Тежаку* раоник од ливеног гвожђа оцењен је као највећи недостатак, јер њега није било могуће поправити. (Ђ. Радић, *Извештај о првом излогу српских производа*, Тежак (1870) 268).

[443] Управо је близину ковача у Неготину истакао Адам Богосављевић као посебно значајну када је говорио о присуству великог броја гвоздених плугова у Неготинској Крајини, у Подунављу. (А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде?*, Тежак (1870) 113).

[444] Најексплицитнији одраз наведене карактеристике дрвених справа за орање била је реченица једног од аутора у *Тежаку*: „Кад с њим [дрвеним плугом – М. С.] оремо онда секиру у руке, па у бразду“. (Р. С. Бојић, *Орање и плуг*, Тежак (1874) 95).

нових знања, али ова нада показала се махом као узалудна. Делатност Земљеделске школе на Топчидерској економији 1853–1859.[445] није оставила значајнијег трага на српско село. Могло би се рећи да није оставила никаквог трага. Све до седамдесетих година Министарство је у упитницима показивало интересовање за бивше полазнике Земљеделске школе и њихову делатност на селу, али су одговори већине начелника, ако је у срезу или округу било бивших ученика, сведочили да земљу обрађују „по старом начину као и остали сељаци“.[446] У извештајима у којима се на израженији начин желело указати на бескорисност школовања питомаца, начелници су одговарали да се „занимају [...] земљеделијем, а својим општинама у земљеделскоме развитку нису ни од какове ползе“[447] или, како је то сликовито изразио начелник Параћинског среза (Ћупријски округ), „од бивших питомаца земљеделске школе има у срезу двојица, но као да их нема, јер од њи народ никакве вајде нема“.[448] Влада је 1870. одлучила да поново оснује школу, али овај пут не двогодишњу за стицање елементарних знања о успешном бављењу пољопривредом, већ трогодишњу средњу, којој би циљ пре свега био образовање чиновништва. Земљоделско-шумарска школа у Пожаревцу, отворена 1872, радила је мање од деценију, уз прекид за време ратова, и затворена је 1881. услед политичког ангажмана ђака који су заступали идеје Светозара Марковића.[449] Резултати у овако кратком раздобљу могли би се назвати једнако скромним као и приликом претходног покушаја.

---

[445] Земљеделска школа у Топчидеру била је двогодишња школа намењена образовању будућих пољопривредника који би својом делатношћу утицали на сељаке да постепено усвајају нове аграрне технике. Било је предвиђено да из сваког среза буде приман по један питомац, а из већих срезова и по два, све уз претходно одобрење Министарства унутрашњих дела. (С. Петровић, *нав. дело*, 41–42).

[446] Годишњи извештај за 1878 – Трнавски срез Чачанског округа, АС, МФ-Е, 1878, ЕФ-IX, Р№ 1/878.

[447] Годишњи извештај за 1873 – Крајински срез Крајинског округа, АС, МФ-Е, 1874, ЕФ-XII, Р№ 1/874.

[448] Годишњи извештај за 1873 – Параћински срез Ћупријског округа, исто. У држави с малим бројем писмених, па самим тим и малим бројем образованих становника, и практичне школе овог типа представљале су оквир вертикалне социјалне покретљивости, те су полазници Земљеделске школе завршавали у државној служби уместо на селу, где би могли практично да примењују стечена знања. Бивши полазници показали су се корисним за сељаке у тренуцима када су се током службе успињали у бирократској хијерархији и долазили за начелнике срезова. Патерналистички однос власти према народу био је, у том случају, оквир преко којег се могло деловати на сељаке да покушају с применом другачијих метода и техника земљорадње.

[449] С. Петровић, *нав. дело*, 130–136.

Теглећа марва као претпоставка коришћења оруђа за орање: број и третман

Поред, из перспективе критичара, незадовољавајућег квалитета и техничких карактеристика коришћених оруђа за орање, проблем је додатно усложњавало питање теглеће марве. Према мишљењу Естер Босеруп, коришћење плуга и његово ширење зависило је пре свега од два фактора – од довољног броја теглећих животиња и хране неопходне за њихов опстанак.[450] Када анализирамо место теглеће марве у систему егзистенцијалне земљорадње, најзначајнији проблем је представљао сезонски карактер пољских радова, док је теглећу стоку требало хранити током целе године. Управо из наведеног разлога питање броја и начина прехране теглеће марве представља једно од најзначајнијих, уз два могућа одговора. Први је подразумевао стајски узгој, те, самим тим, трагање за алтернативама и окретање производњи сточне хране, пре свега детелине и крмног биља, док је други искључивао значајнији напор сељака и излагање теглеће марве полуизгладњивању на пожњевеним њивама и пашњацима између сезона пољских радова, уз квалитетнију исхрану од пролећа до јесени.[451] Због тога се при свакој анализи земљорадње у Србији намеће питање броја теглеће стоке и квалитета њихове исхране, односно у коликој мери је третман теглеће стоке кореспондирао с наведеним алтернативама и потенцијално се разликовао од третмана остале стоке, о чему смо говорили у претходном поглављу.

У Србији су као теглећа марва, пре свега за орање, коришћени волови. Доминантно коришћење волова такође је представљало један од показатеља степена развоја земљорадње, јер је њихово издржавање било знатно јефтиније него издржавање коња, те је и прелазак с волова на коње као стоку за орање био део процеса усавршавања плодореда и третмана стоке, о чему ће нешто касније бити речи. При дефинисању неопходног броја теглеће марве за орање полазну тачка за анализу представља проблем броја стоке, најчешће волова, неопходног за орање једним дрвеним оруђем.

---

[450] E. Boserup, *нав. дело*, 25.
[451] Исто, 24–29.

Приликом објављивања резултата пописа домаће стоке 1866, односно после збирног пописа оруђа за орање, наводи се да плугове „у редовном стању по четири вола тегле“, док се за рала „по два вола ватају да по горским местима ору“.[452] Другим речима, плугове су вукла два јарма волова, а рала један. Међутим, у литерарним изворима наводе се различити подаци. У крагујевачкој Јасеници, чије је аграрне технике Павловић описивао, за стари дрвени плуг била су неопходна четири јарма,[453] док Алексић у путописним белешкама у *Тежаку* помиње да су у Јадранском срезу (Подрински округ) за плуг коришћена два јарма, а у источној Србији, „нарочито у окрузима где Бугара има“, само један јарам волова.[454] Истовремено, за источне округе Адам Богосављевић, који би требало да боље познаје стање у крају у којем живи, наводи да „угар и стрњику ору са три ретко са два јарма, а понекад и понегде и са 4-5 јармова; за разбијање ђипа[455] нужно је 6 и више јармова, зато има прилика где човек даје другом свој ђип за 3-4 године да га ради“, док коришћење једног јарма и Бугаре помиње у контексту орања ралом, а не дрвеним плугом.[456] Коришћење до шест јармова волова при орању плугом у Поморављу помиње и Гаја Матић.[457]

Слична је била ситуација и са ралом. Иако је било уобичајено да рало вуче један јарам волова, сачувана су и другачија сведочанства. Миленко С. Филиповић забележио је да је у таковском крају рало „морало да вуче по неколико јармова волова“, најчешће два до три јарма,[458] а слично је писао и Лутовац за Неготинску Крајину и Кључ.[459] У тексту о Гружи Петар Ж. Петровић помиње и коришћење два јарма волова, али је из текста могуће закључити да говори о плужици, а не о ралу,[460] док у тексту о Јарменовцима (Качерски срез) ауторке помињу да се у рало редовно упрезало два јарма волова, а ако је стока била слабијег квалитета, неопходна су била и три јарма волова.[461] Поред различитих типова орућих справа, као и локалних

[452] *Пописъ кућевне стоке у Србіи у години 1866*, 140. Р. Алексић, *Путне белешке*, Тежак (1870) 200; М. С. Филиповић, *Таково*, 38;
[453] Ј. М. Павловић, *нав. дело*, 321.
[454] Р. Алексић, *Путне белешке*, Тежак (1870) 205.
[455] Ђип је врста траве.
[456] А. Богосављевић, *Допис*, Тежак (1870) 110.
[457] Г. Матић, *С пута*, Тежак (1878) 11.
[458] М. С. Филиповић, *Таково*, 24, 38.
[459] М. В. Лутовац, *нав. дело*, 431.
[460] П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, 287.
[461] С. Кнежевић, М. Јовановић, *нав. дело*, 400.

разлика како у типовима, тако и у квалитетима истог типа, о чему је већ било речи, један од разлога наведених разлика биле су педолошке карактеристике земљишта које су подразумевале већу или мању снагу неопходну за орање исте површине и управо то су разлози који се истичу у поменутим текстовима о Такову, Качеру...

Округ/срез	„орећа стока“		Број кућа	просек волова и бикова по кући
	коњи	волови и бикови		
Алексиначки округ				
Алексиначко-ражањски срез	-	4.989	2.932	1,70
Бугар-моравски срез	34	3.810	2.013	1,89
Бањски срез	-	3.655	2.001	1,83
Укупно:	**34**	**12.454**	**6.946**	**1,79 (1,81)**
Београдски округ				
Врачарски срез	384	3.151	1.560	2,02
Грочански срез	279	3.739	1.955	1,91
Колубарски срез	10	3.919	2.063	1,90
Космајски срез	117	4.957	2.226	2,23
Посавски срез	241	4.065	1.925	2,11
Укупно:	**1.031**	**19.831**	**9.729**	**2,04 (2,034)**
Ваљевски округ				
Колубарски срез	112	4.979	2.618	1,90
Подгорски срез	-	5.459	2.581	2,12
Посавски срез	308	3.395	1.593	2,13
Тамнавски срез	2	7.322	3.209	2,28
Укупно:	**422**	**21.155**	**10.001**	**2,12 (2,11)**
Књажевачки округ				
Сврљишки срез	3	4.889	2.043	2,39
Тимочко-заглавски срез	921	9.820	4.959	1,98
Укупно:	**924**	**14.709**	**7.002**	**2,10 (2,19)**
Крагујевачки округ				
Крагујевачки срез	49	4.513	3.834	1,18
Гружански срез	-	5.296	3.871	1,37
Лепенички срез	-	7.833	4.281	1,83
Јасенички срез	63	4.946	2.955	1,67
Укупно:	**112**	**22.588**	**14.941**	**1,51 (1,51)**
Крајински округ				
Крајински срез	312	8.340	4.253	1,96
Кључки срез	395	3.461	2.435	1,42
Поречко-речки срез	146	1.996	1.435	1,39
Брзо-паланачки срез	410	7.096	3.924	1,81
Укупно:	**1.263**	**20.893**	**12.047**	**1,73 (1,65)**
Крушевачки округ				
Кознички срез	483	4.374	2.506	1,75
Крушевачки срез	7	6.929	3.978	1,74
Трстенички срез	6	2.752	2.086	1,32
Јошанички срез	137	2.264	1.354	1,67
Укупно:	**633**	**16.319**	**9.924**	**1,64 (1,62)**
Подрински округ				
Азбуковачки срез	-	2.443	1.796	1,36
Јадрански срез	99	5.434	3.029	1,79
Рађевски срез	303	2.696	1.912	1,41
Укупно:	**402**	**10.573**	**6.737**	**1,57 (1,52)**
Пожаревачки округ				
Пожаревачки срез	2.911	7.352	4.279	1,72
Моравски срез	395	6.280	4.036	1,56
Рамски срез	2.578	6.190	3.597	1,72
Млавски срез	1.033	8.236	4.882	1,69
Голубачки срез	613	3.435	2.111	1,63
Хомољски срез	435	4.045	2.372	1,71
Звиждски срез	193	3.308	2.253	1,47
Укупно:	**8.158**	**38.846**	**23.530**	**1,65 (1,64)**

Округ/срез	„ораћа стока“		Број кућа	просек волова и бикова по кући
	коњи	волови и бикови		
Руднички округ				
Црногорски срез	229	3.978	2.236	1,78
Качерски срез	73	2.879	1.865	1,54
Моравски срез	-	4.706	3.336	1,41
Укупно:	**302**	**11.563**	**7.437**	**1,55 (1,24)**
Смедеревски округ				
Подунавски срез	1.133	6.877	3.955	1,74
Јасенички срез	623	9.608	5.214	1,84
Укупно:	**1.756**	**16.485**	**9.169**	**1,80 (1,78)**
Ужички округ				
Моравички срез	187	1.967	2.376	0,83
Златиборски срез	-	4.338	2.682	1,62
Ариљски срез	-	2.155	1.774	1,21
Рачански срез	368	2.737	2.184	1,25
Пожешки срез	317	3.158	2.769	1,14
Црногорски срез	-	5.243	2.563	2,05
Укупно:	**872**	**19.598**	**14.348**	**1,37 (1,35)**
Црноречки округ				
Бољевачки срез	18	6.325	4.247	1,49
Зајечарски срез	381	8.409	4.534	1,85
Укупно:	**399**	**14.734**	**8.781**	**1,68 (1,67)**
Чачански округ				
Драгачевски срез	128	3.541	3.428	1,03
Карановачки срез	-	2.837	3.352	0,85
Студенички срез	-	1.959	1.539	1,27
Трнавски срез	48	2.185	1.835	1,19
Укупно:	**176**	**10.522**	**10.154**	**1,04 (1,09)**
Шабачки округ				
Мачвански срез	516	9.656	3.881	2,49
Поцерски срез	89	5.943	2.579	2,30
Посавско-тамнавски срез	170	6.481	2.603	2,49
Укупно:	**775**	**22.080**	**9.063**	**2,44 (2,43)**
Јагодински округ				
Левачки срез	285	5.249	3.501	1,50
Белички срез	9	4.442	3.107	1,43
Темнићки срез	45	6.535	4.392	1,49
Укупно:	**339**	**16.226**	**11.000**	**1,48 (1,47)**
Ћупријски округ				
Ресавски срез	363	8.965	5.588	1,60
Параћински срез	370	5.780	3.494	1,65
Укупно:	**733**	**14.745**	**9.082**	**1,62 (1,63)**
УКУПНО	**18.331**[462]	**303.321**	**179.891**	**1,69**

Табела 9: Број „ораће стоке“ по срезовима[463] и просек по домаћинству 1866.[464]

[462] У збирној табели пописа обрађевина по срезовима у попису из 1867. као укупан број коња по срезовима, без среских (и окружних) средишта и Београда, наводи се број 18.282. Појединачним збиром свих цифри по срезовима добија се ипак другачији збир, односно онај који наводимо на дну колоне „коњи“ – 18.331.

[463] С намером да добијемо релевантније податке, који боље одражавају однос броја теглеће марве и сељачких домаћинстава, из пописа смо изоставили пописе по среским и окружним средиштима и престоници, у којима је поменути однос далеко од размере остатка Србије.

[464] *Пописъ обрађевина у Србіи у години 1867*, 110–114; *Пописъ людства Србіє у години 1866*, 49–99. У попису обрадивих површина 1867. наведена је и посебна ставка „ораћа

Округ	теглећа стока		више/мање	број домаћина који имају земљу	просек по домаћину 1889.
	1866.	1889.			
	волови и биволи	волови и биволи			
Шабачки округ	22.412	18.523	- 3889	10.981	1,69
Ваљевски округ	21.221	20.592	- 629	11.550	1,78
Београдски округ	19.831	20.246	415	11.747	1,72
Алексиначки округ	12.829	15.197	2368	9.855	1,54
Подрински округ	10.810	11.031	221	7.630	1,45
Руднички округ	11.575	11.606	31	9.266	1,25
Крајински округ	21.381	19.454	- 1927	13.443	1,45
Књажевачки округ	14.925	13.874	- 1051	9.266	1,50
Смедеревски округ	16.678	13.687	- 2991	11.046	1,24
Крушевачки округ	16.440	15.791	- 649	12.642	1,25
Пожаревачки округ	39.578	27.008	- 12570	28.166	0,96
Црноречки округ	15.332	11.455	- 3877	10.790	1,06
Крагујевачки округ	22.674	20.095	- 2579	16.238	1,24
Чачански округ	10.580	11.247	667	12.063	0,93
Ћупријски округ	15.061	11.804	- 3257	10.437	1,13
Јагодински округ	16.325	12.307	- 4018	10.604	1,16
Ужички округ	19.603	15.429	- 4174	17.618	0,88
Укупно:	**307.255**	**269.346**	**- 37.912**	**213.342**	**1.26**

Табела 10: Однос теглеће стоке 1866–1889.[465]/просек према домаћинству 1889.[466]

стока“, која јасно указује да је реч искључиво о стоци коришћеној за вучу оруђа за орање, док се у каснијим пописима користи израз „теглећа марва“. Такође, у објављеним подацима о попису становништва 1866. не постоји појашњење значења појма „кућа“. Подразумева се да нису у свакој кући морали да се баве земљорадњом, али на српском селу у овом раздобљу, које је преживљавало од земљорадње, могла је да буде реч само о маргиналном броју, најчешће највеће сиротиње у селу, удовица с малом децом..., те ова чињеница не може значајније да утиче на наше закључке.

[465] Приликом објављивања података о обрадивим површинама 1889, нису објављени и детаљни подаци о теглећој марви. У збирној табели коју смо користили наведени су подаци за округе укључујући и окружна средишта, али, имајући у виду да у овом случају не поредимо број кућа већ број домаћина који су имали земљу, сматрамо да је могућност да неаграрно становништво значајније умањи релевантност прорачуна сведена на минимум.

[466] *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1889. године*, IV–V. У табели на страни V наведено је да је реч о подацима из 1867. Међутим, подаци су идентични подацима у попису сточног фонда 1866, те је овде свакако реч о поређењу са стањем из 1866, а не 1867. Из пописа 1889. издвојени су само окрузи „предберлинске“ Србије, ради поређења.

Округ	теглећа стока			укупно	број домаћина који имају земљу	просек по домаћинству
	волови и биволи	коњи и кобиле	краве			
Шабачки округ	18.523	13.071	11.326	42.920	10.981	3,91
Ваљевски округ	20.592	6.226	9.448	36.266	11.550	3,20
Београдски округ	20.246	5.992	8.353	34.591	11.747	2,95
Алексиначки округ	15.197	3.523	5.741	24.461	9.855	2,48
Подрински округ	11.031	2.935	4.713	18.679	7.630	2,45
Руднички округ	11.606	2.368	7.329	21.303	9.266	2,41
Крајински округ	19.454	4.515	6.680	30.649	13.443	2,27
Књажевачки округ	13.874	3.742	3.327	20.943	9.266	2,26
Смедеревски округ	13.687	5.592	4.569	23.848	11.046	2,16
Крушевачки округ	15.791	1.841	9.013	26.645	12.642	2,11
Пожаревачки округ	27.008	13.870	17.778	58.656	28.166	2,08
Црноречки округ	11.455	3.022	7.792	22.269	10.790	2,06
Крагујевачки округ	20.095	4.119	8.882	33.096	16.238	2,04
Чачански округ	11.247	2.968	8.701	22.916	12.063	1,90
Ћупријски округ	11.804	2.279	5.692	19.775	10.437	1,89
Јагодински округ	12.307	1.254	5.669	19.230	10.604	1,81
Ужички округ	15.429	6.610	8.467	30.506	17.618	1,73
Укупно:	**269.346**	**83.927**	**133.480**	**486.753**	**213.342**	**2,28**

Табела 11: Однос укупног броја теглеће стоке и броја домаћинстава која обрађују земљу 1889.[467]

Горње табеле рађене су на основу различитих параметара (куће – домаћини; укупан број теглеће марве – волови и бикови), али сматрамо да суштински одражавају за нас најзначајнији параметар важан за обраду земље – непостојање довољног броја теглеће стоке за неометано и правовремено орање независно од других фактора. У раздобљу пре ратова 1876–1878. и стицања независности коришћење коња као стоке за вучу плугова било је тек маргинално присутно, што и сам њихов број показује. „По целом шабачком округу обично ору с плугом у који упрегну шест волова или два коња, но са коњима су почели од скора орати, и још није тај обичај свуд распрострт“, писао је 1870. Р. Алексић у белешкама с пута.[468] Истовремено је и начелник Тамнавског среза Шабачког округа у годишњем извештају забележио да „никакви терет народ са коњима

[467] *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1889. године*, V.
[468] Р. Алексић, *Путне белешке*, Тежак (1870) 200.

неради“.[469] Управо због наведене чињенице просек теглеће марве по кући рачунали смо само у односу на број волова и бикова.[470] Приликом оба пописа, највећи број теглеће марве пописан је у северозападним окрузима (Шабачки, Ваљевски, Београдски округ), при чему, када је реч о попису 1866, говоримо о просеку који једва премашује два вола, односно јарам, по кући (најповољнији је однос у Шабачком округу – 2,44). Ако имамо у виду да је реч о окрузима са великим површинама квалитетног обрадивог земљишта у којима је забележено искључиво или доминантно присуство дрвеног плуга као справе за орање, као и да је за плуг било неопходно најмање два, а често и три или четири јарма волова, проблеми српског сељака постају очигледни, чак и у најбогатијим окрузима Кнежевине.

Подаци из 1889. дају, бар у поменутим окрузима, нешто бољу слику, али је питање у коликој мери. При анализи пописа из 1889. наведено је мишљење да „овај велики прираштај коња долази по свој прилици отуд, што подаци нису тачни“,[471] да би приликом пописа домаће стоке 1890. наведене бројке биле готово преполовљене, уз образложење да није била реч о коњима који се користе у пољопривредним радовима, већ укупном броју коња.[472] Слично питање било би могуће поставити и у вези са кравама убројаним у теглећу марву приликом пописа 1889. Међутим, чак и када би прихватили укупан број теглеће стоке 1889. као поуздан и релевантан, проблем недовољног броја стоке за орање је и даље био присутан.

Недовољан број ораће стоке постаје још очигледнији у окрузима брдско-планинског рељефа и земљишта неквалитетнијег педолошког састава, са ралом као доминантно присутним оруђем, при чему се просек креће око 1,50, са најнегативнијим подацима за Чачански округ у којем је по кући било просечно тек 1,04 вола по кући. Слично областима са доминантним дрвеним плугом, за рало је било неопходно више од тога, у најбољем случају само јарам волова, али, као што смо помињали, извори бележе и делове Србије у којима је било забележено коришћење

[469] Годишњи извештај за 1873 – Тамнавски срез (Шабачки округ), АС, МФ-Е, 1874, ЕФ-XII, Р№ 1/874.

[470] Подаци из пописа 1866. могу се сматрати најпрецизнијим, односно најконкретнијим, јер је намера пописивача била да попише стоку коју сељаци користе за орање, а не укупан број теглеће стоке, која би подразумевала и стоку коју сељаци користе за вучу запрега и кола, као и за другу врсту послова (попут кириџијских у планинским крајевима), а то су често били коњи.

[471] *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1889. године*, V.

[472] *Попис домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1890. године*, у: *Статистика Краљевине Србије*, II (1894–1895), Београд 1898, IX.

неколико јармова волова за орање ралом. Могло би се рећи да је у брдско-планинским крајевима статистички неповољна ситуација несумњиво била ублажена чињеницом да се део становништва бавио искључиво сточарством, али су параметри изнети у попису сувише неповољни да би ово могло анулирати недовољан број теглеће стоке. Парафразирајући раније цитиране речи Адама Богосављевића о томе да су само најбогатији сељаци имали плуг само за себе, да само њима оре, могло би се рећи да су довољан број теглеће марве за орање сопствених њива имали само богатији сељаци, „газде“, док је велика већина морала да позајмљује од комшија и да позајмљује комшијама.

Интересантно је да истовремено подаци пописа домаће стоке и теглеће марве деценију пре и после ратова за независност показују смањење сточног фонда. Дакле, појава већег броја коња (и кобила) и крава као теглеће марве није била последица значајнијег повећања њиховог броја. Напротив. Пописом 1866. забележено је 122.985 коња, да би 1890. број био тек незнатно увећан на 134.399. Ако имамо на уму повећање броја становника, али и повећање обрадивог земљишта, у готово две и по деценије, ради се о значајном опадању – укрштен са демографским растом јавља се број о 35% мање коња у Србији 1890. у односу на 1866.[473] Непрестано повећање обрадивих површина од стицања аутономије није било праћено и континуираним растом броја волова као најчешће коришћене теглеће стоке, јер већ поређење пописа 1866, са претходним пописом само седам година раније (1859) показује значајан пад, а идентичан тренд настављен је и у следеће две деценије. Имајући на уму истовремено повећање обрадивих површина, неопходно је било пронаћи адекватну замену за волове. Негде су то били коњи, негде јалове краве. Према нашем мишљењу, повећање броја коња коришћених за орање у овом раздобљу није било последица свести о предностима које коњи дају у односу на воловски јарам, већ пре последица неопходности да се превазиђе проблем са све мањим бројем волова. Перспектива егзистенцијалне земљорадње сељачког друштва суштински објашњава логику механизама сељачког деловања у проналажењу најлакшег начина превазилажења континуитета смањења броја волова. Чак би се и прелазак на савременије верзије дрвених плугова у другој половини 19. века, за које је било неопходно мање јармова волова, могло тумачити на овај начин. Укључење коња, кобила и јалових крава из све мањег сточног фонда било је други начин. Но,

[473] *Попис домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1890. године*, X–XI.

уобичајени начин решавања континуирано присутног проблема недовољног броја теглеће марве, без обзира која врста стоке је била у питању, била је „спрега“, о којој ће бити речи касније.

Поред недовољног броја теглеће марве, током 19. века континуирано је био присутан проблем њеног третмана. У поглављу о ђубрењу већ је било речи о начину узгоја стоке и њеном третману, те стајском узгоју као претпоставци прикупљања довољне количине стајског ђубрива. У односу на осталу стоку, теглећа марва, предвиђена за тешке земљорадничке послове, најчешће је имала повлашћен третман, а то је посебно вредело за коње. Наиме, према нашем мишљењу, поред веће количине хране неопходне за прехрану, један од разлога спорог усвајања држања коња као теглеће стоке била је и његова осетљивост у односу на волове, односно рогату стоку уопште. Док су волови били издржљивији у раду и отпорнији на атмосферске утицаје, за коње је увек била неопходна квалитетнија нега, посебно непосредно после завршетка послова, те боља склоништа за свакодневни боравак. Чини се да је обичај изградње штала на српском селу повезан с већом улогом коју коњи имају у земљорадничким пословима. У описима помоћних објеката и зграда крајем 19. и почетком 20. века, често се истиче да штала („јар“ или „ар“) служи само за коње или за коње и волове, те краве с теладима.[474] Дакле, за највредније сељачко сточно благо. У настојању да синтетизује резултате етнолошких истраживања о Шумадији, Јован Ердељановић закључио је да је за поменути део Србије карактеристична штала за коње, а кошара за волове,[475] док резултати истраживања показују да ова врста поделе није карактеристична само за Шумадију, већ да се појављује и у Подунављу, у пожаревачком крају, бар на прелазу векова.[476] Могуће је, међутим, претпоставити да изградња штала за коње почиње тек крајем 19. века, када се они одомаћују као теглећа стока у областима са развијеном земљорадњом, док се у изворима из времена стицања независности и каснијим изворима о брдско-планинским областима са земљиштем слабијег квалитета, те слабије развијеном земљорадњом, попут Качера и Заглавка, помињу кошаре као склоништа како за волове, тако и за коње тамо где их има.[477] С друге стране, као што је већ било

[474] Ј. Ердељановић, *Доње Драгачево*, 73; С. М. Мијатовић, *Белица*, 296. М. Драгић, *нав. дело*, 43; Љ. Поповић, *нав. дело*, 111.

[475] Ј. Ердељановић, *Етнолошка грађа*, 153.

[476] Т. Радивојевић, *нав. дело*, 160–161; Љ. Јовановић, *нав. дело*, 27, 32; М. Ј. Миладиновић, *нав. дело*, 25–26.

[477] М. Т. Станојевић, *Заглавак*, 220–221; исти, *Тимок*, 28; М. Т. Ракић, *нав. дело*, 39; С. Кнежевић, М. Јовановић, *нав. дело*, 449.

речи, остала стока често је остајала без склоништа. „Кошаре се само за волове праве [...] а краве и јаловиње остају под ведрим небом“, писао је 1882. *Тежаку* сељак из Колубарског среза (Ваљевски округ).[478]

Међутим, седамдесетих година 19. века бољи третман теглеће марве у односу на осталу стоку није био правило. „Наши тежаци – са малим изузетком – недрже своју теглећу марву, н. пр. волове – јер на коњма слабо ору – зими у шталама, или простим кошарама, него полажу целом чопору говеда око гувана на отвореним мјестима и то плеву и сламу и тим их ране преко зиме. На зимском снежном и студеном времену, у јутру и у вече говеда док поједу и пола погазе од просуте им по равни сламе, штоно реч, покамане се од зиме при хладним мразовитим ветровима, или вејавици снежној онда пак остављају своја сместишта и бјеже под веће дрвеће, или стреје каквих зграда и траже заклона од зимске стуже. Маториње особито теглећи волови, док у оваком стању и положају проведу зиму, испрозебају и као смрт измршаве а у часни пост почну на ногама малаксавати и заваљивати се, те их њине сајбије подижу и нешто прирањују док каљац неприспе. Сад их пуштају да се напасу и младом травом оснаже, па кад мало живахну почну их у плуг ватати и орбу одпочну: но док све ово буде, ступи се већ дубоко у пролетње дане, кад је са усјевима задоцњено.“[479] Цитирани допис из 1878. *Тежаку*, из којег је могуће закључити да није реч о усамљеном случају, већ уобичајеној сељачкој пракси, приспео је из Шапца. Приспео је, дакле, из области са квалитетним земљиштем, највећим бројем теглеће марве, у којој је орање коњима већ почело полако да се примењује.

Неколико месеци касније објављен је сличан извештај из Крушевца: „У околини овој сточарство је запуштено као и свуда – готово веома хрђаво. За стоку немају удесних арова, не тимаре волове и краве, нити имају обичај да их зобе лети од раног пролећа па до позне јесени и саме зиме терају на пашу, тек гди било. Зими полажу на снегу и вејавици, ноћу, гди који, затварају у каљаве и мрачне кошаре: с тога су и говеда и коњи врло кржљави, ретко да има из овога краја добрих волова и коња.“[480] У још једном карактеристичном опису из Неготинске Крајине Адам Богосављевић наводи да је „главна мана и погрешка наших тежака, при

[478] *Прикупљање података о стању наше пољске привреде*, Тежак (1882) 649. У извештају је реч о шест општина Колубарског среза: Врачевачкој, Латковачкој, Придворичкој, Вировачкој, Мушичкој и Цветановачкој.

[479] *Извештаји о стању летине у нашој отаџбини: Шабац 13. јуна 1878*, Тежак (1878) 38–39.

[480] *Дописи о пољопривреди нашој: из Крушевца*, Тежак (1878) 116.

одгајивању стоке та, што необраћају свуколику пажњу на стоку, да је на време добро нахране и напоје, него чим се кукуруз обере он коњу и кобили с главе скине улар, волу конопац с рогова, па их одбије у свет бели, да иду куд их ноге носе а очи воде, нинајмање се небринући да ли ће она наћи довољно хране, дали неће коме учинити какву штету“, те да „управо изгледа као да су једва чекали, да своју стоку као једну беду с врата скину и да им души мало лакне“.[481] О сличним навикама у Такову, Јасеници, Јадру и Рађевини и Ресави сведочили су различити аутори неколико деценија касније.[482]

Наведени цитати из различитих делова Кнежевине у време стицања независности, као и наводи каснијих аутора, не морају нужно да одражавају доминантну слику третмана теглеће марве, иако то јесте закључак који се намеће, посебно након читања текстова дописа у *Тежаку*. Међутим, нема сумње да је и овакав третман, могло би се рећи његово одсуство, био присутан чак у областима са развијеном земљорадњом. Имајући на уму раније наводе о континуитету недовољног броја теглеће стоке, последице су несумњиво биле далекосежне, пре свега када је реч о динамици земљорадничких радова на селу. Наиме, незадовољавајући третман теглеће стоке током зимског раздобља померао је „земљораднички сат“, односно распоред послова и време када су они били започињани. Пошто је орање подразумевало договор извесног броја сељака који су имали по једног, два или три вола, те имајући у виду и могуће неповољне временске прилике које су одлагале обављање послова, правовремени почетак орања био је од изузетног значаја. У петнаестодневним и месечним извештајима среских и окружних начелника Економном одељењу Министарства финансија чест је помен кашњења сељака за пољским радовима, иако ово није било узроковано само незадовољавајућим третманом теглеће марве.[483] У суштини, сељаци који нису водили довољно рачуна о теглећој марви током зимског раздобља могли су да ору земљу тек у априлу или мају, односно непосредно пред сетву. Другим речима, тертман теглеће марве био је неизоставно повезан са проблемима о којима смо говорили у

[481] А. Б[огосављевић], *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене*, Тежак (1879) 102.

[482] В. Николић-Стојанчевић, *нав. дело*, 261; Ј. М. Павловић, *нав. дело*, 330–331; С. М. Мијатовић, *Ресава*, 417; М. С. Филиповић, *Таково*, 27.

[483] Управо из ових разлога од почетка излажења *Тежака* постојала је посебна рубрика која је упућивала сељаке која врста послова, не само земљорадничких, се обавља у одређеном месецу.

поглављу о угару, односно с изостанком праксе вишекратног орања као претпоставке квалитетне припреме земљишта за сетву, условљавајући слабије приносе.

Међутим, нега теглеће марве, као и стоке уопште, била је повезана с начином и могућностима прехране током месеци без испаше. Хоће ли стока имати довољно хране („Има ли ливада и пашњака, какво је сено у овој години било, и има ли за стоку довољно хране?“), представљало је континуирану бригу не само сељака, већ и Министарства финансија, јер се питање о стању сточне хране налазило на врху упитника Економног одељења, одмах после најзначајнијег питања везаног за стање пољских усева као претпоставке прехране становништва. Већ је било речи о томе да је доминантно присуство волова као теглеће марве управо било условљено могућностима исхране и неге, чинећи његово издржавање значајно јефтинијим, односно, према појединим проценама, као дупло јефтиније.[484] У српској верзији екстензивног сточарства и теглећа марва је од пролећа до снега и зимских хладноћа живела од испаше, док је зими, тамо где је била под кровом, храњена најчешће само сеном, мање лисником, повремено кукурузом и мекињама, а забележено је да је коришћена и слама.[485] Ако је и зими боравила на отвореном са осталом стоком, сено и остала храна свакодневно су „полагани“ на снег, а стока је током дана тумарала тражећи додатни извор исхране. Сељаци су сено прикупљали на местима на којима је стока боравила током зиме, штитећи га врљикама. У областима где је нега теглеће марве била на елементарном нивоу преживљавања, вишекратно орање и није било могуће, јер је стока у овом раздобљу била слаба и мршава, те се могло орати само у време када постоји испаша, дакле, тек у позно пролеће. У Западној и Средњој Европи усавршавање аграрних техника и технологија, те коришћење гвозденог плуга, били су повезани са коришћењем коња као теглеће стоке, а овај прелазак није био могућ без нових извора хране, односно крмног биља и детелине.[486] Изостанак њиховог сејања у Србији, као дела плодореда који је истовремено искључивао употребу угара, враћао плодност обрадивом земљишту и обезбеђивао додатне изворе

[484] А. Лазић, *нав. дело*, 266–267.

[485] Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 180. У једном од дописа с Космаја наводи се да „пићу другу за стоку немају, нити је сеју: сено је једина рана зими, а лети паша“, те да нигде није могуће приметити напоре који би служили „на поправку ливада и пашњака, па зато и стока кад је лето сувље и нема довољно паше“. (Пешић, *Допис са Космаја*, Тежак (1879) 72.

[486] E. Jones, *нав. дело*, 48–49.

сточне хране, онемогућавао је доминантно коришћење коња као теглеће стоке и везивао српског сељака за волове као традиционалне „сараднике“ при обављању најзначајнијих земљорадничких радова.

Округ:	Површина ливада у хектарима		Разлика:
	1867.	1889.	
Алексиначки округ	9.074,24	5.963,82	- 3.110,42
Београдски округ	19.447,36	16.746,85	- 2.700,51
Ваљевски округ	20.336,20	18.432,88	- 1.903,32
Јагодински округ	8.245,16	5.728,98	- 2.516,18
Књажевачки округ	5.321,70	5.070,74	- 250,96
Крагујевачки округ	18.353,32	13.641,71	- 4.711,61
Крајински округ	14.435,80	10.342,59	- 4.093,21
Крушевачки округ	11.200,72	8.474,36	- 2.726,36
Подрински округ	4.660,93	10.442,31	5.781,38
Пожаревачки округ	34.215,28	20.601,72	- 1.3613,56
Руднички округ	7.271,30	9.653,87	2.382,57
Смедеревски округ	18.011,92	9.179,16	- 8.832,76
Ћупријски округ	14.469,64	9.118,18	- 5.351,46
Ужички округ	11.328,65	15.084,20	3.755,55
Црноречки округ	16.196,52	13.429,94	- 2.766,58
Чачански округ	6.718,10	11.352,22	4.634,12
Шабачки округ	14.167,88	8.483,66	- 5.684,22
Укупно:	**233.454,72**	**191.747,19**	**- 41.707,53**

Табела 12: Однос површина ливада 1867–1889.[487]

С друге стране, ослањање на сено као најзначајнији извор прехране зими указивало је на посебан значај ливада у годишњем прехрамбеном циклусу како теглеће марве, тако и стоке уопште. Пописи ливада 1847, 1867. и 1889. упућују на закључак о континуитету смањења ливадских површина.[488] Смањење површина ливада најчешће се објашњава повећањем обрадивих површина условљеним демографским притиском и екстензивним типом земљорадње. У суштини, површине у пописима означене као ливаде представљале су део ротације српске верзије угара који није подразумевао обраду земљишта „на одмору“ као начин обнове његове плодности, већ остављање земљишта на извесно време да се

[487] *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1889. године*, XLIX.

[488] За разлику површина ливада 1847. и 1867. погледати графикон у: Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 186. Графикон број 15: Апсолутно и релативно повећање површина под ливадама у Србији 1834–1867.

затрави, запарложи и користи као извор за прехрану стоке. А то је подразумевало и неквалитетнији извор прехране, јер негована ливада и запарложена њива нису могле да обезбеде ни равномерну количину ни сличан квалитет испаше. Пошто је ишло упоредо са смањењем сточног фонда уопште, па и фонда теглеће марве, о чему је раније било речи, смањење ливадских површина није морало да представља велики проблем за српског сељака, јер је при екстензивном систему сточарења много значајнија била површина и доступност пашњака, како унутар, тако и изван сеоског атара. Међутим, смањење површине ливада говори о ограниченим оквирима преласка на интензивније облике узгоја стоке и скромним могућностима његовог развоја. Могло би се рећи да су, у систему егзистенцијалне пољопривреде, ливаде заузимале управо онолику површину колико је било неопходно да заузимају, одражавајући потребе сељака за количином сена неопходном да стока преживи зиму.

Овакав закључак не подразумева да су овакве намере биле увек успешно остварене. Као и у случају сејања житарица и прикупљања довољне количине хране да се безбрижно дочека следећа сетва и жетва, приноси сена варирали су од године до године, а одговор на питање хоће ли га бити довољно до пролетњих испаша често је зависио од јачине зиме и дужине задржавања снежног покривача. Ова врста опасности мање је била присутна у равничарским пределима, али извештаји из округа с брдским и планинским земљиштем и суровијом климом указују да слични проблеми нису били реткост. С једне стране, у извештајима је посебно наглашаван позитиван ефекат дужег раздобља топлијег времена у позну јесен, управо због могућности дуже прехране стоке на отвореном,[489] да би, у супротном, у пролеће почеле да долазе вести о недостатку хране за стоку. Овакви проблеми посебно су били присутни у Ужичком округу, али их нису били поштеђени ни окрузи у Шумадији. Карактеристични су извештаји среских начелника у Ужичком округу с почетка пролећа 1874. о оскудици хране за стоку услед дуге зиме и мразева. Кратке напомене у извештају да „почиње оскудица у сточној храни јер је због дуге зиме морало непрестано полагати“,[490] да је „велика оскудица у храни за стоку због дуготрајне зиме и поглавито зато што се стока неуредно и на отвореним пољима храни“,[491] да је „стока мршава

[489] Месечни извештај за новембар 1874 – Алексиначко-ражањски срез (Алексиначки округ), АС, МФ-Е, 1874, ЕФ-XII, Р№ 1/874; годишњи извештај за 1873 – Ужички округ, исто.

[490] Месечни извештај за март 1874 – Јадрански срез (Подрински округ), исто.

[491] Месечни извештај за март 1874 – Рачански срез (Ужички округ), исто.

због оскудице у храни“,[492] да је „здравља добра, но због поздније јаке зиме остала је врло мршава и приплод слаб“,[493] те да је „стока здрава, али због хладноће и недостатка хране липсавала“,[494] сажимале су суштину проблема. Није, међутим, била само реч о Ужичком округу, карактеристичног планинског рељефа и доминантно сточарске привреде, већ су слични извештаји долазили и из округа на нижим надморским висинама, с доминантном земљорадњом и плоднијим земљиштем.[495] Проблем је посебно долазио до изражаја услед повремених летњих суша, попут лета 1879, када је у више округа нестало испаше, па су сељаци већ у јулу почели да хране стоку сеном.[496]

Све наведено (типови справа за орање, број и врста теглеће марве, њен третман и начин исхране) представља оквир који је одређивао начин и карактеристике самог поступка орања у различитим деловима Кнежевине. Услед тога је кључно управо питање на који начин се све поменуто одразило на начин на који су српски сељаци обављали орање, као једну од најзначајнијих техника обнове плодности обрађиваног земљишта.

Последице: о карактеристикама орања

Поменули смо већ да је уобичајени начин решавања континуирано присутног проблема недовољног броја теглеће марве, без обзира која врста стоке била у питању, била „спрега“. Захваљујући етнолошким истраживањима с почетка 20. века остали су нам сачувани детаљни описи изгледа једне од најзначајнијих институција сељачког друштва. У опису Саве Милосављевића пред Први светски рат спрега у хомољском крају описана је на следећи начин: „Срби сељаци се више брину за орање него ма за који други пољски рад. Они знају да од доброте орања зависи

[492] Месечни извештаји за март 1874 – Црногорски срез (Ужички округ), исто. Слични наводи долазили су у месечним извештајима за март и из Ариљског, Златиборског и Моравичког среза (Ужички округ).

[493] Месечни извештај за мај 1874 – Рачански срез (Ужички округ), исто.

[494] Месечни извештај за мај 1874 – Ариљски срез (Ужички округ), исто.

[495] Месечни извештај за јануар 1878 – Јасенички срез (Смедеревски округ), АС, МФ-Е, 1878, ЕФ-IX, Р№ 1/878; месечни извештај за април 1878 – Јасенички срез (Крагујевачки округ), исто; месечни извештај за април 1878 – Белички срез (Јагодински округ), исто.

[496] Месечни извештај за јул 1879 – Драгачевски срез (Чачански округ), АС, МФ-Е, 1879, ЕФ-VII, Р№ 68/789; месечни извештај за јул 1879 – Ужички округ, исто; месечни извештаји за август 1879 – Бољевачки и Зајечарски срез (Црноречки округ), исто.

плодност. [...] У Омољу има доста стоке, али је слаба и мршава. Нарочито оскудевају у снажној теглећој стоци, каква је потребна за орање, па да не би закаснили с орањем, они склапају спрегу. Спрега почиње од Новог Лета за пролетње, а од Велике Госпође за јесење орање. Склапање спрега бива између два добра пријатеља, а састоји се у часном давању речи, да ће заједнички, о заједничкој храни, чим се укаже време, изорати све своје њиве. [...] Који једне године склопе спрегу, наставе је и даље, те има кућа, у којима су спрегу склопили још стари, пре двадесет и више година и никако се не руши. Спрегу могу саставити и више од два домаћина, и сви који учествују у спрези, зову се спрежани, а само састављање зове се спрега. Кад приспе време орању, спрежани се договоре да заједнички оправе алате, одреде дан, кад ће орање почети и распоред да ору дан или два код једног, па после толико код другог.“[497]

Спрега је била последица свега о чему смо раније говорили – доминантног присуства инокосне породице, дрвеног оруђа за орање различитог типа и квалитета које захтева већу снагу за вучу, волова као теглеће марве, те недовољног броја и справа за орање и волова у већини инокосних домаћинстава, присиљавајући их на договор с осталим сељанима, комшијама или рођацима. Раније наведене бројке, као и литерарни извори, јасно показују да је српски сељак, чак и добростојећи, често поседовао само један јарам волова,[498] док је просек присутности оруђа за орање био 0,33 по домаћинству, тј. просечно је свако треће домаћинство поседовало плуг или рало, те је споразумевање било егзистенцијална неопходност. Међутим, није била само реч о броју справа за орање и волова. Као што смо раније поменули, орање воловима с дрвеним плугом захтевало је велику радну снагу с јасном поделом послова – један за ручицама, један око плуга и по један за сваки јарам волова, те су овај посао самостално могле да обављају само богатије задружне породице, а оне су у Србији биле мањина. У једном сликовитом опису орачких послова у таковском крају Миленко Филиповић наводи да је „било [...] раније тога да спавају по њивама по 7–10 дана док ору“, а за стоку би довукли кола са сеном.[499]

Постојала је разлика и у начинима орања. Када је реч о орању плугом, па и плужицом, у различитим деловима Србије наводе се два начина – „на разор“ и „на склад“. Према детаљном опису из Левча и Темнића

[497] Сава М. Милосављевић, *нав. дело*, 763.

[498] *Дописи о пољопривреди нашој: пољопривреда у Ресави*, Тежак (1879) 188. Ј. Ердељановић, *Доње Драгачево*, 76–77.

[499] М. С. Филиповић, *Таковци*, 337.

„орање на разор или цепак почиње од крајева њиве, па иде ка средини. Понеки тако ору, са све четири стране докле се год може. А по неки изору тако краће стране, са неколико бразда, па после ору само са дужих страна, а кад дођу до краћих страна они оборе плуг и тако га туда само превуку. Ово превожење или превлачење плуга с једне стране на другу зове се обртање или савртање. А угађање плуга са краћих страна на дуже зове се заношење. Орање на склад или слог почиње од средине њиве, па се иде ка крајевима.“[500] Мијатовић и Бушетић забележили су да је у левачком и темнићком крају уобичајено било орање на разор, пре него на склад,[501] али би се начелно могло рећи да је одговор на питање начина орања плугом зависио пре свега од конфигурације терена и положаја њиве, јер се орањем на један или други начин мењао нагиб терена – тачка од које се почињало била је издигнутија од оне на којој се орање завршавало, те је, при орању на равном терену, после орања „на слог“ средина њиве била издигнута, а у супротном су издигнути били крајеви.[502] При орању ралом наведена техника орања није се примењивала. Мијатовић и Бушетић наводе да је у левачком и темнићком крају било уобичајено, ако поред постоји посејана њива или ливада, да се „прво крајеви одору, па се после оре; у противном случају одоравање се врши најпосле, пошто се цела њива изоре“.[503] У литератури која се бави техникама орања ралом у различитим цивилизацијама Старог света помиње се унакрсно орање ралом да би било поорано и земљиште које остане неузорано између бразда, услед чега је уобичајени изглед ралом ораних њива био квадратног облика.[504] Међутим, чини се да ова техника орања у Србији није примењивана.

Раније смо узгредно поменули да је једна од последица коришћења дрвеног оруђа за орање, односно незадовољавајућег квалитета начина обраде земље, било стање у којем су се налазиле саме оранице. У тексту о вађењу пањева из земље Ђорђе Радић узгредно напомиње да „кад човек пође преко наших њива, ретко је која да је чиста од пањева“,[505] док је у једном од серије текстова о увођењу савремнијег оруђа у Србији анонимни аутор, не без дозе сарказма, приметио: „Наша земљишта су некако другојачија од оних у другим земљама, рекао би човек, као да

[500] С. М. Мијатовић, Т. Бушетић, *нав. дело*, 706–707.
[501] Исто, 706.
[502] П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, 285–286.
[503] С. М. Мијатовић, Т. Бушетић, *нав. дело*, 707.
[504] V. Smil, *нав. дело*, 30–31; C. E. Stevens, *нав. дело*, 96–98.
[505] [Ђ.] Р[адић], *Како се пањеви из земље ваде*, Тежак (1872) 129.

нису једним начином и од једног материјала постала. Сасвим су другојачија земљишта средње и западне Европе, која су од памтивека а нарочито пак за последњих 100 година приљежно и брижљиво обрађивана и засејавана. [...] На тим земљиштима на сваки начин, дају се лако и с коришћу употребити сви они многобројни алати, које је човек за олакшицу своје радње измислио. [...] Хрђаво, у сваком обзиру, обрађивање земљишта код нас, спречава да се и поред најбоље воље, не могу употребити поједини алати. [...] Наша земљишта нису чиста од жила и пањева, често ћемо наћи трње на њима да расте. [...] Али како сви помоћни алати [...] захтевају добро урађену земљу. Добро урадити земљу можемо само онда, кад нам плуг одговара свима захтевима доброг плуга. [...] Она богата и плодна Мачва не би тако често долазила у оскудицу, кад би онај свој препотопски плуг избацила и други бољи, а нарочито ужу бразду оруђи плуг набавила. [...] То је тај неекономан рад, који нашег сељака уопште највише упропашћује.“[506] Радић је тврдио да је код једног богатијег сељака у Смедеревском округу видео девет поломљених гвоздених плугова услед орања неочишћене њиве. „Ни су ту криви плугови, него пањеви; јер зашто н. пр. у Банату, Бачкој и другим земљама, где су њиве изкрчене и чисте, такав један плуг по 10 и више година траје, а код нас не може ни 10 бразди да узоре, без да га не би морао поправљати.“[507]

Проблеми које су сељаци имали с гвозденим оруђем, пре свега често ломљење раоника, били су, с једне стране, у значајној мери условљени лошим квалитетом орања дрвеним плугом и ралом, а, с друге стране, представљали су последицу архаичног система ротације обрађиваног земљишта, односно непостојања класичног тропољног система и угара. Као што је било речи у поглављу о угару и плодореду, у систему обраде земље у којем не постоји класичан тропољни систем с ротацијом усева и остављањем једне трећине да одмара годину дана и уз подразумевајуће орање, обнова плодности постизала се остављањем земљишта да се заливади, запарложи. У оваквом систему континуиране ротације у којој оранице постају утрине и обрнуто, односно у систему у којем није постојао вишедеценијски континуитет обраде, тј. орања истог комада земљишта, ни земљиште није могло да буде чисто и лако за орање.

---

[506] *Неколико речи о увођењу бољих алата и плодореда код нас у Србији*, Тежак (1882) 450–451; 520–521. Пишући о орању, Адам Богосављевић говорио је да му орање по њивама са којих нису склоњени ни пањеви „увек изгледа као да су буришкале свиње“, јер бразде нису могле да буду правилно обликоване услед заобилажења пањева. (А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде?*, Тежак (1875) 107).

[507] [Ђ.] Р[адић], *Како се пањеви из земље ваде*, Тежак (1872) 129.

Наведено је посебно долазило до изражаја услед коришћења архаичног дрвеног оруђа које није могло да постигне ни дубину, ни квалитет орања гвоздених плугова. Значај орања као технике обнове плодности темељио се управо на дубокој бразди јесењег орања којом је на површину излазило нутријентима богато неисцрпљено земљиште. С друге стране, извори сведоче о незадовољавајућој дубини коју су постизала оруђа којима је орао српски сељак. У уџбенику посвећеном будућим земљорадницима, Ђорђе Радић дефинисао је три врсте орања: плитко, дубине осам до десет центиметара, средње, дубине петнаест до двадесет центиметара и дубоко, дубине од двадесет до тридесет центиметара. Истовремено је додао да „наш народ и не оре дубље од 10 центиметара, - редак је који дубље оре, али то не зато што неби хтео, но што не може дубље да оре, јер му је слаба стока, а плуг домаћи неудесан за дубље орање.“[508] У случају рала, плитко орање се подразумевало, јер је рало „мање секло“,[509] односно није поседовало техничке карактеристике неопходне за дубље засецање у земљу, те је у појединим крајевима управо то и било разлог покушаја подражавања плуга, о чему је било речи. Коришћење рала могло се оправдати, односно разумети, када говоримо о брдско-планинским областима с плитким слојем обрадивог и плодног земљишта. Сликовит је пример Заглавка (Тимочко-заглавски срез, Књажевачки округ), са земљиштем слабијег квалитета, за које Маринко Станојевић наводи да је било дебљине од један до два педља,[510] те „и најроднијих година мало је кућа које не купују хлеба“, а „кад су сушне године, летина пригори, кад су пак кишовите, вода је спере или убије град“.[511] С друге стране, пример таковског краја, који смо раније наводили, сведочи о упорном коришћењу рала упркос непогодном земљишту (тешкој и масној смоници), која је била плодна, али ју је било могуће обрадити само квалитетним плугом.[512] Учитељ у

[508] Ђ. Радић, *Наука о земљодјелству*, 27. У време писања поменутог приручника за земљораднике (1870) поменута класификација била је превасходно прилагођена дрвеним плуговима, о којима Радић говори у наставку текста. Почетком осамдесетих, у тексту који се односио на различите врсте и карактеристике гвоздених плугова, анонимни аутор (текст потписан са Л.) понудио је другачију класификацију: плитко орање од 6 до 10, умерено од 10 до 15, обично од 15 до 18, дубоко од 18 до 20 и врло дубоко од 20 до 50 центиметара. (Л., *О плугу*, Тежак (1882) 13).

[509] Б. Дробњаковић, *Белешке из космајских села*, у: Околина Београда и Смедерева: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (прир.), Београд 2011, 574.

[510] 1 педаљ = 22,20 центиметара.

[511] М. Т. Станојевић, *Заглавак*, 178–179.

[512] М. С. Филиповић, *Таково*, 24.

црноречком крају тврдио је осамдесетих да „оре се плитко; бразда се не отсеца и слаже људски те кад се гледа орање оно изгледа, као циганска торба, поцепана“, те да „су такве бразде (које се добијају отсецањем овдашњег дрвењака), да кад се посматрају у целини, онда посматрач помишља, да су ту свиње риле, а не плуг орао, јер се пола горње површине (на којој је коров; трава, и т. д.) види“.[513] Међутим, сличне појаве су биле примећене и у плоднијим областима. Путујући кроз моравску долину, „најблагословенији крај наше домовине“, како је сам тврдио, Гаја М. Матић је забележио да су земље поред Мораве „махом [...] лаке, песковите иловаче“, те да их „наши земљорадници обрађују [...] својим старим дрвеним плугом, у које, и ако не може да продре у дубљину више од 4 палца,[514] морају да упрегну по 6 пари волова“, при чему је „дашчица на плугу прилично [...] дугачка, али једва да је широка 3–4 палца, па је стога и превртање осечене земље и сувише несавршено“ и „избацује иза себе подугачке кајише, који се при сушењу претворе у груде, те их после мотикама разбијају, и овај посао извршују махом жене“.[515] У *Поуци земљеделцима* из 1872. Министарство финансија је плитку бразду дефинисало као један од највећих проблема српске земљорадње. „У нас кукурузи врло често, мало не које године, од суше страдају, а то највише зато, што нису земље за њи као што треба уређене, т. ј. што су плитко и једаред само узоране“, истакнуто је у *Поуци*.[516]

Међутим, формулација „зато [...] што су плитко и једаред само узоране“ указује на други велики проблем повезан с орањем као аграрном техником. Поред плиће бразде, као последице техничких карактеристика дрвених оруђа, велики недостатак представљало је одсуство вишекратног орања њива, као што смо помињали у поглављу о угару. Могло би се рећи да је овај проблем био много значајнији, односно да је на експлицитнији начин одражавао проблеме егзистенцијалне земљорадње на српском селу, јер је, барем начелно, неупоредиво лакше било отићи поорати њиву још једном, него променити плуг који ви, комшије и рођаци користите за орање својих њива. А то се није дешавало често пре седамдесетих година. Према наводима стручњака на страницама *Тежака*, сељаци су најчешће орали само једном, понекад два пута, а три пута готово никад.[517] Из раније помињане *Поуке земљеделцима*

[513] С. Гојковић, *Дописи: Црна Река, Октомбра 1887. год.*, Тежак (1887) 842.
[514] 1 палац = 1,85 центиметара.
[515] Г. М. Матић, *С пута*, Тежак (1878) 11.
[516] *Поука земљеделцима*, Тежак (1872) 150.
[517] *Јесење орање*, Тежак (1870) 3; Р. С. Бојић, *Орање и плуг*, Тежак (1874) 88.

Министарства финансија из 1872, као и различитих стручних текстова, могуће је извући јединствен закључак – орање непосредно пред сетву, без обзира да ли је била реч о јесењим или пролетњим усевима, била је уобичајена пракса на српском селу, негативно утичући на плодност земљишта, припремљеност за обраду и, у крајњој линији, на оно што је било најважније – приносе.[518] Другим речима, у ситуацији у којој су примењиване аграрне технике подразумевале орање само једном, и то непосредно пред сејање, јесење орање за пролетњу сетву, у српској литератури обично називано „угар“, као и свако орање које није непосредно претходило сејању, представљало је значајну агротехничку меру која је требало да допринесе расту аграрних приноса. А одсуство вишекратног орања представљало је значајан недостатак, посебно имајући у виду одсуство ђубрења или његов незадовољавајући ниво. Поред тога, извори упућују на закључак да су радови често обављани касније него што би, у постојећем агротехничком контексту, било неопходно за максимирање приноса.

Раније смо већ изнели тезу о томе да је споро увођење промена у начин и динамику орања делимично зависило и од препрека које је постављао целокупан начин организације сељачке економије, односно потески систем који није омогућавао да у исто време, у оквиру истог потеса, сејете зимске и пролетње усеве. *Закон о потесима* из 1866. и уредбе Министарства финансија у првој половини седамдесетих година били су непосредно усмерени ка превладавању недостатака потеског система везаних за орање, односно стварали су оквир за напуштање концепта ограђеног заједничког обрађеног земљишта. Чланом 10 *Закона о потесима* „затварање поља“, односно излазак стоке из потеса на заједничку испашу на сеоским утринама или „у планини“, било је предвиђено од Благовести[519] (у случају неповољних временских прилика и дужег пролећа најкасније двадесет дана касније),[520] док је уобичајена сељачка пракса везивала излазак за Ђурђевдан или касније свеце, односно месец или више дана касније. Ранији излазак стоке омогућио би ранији почетак припрема за пролећну сетву, орање које не би непосредно претходило сејању итд. Међутим, извори с почетка 20. века показују да поменута одредба закона није поштована ни пет деценија касније, јер се редовно као време „затварања поља“ наводе каснији

[518] *Поука земљеделцима*, 149–150.

[519] По Јулијанском календару 25. марта.

[520] *Законъ о потесима*, у: Зборникъ закона и уредба изданы у Княжеству Србіи од почетка до края 1866. године, XIX, Београд 1866, 68. Члан 10.

свеци – Ђурђевдан, Јеремијиндан, Спасовдан, а никада Благовести, док је „отварање поља“ везивано за Михољдан, Митровдан, Аранђеловдан....[521] Сматрамо да се суштински разлог не непоштовања, већ немогућности спровођења поменуте одредбе, као и раширеније увођење праксе јесењег орања, налазио у егзистенцијалном екстензивном сточарству којем су за преживљавање стоке потес, односно стрњика, кукурузиште, били неопходни. Стока није могла да презими у потесу у којем је озима пшеница већ посејана, него искључиво унутар потеса у којем је предвиђено сејање пролетњих усева, најчешће кукуруза. Ако сељак примењује јесење орање онда преорава стрњику и кукурузиште и уништава извор прехране за стоку током зиме, док је, с друге стране, почетком пролећа, о Благовестима, био најнезгоднији тренутак за истеривање, јер пролећне траве углавном још не никну у то време, а српски сељак није развио праксу сејања детелине чији су први годишњи откоси спремни управо у овом раздобљу. Поред тога, као што смо доказивали у поглављу о ђубрењу, боравак стоке унутар потеса представљао је израз обостране користи, јер је стока „торила“ њиве. Бројна трла/појате/станови/колибе/салаши налазили су се унутар потеса, многи од њих покретни, омогућавајући стоци боравак у кошарама и око њих током зимских месеци и њихово „торење“. Јесење орање било би крај „торења“, а и једно и друго убрајани су међу најзначајније технике обнове нивоа нутријената у коришћеном земљишту.

[521] П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, 37; Ј. Ердељановић, *Етнолошка грађа о Шумадинцима*, 142; П. Ж. Петровић, *Шумадиска Колубара*, 383; С. Кнежевић, М. Јовановић, *нав. дело*, 413; Љ. Павловић, *нав. дело*, 119.

АГРАРНЕ ТЕХНИКЕ ОЧУВАЊА ПЛОДНОСТИ ЗЕМЉИШТА – ПАРАДИГМА ФУНКЦИОНИСАЊА ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛНЕ ЗЕМЉОРАДЊЕ СЕЉАЧКОГ ДРУШТВА

Привредни развој српске нововековне државе у „дугом 19. веку“ нити је обележила трансформација прединдустријске, аграрне привреде ка економским структурама утемељеним на развоју мануфактурне производње и даљој индустријализацији, нити је могуће говорити о континуираном и убрзаном усавршавању пољопривреде као доминантне привредне гране и њеној трансформацији ка тржишно усмереној производњи. Помаци у привредном развоју који су остварени услед настојања државе били су скромни, те се у тренутку стицања независности привреда Србије налазила на почецима процеса индустријализације. Истовремено, упркос често истицаном значају извоза стоке, а посебно свиња, количине које су извожене нису биле довољне да изазову *spin off* ефекат и допринесу улагањима и развоју других области привреде. У време стицања независности, а и у деценијама које су уследиле, привредна структура Србије имала је доминантно аграрни карактер, с већински присутним ситним сељачким поседом чија производња углавном није била тржишно оријентисана, већ се кретала у оквирима обезбеђења егзистенције.

Када говоримо о развоју пољопривреде, деценију која је претходила стицању независности обележио је процес трансформације који је имао различиту регионалну динамику зависно од карактеристика рељефа и квалитета земљишта, али је његову суштину представљао успон земљорадње науштрб раније доминантног сточарства. Успон земљорадње био је последица убрзаног демографског раста, јер је већи број становника захтевао повећање извора за његову прехрану. Међутим, динамика промена у земљорадњи упућује на закључак да је одговор на изазов демографског притиска који је дало српско сељачко друштво, као „систем отпоран на притисак промењивих економских услова“, у значајној мери остао на нивоу повећања обрађиваних површина ради обезбеђења егзистенције. Суштину „аграрних револуција“, као тренутака у којима до значајнијег изражаја долази

примена у претходним деценијама и вековима утемељених аграрних техника и технологија, представљало је повећање приноса по јединици површине обрађиваног земљишта, те је приликом сваке анализе развоја земљорадње – како њеног наглог успона, тако и стагнације – кључно питање аграрних техника очувања и обнове нивоа плодности обрађиваног земљишта, као претпоставке повећања приноса, док плодност земљишта постаје варијабла зависна од демографског притиска и промена у аграрним техникама.

За разумевање прединдустријске земљорадње и њене вишевековне трансформације, од суштинског је значаја било прихватање концепта фреквентности обраде, који подразумева ротирање обрађиваних површина и усева, као и остављање исцрпљених њива да обнове плодност. Напуштање поменутог концепта, који је подразумевао непостојање трајно обрађиваних њива, те ротацију сетве и одмора, обележило је транформацију земљорадње и развој аграрних техника у 18. веку, водећи ка постепеном скраћивању и коначном напуштању угара услед усавршавања плодореда и укључења у ротацију нових лиснатих култура, односно крмног биља, попут репе, блитве и детелине. Присуство угара у Кнежевини Србији у другој половини 19. века представљало је својеврстан показатељ агротехничке стварности српског села, при чему чак није била реч о класичном тропољном или вишепољном систему, уз подразумевајућу агротехничку праксу орања и ђубрења угара, већ о остављању њива да се запарложе и заливаде, чиме су поништаване агробиолошке предности самог поступка. Поврх тога, у Србији се под угаром најчешће подразумевало јесење орање за пролетњу сетву, односно свака врста орања које није непосредно праћено сејањем, остављајући земљиште изложено атмосферским приликама одређено време пре другог орања и сетве. Српска стварност подразумевала је примитивније верзије угара у тренутку када је целокупан концепт остављања обрадивог земљишта неискоришћеног у европској пракси био одавно напуштен. Српску верзију угара представљао је образац ораница–ливада–пашњак, уз различиту динамику измене, условљену различитим факторима – регионалним карактеристикама рељефа, педолошким особинама земљишта, мери присуства ђубрења, као и врсти усева – при чему усавршавање плодореда није било могуће услед ограниченог броја ратарских култура (најприсутнији систем кукуруз–пшеница–угар), суштински условљеног организацијом егзистенцијалне сељачке економије у систему потеса, чиме је онемогућено „затварање круга“ ротацијом биљака чији би узгој резултирао задовољавајућим нивоом очувања нутријената у земљишту.

Са или без усавршавања плодореда и искључења угара из система, најзначајнији облик повећања нивоа плодности земљишта представљало је ђубрење. Разматрање услова неопходних за обезбеђење довољне количине стајског ђубрива (количина хране, методе храњења и ефикасност прикупљања животињских излучевина), уз јасно уочљиво присуство континуитета екстензивног узгоја стоке, који је и у свом најинтензивнијем облику најчешће подразумевао целодневни боравак стоке на отвореном и испашу по ливадама, пашњацима и обрађеним њивама, водило је ка закључку да је најдоминантнији облик повећања нивоа нутријената у земљишту животињским излучевинама како седамдесетих година 19. века, тако и деценијама касније, било „торење“. Истовремено, у изворима који сведоче о ситуацији седамдесетих година, могуће је уочити помен ђубрења махом у брдско-планинским областима са земљиштем слабијег квалитета, те би се могло закључити да сачувани подаци не указују на значајније напредовање процеса комерцијализације земљорадње, већ пре на континуитет егзистенцијалне земљорадње сељачког друштва. Друга половина 19. века представљала је раздобље постепене транзиције ка стајском узгоју, али поменути процес био је више последица повећања обрадивих површина и преласка са сточарства на земљорадњу, праћеног смањењем базе за прехрану стоке, а мање резултат свесног избора, чији је циљ био интензиван узгој стоке. Уосталом, за стајски узгој стоке недостајали су основни предуслови услед изостанка из ротације крмног биља као извора квалитетне исхране зими. Препреке искључењу угара из агротехничке праксе одразиле су се и на квалитет неге стоке и успоравање процеса развоја стајског узгоја, као најзначајније претпоставке прикупљања стајског ђубрива.

Сличне препреке стајале су на путу и унапређењу орања као базичне технике очувања плодности. Иако историјски извори указују на бољи третман теглеће марве у односу на осталу стоку, количина и квалитет сточне хране онемогућавали су бржи развој земљорадње кроз максимално искоришћавање могућности које је пружала воловска запрега или кроз увођење коњске вуче при орању, у Западној Европи присутне од почетка другог миленијума. Одсуство крмног биља из ротације и овде се показало као непремостива препрека, за чије превазилажење није постојало интересовање. Између излагања теглеће марве полуизгладњивању на пожњевеним њивама и пашњацима изван сезоне пољских радова, уз квалитетнију исхрану од пролећа до јесени, и стајског узгоја, који је подразумевао окретање производњи сточне хране,

српски сељак најчешће је бирао прву могућност. С друге стране, без значајније примене алтернативних начина обнове и очувања нивоа плодности, различити архаични типови и варијанте дрвеног оруђа за орање служили су превасходно за обезбеђење приноса довољних за преживљавање. Уопштено посматрано, недостаци произашли из типа и техничких карактеристика справа за орање, недовољног броја теглеће марве, те квалитета и количине хране неопходне за прехрану, показали су се као препрека за чије превазилажење су, услед доминације егзистенцијалне сељачке економије и ситног сељачког поседа, биле потребне деценије. У време стицања независности овај процес је тек почињао.

Све раније наведено – изостанак плодореда који би поред житарица у ротацију увео биље неопходно ради подизања нивоа нутријената у земљишту; изостанак класичног кратког угара који би подразумевао вишекратно орање као технику очувања плодности; изостанак стајског узгоја стоке и праксе прикупљања животињских излучевина као најквалитетније претпоставке ђубрења обрађиваних површина органским ђубривом; те, на крају, у великом делу земље и изостанак квалитетног оруђа за орање које би омогућило превртање земљишта и поспешило биолошке и хемијске процесе који су водили ка повећању плодности – враћају нас на наслов нашег текста, у којем смо земљорадњу у Кнежевини Србији у раздобљу стицања независности назвали „земљорадњом храњеном кишом“. Нашу тезу сматрамо оправданом из најмање два разлога: с једне стране, управо услед изостанка – у значајној мери, на значајном делу територије и код највећег дела популације – земљорадничких пракси које служе очувању и подизању нивоа плодности обрађиваног земљишта, а с друге стране, јер умерено-континентални климатски појас, са задовољавајућим нивоом падавина, није захтевао вештину господарења водом као претпоставком преживљавања. Уз орање архаичним оруђем, у умереном климатском појасу, земљорадња у Србији врло често је могла да се ослони само на благодет атмосферских падавина.

Аграрне технике очувања нивоа плодности интересантан су истраживачки проблем и независно од контекста, али њихово разумевање и контекстуализација унутар историјских процеса чији су саставни део, омогућава да их посматрамо као парадигматичан пример развојних специфичности српског села и његове егзистенцијалне земљорадње – пример који указује на неопходност друштвене трансформације као претпоставке привредног развоја. Систем коришћења земље и начине њене обраде могуће је разумети само посматрајући их у контексту друштвених структура као детерминишуће целине. Као што смо више пута

нагласили, аграрне технике нису представљале независну варијаблу, али релативни континуитет одржања постојећих, или непостојања другде подразумевајућих, аграрних техника намеће питање у коликој су заиста мери демографски притисак и успон земљорадње кроз своје различите појавне облике могли да утичу на промене и усавршавање аграрних техника. Не доводећи у питање тезу о демографској условљености успона земљорадње, чиме су аграрне технике и технологија обраде земље добиле на значају, сматрамо да је континуитет аграрних техника очувања плодности земљишта и спори почетак њиховог усавршавања који се тек назире у време стицања независности, били последица изостанка притиска који се појављује услед процеса трансформације друштвене структуре, у овом случају услед изостанка трансформације српског сељачког друштва. На почетку текста, позивајући се на Бродела, указали смо на значај друштвене условљености за усвајања одређених новина, јер је управо друштвени притисак представљао контекст у оквиру којег се одређена пољопривредна техника наметала и постајала део рутине егзистенцијалних сељачких економија предмодерног доба. Егзистенцијалну економију сељачких друштава одликовала је технолошка стагнација, односно врло споре промене које су до изражаја долазиле у тренуцима када је друштвени притисак, врло често демографски, наметао њихову ширу примену. У српском случају, демографски притисак изазвао је уобичајену реакцију сељачког друштва – повећање производње хране ради обезбеђења преживљавања већег броја чланова заједнице није остваривано усавршавањем постојећих аграрних техника и усвајањем нових, већ повећањем обрађиваних површина на којима су приноси по јединици површине остајали исти, или се смањивали услед веће исцрпљености земљишта. које све чешће долази на ред у ротацији, што је наметало или додатно повећање обрађених површина или „стезање каиша“. У систему некомерцијалне, егзистенцијалне земљорадње српског сељачког друштва, отпорном на притисак промењивих економских услова, било је потребно време, односно даљи демографски раст и смањење расположивог обрадивог земљишта, да би друштвени притисак наметнуо усвајање техничких иновација у земљорадњи. За значајне делове Србије, овај тренутак догодио се тек у 20. веку. Раздобље у којем је Србија стекла независност налазило се на почетку вишедеценијског процеса транзиције.

ЗАКЉУЧАК / SUMMARY

ЗАКЉУЧАК

У покушају контекстуализације одговора српске државе и друштва на модернизацијске подстицаје не само у време стицања независности, већ и у претходним деценијама, пошли смо од премисе савремених теорија друштвеног развоја о непостојању јединственог, подразумевајућег модела развоја који је неопходно усвојити, односно од тезе да је начин на који ће свако друштво одговорити условљен постојећим, историјски формираним, социјалним и културним обрасцима и владајућим политичким системом, као и да ће резултат сложене интеракције поменутих аспеката бити плуралитет путева и модела развоја друштава и политичких система у којима узајамно делују егзогени утицаји и ендогена друштвена динамика, привредни процеси, друштвене структуре и политичке институције. Под процесом модернизације подразумева се врло широк спектар међусобно повезаних промена – од научног и технолошког развоја као претпоставке привредног раста, индустријализације засноване на машинама и механичкој енергији, јачања привредне међузависности и формирања светског тржишта, преко специфичног политичког развоја који је условио демократизацију институција, развој секуларне националне државе с разгранатим бирократским системом и апаратом моћи као и политичку мобилизацију унутар различитих социјалних покрета, до трансформације друштвене структуре, демографских промена, секуларизације и сл.[1]

У анализи српског пута у модерну, фокус истраживања и интерпретације био је усмерен на, према нашем мишљењу, суштинске сегменте политичке, друштвене и привредне модернизације. Насупрот начелној представи о политичкој модернизацији као о процесу трансфера суверенитета са Бога и апсолутистичког монарха на народ који је водио ка стварању националних, изразито бирократизованих парламентарних демократија, историјска искуства указују на настанак различитих политичких система с неједнаким степеном демократизације институција

[1]A. Martineli, *Modernizam: proces modernizacije*, Podgorica 2010, 21–22.

и високим степеном државне контроле и начина управљања јавним пословима. Усвајањем пруског уставног, умерено либералног модела, Србија је у време стицања независности била уставна, али не и парламентарна монархија, чиме је очувана централизована држава и јака извршна власт уз континуитет патерналистичког односа према народу наслеђен из претходног раздобља. Административни апарат, стваран претходних деценија на камералистичком концепту контроле државе над свим сегментима друштва, допуњен је системом кабинетских влада. Другим речима, постојеће бирократске структуре подвргнуте су команди политичара и партијских кабинета, заступника интереса владајуће мањине, суштински утичући на могућности и динамику даље трансформације политичког система.

Снажан утицај страначких елита на рад апарата државне управе једна је од очекиваних последица процеса политичке модернизације. Међутим, у српском случају, последице су биле далекосежне. Губитак стручног и професионалног вођства учинио је државни апарат дисфункционалним, ако не и штетним по дугорочне интересе просечног грађанина. Функционализација полицијског апарата контроле и принуде од стране страначких елита петрификовала је постојеће обрасце функционисања и ограничила могућности унутрашњих реформи, док су капацитети полиције очувани само у оним областима које је владајућа елита сматрала важним за заштиту сопствених интереса. Ауторитет полиције као кључни инструмент при општењу с народом представљао је управо одраз раније поменутог патерналистичког односа државе према доминантно сељачком становништву, а полицијска власт у Србији, створена као апарат принуде и склона насилним мерама, претварала се да пред собом више не види поданика, већ пуноправног грађанина. Дубоко умешани у дневну политику, не само полиција, већ и целокупни апарат државне управе, нису били у стању да се посвете другим сегментима развоја државе и друштва, од социјалног старања и здравствене политике до динамизације пољопривредног сектора као претпоставке убрзаног привредног развоја.

Један од најзначајнијих аспеката друштвене модернизације представљају промене у демографским трендовима и структури становништва, обухваћене појмом демографске транзиције. Према савременим виђењима демографског развоја, почетак демографске транзиције у једном друштву поклапа се са почетком његове модернизације. Први наговештаји демографске транзиције у Србији појавили су се почетком 80-их година 19. века. До тада, српско друштво се налазило у тзв.

предтранзиционој фази демографског развоја у којој су саставнице природног кретања становништва, а првенствено стопе смртности, биле условљене ендогеним факторима, попут еколошких карактеристика одређеног поднебља. Високе стопе смртности надомештаване су још вишим стопама наталитета, што је резултирало релативно високим стопама природног прираштаја становништва. Наведени демографски трендови за резултат су имали кратак и убрзан животни циклус – појединца, породице и друштва у целини. У постојећим демографским условима, функционисање породичног домаћинства, као основне друштвене и економске јединице у доминантно сељачком друштву, било је усмерено на самоодржање и репродукцију и стога се константно налазило у стању демографске напрегнутости. Демографски оквири пресудно су утицали и на дефинисање мотива деловања и животних приоритета сваког појединца: кратак животни век и несигурност преживљавања неповољно су се одражавали на његову мотивацију за дугорочно планирање, инвестирање у образовање, промену и унапређење пословних активности.

Захваљујући природном и механичком прираштају становништва, густина насељености Србије се, од времена стицања аутономије до времена стицања независности, удвостручила. Демографски притисак утицао је на промене у доминантном начину пољопривредног привређивања, односно на динамизацију развоја земљорадње која, науштрб сточарству, постаје доминантна грана привреде, али тај притисак није био довољан да подстакне дубље промене у привредној структури. С друге стране, одсуство снажнијих подстицаја привредног развоја утицало је на континуитет изразито руралне структуре становништва.

Стопа морталитета у Србији почела је постепено да опада почетком осамдесетих година 19. века. Њено опадање било је праћено смањењем осцилација између најнижих и највиших вредности у хронолошкој равни, смањењем регионалних разлика у просторној равни, као и благим порастом стопа наталитета, што је довело до већих стопа природног прираштаја у односу на претходно раздобље. Наведене демографске промене означиле су почетак прве фазе демографске транзиције у Србији. На природно кретање становништва тада су у већој мери почели да делују фактори државне интервенције – кроз систем здравствене заштите, побољшање санитарних услова и сл, што је водило ка продужењу просечног животног века, као неопходног предуслова друштвеног напретка.

Под економском модернизацијом у најопштијем смислу подразумева се индустријализација заснована на машинама и механичкој енергији која у дотад неслућеним размерама повећава способност производње и размене добара и услуга, те формирање и развој светског тржишта и привредне међузависности на светском нивоу уз подразумевајући развој науке и технологије као претпоставке привредног развоја, док су развој аграрног и трговачког сектора од раног модерног доба до Прве индустријске револуције посматрани као раздобље акумулације капитала које је водило ка индустријализацији као исходу. Прединдустријска, аграрна структура српске привреде није до стицања независности, па ни до почетка 20. века, доживела трансформацију ка економским структурама утемељеним на развоју мануфактурне производње и даљој индустријализацији или ка усавршавању пољопривреде као доминантне привредне гране и њеној трансформацији ка тржишно усмереној производњи. Помаци у привредном развоју који су остварени услед настојања државе били су скромни, те је у време стицања независности привредна структура имала доминантно аграрни карактер, с већински присутним ситним сељачким поседом чија производња углавном није била тржишно оријентисана, већ се кретала у оквирима обезбеђења егзистенције.

Раздобље у којем се Србија изборила за независност обележио је процес трансформације пољопривреде, односно све убрзанија динамика преласка са сточарства на земљорадњу као доминантну привредну грану условљена демографским притиском, уз подразумевајуће регионалне специфичности које су у највећој мери диктирале регионалне специфичности детерминисане како рељефом, тако и с њим повезаним педолошким каратеристикама земљишта. Имајући у виду да је српско сељачко друштво на изазов демографског притиска одговорило готово искључиво повећањем обрађиваних површина, те да је овакав приступ имао своја ограничења, као кључно намеће се питање аграрних техника и технологија обраде земљишта, а посебно техника обнове плодности земљишта (угар и плодоред, ђубрење, орање) као претпоставке за квалитетан одговор који би подразумевао повећање приноса, без обзира на раст обрађиваних површина.

Трансформацију и континуитет аграрних техника рефертилизације земљишта могуће је анализирати као парадигматичан пример развојних специфичности српског села и његове егзистенцијалне земљорадње – пример који указује на неопходност друштвене трансформације као претпоставке привредног развоја. Посматрајући поменуте аграрне технике у контексту сељачког друштва и његове економије може се

закључити да су њихов континуитет и спори ритам усавршавања, који се тек назире у време стицања независности, били последица изостанка притиска који се појављује услед изостанка значајније трансформације сељачког друштва. Демографски притисак није се показао као довољно снажан катализатор промена, водећи тек ка повећању производње хране, али не усавршавањем постојећих аграрних техника и усвајањем нових, већ повећањем обрађиваних површина. Наставак демографског раста, уз смањење расположивих обрадивих површина и факторе који су произилазили из трансформације других сектора привреде, водио је ка бржој трансформацији некомерцијалне, егзистенцијалне земљорадње српског сељачког друштва и усвајању техничких иновација у земљорадњи. У време стицања независности могло би се говорити тек о почецима овог процеса.

Проучавајући динамику и основне карактеристике развоја привреде европских држава у модерно доба, Беренд и Ранки су указали да се, како се иде од европског запада ка истоку и југоистоку, повећава улога државе у обезбеђењу успешности трансформације привредне структуре.[2] Идентичан закључак могао би се извести и за развој политичих система и друштвених структура. Наведено је несумњиво било повезано са чињеницом да је настанак „европског чуда“[3] представљао исход вишевековног процеса развоја делова Западне Европе, док је транспоновање западноевропских образаца развоја на европском истоку и југоистоку подразумевало знатно краћа временска раздобља у околностима које су се вишеструко разликовале, чинећи интервенцију „одозго“ неизбежном. Пролазећи упоредо кроз различите облике трансформације политичких, друштвених и привредних структура, те борбу за стварање, изградњу и проширење независне националне државе, или, другим речима, кроз процес модернизације, модерна српска држава није успела да, кроз спор и противречан унутрашњи преображај, створи задовољавајући институционални оквир који би обезбедио очекивани исход специфичног српског пута у модерну. Укратко, проучавање различитих политичких, друштвених и привредних структура у деценији у којој је Србија стекла независност упућује на закључак да су функционализација полицијског апарата као фактор који је ограничио могућности унутрашње реформе државне управе као сегмента политичке модернизације, демографски трендови и изостанак,

[2] I. T. Berend, G. Ránki, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780–1914*, Zagreb 1996, 93–94.

[3] E. Jones, *The European miracle: environments, economies and geopolitics in the history of Europe and Asia*, Cambridge 2003.

односно кашњење процеса демографске транзиције као контекст друштвене модернизације, те континуитет сељачког друштва и његове егзистенцијалне економије као парадигма изостанка трансформације аграрног сектора као претпоставке привредне модернизације, чинили оквир који ће у деценијама које су долазиле детерминисати путеве, могућности и домете свих даљих модернизацијских подстицаја.

SUMMARY

In an attempt to contextualise the responses of the Serbian state and society to modernisation impulses not only at the time of gaining independence, but in earlier decades as well, we started from the premise of contemporary theories of societal development about the non-existence of a unique, implied model of development that must be embraced, i.e. from the thesis that the manner in which a society will respond is conditioned by the existing, historically shaped, social and cultural patterns and the ruling political system, and that the result of a complex interaction of these aspects will be the plurality of paths and models of development of societies and political systems with an intertwining of exogenous influences and endogenous social dynamics, economic processes, social structures and political institutions. The modernisation process implies a rather wide range of interrelated changes – from scientific and technological development as the assumption for economic growth, industrialisation based on machines and mechanical energy, strengthening of economic interdependencies and formation of the global market, through specific political development which led to the democratisation of institutions, development of a secular national state with an expanded bureaucratic system and the apparatus of power, including political mobilisation within different social movements, up to the transformation of the social structure, demographic changes, secularisation etc.

In the analysis of the Serbian path to the modern era, the focus of research and interpretation was placed, in our opinion, on essential segments of political, social and economic modernisation. Contrary to the general idea about political modernisation as the process of transfer of sovereignty from God and an absolute monarch to people, which led to the creation of national, distinctly bureaucratised parliamentary democracies, historical experiences suggest the creation of different political systems with an uneven degree of the democratisation of institutions and a high level of state control and the manner of governance. By embracing the Prussian constitutional, moderately liberal model, at the time of gaining independence Serbia was a constitutional,

but not a parliamentary monarchy, whereby the centralised state and strong executive power were preserved, along with the continuity of the paternalistic attitude towards the people, inherited from the prior period. The administrative apparatus, created over the earlier decades on the basis of the cameralistic concept of state control of all segments of society, was complemented with the system of cabinet governments. In other words, the existing bureaucratic structures were subjected to the command of politicians and party cabinets, representatives of interests of the ruling minority, crucially impacting the possibilities and dynamics of further transformation of the political system.

A strong influence of party elites on the work of the state administration apparatus was one of the expected consequences of the process of political modernisation. However, in the Serbian case consequences were far-reaching. The loss of professional leadership made the state apparatus dysfunctional, if not detrimental to long-term interests of an average citizen. The functionalisation of the police apparatus of control and coercion by party elites petrified the existing patterns of functioning and limited the possibilities for internal reforms, whilst the police capacities were preserved only in the areas that the ruling elite considered important to protect own interests. The authority of the police as the key instrument in communicating with the people was a reflection of the above paternalistic attitude of the state towards the dominantly peasant population, while the police power in Serbia, created as a coercive apparatus and inclined to violent measures, pretended to see before themselves no longer subjects, but full-fledged citizens. Deeply embroiled in daily politics, both the police and the entire state administration apparatus were unable to dedicate themselves to other segments of state and social development, i.e. to issues ranging from social welfare and healthcare policy to dynamisation of the agricultural sector as the assumption for accelerated economic development.

One of the most important aspects of social modernisation are changes in demographic trends and the population structure, covered by the notion of demographic transition. According to temporary interpretations of demographic development, the start of demographic transition in a society overlaps with the start of its modernisation. The first hints at demographic transition in Serbia appeared in the early 1880s. Until then, the Serbian society was in the so-called pre-transitional phase of demographic development, with components of the natural movement of the population, notably the mortality rate, being conditioned by endogenous factors, such as ecological

characteristics of a particular area. High mortality rates were compensated for by even higher natality rates, which resulted in relatively high rates of the natural increase of the population. These demographic trends resulted in a short and accelerated life cycle – of an individual, family and society as a whole. In such demographic conditions, the functioning of a family household, as the basic social and economic unit in the dominantly peasant society, focused on self-preservation and reproduction, which is why it was constantly in the state of demographic tension. Demographic frameworks also decisively influenced the defining of motives of work and life priorities of each individual – the short life and existential insecurity adversely effected a person's motivation for long-term planning, investing in education, change and improvement of business activities.

Owing to the natural and mechanical increase in the population, the population density in Serbia doubled – from the time the country gained autonomy until it became independent. The demographic pressure impacted on changes in the dominant method of agriculture, i.e. it intensified the development of farming which, at the expense of livestock breeding, became the dominant branch of the economy. However, this pressure did not suffice to encourage deeper changes in the economic structure. On the other hand, the absence of more vigorous incentives of economic development influenced the continuity of the manifestly rural structure of the population.

The mortality rate in Serbia began to gradually decline in the early 1870s. The decline was accompanied with diminished oscillations between the lowest and highest values on the chronological plane, a reduction in regional differences on the spatial plane, and a mild increase in natality rates, which led to higher rates of the natural increase compared to the prior period. These demographic changes marked the start of the first phase of demographic transition in Serbia. Government intervention factors began to have an increasingly stronger impact on the natural movement of the population – through the healthcare system, improvement in sanitary conditions etc, which led to the lengthening of the average lifespan, as the necessary precondition for social progress.

Economic modernisation, in its widest sense, means industrialisation based on machines and mechanical energy which unprecedentedly increases the capacity of production and the exchange of goods and services, including the formation and development of the global market and economic interdependencies at the global level, accompanied with the development of science and technology as the assumption for economic development. At the same time, the development of the agrarian and trade sectors, from the early

modern period until the First Industrial Revolution, are observed as the period of the accumulation of capital, leading to industrialisation as its outcome. By the time the country gained independence or even until the start of the 20th century, the pre-industrial, agrarian structure of the Serbian economy did not experience transformation towards economic structures based on the development of manufacturing production and further industrialisation, or towards the enhancement of agriculture as the dominant branch of the economy and its transformation towards market-based production. Progress in economic development, achieved owing to the government's efforts, was modest. Thus, at the time the country gained independence, the economic structure had a dominantly agrarian character, with the prevalence of small peasant estates whose production was generally not market-oriented, but was aimed at ensuring existence.

The period in which Serbia attained independence was marked with agricultural transformation, i.e. an increasingly faster pace of switching from livestock breeding to farming as the dominant economic branch, conditioned by the demographic pressure, along with the inherent regional specificities which largely dictated the regional specificities determined both by the relief and the relating pedological characteristics of soil. Given that the Serbian peasant society responded to the challenge of the demographic pressure almost exclusively by expanding arable surfaces, and that such approach had its limitations, the key question posed is that of agrarian techniques and technologies of land cultivation, notably techniques of renewing soil fertility (fallow and crop rotation, fertilisation, tillage) as the assumptions for a quality response which would imply increasing yields, regardless of the growth in arable surfaces.

The transformation and continuity of agrarian techniques of soil refertilisation can be analysed as a paradigmatic example of development specificities of the Serbian village and its existential farming, which indicates the necessity of social transformation as the assumption for economic development. Observing these agrarian techniques in the context of the peasant society and its economy, it is possible to conclude that their continuity and slow pace of advancement, only barely visible at the time of gaining independence, were due to the absence of the pressure which appeared in the lack of significant transformation of the peasant society. The demographic pressure did not prove a sufficiently strong catalyst of changes. It led to a mere increase in food production, but failed to prompt the enhancement of the existing agrarian techniques and the adoption of new ones. Instead, it resulted in the expansion in cultivated land. Further

demographic growth, along with a reduction in available arable surfaces and the factors arising from the transformation of other sectors of the economy, led to faster transformation of non-commercial, existential farming of the Serbian peasant society and the adoption of technical innovations in farming. At the time of gaining independence, one may talk only about the beginnings of this process.

Studying the pace and main features of economic development of European states in the modern period, Berend and Ránki showed that, going from the European West to the East and South-East, the government's role in ensuring the success of transformation of the economic structure increases. The same conclusion can be drawn for the development of political systems and social structures. This was related to the fact that the occurrence of the "European miracle" (Eric Jones) was the outcome of the centuries-long development of parts of Western Europe, while the transposition of western European patterns of development in the European East and South-East implied much shorter periods in the markedly different circumstances, making the intervention from above inevitable. Going through various forms of transformation of political, social and economic structures, including the struggle for the creation, building and expansion of the independent national state, or in other words, through the process of modernisation, the modern Serbian state did not manage, through slow and contradictory internal transformation, to create a satisfactory institutional framework to provide for the expected outcome of the specific Serbian path to the modern period. In short, the examination of different political, social and economic structures in the decades when Serbia gained independence points to the conclusion that the functionalisation of the police apparatus as the factor which constrained the possibilities of internal reform of the state administration as a segment of political modernisation, demographic trends and the absence, i.e. delay of the process of demographic transition as the context of social modernisation, as well as the continuity of the peasant society and its existential economy as the paradigm of the absence of transformation of the agrarian sector as the assumption for economic modernisation – constituted the framework which, in the decades that followed, determined the paths, possibilities and scopes of all later modernisation incentives.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ АРХИВСКИ ИЗВОРИ

Архив Србије (АС), Фондови:
Илија Гарашанин (ИГ)
Милутин Гарашанин (МГ)
Министарство унутрашњих дела, Полицајно одељење (МУД, П)
Министарство финансија, Економно одељење (МФ-Е)
Министарство Правде (МП)
Збирка Мите Петровића (ЗМП)
Збирка поклони и откупи (ПО)

Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ)
Историјска збирка

НОВИНЕ И ЧАСОПИСИ

Велика Србија 1888, 1903.
Видело 1887.
Орао: велики илустровани календар за 1877, Нови Сад 1877.
Полицијски гласник 1897.
Пољопривредни календар за преступну 1892 (са више слика), Београд 1891.
Радикал 1887.
Српске новине 1847, 1863, 1875, 1878, 1889.
Тежак 1869–1870, 1872–1876, 1878–1880, 1882, 1885.

ОБЈАВЉЕНИ АРХИВСКИ ИЗВОРИ

Алимпић, Душан, *Полицијски зборник закона, уредаба и расписа у Краљевини Србији*, Београд 1905.
Дедић, Драгослав, *Куга у Јагодини 1837. године*, Јагодина 2009.
Живети у Београду : 1842–1850 документа Управе града Београда, 2, Београд 2004.
Записи Јеврема Грујића, III, Београд 1923.

Зборник закона и уредаба изданих у изданих у Књажеству Србији, I (1840); II (1845); III (1847); IV (1849); VI (1853); VIII (1856); IX (1857); XIV (1862); XV (1863); XVI (1864); XVII (1865); XVIII (1864); XIX (1866); XXVI (1873/4); XXIX (1877); XXX (1877); XL (1884); XLVI (1891); LXII (1909).

Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у том правцу, Београд 1907.

Извештаји поднесени министру народне привреде о раду у 1906 г. (Извештај о раду шумарског одељења), Београд 1907.

Јагодинска нахија 1815–1823, I, приредили Љ. Поповић и З. Марковић, Јагодина 2005.

Календар са шематизмом Књажества Србије за 1879. годину, Београд 1879.

Књажеска канцеларија, Пожешка нахија, I, приредио Данило Вуловић, Београд 1953.

Нова збирка начелних одлука одељења и општих седница Касационог суда, II, приредио С. Максимовић, Пожаревац 1895.

Перуничић, Бранко, *Једно столеће Краљева*, Краљево 1966.

Пирот и срез нишавски 1801–1883, грађа, I, сабрао и приредио И. Николић, Пирот 1981.

Пирот и срез нишавски 1894–1918, грађа, III, сабрао и приредио И. Николић, Пирот 1982.

Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, II, приредио С. Ловчевић, Београд 1931.

Преписка Илије Гарашанина 1839–1849, I, приредио Г. Јакшић, Београд 1950.

Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу и Београду 1875/76.

Санитетски зборник наредаба, расписа и прописа, II, Београд 1889.

Скупштинске беседе краља Милана о стопедесетогодишњици рођења (1865–2004), приредили Д. М. Ковачевић и М. Самарџић, Нови Сад 2005.

Тимочка буна 1883, грађа, VII, приредио Љ. Поповић, Београд 1989.

Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835–1903, приредио М. Јовичић, Београд 1988.

Цвијетић, Лепосава, *Попис становништва и имовине у Србији 1834. године*, Мешовита грађа (Miscellanea), 13 (1984) 1–118.

Шкеровић, Никола, *Записници седница министарског савета Србије 1862–1898*, Београд 1957.

МЕМОАРИ, ДНЕВНИЦИ И ПУТОПИСИ

Авакумовић, Јован, *Мемоари*, приредио С. Турлаков, Сремски Карловци – Нови Сад, 2008.

Белешке Младена Жујовића, Београд 1902.

Београд у сећањима 1900–1918, Београд 1977.

Васиљевић, Алимпије, *Моје успомене*, приредио Р. Љушић, Београд 1990.

Васић, Драгиша, *Два месеца у југословенском Сибиру : Утисци из Русије*, Београд, 1990.

Vivian, H., *Serbia the Poor Man`s Paradise*, Longmans, Green and Co. 1897.

Вивијан, Херберт, *Сербија: рај сиромашних*, Београд 2010.
Вујић, Јоаким, *Путешествије по Србији*, Горњи Милановац 1999.
Дарам, Мери, *Кроз Српске Земље*, превео В. Милановић, Београд 1997.
De Windt, Harry, *Through Savage Europe*, London 1907.
Денић, Тихомир К., *Из дневника једног пензионисаног полицијског чиновника*, Београд 1928.
Дневник Бењамина Калаја 1868–1875, приредио А. Раденић, Београд 1976.
Драгашевић, Јован, *Истинске приче: аутобиографија у одломцима*, II, Београд 1888.
Ђорђевић, Владан, *Министар у апсу*, Београд 1906.
Животопис Максима Евгеновића, Будимпешта 1877.
Записи Јеврема Грујића, I, Београд 1922.
Иванић, Делфа, *Успомене*, приредила Ј. Милановић, Београд 2012.
Јовановић, Владимир, *Успомене*, приредио Василије Крестић, Београд 1988.
Казивање о српском Устанку 1804, Јанићије Ђурић; Гаја Пантелић; Петар Јокић; Анта Протић, приредила Д. Самарџић, Београд 1980.
Каљевић, Љубомир, *Моје успомене*, Београд 1908.
Kanitz, Felix, *Serbien: historisch-ethnographische Reisestudien*, Leipzig 1868.
Каниц, Феликс, *Србија земља и становништво*, I–II, Београд 1987.
Кнез Милош прича о себи, приредио Милан Ђ. Милићевић, Горњи Милановац 1989.
Краљица Наталија Обреновић, *Моје успомене*, приредила Љубинка Трговчевић, Београд 1999.
Крстић, Никола, *Дневник: Јавни живот*, I, приредио М. Јагодић, Београд 2005.
Исти, *Дневник: Јавни живот*, II, приредио Милош Јагодић, Београд 2006.
Исти, *Дневник: Јавни живот*, III, приредио Милош Јагодић, Београд 2007.
Kropotkin, P., *Zapisi jednog revolucionara: memoari*, Beograd 1989.
Ламартин, Алфонс де, *Списи о Србима: изводи из Ламартинових дела*, приредила, превела и предговор написала Јелена Новаковић, Београд 2006.
Марковић, Михајило, *Моје успомене*, Београд 1906.
Мемоари Вукашина Ј. Петровића, приредио С. Турлаков, Београд 2009.
Miatovich, Chedomille, *The memoirs of a Balkan diplomatist*, London 1917.
Милићевић, Милан Ђ., *Успомене 1831–1855*, Београд 1952.
Михаиловић, Паја, *Дневници*, приредила Ј. Милановић, Београд 2010.
Ненадовић, Матеја, *Изабрана дела*, приредио Г. Максимовић, Сремски Карловци – Нови Сад, 2007.
Пирх, Ото Дубислав пл., *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 2012.
Поповић, Сретен Л., *Путовање по новој Србији*, Београд 1950.
Поповић, Тодор, *Бледе успомене мога живота*, приредила Борислава Лилић, Пирот 1996.
Са капетаном Д`Ормесоном 1877. 22 дана у двоколицама кроз Србију, приредила Драга Вуксановић-Анић, Београд 1980.
Сећања Алексе Симића на књаза Милоша, приредио Радош Љушић, Крагујевац 1997.
Тодоровић, Пера, *Српска ствар у Старој Србији* ; *Успомене на краља Милана*, приредила Латинка Перовић, Београд 1997.

Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846–1869, средио Драгослав Страњаковић, Београд 1939.
Христић, Никола, *Мемоари 1840–1862*, приредио В. Христић, Београд 2006.
Ценић, Мита, *Испод земље или моја тамновања*, Београд 1983.

СТАТИСТИЧКИ ПРИЛОЗИ И ПУБЛИКАЦИЈЕ

Гавриловић, Јован, *Прилог за географију и статистику Србије. Главни извод пописа Србије у години 1846*, Гласник ДСС III (1851) 186–190.
Исти, *Прилог за географију и статистику Србије. Главни извод пописа Србије у години 1850*, Гласник ДСС IV (1852) 227–248.
Исти, *Главни извод пописа у Србији године 1854/55*, Гласник ДСС IX (1857) 224–226.
Досељавање у Србију и изсељавање из ње, у: Државопис Србије, XI, Београд 1882, 59–132.
Известије о статистичном конгресу држаном ове године у Берлину, у: Државопис Србије, II, Београд 1865, 9–11.
Известије о шестој седници статистичног конгреса држаног у години 1867. у Флоренцу, у: Државопис Србије, III, Београд 1869, 116–123.
Известије поденшено г. Министру Финансија о числу житеља Србије у години 1859, у: Државопис Србије, I, Београд 1863, 86–97.
Извештај о седмој седници статистичног конгреса држаног у години 1869. у Хагу, у: Државопис Србије, IV, Београд 1870, 141–160.
Јакшић Владимир, *Општи покрет људства у години 1852, сравњен са петнаестолетним временником*, Гласник ДСС V (1853) 255–273.
Исти, *Покрет људства Србије у години 1854*, Гласник ДСС VII (1855) 303–323.
Исти, *Число и покрет људства главнога града Београда*, Гласник ДСС IV (1852) 231–279.
Исти, *Число и покрет људства у Београду*, Гласник ДСС VII (1855) 249–265.
Јовановић, Богољуб, *Попис људства у Кнежевини Србији 1874. године*, Београд 1881.
Јовановић, Владимир, *Статистичан преглед нашег привредног и друштвеног стања, са обзиром на привредно и друштвено стање других држава*, Гласник СУД 50 (1881) 165–588; 51 (1882) 158–189; 52 (1883) 1–162.
Кретање људства у Србији од 1874. до 1879. године, у: Државопис Србије, XV, Београд 1889.
Mitchell, B. R., *European Historical Statistics 1750–1970*, Macmillan Press, London & Basingstoke 1975.
Покрет људства Србије кроз дванаест година, од 1862 до 1873, у: Државопис Србије, VIII, Београд 1874, 1–65.
Попис домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1890. године, у: Статистика Краљевине Србије, II (1894–1895), Београд 1898.
Попис кућевне стоке у Србији у години 1866, у: Државопис Србије, IV, Београд 1870, 2–141.

Попис људства Србије у години 1863, у: Државопис Србије, II, Београд 1865, 12–17.
Попис људства Србије у години 1866, у: Државопис Србије, III, Београд 1869, 47–99.
Попис људства Србије у години 1874-ој, у: Државопис, IX, Београд 1879, 1–153.
Попис људства у ослобођеним крајевима, у: Државопис, Србије XI, Београд 1882, 1–57.
Попис људства у Краљевини Србији 1884. године, у: Државопис Србије, XVI, Београд 1889, 1–273.
Попис обрађевина у Србији у години 1867, у: Државопис Србије, V, Београд 1871, 1–115.
Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1889. године, у: Статистика Краљевине Србије, III, Београд 1894.
Претходни ресултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године, Београд 1901.
Спасић, Милован, *Штатистички податци школских заведенија у Књажеству Србском*, Гласник ДСС IX (1857) 162–164.
Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године, у: Државопис Србије, XVII, Београд 1893, 1–681.
Статистика Краљевине Србије, IV(1895), VIII (1898), XV (1901), XVII (1902), XIX (1904), XXI (1907).
Статистички годишњак Краљевине Србије, I (1893), II (1894–1895), III (1896–1897), IX (1906), XI (1908), XII (1913).
Sundhaussen Holm, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, Munchen, Oldenburg 1989.

МОНОГРАФИЈЕ

Административно-територијалне промене у НР Србије 1834–1954, Београд 1955.
Алексиначко Поморавље, Бања и Голак: насеља, порекло становништво, обичаји, прир. Борисав Челиковић, Београд 2013.
Alexander, Alison, *Tasmania's Convicts How Felons Built a Free Society*, Allen & Unwin 2010.
Алимпић, Душан, *Историјски развитак полицијских власти у Србији (1793–1869)*, Београд 1905.
Алимпић, Милева, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, Београд 1892.
Amin, Samir, *Akumulacija kapitala u svjetskim razmjerima: kritika teorije nerazvijenosti*, Beograd 1978.
Attali, Jacques, *Kanibalski poredak*, Zagreb 1984.
Bamford, Paul W., *Fighting Ships and Prisons, the Mediterranean Galley of France at the Age of Louis XIV*, The University of Minesota Press 1973.
Berend, Ivan T., *Ekonomska istorija Evrope u XX veku: ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*, Beograd 2009.
Isti, *An Economic History of Nineteenth-Century Europe: Diversity and Industrialization*, Cambridge 2013.

Berend, Ivan T., Ránki, György, *East Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, Budapest 1977.
Isti, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780–1914*, Zagreb 1996.
Bešlin, Milivoj, *Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968–1972: između „revolucionarnog kursa“ i reformskih težnji*, Novi Sad 2014. Рукопис докторске дисертације.
Благојевић, Милош, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973.
Bloch, Marc, *Les caractères originaux de l'histoire rurale Française*, Paris 1955².
Blumi, Isa, *Reinstating the Ottomans Alternative Balkan Modernities, 1800–1912*, Palgrave Macmillan 2011.
Boserup, Ester, *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*, London 1965.
Brodel, Fernan, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, 1, *Struktura svakodnevice: moguće i nemoguće*, Beograd 2007.
Vaidik, Aparna, *Imperial Andamans Colonial Encounter and Island History*, Palgrave Macmillan UK 2010.
Васић, Павле, *Униформе српске војске 1808/1918*, Београд 1980.
Влајинац, Милан, *Згон или кулучење ван места становања од Средњег века до наших дана*, Београд 1932.
Исти, *Речник наших старих мера у току векова*, II, Београд 1964.
Влаховић, Петар, *Србија: земља, народ, живот, обичаји*, Београд 2011.
Вукосављевић, Сретен, *Историја сељачког друштва*, II–III, Београд 2012.
Вулетић, Александра, *Брак у Кнежевини Србији*, Београд 2008.
Вучо, Никола, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд 1981.
White, Lynn Jr., *Medieval Technology and Social Change*, New York 1974.
Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840s*, Berkeley 1989.
Isti, *Suvremeni svjetski sistem*, Zagreb 1986.
Isti, *Uvod u teoriju svjetskog sistema*, Cetinje 2005.
Wertheimer-Baletić, Alica, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb 1999.
Гавриловић, Михаило, *Милош Обреновић*, II, Београд 1909.
Гавриловић, Светозар, *Плуг: основно оруђе за добру обраду земље*, Београд, б. г.
Dugalić, Goran J., Gajić, Boško A., *Pedologija*, Kragujevac 2012.
Galbraith, John K., *Anatomija moći*, Zagreb 1989.
Гарашанин, Милутин, *Доколице*, Београд 1939.
Geremek, Bronislav, *Istorija siromaštva*, Beograd 2015.
Глишић, Милован, *Одабрана дела*, Нови Сад – Београд 1969.
Гођевац, Милорад, *Сифилис у Источној Србији и борба против њега*, Београд 1893.
Grebner, Valentin, *Potvrda ličnosti*, Beograd 2013.
Грол, Милан, *Искушења демократије*, Београд 1991.
Грубач, Момчило, *Телесна казна у Србији 1804–1873*, Београд 2004.
Гружа: насеља, порекло становништва, обичаји, приредио Борислав Челиковић, Београд 2010.
Гузина, Ружица, *Кнежина и настанак српске буржоаске државе*, Београд 1955.

Иста, *Општина у Србији 1839–1918*, Београд 1976.
Давидов, Динко, *Српска стематографија Беч 1741*, Нови Сад 2011.
Dajmond, Džared, *Mikrobi, puške i čelik: sudbine ljudskih društava*, Beograd 2004.
Damousi, Joy, *Deprived and Disorderly, Female Convicts, Sexuality and Gender in Colonial Australia*, Cambrige University Press 1997.
Де Токвил, Алексис, *Стари режим и револуција*, Нови Сад 1994.
Димитријевић, Лаза, *Како живи наш народ*, Београд 2010.
Doumanis, Nicholas, *Before the Nation Muslim-Christian Coexistance and its Destruction in Late-Ottoman Anatolia*, Oxford University Press 2013.
Драгачево: насеља, порекло становништва, обичаји, прир. Борисав Челиковић, Београд 2010.
Drake, Michael, *Population and Society in Norway 1735–1865*, Cambridge University Press 1969.
Дучић, Стеван, *Племе Кучи: живот и обичаји*, Подгорица 2004.
Ђармати, Шимон А., *Хајдучка времена у Србији*, Београд 2009.
Ђорђевић, Владан, *Историја српског војног санитета*, III, Београд 1880.
Ђорђевић, Димитрије, *Огледи из новије балканске историје*, Београд 1989.
Ђорђевић, Тихомир, *Из Србије кнеза Милоша: културне прилике од 1815. до 1839. године*, Београд 1922.
Ђукановић, Илија, *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити*, I, Београд 1990.
Essential Works of Foucault 1954–1984, vol. 3, *Power*, J. D. Faubion, P. Rabinow (eds.), The New Press 2001.
Живановић, Живан, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, I, Београд 1923.
Исти, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, II, Београд 1924.
Zelfi, M. C., *Woman and Slavery in the Late Ottoman Empire*, Cambrige University Press 2010.
Иванић, Душан, *Српски реализам*, Нови Сад 1996.
The Idea of the City in Nineteenth Century Britain, B. I. Coleman (ed.), Routlege & Kegan Poul 1973.
Istorija Jugoslavije, Beograd 1972.
Јагодински округ, Белица: насеља, порекло становништва, обичаји, прир. Борисав Челиковић, Београд 2012.
Јагодић, Милош, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*, Београд 2004.
Исти, *Српско–албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009.
Јанковић, Драгослав Б., *Доношење закона*, Београд 1923B.
Исти, *Историја државе и права Србије у XIX веку*, Београд 1955.
Јасеница: насеља, порекло становништва, обичаји, прир. Борисав Челиковић, Београд 2011.
Јекић, Јован М., *Прилози за историју шумарства у Србији*, Београд 1928.
Јеринг, Рудолф фон, *Циљ у Праву*, I, Београд 1894.

Јовановић, Батут Милан, *Природни прираст становништва Србије и његов биотички значај. Један листак из биометријског проучавања нашег народа у предратној Србији*, Београд 1932.
Јовановић, Владимир, *Тајна полиција Кнежевине Србије*, Београд 2012.
Јовановић, Коста, *Да ли да се укину окружна начелства*, Београд 1887.
Јовановић, Слободан, *Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)*, Београд 1923.
Исти, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд, 1990.
Исти, *Влада Милана Обреновића*, I–II, Београд 1990.
Јовановић-Стојимировић, Милан, *Силуете старог Београда*, I, Београд 1987.
Jones, Eric, *The European miracle: environments, economies and geopolitics in the history of Europe and Asia*, Cambridge 2003³.
Казер, Карл, *Породица и сродство на Балкану*, Београд 2002.
Караџић Стефановић, Вук, *Историјски списи*, I–II, Београд 1969.
Исти, *Српске народне пјесме*, I, Београд 1975.
Исти, *Српски рјечник истолкован немачким и латинским ријечима*, Беч 1818.
Карић, Владимир, *Србија – опис земље, народа и државе*, Београд 1887.
Kasaba, Reşat, *The Ottoman Empire and the world economy: the nineteenth century*, New York 1988.
Качер: насеља, порекло становништва, обичаји, Београд 2010.
Колубара и Подгорина: насеља, порекло становништва, обичаји, прир. Борисав Челиковић, Београд 2011.
Костић, Лазо М., *Административно право*, II, Београд 2000.
Костић, Миливоје М., *Успон Београда*, Београд 1994.
Крестић, Петар В., *Пречани и Шумадинци*, Београд 1996.
Кумануди, Коста, *Административно право*, Београд 1909.
Куниберт, Бартоломео, *Српски устанак и прва влада Милоша Обреновића 1804–1850*, Београд 1901.
Ladurie, Emmanuel Le Roy, *Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate since the Year 1000*, London 1972.
Lampe, John, *Financial Structure and the Economic Development of Serbia 1878-1912,* University of Wiskonsin 1971. Рукопис докторске дисертације.
Landers, J., *Mortality and Metropolis. Studies in the Demographic History of London 1670–1830*, Cambridge University Press 1993.
Левач и Темнић: насеља, порекло становништва, обичаји, прир. Борисав Челиковић, Београд 2012.
Лепеница: насеља, порекло становништва, обичаји, прир. Борисав Челиковић, Београд 2010.
Liulevicius, Vejas G., *The German Myth of the East 1800 to the Present*, Oxford University Press 2009.
Луковић, Милош, *Развој српског правног стила*, Београд 1994.
Љушић, Радош, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986.
Исти, *Србија 19. века*, Београд 1994.
Исти, *Тумачења Српске револуције у историографији 19. и 20. века*, Београд 1992.

Максимовић, Бранислав, *Идејни развој српског урбанизма, период реконструкције градова до 1914*, Споменик CXXI (1978).
Mamford, Luis, *Tehnika i civilizacija*, Novi Sad 2009.
Марјановић, Војислав, *Здравствена култура Јагодине у XIX веку*, Светозарево 1972.
Martineli, Alberto, *Modernizam: proces modernizacije*, Podgorica 2010.
Матић, Гаја М., *Грађа за пољопривредни речник*, Београд 1885.
Mendras, Henri, *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju društva*, Zagreb 1986.
Миленковић, Владислав, *Економска историја Београда: до светског рата*, Београд 1932.
Милинковић, Јован, *Госп Гарашанин и државна администрација*, Београд 1888.
Милић, Даница, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970.
Милићевић, Милан Ђ., *Живот Срба сељака*, Београд 1894.
Исти, *Кнежевина Србија*, Београд 1876.
Исти, *Краљевина Србија*, Београд 1884.
Исти, *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959.
Милосављевић, Богољуб, *Два века локалне самоуправе у Србији: развој законодавства 1804–2014*, Београд 2015.
Милосављевић, Оливера, *Горски цареви: хајдучија у Чачанском и Рудничком округу у другој половини 19. века*, Чачак 2016.
Милошевић, С. Ђ., *Спољна трговина Србије од 1843–1875 године*, Београд 1902.
Милс, Рајт, *Елита власти*, Београд 1998.
Миљковић Катић, Бојана, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Београд 2014.
Иста, *Структура градског становништва Србије средином 19. века*, Београд 2002.
Мирковић, Зоран, *Смртна казна и казна трчања кроз шибе у Србији 1804–1860 (ритуална погубљења и јавна мучења)*, Београд 2013.
Михаиловић, Војислав, *Из историје санитета у обновљеној Србији од 1804–1860*, Београд 1951.
Млава, Хомоље, Звижд: насеља, порекло становништва, обичаји, прир. Борисав Челиковић, Београд 2012.
Мразовичь, Авраам отъ, *Руководство къ польскому и домаѣему строенію или Пропись что Селянинъ свакогъ месеца при нивахъ, ливадахъ, скотоводству, вїноградѣхъ, башчахъ и домоводству радити има*, Будин 1822.
Murdock, Caitlin E., *Changing Places. Society, Culture and Territory in the Saxon-Bohemian Borderlands 1870–1946*, University of Michigan Press 2010.
Никић, Федор, *Локална управа у Србији у XIX и XX веку*, Београд 1927.
Николић, Атанасије, *Искусный землѣдѣлацъ Чича Срећко и нѣгови совѣти србскимъ селяцыма у домоводству, землѣдѣлію, скотоводству, пчеловодству и свилодѣлію*, II, Бѣоград 1844.
Николић-Стојанчевић, Видосава, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878. године*, Београд 1975.
Northrup, David, *Indentured Labor in the Age of Imperialism 1834–1922*, Cambrige University Press 1995.

Oven, David, *The Government of Victorian London 1855–1889*, Harvard University Press 1982.

Overton, Mark, *Agricultural Revolution in England: the Transformation of the Agrarian Economy 1500–1850*, Cambridge 1996.

Околина Београда и Смедерева: насеља, порекло становништва, обичаји, прир. Борисав Челиковић, Београд 2011.

Паларе, Мајкл, *Балканске привреде око 1800–1914: еволуција без развоја*, Београд 2010.

Panzac, Daniel, *The Barbary Corsairs – the End of a Legend, 1800–1820*, Brill Academic Publishers 2004.

Панчић, Јосиф, *Из природе: мањи списи др Јосифа Панчића*, Београд 1893.

Patriarca, Silvana, *Numbers and Nationhood: Writing Statistics in Nineteenth-Century Italy*, New York, Cambridge University Press 1996.

Петровић, Јован, *Окуђје или заштита земљорадничког минимума*, Београд 1930.

Петровић, Мита, *О поправаљању земље*, Нови Сад 1889.

Исти, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, I–II, Београд 1897, 1898.

Petrović, Nenad Ž., *Dobra stara cenzura: sloboda štampe u Srbiji 1870–1914*, Beograd 2016.

Петровић, Соња, *Сиромаштво у фолклорној традицији Срба од XIII до XIX века прилог проучавању народне традиције*, Београд 2014.

Петровић, Стојан, *Сто година пољопривредних школа у Србији 1853–1953*, Београд 1956.

Polanji, Karl, *Velika transformacija: politička i ekonomska ishodišta našeg vremena*, Beograd 2003.

Поморавље Велике Мораве, Ресава, Кучај: насеља, порекло становништва, обичаји, прир. Борисав Челиковић, Београд 2012.

Поповић, Васиљ, *Метернихова политика на Блиском Истоку*, Београд 1931.

Поповић, Коста, *Пут лицејских питомаца по Србији године 1863: из путних бележака целе експедиције саставио покојни К. Поповић*, Београд 1867.

Поповић, Радомир J., *Тома Вучић Перишић*, Београд 2003.

Пореч, Крајина и Кључ: насеља, порекло становништва, обичаји, прир. Борисав Челиковић, Београд 2012.

Прво Панчићево путовање са лицејцима по Србији, Београд 1914.

Радић, Ђорђе, *Плуг од постанка нђгoвог до данас: с' додатком: зашто се код нас слабо новии плугови уводе?*, Нови Сад 1861.

Исти, *Мала земљодјелска читанка за српске народне школе*, Панчево 1876².

Исти, *Наука о земљодјелству, I, Опште и посебно ратарство*, Београд 1879.

Руднички округ, Рудничка Морава: насеља, порекло становништва, обичаји, прир. Борисав Челиковић, Београд 2011.

Samardžić, Momir, *Roads to Europe: Serbian Politics and the Railway Issue 1878–1881*, Pisa 2010.

Свирчевић, Мирослав, *Локална управа и развој модерне српске државе од кнежинске до општинске самоуправе*, Београд 2011.

Симоновић, Јосиф, *Први топографски премер Краљевине Србије*, Београд 1896.

Сименуовић, Душан С., *Узроци нестајања шума у Србији у XIX веку*, Београд 1957.
Simmons, Iann G., *Globalna povijest okoliša: od 10000. pr. Kr. do 2000. n. Kr.*, Zagreb 2010.
Simpson, James, *Spanish Agriculture: the long Siesta, 1765–1965*, Cambridge 2002.[2]
Службено одело у Србији, Београд 2001.
Smil, Vaclav, *Energy in World History*, Boulder – Oxford 1994.
Spielier, Miranda F., *Empire and Underworld, Captivity in French Guiana*, Harward University Press 2012.
Срдановић-Бараћ, Олга, *Српска аграрна револуција и пољопривреда од Кочине крајине до краја прве владе Кнеза Милоша (1788–1839)*, Београд 1980.
Средње Подриње, Јадар и Рађевина: насеља, порекло становништва, обичаји, прир. Борисав Челиковић, Београд 2011.
Сремац, Стеван, *Вукадин*, Београд 1981.
Становништво Народне Републике Србије од 1834–1953, Београд 1953.
Станојевић, Владимир, *Историја српског војног санитета*, Београд 1992.
Schweber, Libby, *Disciplining Statistics:Demography and Vital Statistics in France and England, 1830–1885*, Duke University Press 2006.
Таково: насеља, порекло становништва, обичаји, прир. Борисав Челиковић, Београд 2010.
Taylor, David, *The New Police in Nineteenth-Century England*, Manchester – New York 1997.
Teachout, Zephyr, *Corruption in America*, Harvard University Press 2014.
Тимок, Заглавак, Буџак, Сврљиг: насеља, порекло становништва, обичаји, прир. Борисав Челиковић, Београд 2012.
Тодоровић, Драгоје, *Суђење Светозару Марковићу*, Београд 1974.
Trichopoulos, D., Papaevangelou, G., *The Population of Greece: A Monograph for the World Population Year of 1974*, CICRED Series, 10.
Thomas, Brinley, *Migration and Economic Growth*. *A Study of Great Britain and the Atlantic Economy, Cambridge University Press 1973*, 155–174.
Ускоковић, Милутин, *Дошљаци*, Београд 1967.
Fosdick, Raymond B., *European Police Systems*, New York 1916.
Foucault, Michel, *Security, Territory, Population: Lectures at the College De France, 1977–78*, Palgrave Macmillan UK 2009.
Fuko, Mišel, *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*, Novi Sad 2014.
Hakan, Erdem Y., *Slavery in the Otoman Empire and its Demise, 1800–1909*, Palgrave Macmillan UK 1996.
Hobsbaum, Erik, *Nacije i nacionalizam od 1780, program, mit, stvarnost*, Beograd 1996.
Hobsbawm, Erich, *The Age of the Revolution 1789–1848*, Vintage Books 1996.
Hughes, J. Donald, *Što je povijest okoliša?*, Zagreb 2011.
Цвијић, Јован, *Балканско полуострво и јужнословенске земље: основи антропогеографије*, I, Београд 1922.
Црна река: насеља, порекло становништва,обичаји, прир. Борисав Челиковић, Београд 2012.
Chayanov, Alexander V., *The Theory of Peasant Economy*, Homewood 1966.

Chirot, Daniel, *Social Change in a Peripheral Society: The Creation of a Balkan Colony*, New York – San Francisco – London 1976.
Christopher, Emma, *A Merciless Place the Fate of Britain's Convicts after the American Revolution*, Oxford University Press 2011.
Цукић, Коста П. Л., *Народна економија*, II, *Економна полиција*, Београд 1862.
Чалић, Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815–1941: успорени напредак у индустријализацију*, Београд 2004.
Чајкановић, Василије, *Стара српска религија и митологија*, Београд 1995.
Škorić, Arso, *Tipovi naših tala*, Zagreb 1977.
Шљукић, Срђан, Шљукић, Марица, *Земља и људи: сељаштво и друштвена структура*, Нови Сад 2012.
Шумадија, Шумадијска Колубара: насеља, порекло становништва, обичаји, прир. Борисав Челиковић, Београд 2011.

ЧЛАНЦИ, РАСПРАВЕ И ПРИЛОЗИ

Алексић Антоније, *Морава, њено садање стање и могућност пловидбе*, Гласник Српског ученог друштва, Одељење 2 [Грађа за новију српску историју], књига 11, Београд 1879.
Bairoch, Paul, Goertz, Gary, *Factors of Urbanisation in the Nineteenth Century Developed Countries: A Descriptive and Econometric Analysis*, Urban Studies 23 (1986) 285–305.
Banac, Ivo, *Zarathustra in Red Croatia: Milan Šufflay and his theory of Nationhood*, National Character and National Ideology in Interwar Eastern Europe, 1995.
Botev, Nikolai, *Nuptiality in the Course of the Demographic Transition: The Experience of the Balkan Countries*, Popualtion Studies 44 (1990) 107–126.
Bratanić, Branimir, *Oraće sprave centralnog dijela Balkanskog poluostrva*, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901–1951, Београд 1953, 42–57.
Brenner, Robert, *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Past and Present 70 (1976) 30–75.
Brown, Samuel, *Report on the Fifth International Statistical Congress, held at Berlin, Sept. 6th to 12th, 1863*, The Assurance Magazine, and Journal of the Institute of Actuaries, vol. 11, no. 4 (January 1864) 195–224.
Buxton, Noel, *Balkan Geography and Balkan Railways*, The Geographical Journal 32 (1908) 217–234.
Van De Walle, Etienne, *Marriage and Marital Fertility*, Daedalus, vol. 97, no. 2, Historical Population Studies (Spring 1968) 486–501.
Вемић, Мирчета, *Картографија Србије у XX веку*, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ 57 (2007) 407–415.
Вулетић, Александра, *Колико душа живи у једној кући? Број чланова сеоског домаћинства у Србији 1834–1910*, Српске студије 3 (2012) 219–244.

Иста, *Природно кретање становништва Србије пред почетак демографске транзиције*, Српске студије 7 (2016) 203–221.

Иста, *Развојни циклус породичног домаћинства средином 19. века: пример села Гостиља*, Историјски часопис 64 (2015) 287–312.

Иста, *Старосна структура становништва Србије у 19. веку*, Зборник Матице српске за историју 94 (2016) 59–72.

Иста, *Статистика у служби државне управе и народног благостања (у Србији 19. века)*, у: *Држава и политике управљања (18–20. век)*, Петар Крестић (ур.), Београд 2017, 227–246.

Vučo, Nikola, *Železnički saobraćaj kao faktor privrednog razvoja Srbije u XIX. veku*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae V (1978) 169–178.

Wallerstein, Immanuel, Decdeli, Hale, Kasaba, Reşat, *The incorporation of the Ottoman Empire into the world-economy*, in: The Ottoman Empire and the World Economy, H. İslamoğlu İnan (ed.), Cambridge 2004, 88–97.

Willcox, Walter B., *Immigration into the United States*, International Migrations, vol. II, Interpretations, National Bureau of Economic Research 1931, 83–122, http://www.nber.org/chapters/c5104.

Wrigley, E. A., *The Fall of marital fertility in nineteenth-century France: exemplar or exception*, European Journal of Population I (1985) 31–60.

Galor, Oded, Weil, David N., *Population, Technology and Growth: From the Malthusian Regime to the Demograpic Transition and Beyond*, The American Economic Review, vol. 90/ 4 (2000) 806–828.

Gehrmann, Rolf, *German Census-taking before 1871*, MPIDR WP 5–7, http://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2009-023.pdf.

Глишић, Милован, *Глава шећера*, у: Српска реалистичка приповетка, Београд 2000.

Gunst Péter, *Agrarian Systems of Central and Eastern Europe*, in: The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century, D. Chirot (ed.), Berkeley – Los Angeles – London 1989, 53–91.

Demeny, Paul, *Early Fertility Decline in Austria-Hungary: A Lesson in Demographic Transition*, Daedalus, vol. 97/2, Historical Population Studies (Spring 1968) 502–522.

Ђорђевић, Димитрије, *Србија и српско друштво 1880-тих година*, Историјски часопис XXIX–XXX (1983) 413–426.

Ђорђевић, Тихомир Р., *Економија и еволуција насеља*, Гласник Српског географског друштва 1 (1912) 27–42.

Ђурђев, Бранислав, *О кнезовима под турском управом*, Историјски часопис 1–2 (1948) 132–166.

Eversley, D. E. C., *Population, Economy and Society*, in: Population in History. Essays in Historical Demography, D. V. Glass, D. E. C. Eversley (eds.), London – Chicago, 1965, 23–70.

Ђорђевић, Владан, *Здравље у Србији 1879 год.*, Отаџбина, V (1880).

Живковић, Драгица, *Српска картографија – од инжењерске до дигиталне*, Гласник Српског географског друштва XCII/3 (2012) 1–17.

Илић М., *Моравска клисура међу Овчаром и Кабларом*, Гласник Српског ученог друштва XLII (1875) 186–222.

Ingold, Tim, *Growing plants and raising animals: an anthropological perspective on domestication*, in: The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia, D. R. Harris (ed.), London 1996, 12–24.

Isić, Momčilo, *Sitnoposedništvo kao kočnica ekonomske modernizacije Srbije u prvoj polovini XX veka*, u: Srbija u modernizacijskim procesima XX veka, L. Perović, M. Obradović, D. Stojanović (ur.), Beograd 1994, 101–121.

Јакшић, Владимир, *Боловање и умирање српске стајаће војске*, Гласник СУД 35 (1872) 238–259.

Исти, *Густина насељености Србије*, у: Статистична збирка из српских крајева, Београд 1875, 1–55.

Исти, *Предлог Првозвано-Андрејској народној скупштини у 1858. години*, Београд 1858.

Исти, *Стање земљорадње у Србији*, Гласник СУД XLI (1875) 1–103.

Јовановић, Богољуб, *Умирање учитеља основних школа у Кнежевини Србији*, Гласник СУД 43 (1876) 347–373.

Jovanović, Vladimir, *"Good" Turks and "Evil" Ones: Multiple Perspectives on the Turkish Community Reflected in Serbian Sources of the Early Nineteenth Century*, El Prezente Studies in Sephardic Culture, vol. 7 (2013) 77–94.

Исти, *Државна власт и појединац*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Београд 2006, 54–68.

Исти, *Затвори у Србији*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Београд 2006, 683–707.

Исти, *Здравље и нега тела*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Београд 2006, 359–384.

Исти, *Лекари Краљевине Србије у мемоарским делима*, у: Перо и повест : српско друштво у сећањима, Београд 1999, 173–182.

Исти, *Малолетничко преступништво у Србији крајем XIX века*, Годишњак за друштвену историју 1–2 (2001) 19–30.

Исти, *Надзор над приватном преписком током владавине династије Обреновића*, у: Писмо: зборник радова, Београд 2001, 95–106.

Исти, *Оброк о трошку државе – болничка порција у Краљевини Србији крајем 19. века*, Мешовита грађа (Miscellanea) 31 (2010) 215–236.

Исти, *Отпадници и отпадништво*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Београд 2006, 660–677.

Исти, *Писмо једног разочараног чиновника Јовану Ристићу*, Мешовита грађа (Miscellanea) 28 (2007) 193–202.

Исти, *Полицијски чиновник*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Београд 2006, 759–776.

Исти, *Проституција у Београду током XIX века*, Годишњак за друштвену историју, 1 (1997) 7–24.

Исти, *Распис о школским „каштигама“ из 1870. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 28 (2007) 117–124.

Јовановић Д., *Из Тимочке Крајине. Књажевачки округ. Прилог за историју и етнографију*, Гласник СУД LXX (1889) 149–201.

Јовановић, Коста, *Чиновничке плате*, Београд 1882.

Јовановић, Милан, *Општа биостатика с погледом на статистику живота и здравља у Србији*, Гласник СУД III (1866) 102–131.

Kaplan, Hillard, *Evolutionary and Wealth Flows Theories of Fertility: Empirical Tests and New Models*, Population and Development Review, vol. 20, no. 4 (Dec. 1994) 753–791.

Kertzer, David I., Arel Dominique, *Censuses, identity formation and the struggle for political power*, in: *Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity and Language in National Census*, Cambridge University Press, 2002, 1–42.

Kirk, Dudley, *Demographic Transition Theory*, Population Studies 50 (1996) 361–387.

Кока, Јирген, *Теорије у историјској науци*, у: Ј. Кока, *О историјској науци: огледи*, Београд 1994, 110–152.

Kochanowicz, Jacek, *The Polish Economy and the Evolution of Dependency*, in: The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century, Daniel Chirot (ed.), Berkeley – Los Angeles – London 1989, 92–130.

Kreager, Philip, *Objectifying Demographic Identities*, in: Categories and Contexts. Anthropological and Historical Studies in Critical Demography, S. Sretzer, H. Sholkamy, A Dharmalingam (eds.), Oxford University Press, 2004, 33–56.

Isti, *Population and Identity*, in: Anthropological Demography: Toward a New Synthesis, D. I. Kertzer, T. Fricke (eds.), University of Chicago Press, 1997, 139–174.

Лазаревић, Лаза К., *Секција*, Целокупна дела, I, Београд 1986.

Laslett, Peter, *Mean household size in England since the sixteenth century*, in: Household and family in past times: comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe, Peter Laslett, Richard Wall (eds.), Cambridge 1972, 125–158.

Levi, Leone, *Resume of the Statistical Congress, held at Brussels, September 11th, 1853, for the Purpose of Introducing Unity in the Statistical Documents of all Countries*, Journal of the Statistical Society of London, vol. 17, no. 1 (Mar. 1854) 4–5.

Љушић, Радош, *Политичка делатност Димитрија Давидовића у Србији (1825–1835)*, у: *Стваралаштво Димитрија Давидовића*, Београд 1989, 69–74.

Мариновић, Јован, *Стање јавног наставленија у Књажеству Сербији. У сравненију с јавним наставленијем других земаља*, Гласник ДСС I (1847) 201–205.

Medick, Hans, *The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism*, Social History, vol 1, no. 3 (October 1976) 291–315.

Милић, Даница, *Илија Гарашанин и привреда Србије*, у: Илија Гарашанин (1812–1874): зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10.

децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења, В. Стојанчевић (ур.), Београд 1991, 369–375.

Иста, *Привредни развој Тимочке крајине после 1833. године*, у: Тимочка крајина у XIX веку : зборник радова, Д. Милић (ур.), Књажевац 1988, 19–30.

Милићевић, Милан Ђ., *Општине у Србији*, Годишњица Николе Чупића 2 (1878)183–239.

Миљковић, М., *Кратак поглед на историјски развитак кривич. права у нас за последњих 100 година*, Бранич XI (1905) 161–177, 263–286.

Мићић, Љубомир, *Златибор: антропогеографска испитивања*, Насеља и порекло становништва, књ. 19, Београд 1925.

Murwira, K. H., Swift, M. J., Frost, P. G. H., *Animal soil interactions: Manure as a key resource in sustainable agriculture*, in: *Proceedings of the Livestock and Sustainable Nutrient Cycling in Mixed Farming Systems in sub-Saharan Africa*, Addis-Ababa 1993, 131–148.

Notestein, Frank W., *Population – The Long View*, in: Food for the World, T. W. Schultz (ed.), Chicago: University of Chicago Press 1945, 36–57.

Oppenheim Mason, Karen, *Explaining Fertility Transitions*, Demography, vol. 34, no.4 (November 1997) 443–454.

Павловић, Л., *Лечење у манастиру Студеници с освртом на умно оболеле*, Архив за историју здравствене културе Србије 1–2 (1988) 55–64.

Parain, Charles, *The Evolution of Agricultural Technique*, in: The Cambridge Economic History of Europe, vol. I, The Agrarian Life of the Middle Ages, M. M. Postan (ed.) Cambridge 1966², 125–179.

Поповић, Драгољуб М., *Упоредно-правни поглед на организацију власти по сретењском уставу*, у: Стваралаштво Димитрија Давидовића, Београд 1989.

Поповић, Радомир J., Вулетић, Александра, *Регулација савске и дринске обале и заштита Мачве од поплава у 19. и почетком 20. века*, у: Живот на рекама југоисточне Европе: историјски аспекти планирања насеља и комуникација, у штампи.

Puljiz, Vlado, *Teorija seljaštva Henrija Mandrasa*, u: H. Mandras, *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva*, Zagreb 1986, 5–22.

Радојчић, С., Срдић, З., *Астрономски и геодетски радови бечког Војногеографског института у Кнежевини Србији 1874. године*, у: Развој астрономије код Срба, VII, Београд 2012, 411–420.

Rakita, Milan, *Prilog kritici teorija modernizacije i tranzitologije u društvenim naukama*, u: Izgubljeno u tranziciji: kritička analiza procesa društvene transformacije, Ana Veselinović, Atanacković Petar, Klarić Željko (ur.), Beograd 2011, 7–32.

Randeraad, Nico, *The International Statistical Congress (1853–1876): Knowledge Transfers and their Limits*, European History Quarterly, vol. 41, no. 1 (January 2011) 50–65.

Reher, David, *Back to the basics: mortality and fertility interactions during the demographic transition*, Continuity and Change 14 (1) (1999) 9–31.

Robock, Alan, Graf, Hans-Friedrich, *Effects of pre-industrial human activities on climate*, Chemosphere, vol. 29, no. 5 (1994) 1087–1097.

Савић, Олга, *Географске одлике ужичког подручја*, у: Историја Титовог Ужица (до 1918), I, Титово Ужице – Београд 1989, 13–36.

Samardžić, Momir, *Koncept ugara u Kneževini Srbiji – između zemljoradničke teorije i prakse*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu XLI–2 (2016) 159–174.

Самарџић, Момир, *(Не)управљање шумом и процес дефорестације Кнежевине Србије (1830–1878) – парадигма функционисања егзистенцијалне пољопривреде у сељачком друштву*, у: Држава и политике управљања (18–20. век), Београд 2017, 195–211.

Isti, *Peoples Welfare as National Security: Serbian Liberals and Discourses on Economic Development*, in: E. Davidova, Wealth in the Ottoman and Post-Ottoman Balkans: A Socio-Economic History, London – New York 2016, 203–226.

Исти, *Пројекат трансбалканске железнице и политика Србије у време уставобранитеља 1851–1858*, Српске студије 3 (2012) 313–336.

Исти, *Суочавање с модернизацијским изазовом: британски инфраструктурни пројекти на Балкану 1851–1852. и Србија*, Истраживања 22 (2011) 255–278.

Samardžić, Momir, Bešlin, Milivoj, *Deforestation of the Principality of Serbia 1830–1878 : Overview*, Geographica Pannonica 1, vol. 21, issue 1, 1–8 (March 2017)

Свечани састанак Српскога ученог друштва 30. маја 1889. у дворници Велике Школе ради прославе 50-огодишњице књижевног рада г. Владимира Јакшића редовнога члана Друштва, Гласник СУД 71 (1890) 292–325.

Сентић, Милица, *Становништво и популациони губици устаничке Србије*, у: *Прилози статистичком изучавању Првог српског устанка (1804–1813)*, Београд 1955, 17–26.

Szreter, Simon, *The Idea of Demographic Transition and the Study of Fertility Change: A Critical Intellectual History*, Population and Development Review 19, no.4 (1993) 659–701.

Szreter, Simon, Sholkamy, Hania, Dharmalingam, A, *Contextualizing Categories: Towards A Critical Reflexive Demography*, in: Categories and Contexts, Anthropological and Historical Studies in Critical Demography, S. Sretzer, H. Sholkamy, A Dharmalingam (eds.), Oxford University Press, 2004, 3–32.

Soderberg, J., Jonsson, U., Persson, C., *A Stagnating Metropolis. The Economy and Demography of Stockholm 1750–1850*, Cambridge Unversity Press 2003.

Срдановић-Бараћ, Олга, *Улога српског пољоприведног друштва и Тежака у развитку пољопривреде Србије*, Зборник радова Пољопривредног факултета 473 (1969) 1–85.

Stevens, Courtenay E., *Agriculture and Rural Life in the Later Roman Empire*, in: The Cambridge Economic History of Europe, vol. I, The Agrarian Life of the Middle Ages, M. M. Postan (ed.), Cambridge 1966², 92–124.

Stokes, Gale, *The Social Origins of East European Politics*, in: The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages

Until the Early Twentieth Century, D. Chirot (ed.), University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1989, 210–251.

Shanin, Teodor, *The Nature and Logic of the Peasant Economy 1: A Generalisation*, The Journal of Peasant Studies 1:1 (1973) 63–80.

Tranter, Neil L., *Population, migration and labour supply*, in: The European Economy 1750–1914, A thematic approach, D. H. Aldcroft, S. P. Ville (eds.), Manchester University Press 1994, 35–71.

Thorner, Daniel, *Chayanov's Concept of Peasant Economy*, in: A. V. Chayanov, *On the Theory of Peasant Economy*, XI–XXIII.

Филиповић, Миленко, *Резултати етнолошких испитивања у пределу око Андрејевице и Косовске Митровице*, у: *Извештај о стању и раду задужбине Луке Ћеловића-Требињца београдског трговца у 1933 години*, Београд 1934.

Hajnal, John, *European Marriage Patterns in Perspective*, in: Population in History. Essays in Historical Demography, D. V. Glass, D. E. C. Eversley (eds.), London, Chicago 1965, 101–143.

Hammel, E. A., *Chayanov revisited: A model for the economics of complex kin units*, Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, vol. 102, issue 19 (2005) 7043–7046.

Hirschman, Charles, *Why Fertility Changes*, Annual Review of Sociology, vol. 20 (1994) 203–233.

Hughes, P. D., *Little Ice Age glaciers in the Balkans: low altitude glaciations enabled by cooler temperatures and local topoclimatic controls*, Earth Surface Processes and Landforms 35 (2010) 229–241.

Caldwell, John, *Towards a restatement of demographic theory*, Popualtion and Development Review 2 (1976) 321–366.

Czap, Peter, *The Perrenial Multiple Family Household, Mishino, Russia, 1782–1858*, Journal of Family History, vol. 7, no. 1 (March 1982) 5–26.

Currais, Luis, *From the Malthusian regime to the demographic transition: Contemporary research and beyond*, Economica 3 (2000) 75–101.

Curtis, Bruce, *Foucault on Governmentality and Population: the Imposible Discovery*, Canadian Journal of Sociology 27, IV (2002) 505–533.

Chirot, Daniel, Hall, Thomas D., *World-System Theory*, Annual Review of Sociology 8 (1982) 81–106.

Chojnacka, Helena, *Nuptuality Patterns in an Agrarian Society*, Population Studies, vol. 30, no. 2 (1976) 203–226.

РЕГИСТРИ

РЕГИСТАР ИМЕНА

***А**вакумовић Јован* – 18, 66, 116
Aldcroft D. H. – 223
Александар Карађорђевић, кнез Србије (1842–1858) – 14–16, 132
Александар Обреновић, краљ Србије (1889–1903) – 22
Алексић Антоније – 310
Алексић Р. – 393, 407, 426, 431
Alexander Alison – 38
Алимпић Душан – 46, 65, 68, 71, 73, 78, 134
Алимпић Милева – 16
Али-паша Јањински – 25
Amin Samir – 309
Антонијевић Драгослав, етнолог – 379, 385, 386, 400, 401, 406, 407
Arel Dominique – 154
Atanacković Petar – 306
Attali Jacques – 101

***Б**ајаловић С.* – 374
Бајрок Пол (*Bairoch Paul*) – 223
Бајрс Теодор – 292
Bamford Paul W. – 26
Бан Матија, писац, политичар и дипломата – 64, 132, 133
Banac Ivo – 25
Беренд Иван (*Berend Ivan T.*) – 9, 309, 311, 312, 461, 467
Бернштајн Хенри – 292
Bešlin Milivoj – 302, 306
Бизмарк Ото фон, председник пруски владе, канцелар Немачког царства – 156
Благојевић Милош, историчар – 363, 388–395
Блазнавац Миливој в. Петровић Блазнавац Миливој
Bloch Marc – 342
Blumi Isa – 25
Богдановић В. С. – 301, 364
Богићевић Милан, министар правде – 24
Богосављевић Адам – 289, 347, 364, 365, 368, 372, 383, 385, 408–411, 413, 415, 416, 420, 423, 426, 433, 435, 443
Бојић Р. С. – 349, 354, 359, 361, 423, 445
Босеруп Есетер (*Boserup Ester*) – 201, 292, 340, 342–345, 425
Botev Nikolai – 184, 236, 250
Bratanić Branimir – 393, 396–401
Brenner Robert – 307
Бркић, хајдук – 121
Brown Samuel – 165
Brodel Fernan – 342
Бугарски Јован, инжењер, картограф – 194
Buxton Noel – 296
Бушетић Тодор – 365, 383, 400, 442

***В**аидик Апарна* (*Vaidik Aparna*) – 38
Вајт Лин (*White Lynn Jr.*) – 402
Van De Walle Etienne – 250
Васиљевић Алимпије – 105
Васић Драгиша – 98
Васић Павле – 29
Вемић Мирчета – 195
Veselinović Ana – 306
Вивијан Херберт (*Vivian Herbert*) – 92, 319
Ville P. S. – 223
Влајинац Милан – 37, 93, 95, 323
Влаховић Петар – 298

Вујадиновић Стеван – 385, 412
Вујић Јоаким – 29, 76, 299, 373
Вукосављевић Сретен, социолог – 292, 299, 300, 313, 358, 373, 421, 422, 426
Вуксановић-Анић Драга – 80, 338
Вулетић Александра – 145, 161, 217, 245, 268, 293, 314, 315, 321
Вучић Перишић Тома, војвода, уставобранитељ – 132
Вучо Никола – 308, 310
Wallerstein Immanuel – 305, 306
Wall Richard – 315
Weil David – 183
Wertheimer-Baletić Alica – 148, 181, 183, 184, 206, 211, 218, 220, 248, 249, 255, 257, 276
Willcox Walter B. – 229
Wrigley E. A. – 272

***Г**авриловић Јован* – 160, 204, 256
Гавриловић Михаило – 36, 79
Гавриловић Светозар – 387
Гајић Бошко А. – 410
Galbraith John K. – 132, 134
Galor Oded – 183
Гарашанин Илија, политичар, председник владе, министар – 1, 4, 44, 45, 49, 50, 112, 130, 132, 133
Гарашанин Милутин, политичар, председник владе, министар – 66, 70, 111, 112, 121, 136, 138
Гелнер Ернест – 9
Geremek Bronislav – 125
Gehrmann Rolf – 152
Glass D. V. – 235, 236
Глишић Милован – 97, 120
Гоћевац Милорад – 51
Goertz Gary – 223
Гојковић С. – 445
Graf Hans Friedrick – 300
Grebner Valentin – 62
Грол Милан – 90
Грубач Момчило – 36
Грујић Јеврем – 29, 56, 97
Гузина Ружица – 34, 111
Gunst Péter – 305

Д`Ормесон, француски војни изасланик у Србији – 338
Давидов Динко – 75
Davidova E. – 320
Давидовић Димитрије – 77, 78
Dajmond Džared – 134
Damousi Joy – 38
Дарам Мери – 92
De Windt Harry – 101
Дедовић Д. – 52, 53
Demeny Paul – 181, 190, 235
Денић Тихомир – 58
Decdeli Hale – 306
Димитријевић Лаза – 95, 112
Doumanis Nicholas – 25
Драгашевић Јован – 128
Драгић Михаило – 378, 379, 385, 434
Drake Michael – 220, 272
Дробњаковић Боривоје М. – 382, 444
Дугалић Горан Ј. – 410
Дучић Стеван – 57
Dharmalingam A. – 149, 153

***Ђ**армати Шимон А.* – 39
Ђорђевић Владан – 55, 58, 95, 97, 120, 125, 135
Ђорђевић Димитрије – 17, 313
Ђорђевић Тихомир Р. – 41, 52, 56, 93, 381
Ђукановић Илија – 16
Ђурђев Бранислав – 64
Ђурић Јанићије – 76

***E**versley D. E. C.* – 235, 236
Eisenstadt S. – 7
Енгелхард, пруски картограф – 194
Ердељановић Јован – 378, 379, 382, 385, 434, 441, 447

Жефаровић Христифор, живописац, графичар – 75
Живановић Живан – 19, 113
Живковић Драгица – 194

***З**елфи, Маделин* (*Zelfi Madelin C.*) – 27
Зундхаусен Холм (*Sundhaussen Holm*) – 143, 224, 301, 304, 307, 313, 321

***И**ванић Делфа* –17, 113, 120
Иванић Стеван – 375
Ивановић Љубомир, генералштабни мајор, картограф – 194
Иванович Херцен Александар, руски писац, мислилац и револуционар – 137
Илић Михаило – 310
Илић Радомир М. – 328, 378, 382
Инголд Тим (*Ingold Tim*) – 317, 342
Исић Момчило – 329

***Ј**агодић Милош* – 17, 104, 107, 143, 217, 224, 228, 229, 301, 326
Јакшић Владимир, статистичар, професор на Лицеју у Београду, начелник Статистичког одељења при Министарству финансија – 157–173, 175–179, 193–195, 197, 201, 202, 207–210, 222, 224, 228–231, 235– 238, 254, 266–270, 272, 315, 323, 354, 357, 361
Јакшић Гргур – 14
Јакшић Јаков, благајник и истакнути чиновник кнеза Милоша – 161
Јанковић Драгослав Б. – 24, 78, 131
Јекић Јован – 299, 302
Јеринг Рудолф фон – 36, 134, 137
Јовановић Батут Милан, лекар, професор универзитета – 169, 199, 201, 239, 248, 254
Јовановић Богољуб, статистичар, начелник Статистичког одељења при Министарству финансија – 152, 157, 166–168, 173–176, 178, 195, 203, 205, 217, 224, 225, 234, 280, 315
Јовановић Владимир, економиста, министар финансија, либерални идеолог – 162–164, 167, 168, 170, 200, 238, 258, 261, 321
Јовановић Владимир Д. – 16, 17, 21, 25, 34, 35, 37, 39, 50, 54, 55, 57, 59, 62, 74, 85, 104, 110, 112, 116, 124, 125, 128, 129–131, 135, 137, 218, 220, 221
Јовановић Д. – 27
Јовановић К. – 378, 379, 381, 382, 384, 402
Јовановић Коста – 49, 61, 64, 66, 74, 81, 83, 85, 90, 94, 110, 111, 112
Јовановић Л. Р. – 374, 378
Јовановић Љ. – 378, 379, 382, 434
Јовановић Милан Морски, лекар, књижевник – 164, 167, 169, 172, 168
Јовановић Милка – 378, 379, 385, 394, 421, 426, 434, 447
Јовановић Слободан, правник, историчар, књижевник и политичар – 14, 18, 19, 22, 31, 32, 34, 64, 69, 74, 98, 105, 111, 115, 121, 128, 131, 133, 136, 178, 308, 346
Јовановић Стеван, из Стојника – 418, 421
Јовановић-Стојимировић Милан – 54
Јовичић Миодраг – 18
Јокић Петар – 76
Jones Eric – 316, 437, 461, 467
Jonsson Ulf – 209
Јоцић Алекса, начелник Црноречког округа – 84

***К**азер Карл* – 258
Калај Бењамин – 131
Калдвел Џон (*Caldwell John*), аустралијски демограф – 190, 191
Каљевић Љубомир, политичар, председник владе, министар полиције – 105, 109–112, 115–118, 121, 123
Каниц Феликс (*Kanitz Felix*) – 77, 91, 301
Kaplan Hillard – 191
Карађорђе Петровић, вођа Првог српског устанка, родоначелник дина-

стије Карађорђевића – 13–17, 25, 28, 34, 35, 40, 41, 48, 76, 79, 94
Карађорђевићи, српска династија – 15, 16, 116
Караџић Вук Стефановић – 26, 27, 40, 41, 43, 76, 78, 93, 96, 103, 313, 363
Карић Владимир, географ, просветни радник и дипломата – 29, 74, 77, 82, 164, 296, 302, 303
Kasaba Reşat – 306
Кетле Алфред, белгијски математичар, статистичар и астроном – 153, 156
Кешко Наталија в. Обреновић Наталија
Kirk Dudley – 185–188, 190, 249
Klarić Željko – 306
Кнежевић Сребрица – 378, 379, 385, 394, 421, 426, 434, 447
Ковачевић Д. М. – 139
Кока Јирген (*Kocka Jirgen*) –7, 293
Кољевић Васа, писар Врачарског среза – 120
Константиновић Катарина, рођака кнеза Михаило Обреновића – 16
Костић Лаза – 51, 54, 64
Костић Миливоје – 85
Kochanowicz Jacek – 305
Kreager Philip – 149, 151, 153, 155, 157
Крестић Петар – 29
Kretzer David I. – 151, 153
Kropotkin P. – 39
Крстић Никола, историчар, правник и политичар – 17, 24, 67, 104, 107, 108, 127, 129, 130
Кумануди Коста – 47, 64, 82, 87
Куниберт Вартоломео – 28, 54, 77

***Л**адурие Емануел* (*Ladurie Emanuel LeRoy*) – 300
Лазаревић Лаза К. –35
Лазић Антоније – 379, 382, 437
Ламартин Алфонс де – 299
Lampe John – 305, 313
Landers J. – 209
Ландри Анри, француски демограф – 185
Laslett Peter – 315
Levi Leone – 152, 153, 156
Лилић Борислава – 83
Liulevicius Vejas G. – 13
Ловчевић С. – 50
Лукић Радомир – 422
Луковић Милош – 65
Лутовац Милисав, географ – 298, 356, 358, 410, 411, 426

***Љ**ушић Радош* – 13, 15, 18, 46, 75, 78, 79, 103, 105, 319, 347, 348, 355, 363

Мандра Анри (Mandras Henri), теоретичар сељаштва – 101, 291, 317, 318
Максимовић Бранислав – 55, 82, 88
Максимовић Горан – 33
Максимовић Иван, хајдук – 39
Максимовић Стеван – 123
Малтус Томас – 148, 167, 181, 201, 249, 342
Mamford Luis – 101
Маринковић Димитрије – 123
Мариновић Јован – 160
Марјановић Војислав – 53
Марковић Зоран – 79
Марковић Јеврем, пуковник – 116
Марковић Михајило – 57, 120
Марковић Светозар, публициста и политичар социјалиста – 19, 33, 64, 424
Мартинели Алберто (*Martineli Alberto*) – 7, 8, 306, 457
Матић Гаја М. – 341, 347, 365, 426, 445
Мачај Стеван – 411
Medick Hans – 315, 318, 319
Mendras Henri в. *Мандра Анри*
Мијатовић Станоје М., етнограф – 357, 360, 365, 379, 380, 382–384, 386, 400, 434, 436, 442
Мијатовић Чедомиљ – 107, 173, 179
Миладиновић М. Ј. – 378, 379, 434

Милан Обреновић, српски кнез (1868–1882), краљ (1882–1889) – 7, 17, 19, 21, 22, 24, 106, 107, 109, 116, 139
Милановић Јасмина – 17, 30
Миленковић Владислав – 310
Миленковић Јован, картограф – 194
Миленковић Таса, правник, књижевник, начелник полиције – 85
Милинковић Јован, члан Управе вароши Београда – 61, 63, 67, 74, 84, 97, 103, 112
Милић Даница – 298, 308
Милићевић Милан Ђ., етнограф, начелник Министарсва просвете, начелник Министарства унутрашњих дела – 7, 21, 27, 30, 32, 33, 59, 63, 64, 67, 69, 76, 77, 120, 164, 195, 297, 407, 408
Милоје Ђак, вођа Ђакове буне – 30
Милојевић Боривоје – 356, 385
Милојковић Радивој, министар полиције – 17–19, 30, 81, 84, 108, 111, 112, 115–119, 131
Милосављевић Богољуб – 111, 124
Милосављевић Оливера – 121
Милосављевић Сава М. – 379, 440, 441
Милош Обреновић, кнез Србије (1815–1839; 1858–1860) – 13–16, 26, 28–30, 34, 35, 40, 41, 43–47, 53, 56, 59, 61, 65, 70, 76–79, 93, 94, 96, 102–104, 123, 158, 159, 161, 325, 347, 362, 363
Милошевић Сима Ђ. – 305
Милс Рајт – 132
Миљковић Катић Бојана – 143, 198, 199, 231, 291, 303, 322, 324–327, 329–332, 335, 337, 345, 347, 348, 355, 360, 363, 372, 373, 377, 437, 438
Миљковић М. – 53
Мирковић Зоран – 39
Mitchell B. R. – 264, 271, 274–276
Мићић Љубомир – 217
Михаило Обреновић, кнез Србије (1839–1842; 1860–1868) – 16–20, 23, 45, 46, 50, 60, 93, 94, 104, 105, 110, 127, 129, 130, 136, 137
Михаиловић Војислав – 52, 56
Михаиловић Паја – 30, 118, 130, 137
Мразовић Аврам (*Мразовичь оть Авраам*) – 362
Murwira K. H. – 370
Murdock Caitlin E. – 220

Наполеон Бонапарта, француски војсковођа и цар – 25, 220
Немањићи, средњовековна српска династија – 109
Немци – 190
Ненадовић Матеја – 33, 79
Никић Федор – 81, 95, 103, 105, 111, 124, 131
Николић Атанасије – 387, 416
Николић Илија – 89, 95
Николић Риста Т. – 358, 380, 385
Николић-Стојанчевић Видосава – 89, 378, 379, 382, 385, 386, 436
Нинковић Нићифор – 34, 40, 41, 53, 93
Northrup David – 26
Нотштајн Френк (*Notestein Frank W.*) – 186, 187
Нушић Бранислав, писац – 88

***O**bradović M.* – 329
Обрадовић С. – 384
Обреновић Јеврем – 16, 17
Обреновић Љубица, кнегиња – 15
Обреновић Наталија, краљица – 50, 107, 109
Обреновићи, српска династија – 14, 15, 22, 50, 64, 94, 115
Oven David – 209
Overton Mark – 343
Омеровић Бајо, хајдук – 39
Oppenheim Mason Karen – 218, 249

***П**авловић Јеремија М.*, етнолог – 358, 360, 384, 385, 396, 397, 426, 436, 447
Павловић Јефта, трговац, народни посланик – 85

Павловић Леонтије – 56
Павловић Љубомир – 356, 375–377, 385, 386
Пазваноглу Осман, управник Видинског пашалука – 25
Паларе Мајкл – 291, 304, 310, 313, 334, 339, 364, 370
Panzac Daniel – 27
Пантелић Гаја – 76
Пантић Трифун, земљорадник – 421
Панчић Јосиф – 303
Papaevangelou George – 260
Parain Charles – 342
Patriarca Silvana – 155, 173
Пенковић, шеф румунске службене статистике – 157
Перовић Латинка – 22, 329
Persson Christer – 209
Перуничић Бранко – 82
Петковић Тодор, начелник Пиротског округа – 83, 85, 86
Петрман Јустус, картограф – 194, 195
Petrović Nenad Ž. – 50
Петровић Блазнавац Миливој, генерал, министар војни – 19, 418
Петровић Јован – 320
Петровић Мита – 79, 93, 158, 159, 363
Петровић Петар Ж., етнолог – 357, 358, 378–380, 382, 385, 386, 395, 396, 400, 426, 442, 447
Петровић Соња – 77
Петровић Стојан – 346, 424
Пешић – 350, 353, 421, 437
Пирх Ото Дубислав – 299
Полањи Карл (*Polanji Karl*) – 304, 309, 318
Поповић Васиљ – 13
Поповић Драгољуб – 78
Поповић Коста – 303
Поповић Љубодраг – 69, 79, 379, 385, 434
Поповић Милош С., лекар – 99
Поповић Радомир J. – 15, 16, 217
Поповић Сретен Л. – 76, 299, 337, 355
Поповић Т. – 34
Postan M. M. – 342
Протић Анта – 76
Puljiz Vlado – 318

***Р**абинов П.* (*Rabinow P.*) – 32
Раденић Андрија – 24
Радивојевић Тодор – 328, 378, 379, 385, 386, 434
Радић Ђорђе, доктор агрономије, професор у Земљоделској шумарској школи у Пожаревцу – 346, 347, 349, 384, 393, 395, 397, 398, 413, 417, 418, 423, 442–444
Радовановић Вића – 364
Радојчић С. – 194
Рајковић М. А. – 353, 395
Rakita Milan – 306
Ракић Милоје Т. – 379, 383, 385, 434
Ракић Мита – 168
Randeraad Nico – 155–157, 173
Ранки Ђерђ (*Ránki György*) – 311, 312, 461, 467
Рау Карл, професор на универзитету у Хајделбергу – 160, 166
Reher David – 184
Рибарац Стојан, адвокат, министар полиције – 120
Riedel J. – 7
Ристић Јован, историчар, политичар и дипломата – 17–20, 85, 105, 108, 110–112, 115–117, 127, 128, 133
Robock Alan – 300

***С**авић Олга* – 298
Самарџић Драгана – 76
Самарџић Момир – 139, 297, 302, 310, 312, 320, 346–348
Sachsenmeier D. – 7
Светислав – 372
Свирчевић Мирослав – 111
Swift M. J. – 370
Сентић Милица – 203
Szreter Simon – 185, 187

Симеуновић Душан – 299–302
Симић Алекса, секретар кнеза Милоша Обреновића – 28
Симоновић Јосиф, начелник Географског одељења Главног генералштаба српске војске – 195
Симонс Јан (*Simmons Iann*) – 291, 295, 296, 300, 342, 343, 362
Simpson James – 343
Слихер Ван Бат Бернард (*Slicher Van Bath Bernard H.*) – 345
Smil Vaclav – 295, 442
Smith Anthony D. – 9
Soderberg Johan – 209
Спасић Милован – 164, 165, 351
Spielier Miranda F. – 38
Срдановић-Барић Олга – 347, 353, 354, 362, 363, 416, 417
Срдић З. – 194
Сремац Стеван – 71, 72
Sretzer S. – 149
Станојевић Владимир – 53, 308
Станојевић Маринко, дијалектолог, етнолог, антропогеограф – 328, 378, 379, 381, 382, 386, 410, 411, 434, 444
Stevens, Courtenay E. – 342, 442
Стефан Лазаревић, деспот – 75
Стојановић Д. – 329
Стоукс Гејл (*Stokes Gale*) – 9, 319
Страњаковић Драгослав – 31
Стрелбицки, пуковник – 195
Sholkamy H. – 149
Schweber Libby – 155, 209
Schultz T. W. – 186

***T**aylor David* – 60
Танасије, народни посланик – 108
Teachout Zephyr – 132
Тодоровић Драгоје – 19
Тодоровић Пера – 22, 77
Токвил Алексис де – 33
Томпсон Ворен, амерички демограф – 185
Торнер Данијел (*Thorner Daniel*) – 317
Tranter Neil L. – 223
Трговчевић Љубинка – 50, 107
Trickopoulos Dimitrios – 260
Турлаков Слободан – 18, 30
Thomas Brinley – 222
Tschayanoff A. в. *Чајанов Александар*

***У**скоковић Милутин* – 64, 72

Фалати, професор на универзитету у Тибингену – 160
Faubion J. D. – 32
Филиповић Миленко С., етнолог – 77, 378, 379, 385, 394, 426, 436, 441, 444
Фичо, браћа, београдски трговци – 85
Fosdick Raymond –31, 135
Fricke T. – 151
Frost P. G. H. – 370
Фуко Мишел (*Foucault Michel*) – 36, 51, 147, 149–152, 154, 160

***Х**ајнал Џон* (*Hajnal John*) – 235, 236, 245
Hakan Erdem J. – 27
Hall Thomas D. – 307
Халперн Џоел М. (Halpern Joel M.) – 235
Hammel E. A. – 319
Harris D. R. – 317
Hirschman Charles – 188, 190, 249
Хогарт Вилијам, енглески сликар и графичар – 132
Христић Витомир – 104
Христић Никола – 18, 66, 104, 112, 129
Hughes John Donald – 295, 300

***Ц**вијетић Лепосава* – 158, 159, 233, 256, 262, 265, 321, 322, 324
Цвијић Јован – 299, 375, 385
Ценић Мита – 38
Czap Peter – 245
Цукић Коста, министар финансија – 104, 163, 166, 167
Currais Luis – 184, 185, 187
Curtis Bruce – 151

Chayanov A. B. в. *Чајанов Александар*
Chirot Daniel – 9, 305, 307, 319, 413
Chojnacka Helena – 236
Christopher Emma – 38

Чајанов Александар (Чаянов А. В.), руски теоретичар сељаштва, аграрни економиста – 292, 316, 317
Чајкановић Веселин – 76, 77
Чалић Мари-Жанин – 291, 307, 311, 313–315, 320
Челиковић Борисав – 298, 328, 356, 357, 365, 375, 378–380, 383, 385, 394, 411, 444
Чича Срећко в. *Николић Атанасије*
Чумић Аћим – 116

** Џ**ексон Ендрју, председник Сједињених Америчких Држава – 131
Џонс Ерик (*Jones Eric*) – 316, 437, 461, 467

Шанин Теодор – 292
Шкеровић Никола – 118
Škorić Arso – 297, 298
Шљукић Марица – 316
Шљукић Срђан – 316
Шокорац Живко – 374, 375

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ПОЈМОВА

Азбуковачки срез – 297, 327, 351, 369, 405, 407, 420, 428
Албанија – 92
Алексинац – 52, 85, 233, 265, 351
Алексиначки округ – 197, 204, 205, 213–215, 225–227, 240, 251, 262, 263, 278, 298, 325, 332, 333, 337, 351, 366, 404, 406, 409, 412, 428, 430, 431, 438
Алексиначко Поморавље – 400, 406
Алексиначко-ражањски срез – 366, 404, 406, 428, 439
Алжир – 27
Америка – 133
Андаманска острва – 38
Апенинско полуострво – 155
Ариље – 89
Ариљски срез – 99, 351, 405, 429, 440
Аустрија – 28, 34, 40, 53, 157, 190, 219, 223, 238, 244, 253, 259, 264, 275, 278; в. и Аустро-Угарска, Хабзбуршка монархија
Аустро-Угарска – 200, 305, 420, 423; в. и Аустрија, Угарска, Хабзбуршка монархија

Баба, планина поред Параћина – 303
Баварска – 200, 219, 238, 243, 244, 253, 259
Балканско полуострво (Балкан) – 13, 25, 27, 57, 76, 92, 171, 304, 369, 388, 389
Банат – 190, 443
Бања – 99
Бањски срез – 268–270, 290, 351, 366, 404, 406, 409, 412, 414, 428
Бачка – 443
Белгија – 152, 165, 166, 200, 201, 238, 243, 259, 260
Белица – 393
Белички срез – 351, 368, 405, 429
Београд – 53, 54, 65, 73, 80, 81, 84–86, 89-91, 104, 105, 107, 110, 122, 139, 159, 172, 175, 197, 198, 204, 207–209, 213–216, 225, 226, 230, 233, 234, 237, 240–243, 245, 246, 251, 262, 263, 265, 266, 268, 270, 285, 299, 309, 333, 358, 393, 398, 418
Београдски округ – 90, 213–216, 225–227, 240, 242, 251, 262, 290, 297, 302, 325, 327, 330, 332, 333, 337, 351, 353, 404, 406, 428, 430–432, 438
Београдски пашалук – 75, 223
Берлин – 157, 165, 208, 371
Беч – 157, 165, 177, 208, 266
Блиски исток – 13
Бољевац – 99
Бољевачки срез – 351, 369, 405, 429
Борје – 303
Босна – 171, 172, 200
Браничево – 297, 298
Бранковина – 245
Брђани – 303
Брза Паланка – 411
Брзопаланачки срез – 351, 404, 412, 428
Брисел – 156, 208, 266
Брусница – 53, 303
Бугарморавски срез – 351, 404, 406, 428
Бугарска – 17, 190, 200, 237, 239, 253, 259, 260, 264, 275, 276, 278; Бугари – 426

Будимпешта – 57, 165, 207
Букурешт – 207

Ваљево – 233, 265
Ваљевски округ – 197, 204, 213–216, 225–227, 233, 240–242, 251, 262, 265, 297, 302, 325–327, 329, 330, 332, 333, 337, 351, 365, 375, 385, 398, 404, 406, 428, 430, 431, 432, 435, 438
Ваљевски срез – 351
Велика Британија – 38, 60, 152, 219, 220, 238, 264, 309; в. и Енглеска
Велика Морава, река – 45, 88, 221, 283, 296, 298, 299, 310, 319, 328, 377, 406, 408
Ветернички срез – 89
Видин – 25
Вировац – 435
Вирџинија – 26
Власински срез – 89
Власотинце – 98
Влашка – 30, 179, 194, 219, 220, 238, 239, 264; Власи – 413, 415
Војна граница – 200, 219, 220, 238, 239
Врање – 233, 265
Врањски округ – 90, 197, 205, 206, 213–215, 217, 225, 226, 228, 240, 242, 262, 263
Врачарски срез – 120, 351, 404, 428
Врачевић – 435
Вршка Чука – 303

Гвајана – 38
Гледићке планине – 297
Голија, планина – 298, 407
Голубачки срез – 351, 368, 369, 405, 428
Горњи Качер – 360
Горњи Милановац – 232–234, 265
Гота – 194, 195
Гроцка – 50, 90
Грочански срез – 351, 404, 428
Гружа – 358, 382, 385, 395, 401, 404, 426, 428
Гружански срез – 351, 395, 404, 428
Грчка – 157, 171, 179, 200, 219, 220, 223, 229, 238, 253, 258–260, 264, 275, 278; Грци – 171

Далмација – 200
Данска – 219, 220, 238, 243
Дервен – 99
Деспотовачки срез – 351
Доња Ресава – 360
Доњи Душник – 88
Доњи Качер, област – 360
Доњи Милановац – 301
Драгачевски срез – 99, 351, 369, 405, 408, 429
Драча, манастир – 245, 246
Дрина, река – 75, 88, 90, 105, 296, 303, 407
Дунав, река – 75, 190, 296, 328, 338, 412, 416
Дунавска монархија в. Хабзбуршка монархија

Ђаволље острво – 38
Ђердапска клисура – 411
Ђетиња, река – 298, 407

Европа, *passim*
Енглеска – 151, 155, 156, 183, 200, 208, 244, 271, 275, 278, 343; в. и Велика Британија
Епир – 25
Ердељ – 194

Жагубица – 89

Заглавак – 328, 331, 369, 386, 410, 434, 444
Заглавски срез – 351
Загреб – 266, 398
Зајечар – 84, 233, 265, 266, 351, 408, 411
Зајечарски срез – 351, 405, 429
Западна Морава, река – 75, 296, 298, 406
Звиждски (Звишки) срез – 351, 368, 369, 405, 428
Златиборски срез – 351, 405, 415, 429, 440

Ибар, река – 296, 298, 408
Индија – 292
Ирска – 200, 219, 220, 222, 238, 264
Италија – 200, 219, 220, 238, 244, 253, 259, 264, 275, 278

Јабуковац – 88
Јавор, планина –298, 407
Јагодина – 233, 234, 265, 368
Јагодински округ – 197, 198, 204, 213–215, 225, 226, 240, 242, 251, 262, 297, 325, 332, 333, 337, 351, 366, 368, 405, 406, 414, 429–431, 438
Јадар, област – 356, 382, 385, 436; река – 356
Јадовник, планина – 303
Јадрански срез – 351, 405, 407, 426, 428, 439
Јапан – 292
Јасеница Крагујевачка, област – 358, 385, 426, 436
Јасенички срез (Крагујевачки округ) – 351, 369, 404, 428, 440
Јасенички срез (Смедеревски округ) – 351, 405, 429, 440
Јастребац, планина; Велики Јастребац – 407; Мали Јастребац – 407
Јелица, планина – 408
Јерменовци – 378, 421
Јошанички срез – 351, 404, 407, 428
Југославија; Краљевина Југославија – 190; СФР Југославија – 124, 389, в. и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца
Јужна Морава, река – 75, 296, 298, 406
Јужни Словени – 396

Калемегдан – 7, 14
Канада – 152
Карановац – 232, 408
Карановачки срез – 268–270, 351, 405, 429
Караш-Северин – 190
Качер – 421, 427, 434
Качерски срез – 351, 405, 414, 426, 429
Кембриџ – 132
Кина – 26
Кључ – 356, 358, 411, 426
Кључки срез – 351, 404, 412, 428
Књажевац – 233, 265
Књажевачки округ – 197, 204, 205, 213–216, 225–227, 240–242, 251, 262, 298, 303, 332, 333, 337, 351, 404, 407–412, 428, 430, 431, 438, 444
Књажевачки срез – 328
Кознички срез – 351, 404, 407, 428
Колубара, област – 375
Колубара, река – 302, 356, 376
Колубарски срез (Београдски округ) – 351, 404, 428
Колубарски срез (Ваљевски округ) – 351, 365, 398, 404, 428, 435
Конатица, село – 398
Копаоник, планина – 298, 302, 407
Копривница – 364
Космај, планина – 353, 364, 416
Космајски срез – 290, 351, 404, 428
Кошутњак – 16
Крагујевац – 28, 41, 93, 94, 233, 234, 245, 265, 266, 308, 401, 417, 418
Крагујевачки округ – 197, 198, 204, 213–215, 225, 226, 240, 242, 251, 262, 263, 290, 297, 325, 326, 328–330, 332, 333, 337, 351, 353, 367, 369, 370, 379, 395, 404, 406, 407, 418, 428, 430, 431, 438, 440
Крагујевачки срез – 351, 353, 404, 428
Крајински округ – 197, 198, 204, 205, 213–215, 225, 226, 240, 242, 251, 262, 290, 298, 301, 303, 325, 326, 329, 330, 332, 333, 337, 351, 364, 366, 368, 370, 404, 408–413, 428, 430, 431, 438
Крајински срез – 351, 366, 368, 404, 412, 416, 428
Кривија, село – 245, 246
Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца – 64; в. и Југославија
Крушевац – 75, 233, 265, 368, 371, 435

Крушевачки округ – 197, 204, 205, 213–215, 225–227, 240, 242, 251, 262, 263, 290, 298, 325, 326, 332, 333, 337, 351, 366, 379, 404, 406, 407, 428, 430, 431, 438
Крушевачки срез – 351, 404, 407, 428
Куршумлијски округ – 89
Кучево – 88

Лалинци – 303
Латковић – 435
Левач – 400, 441
Левачки срез – 351, 405, 414, 429, 442
Лепеница, река – 379
Лепенички срез – 351, 404
Лесковац – 89, 90, 233, 234
Лесковачки срез – 176
Лозница – 233, 234, 265, 338, 368, 369
Лозничко поље – 356
Ломбардија – 166
Лондон – 208, 209, 266

Љешница – 26

Мађарска в. Угарска; Мађари – 190
Мајданпек, рудник – 308
Маљен, планина – 376
Марица, река – 172
Мачва – 217, 297, 298, 302, 443
Мачвански срез – 351, 405, 429
Медитеран – 27
Мироч, планина – 301, 354
Млава, река – 298
Млавски срез – 351, 368, 405, 428
Морава, река в. Велика Морава
Моравица, река – 298, 407, 445
Моравички срез – 351, 405, 414, 429, 440
Моравскио круг – 325, 326, 329
Моравски срез (Пожаревачки округ) – 351, 405, 428
Моравски срез (Руднички округ) – 351, 405, 414, 429
Москва – 266
Мушичка општина (Колубарски срез) – 435

Неготин – 233, 234, 246, 265, 368, 411, 413, 423
Неготинска Крајина – 356, 358, 415, 423, 426, 435
Неготински магистрат – 40
Немачка – 183, 200, 220, 264, 275, 278, 373
Низоземска в. Холандија
Ниш – 57, 122, 233, 265, 299
Нишава, река – 296
Нишевци – 303
Нишки округ – 90, 197, 198, 205, 206, 213–215, 217, 225, 226, 228, 240, 242, 251, 262, 263
Нишки санџак – 227
Нова Каледонија – 38
Норвешка – 151, 200, 219, 220, 238, 243, 253, 259, 260, 264, 271, 272, 275, 278

Обреновац – 398
Овчар, планина – 408
Омоље в. Хомоље
Омољски срез в. Хомољски срез
Орашац, село – 258
Орашачки срез – 351
Османско царство – 7, 13, 25, 32, 33, 46, 53, 105, 139, 171, 205, 223, 227, 229, 304 в. и Турска

Парађин – 75, 232, 303
Парађински срез – 351, 405, 424, 429
Париз – 17, 107, 157, 208, 266, 268
Пепељуша, река – 298, 407
Петрово село – 301
Петроград в. Санкт Петербург
Пешта в. Будимпешта
Пирот – 86, 91, 233, 265

Пиротски округ – 83, 85, 197, 205, 206, 213–215, 217, 225, 226, 228, 240, 242, 251, 262, 263,
Подвис – 303
Подгорина, област – 375
Подгорски срез – 290, 297, 351, 404, 428
Подрински округ – 197, 204, 205, 213–216, 225, 226, 240, 242, 251, 262, 263, 290, 297, 325-327, 329, 332, 333, 337, 351, 366, 367, 369, 405–407, 426, 428, 430, 431, 438
Подунавље – 411, 413, 423, 434
Подунавски округ – 325–327, 329
Подунавски срез – 351, 405, 420, 429
Пожаревац – 91, 233, 234, 265, 297, 346, 351, 424
Пожаревачки округ – 197, 198, 204, 205, 213–215, 225–227, 240, 242, 251, 262, 290, 297, 325, 326, 329, 332, 333, 337, 340, 351, 364, 366-370, 405, 406, 428, 430, 431, 438
Пожаревачки срез – 351, 405, 428, 434
Пожега – 407
Пожешки срез – 351, 405, 408, 429
Поморавље – 296, 302, 426
Пореч – 75, 79
Поречка река – 412
Поречкоречки срез – 351, 404, 412, 428
Португал – 200
Посавина – 302
Посавотамнавски срез – 351, 405, 429
Посавски срез (Београдски округ) – 351, 353, 404, 428
Посавски срез (Ваљевски округ) – 351, 404, 428
Поцерски срез – 351, 405, 429
Прељина – 88
Придворица – 435
Прокупачки округ – 205
Прокупље – 233, 265
Прћиловица – 88
Пруска – 170, 200, 207, 219, 238, 243, 244, 253, 259, 260
Пусторечки срез – 89

Рабас, река – 376
Радујевац – 52
Рађевина – 356, 382, 385, 393, 436
Рађевински срез (Рађевачки, Рађевски) – 297, 327, 351, 369, 405, 407
Ражањ – 52, 58
Ражањски срез – 351, 406
Раља, село – 90
Рамски срез – 351, 368, 370, 405, 428
Расина, река – 298, 407
Рачански срез – 351, 405, 415, 429
Рашка – 297, 303
Ресава, област – 383, 384, 416, 421, 436
Ресавски срез – 351, 366, 405, 429
Рим – 156
Роми – 176, 204, 205
Рудник, планина – 297, 395
Руднички округ – 197, 204, 213–215, 225–227, 240, 242, 251, 262, 297, 302, 325–333, 337, 351, 370, 393, 405, 407, 414, 429–431, 438
Рујно – 297
Румунија – 157, 190, 200, 229, 253, 258–260, 275, 276, 279; Румуни – 176, 190, 413
Русија – 26, 78, 152, 170, 200, 207, 219, 220, 229, 238, 244, 245, 253, 259,275, 278

Сава, река – 75, 296, 328, 338, 416
Саксонија – 166, 200, 201, 219, 220, 243, 244, 259, 260
Самариновац – 245, 246
Санкт Петербург – 78, 177, 235, 266
Сарајево – 207
Сардинија – 151
Свилајнац – 232
Сврљиг – 369, 393
Сврљишки срез – 351, 404, 410, 414, 428
Сједињене Америчке Државе (САД) – 26, 131, 132, 151, 185, 187, 199, 200, 229, 292
Скандинавија, скандинавске земље – 170, 222, 276
Славонија – 200, 239, 259

Смедерево – 91, 233, 234, 265
Смедеревски округ – 197, 198, 204, 205, 213–216, 225–227, 240, 242, 251, 252, 262, 263, 290, 297, 325, 327, 330, 332, 333, 337, 340, 351, 405, 406, 420, 421, 429–431, 438, 443
Смедеревски санџак – 75
Смедеревско Подунавље – 302
Соколске планине – 297
Солун – 26
Сопот – 88, 90
Србија, *passim* ; Кнежевина Србија, *passim* ; Краљевина Србија – 22, 30, 41, 45, 57, 91, 92, 94, 112, 123, 300, 325; Срби – 7, 28, 29, 75, 78, 105, 106, 131, 171, 172, 190
Стара планина – 302
Стари Влах – 297
Стиг – 302
Стојник, село у Крагујевачком округу – 418, 421
Стокхолм – 208, 209, 266
Стол, планина – 303
Студенички срез – 351, 405, 429

Таково – 394, 427, 436
Тамнавски срез (Ваљевски округ) – 290, 351, 404, 428, 431
Тамнавски срез (Шабачки округ) – 359, 421, 431, 432
Тара, планина – 302
Тасманија – 38
Темнић – 400, 441
Темнићкисрез – 351, 405, 429, 442
Тибинген – 160, 166
Тимок, река – 88, 296, 298, 365, 410, 411
Тимочка долина – 411
Тимочка крајина – 296, 297, 298, 347, 369, 377, 408, 413, 415
Тимочки басен – 410
Тимочки округ – 325, 409, 410, 412
Тимочки срез – 351
Тимочкозаглавски срез – 404, 410, 414, 428, 444
Топишница – 303
Топлички округ – 89, 90, 98, 197, 198, 205, 206, 213–217, 225, 226, 228, 240, 242, 251, 262, 263
Топола – 32, 398
Топчидер – 20, 93, 308, 346, 416–418, 424
Трансданубија – 190
Трговишки Тимок, река – 328, 410
Тривалија, легендарна земља – 75
Трнава – 303
Трнавски срез – 351, 405, 429
Трст – 235
Трстенички срез – 351, 404, 428
Тунис – 27
Турска – 13, 25–27, 79, 106, 108, 116, 193, 200, 211, 326; Турци – 13, 15, 25, 33, 52, 76, 171
в. и Османско царство

Ћуприја – 58, 75, 233, 265
Ћупријски округ – 197, 204, 213–215, 225, 226, 240, 242, 251, 262, 290, 297, 325, 332, 333, 337, 351, 405, 406, 424, 429–431, 438

Угарска – 40, 157, 190, 200, 219, 220, 238, 244, 245, 253, 259, 264, 275, 278; в. и Аустро-Угарска; Хабзбуршка монархија
Ужице – 233, 265, 338
Ужички округ – 98, 197, 198, 204, 213–216, 225–227, 240–242, 251, 262, 263, 290, 298, 302, 325–327, 329–333, 337, 351, 370, 405, 407, 414, 429–431, 438–440
Умка – 90

Финска – 219, 238, 253, 259
Фиренца – 208, 266
Француска – 27, 33, 34, 38, 77, 151, 165, 183, 200, 218–220, 238, 243, 244, 253, 259, 264, 271, 272, 275, 276, 278

Хабзбуршка монархија – 8, 71, 155, 171, 229, 305, 311, 362, 416; в. и Аустрија, Аустро-Угарска, Угарска
Хајделберг – 160, 163, 166
Херцеговина – 200, 417
Холандија – 151, 200, 219, 238, 243, 343
Хомоље, област – 441
Хомољске планине – 298
Хомољски срез – 351, 405, 428, 440
Хорватска в. Хрватска
Хохенхајм – 373
Хрватска – 171, 200, 239, 253, 259; Хрвати – 171

Цариград – 26
Цветановачка општина – 435
Цирих – 64
Црна Гора – 92, 200, 223
Црногорски срез (Руднички округ) – 351, 359, 405, 414, 429
Црногорски срез (Ужички округ) – 99, 351, 405, 429, 440
Црноречки округ – 84, 197, 204, 205, 213–216, 225–227, 240–242, 251, 262, 298, 303, 325, 326, 329, 330, 332, 333, 337, 351, 367, 369, 405, 408–413, 429, 430, 431, 438, 445

Чајетина – 89
Чачак – 233, 234, 265, 408
Чачански округ – 197, 198, 204, 205,213–217, 225–227, 240, 242, 251, 252, 262, 268, 298, 325, 327–333, 337, 351, 367, 369, 405, 407, 408, 429–432, 438
Чешка – 200, 219
Чикаго – 186

Шабац – 91, 159, 233, 234, 265, 329, 371, 421, 435
Шабачки округ – 103, 197, 204, 213–217, 225, 226, 241, 242, 251, 262, 263, 297, 302, 325, 327, 330, 332, 333, 337, 340, 351, 405, 406, 429–432, 438
Швајцарска – 200, 253, 259
Шведска – 200, 219, 220, 222, 238, 243, 244, 253, 259, 271, 275, 278
Шкотска – 200
Шопић – 90
Шпанија – 166, 170, 171, 200, 219, 220, 238
Шумадија – 75, 77, 245, 297, 298, 385, 434, 439

НАЛИЧЈА МОДЕРНИЗАЦИЈЕ
СРПСКА ДРЖАВА И ДРУШТВО У ВРЕМЕ СТИЦАЊА НЕЗАВИСНОСТИ

Издавач
Историјски институт Београд

За издавача
др Срђан Рудић
Историјски институт Београд

Секретар Редакције
Снежана Ристић

Лектура
Милица Симић

Регистри
Милица Јованчићевић

Превод резимеа на енглески језик
Татјана Ћосовић

Припрема за штампу
Слободан Симић

Тираж
400 примерака

Штампа
SP Print, Нови Сад

ISBN - 978-86-7743-126-6

* * * * * * * * * * * * * * * * * * * *
CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

338.43(497.11)"18"
314.117(497.11)"18"
351.741(497.11)"18"

ЈОВАНОВИЋ, Владимир, 1966-
Наличја модернизације : српска држава и друштво у време стицања независности / Владимир Јовановић, Александра Вулетић, Момир Самарџић ; уредник Срђан Рудић. - Београд : Историјски институт, 2017 (Нови Сад : SP Print). - 505 стр. ; 24 cm. - (Посебна издања / Историјски институт ; књ. 68)

На спор. насл. стр.: Facets of Modernisation. - Тираж 400. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Summary. - Библиографија: стр. 471-488. - Регистри.

ISBN 978-86-7743-126-6
1. Stv. nasl. na upor. nasl. str. 2. Вулетић, Александра, 1972- [аутор] 3. Самарџић, Момир, 1974- [аутор]
а) Земљорадња - Србија - 19в b) Србија - Становништво - 19в c) Србија - Унутрашња политика - 19в

COBISS.SR-ID 250900236